प्रकाशक

" दक्षज्योत ट्रस्ट "
१८ जलसावर सोसायटी, धर्मनगर,
साबरमती, अमदावाद - ५.

प्राप्तिस्थानानि :

(१) " साहित्य सम्राट् साहित्य प्रचार केन्द्र "
श्री विजय लावण्यसूरीश्वर
ज्ञानमदिर ट्रस्ट बिल्डींग,
जितेन्द्र रोड, मलाड - पूर्व,
मुंबई - ६४.

(२) " श्री विजय लावण्यसूरीश्वर जैन ज्ञान मंदिर "
अंबाजी चोक, बोटाद,
सौराष्ट्र (गुजरात)

(३) " सरस्वती पुस्तक भण्डार "
रतनपोल, हाथीखाना,
अमदावाद - १

मूल्यम्–
रुप्यकाणां पंचविंशतिः

द्वितीयावृत्ति. प्रतय: १०००

वीर सं	२५०५
विक्रम सं	२०३५
नेमि सं.	३०
लावण्य सं	१५

॥ ॐ ह्रीँ अर्हं नमः ॥

"લઘુવૃત્તિ"ની બીજી આવૃત્તિનું પ્રકાશકીય-

⟿ નિવેદન ⟿

કલિકાલ સર્વજ્ઞ ભગવાન્ શ્રીમદ્ વિજય હેમચંદ્ર સૂરીશ્વરજી મહારાજ શ્રી વિરચિત "**શ્રી સિદ્ધ હેમચંદ્રશબ્દાનુશાસન**" લઘુવૃત્તિ (છ હજારી) ની પ્રથમ આવૃત્તિ, આજ થી ત્રીસ વર્ષ પૂર્વે વિ. સં. ૨૦૦૧ ની સાલમા "**શ્રી વિજય લાવણ્ય સૂરીશ્વર જ્ઞાનમંદિર**" બોટાદ તરફથી પ્રકાશિત થઇ હતી. તેનું સંપૂર્ણ સાંગોપાંગ શુદ્ધ સંપાદન, **પ. પૂ મુનિવર્યશ્રી દક્ષવિજયજી મહારાજશ્રીએ** ખુબ જ પરિશ્રમ ઉઠાવી કાળજીપૂર્વક કરેલ હતું તેમા **પૂજ્યશ્રીએ** ઉપર્યુક્ત વ્યાકરણ સંબંધિ તેર **વિશિષ્ટ પરિશિષ્ટની** વિશદ રચના કરી હોવાથી અધ્યાપક તેમજ અભ્યાસક વર્ગને તે ખૂબ જ સરળ તેમજ રોચક બનેલ છે ચાર અધ્યાય સુધીનો પ્રથમ ભાગ વિ. સં. ૨૦૦૧ ની સાલમાં તથા બીજો ભાગ વિ સં ૨૦૦૮ ની સાલમાં પ્રગટ થયેલ. **અત્યાર સુધીમાં પ્રકાશિત થયેલ "લઘુવૃત્તિ"ની** તમામ આવૃત્તિઓમા **આ પ્રથમ આવૃત્તિનું સર્વાંગ શુદ્ધ સંપાદન થયુ** હોવાથી, આ ગ્રંથ ઘણા વર્ષોથી અપ્રાપ્ય બનેલ. તેમજ વ્યાકરણવિષયક પાઠકો–અભ્યાસકોના સતત માગણીઓ હોવાથી, **આ બીજી આવૃત્તિ "દક્ષ જ્યોતપ્રકાશનટ્રસ્ટ"** તરફથી **પ્રકાશિત કરતાં અમે અત્યંત આનંદ અનુભવીએ છીએ.** પંડિતો તેમજ વિદ્યાર્થીઓની અનુકુળતા ખાતર સર્વાંગ સુંદર અને સ્વચ્છ પ્રીન્ટીંગ થાય તે હેતુથી આ આવૃત્તિનુ સારા કાગળમાં **ઓફસેટ પ્રીન્ટીંગ** કરાવવામા આવેલ છે

આ વિશિષ્ટ ગ્રંથનું (બીજી આવૃત્તિનુ) શ્રેષ્ઠ **સંપાદન કરનાર વ્યાકરણ વાચસ્પતિ–શાસ્ત્ર વિશારદ–સાહિત્ય સમ્રાટ્–કવિરત્ન પરમપૂજ્ય આચાર્ય શ્રીમદ્ વિજય લાવણ્ય સૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રીના** પ્રધાન પટ્ટધર **વ્યાકરણ-રત્ન– શાસ્ત્રવિશારદ–કવિદિવાકર–પરમપૂજ્ય આચાર્ય શ્રી વિજયદક્ષ-સૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રી** ના અમે **અત્યંત ઋણી** છીએ, તેમજ **અમારા "દક્ષ-જ્યોત ટ્રસ્ટ" ના સંસ્થાપક, સાહિત્ય રત્ન, પૂ. મુનિરાજ શ્રી પ્રભાકર વિજયજી મહારાજશ્રીની** પ્રેરણા આ પ્રકાશનમાં **મૌલિક** હેતુ હોઈ તેઓશ્રીના **આભારી છીએ.**

આ ગ્રંથના આ પ્રકાશન કાર્યમાં :—

૧ **શાંતાક્રુઝ તપગચ્છ જૈન સંઘ, શાંતાક્રુઝ (વેસ્ટ) મુંબઈ-૫૪.**

૨ **શ્રીપૂના (પુન્યપત્તન) શ્રી જૈન સંઘનો સુંદર આર્થિક સહકાર** સાંપડયો છે તથા **પૂ. મુનિરાજ શ્રી ચંદ્રશેખર વિજયજી મ શ્રી** ની પ્રેરણાથી **શ્રીઆદિનાથ સોસાયટી જૈન ટેમ્પલ ટ્રસ્ટ-પૂના** તથા **શ્રી બીલીમોરા જૈન સંઘનો** પણ સહકાર પ્રાપ્ત થયો છે. **ઉપર્યુક્ત ચારે શ્રી-સંઘનો** તેમજ **ટ્રસ્ટી મંડળનો** અમે **આભાર** માનવાપૂર્વક, **પુનઃ પુનઃ** આવા ઉપયોગી સત્સાહિત્યના પ્રકાશનોમા સહકાર આપી **સમ્યગ્ જ્ઞાનના પ્રચારના** કાર્યમાં વડભાગી બને **એવી આશા રાખીએ છીએ. અન્ય શ્રી સંઘોને પણ** ઉપર્યુક્ત સંઘોના આદર્શે **સહાયક બનવા વિનવીએ છીએ** આ પ્રકાશન-**કાર્યમાં સક્રિય શ્રુત સેવા બજાવનાર શ્રીયુત મહેશભાઈ એફ. શેઠ** તથા તેમના સાથીદાર **શ્રી. મુકુંદભાઈ જે. શાહ** નો **સાથ અને સહકાર** પણ અવિ-સ્મરણીય હોવાથી તેઓને પણ આ પ્રસંગે યાદ કરી **કૃતજ્ઞતા** અનુભવીએ છીએ

અંતમાં— યદ્યપિ આ પ્રકાશનને સર્વાંગ સુંદર બનાવવા માટે શક્ય બધુ ય કાળજીપૂર્વક **સંપાદક પૂ આ મ. શ્રી વિજય દક્ષ સૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રી** એ, પોતાની **બહુમુખી સત્પ્રવૃત્તિઓમાંથી** અણમોલ સમયનો ભોગ આપીને **સંપાદન** કરેલ છે, છતાં છદ્મસ્થને સુલભ એવી કોઈ સ્ખલના યા ત્રુટિ રહી ગઇ હોય તો નીરક્ષીર ન્યાયે ક્ષન્તવ્ય માની, અમારી સંસ્થાને વિદિત કરવા વિનમ્ર વિજ્ઞપ્તિ છે મુદ્રણાલય વગેરેથી થયેલ ભૂલોને પણ અધ્યયન-અધ્યાપનમા સુધારી લેવા પુન અભ્યર્થના

પ્રાંતે આ ગ્રંથનું પુષ્કળ અધ્યયન-અધ્યાપન પ્રસરો!!!

એવી મંગળ કામના વ્યક્ત કરી કૃતાર્થતા અનુભવીએ છીએ.

શ્રી વીર સં ૨૫૦૫, વિ. સં ૨૦૩૫. લી. **'શ્રી દક્ષ જ્યોત ટ્રસ્ટ"**

ના ટ્રસ્ટીઓના સાદર પ્રણામ.

પ્રકટ પ્રભાવી શ્રી શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ ભગવાન

શ્રી શંખેશ્વર મંડન સાહિબ, વિનતડી અવધારો ।
કહે જિન હર્ષ મયા કરી મુજને, ભવ સાગર થી તારો ॥

॥श्रीशङ्खेश्वरपार्श्वनाथजिनस्तुतिः॥

[शार्दूलविक्रीडितछन्दः]

लोकाऽलोकविलोकने नवरवि-
र्भव्याब्जसद्बोधकः,
येनाऽपास्तसमस्तपापरजनी-
मोहान्धकारापहृत्।
सोऽजस्तोऽस्तु सदोदयोऽतिशययुग
नष्टाऽघराहुग्रहः,
श्रीशङ्खेश्वरपार्श्वनाथजिनपः
सर्वार्थसिद्धिप्रदः॥१॥

[अलेखि व्यरचि च विजयदक्षसूरिणा]

અર્થ :

લોક અને અલોકમાં રહેલા સકલ પદાર્થોનું નિરીક્ષણ-
કરવામા નૂતન સૂર્યસમાન, સદ્બોધ આપીને ભવ્ય જીવો-
રૂપી કમળોને વિકસ્વર કરનાર સર્વ પાપરૂપી રાત્રિ
ઓને દુર કરનારા, મોહરૂપી અંધકારને હરનારા-
કદાપિ અસ્ત ભાવને નહિ પામનારા સદા કાળ-
ઉદય ભાવને ધારણ કરનારા અર્થાત્ સર્વકાલીન-
અસ્તભાવ થી રહિત અને ઉદય ભાવથી સહિત-
(૩૪) અતિશયોથી બલ કૃત પાપરૂપી રાહુ ગ્રહણને
નાશ કરનારા એવા શ્રી શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ-
ભગવાન્ સર્વ અર્થો ની સિદ્ધિઓના
સમર્પક થાઓ— યાને સકલ પદાર્થોની
સિદ્ધિના સફળતાના દાતા બનો'

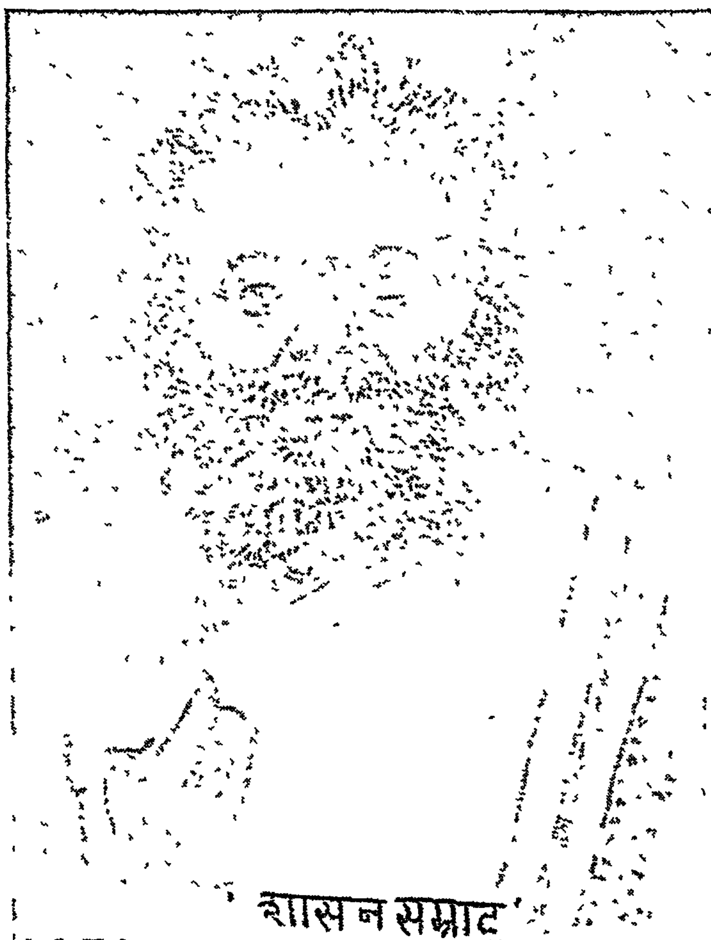
卐 श्रीसरस्वती देवी 卐

॥ श्रीसरस्वतीजीनी स्तुतिः ॥

यस्याः प्रसादाच्छ्रुतसिन्धुपारं,
यान्तीह मूर्खाश्च भवन्ति दक्षाः ।
श्रीभारती भागवती प्रसन्ना,
देयाद् वरं श्रीश्रुतदेवताऽसौ ॥ १ ॥

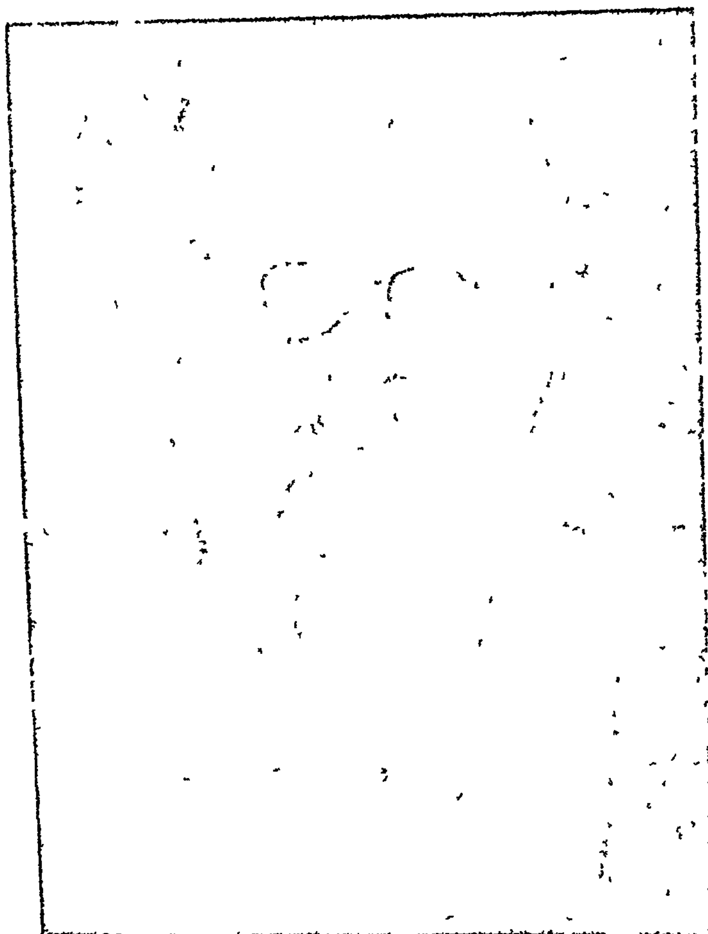
શાસન સમ્રાટ તપાગચ્છાધિપતિ જગતગુરૂ ભટ્ટારક પરમપૂજ્ય આચાર્ય દેવ શ્રીમદ્‌વિજય નેમિસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબ

જન્મ : વિ સંવત ૧૯૨૯ કાર્તક શુદ ૧ મહુવા (બંદર) સૌરાષ્ટ્ર.
દીક્ષા : વિ. સંવત ૧૯૪૫ જેઠ શુદ ૭ ભાવનગર ,,
ગણિપદ : વિ સંવત ૧૯૬૦ કાર્તક વ ૭ વલ્લભીપુર (વળા) ,,
પંન્યાસપદ : વિ. સંવત ૧૯૬૦ માગ શુદ ૩ વલ્લભીપુર (વળા) ,,
આચાર્યપદ : વિ. સંવત ૧૯૬૪ જેઠ શુદ ૫ ભાવનગર ,,
સ્વર્ગવાસ : વિ. સંવત ૨૦૦૫ આશો વદ ના મહુવા (બંદર) ,,
(સ્વજન્મ ભૂમિ)

શાસનસમ્રાટ્ પૂ. આ. શ્રીના પટ્ટાલંકાર

સાહિત્ય સમ્રાટ્ સાધિક સવાલાખ શ્લોક પ્રમાણ નૂતન સંસ્કૃત સાહિત્યના મહાન્ સર્જક પ. પૂજ્ય આચાર્યશ્રી વિજય લાવણ્યસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબ

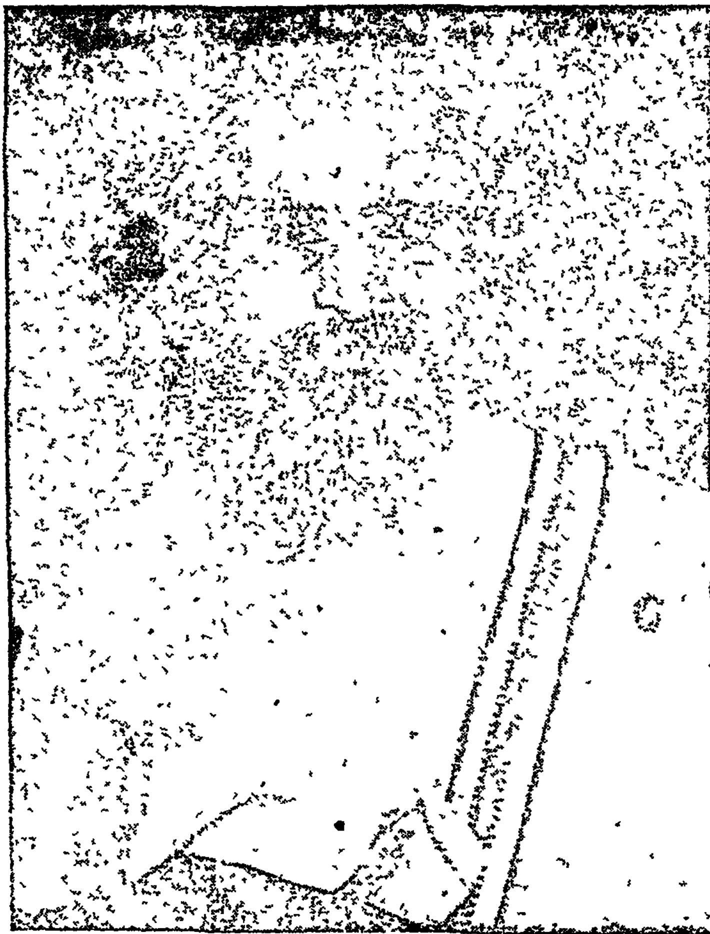

જન્મ	: વિ. સંવત ૧૯૫૩	ભાદરવા	વદ	૫	બોટાદ,	સૌરાષ્ટ્ર
દીક્ષા	. વિ. સંવત ૧૯૭૧	અષાઢ	શુદ	૫	સાદડી,	રાજસ્થાન
વડી દીક્ષા	' વિ. સંવત ૧૯૭૬	માગ	શુદ	૫	સાદડી,	રાજસ્થાન
ગણિપદ	વિ. સંવત ૧૯૯૦	મા.	શુદ	૮	ભાવનગર,	સૌરાષ્ટ્ર
પંન્યાસપદ	. વિ. સંવત ૧૯૯૦	મા.	શુદ	૧૦	ભાવનગર,	સૌરાષ્ટ્ર
ઉપાધ્યાયપદ	' વિ. સંવત ૧૯૯૧	જેઠ	વદ	૧૨	મહુવા,	સૌરાષ્ટ્ર
આચાર્યપદ	વિ. સંવત ૧૯૯૨	વૈશાખ	શુદ	૪	અમદાવાદ,	ગુજરાત
સ્વર્ગવાસ	વિ. સંવત ૨૦૨૦	ફાગણ	વદ દ્વિ	૯	ખીમાડા,	રાજસ્થાન.

સાહિત્ય સમ્રાટ્ પૂ. શ્રીના પ્રધાન પટ્ટધર

કવિ દિવાકર-શાસ્ત્રવિશારદ-વ્યાકરણરત્ન-દેશનાદક્ષ ધર્મપ્રભાવક

પરમ પૂજ્ય આચાર્ય શ્રી વિજય દક્ષ સૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબ

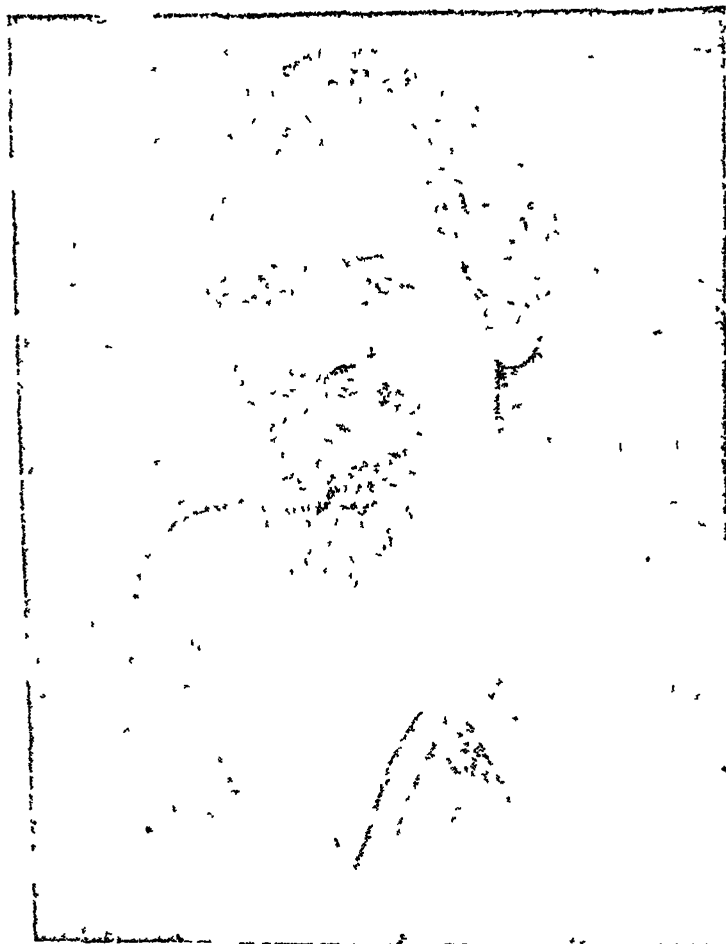

જન્મ		વિ. સંવત ૧૯૬૮ ભાદરવા શુદ ૧૨ મહેશાણા, ગુજરાત
દીક્ષા	:	વિ સંવત ૧૯૮૭ માગશર વદ ૨ કરેડાતીર્થ મેવાડ (ભોપાલ સાગર)
વડી દીક્ષા		વિ સંવત ૧૯૮૭ મહા શુદ ૬ ઉદયપુર મેવાડ (રાજસ્થાન)
ગણિપદ		વિ સંવત ૨૦૦૭ કા વ ૬ વેરાવળ (બંદર) સૌરાષ્ટ્ર
પંન્યાવપદ		વિ. સંવન ૨૦૦૭ વૈ શુ. ૭ અક્ષયતૃતીયા અમદાવાદ ગુજ
ઉપાધ્યાય		વિ સંવત ૨૦૧૬ કા વ, ૩ વલ્લભીપુર (વળા) સૌરાષ્ટ્ર
આચાર્યપદ	:	વિ. સંવત ૨૦૧૯ વૈ શુદ ૬ વરાડા (સીરોહી) રાજસ્થાન

ધર્મપ્રભાવક પૂ. આચાર્ય શ્રીમદ્ વિજય દક્ષસૂરીશ્વરજી મ શ્રીના પટ્ટ

શાસ્ત્રવિશારદ-સાહિત્યરત્ન-કવિભૂષણ પ. પૂ. આચાર્યશ્રી વિ

સુશીલસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબ

જન્મ વિ સંવત ૧૮૭૩ ભાદ. શુ ૧૨ ચાણસ્મા.

દીક્ષા : વિ. સંવત ૧૮૮૮ માગ (કા) વદ ૨ ઉદયપુર, ગુજરાત

વડી દીક્ષા : વિ સંવત ૧૮૮૮ મહા શુ ૫ શેરીસાતીર્થ, ગુજરાત.

ગણીપદ વિ. સંવત ૨૦૦૭ માંગ (કા.) વદ ૬ વેરાવળ, ગુજરાત,

પંન્યાસપદ વિ. સંવત ૨૦૦૭ વૈશાખ શુદ ૩ અમદાવાદ, ગુજરાત

ઉપાધ્યાયપદ : વિ, સંવત ૨૦૧૧ મહા શુદ ૩ મુંડાગ, રાજસ્થાન

આચાર્યપદ : વિ સંવત ૨૦૨૧ મહા શુદ ૮ મુડારા, રાજસ્થાન

॥ अथ किञ्चित्प्रास्ताविकम् ॥

अयि गीर्वाणवाणीसमाराधनासादितवाग्वैदुष्या विपश्चितोऽन्ते वसन्तश्च !

विदिततरमेवैतदस्ति सर्वेषां धीधनानां यत्किल शब्दज्ञानमन्तरा कस्मिँश्चिदपि शास्त्रे कृतश्रमोऽपि कुण्ठितबुद्धिरेवेति । शब्दज्ञानञ्च व्याकरणाधीनं शक्तिज्ञानेऽपि व्याकरणमपेक्ष्यतेतरामित्यप्यनवद्यमेव विन्मतम् । तदुक्तमभियुक्तैः—

" शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद् व्यवहारतश्च ।
वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति, सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥१॥ "

एतेषु सर्वेषु च व्याकरणमेव मुख्यतममिति प्रायो निर्विवादम् यतो न्यायसूत्रकृता गौतमेनापि स्पष्टमुक्तं मुक्तकण्ठेन—

" पदव्युत्पादनार्थं व्याकरणं प्रवृत्तम् ॥ "

श्रीमता भाष्यकृता च व्याकरणप्रयोजनविवेचनप्रकरणे " रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम् ' इत्युक्तम् । तत्र ' रक्षार्थं वेदानामध्येयं व्याकरणम्......ऊहः खल्वपि–न सर्वैर्लिङ्गैर्न च सर्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदे मन्त्रा निगदितास्ते चावश्यं पुरुषेण यज्ञगतेन यथायथं विपरिणमयितव्याः । तान्नावैयाकरणः शक्नोति यथायथं विपरिणमयितुम्, तस्मादध्येयं व्याकरणम्...... । " इत्यादि ॥

" इदमक्षरच्छन्दो वर्णशः समनुक्रान्तम्, यथाऽऽचार्य्या ऊचुर्बृहस्पतिरिन्द्रायेन्द्रो भरद्वाजाय भरद्वाज ऋषिभ्य ऋषयो ब्राह्मणेभ्यः ॥ तं खल्विममक्षरसमाम्नायमित्याचक्षते । न भुक्त्वा न नक्तं प्रब्रूयाद् ब्रह्मराशिम्" इति नन्दिकेश्वरकृतायां काशिकायामुक्तम् । "वेदानां वेदः" इति छन्दोगश्रुतिरप्येतत्परैवेति । अत एवोक्तं हरिणा—

"आसन्न ब्रह्मणस्तस्य, तपसामुत्तमं तपः;
प्रथमं छन्दसामङ्गमाहुर्व्याकरणं बुधाः ॥१॥" (वाक्यपदीये १।१

छन्दः पादौ तु वेदस्य, हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते;
ज्योतिषामयनं चक्षु-र्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥ १ ॥
शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य, मुखं व्याकरणं स्मृतम्;
तस्मात्साङ्गमधीत्यैव, ब्रह्मलोके महीयते ॥२॥ इति पाणिनीयशिक्षा

नदेतत्सर्व्वमवधार्य्य कलिकालसर्व्वज्ञाऽऽचार्य्यश्रीहेम
"विविक्तानामसाधुत्वनिर्मुक्तानां शब्दानां प्रयुक्तेः सम्यग्
लक्षणा सिद्धिर्भवति।... तद्द्वारेण च निःश्रेयसम्परम्। तथ
"व्याकरणात् पदसिद्धिः, पदसिद्धेरर्थनिर्णयो भवति।
अर्थात् तत्त्वज्ञानं, तत्वज्ञानात् परं श्रेयः ॥ १ ॥"

इति हैमबृहन्न्यासे (१।१।२) स्पष्टं व्याकरणमहत्त्वमुद्घोषि
अत एव समेऽपि शास्त्रकृतो व्याकरणस्योपादेयत्वं स्पष्टम्
कुर्व्वन्ति। तत्र,—

"ऐन्द्रं चान्द्रं काशकृत्स्नं कौमारं शाकटायनम्;
सारस्वतं चाऽऽपिशलं शाकलं पाणिनीयकम् ॥ १ ॥

इति व्याकरणानि सन्त्यष्टौ। तेषु च कतमस्य प्र
गौरवावहत्वात्कतमस्याप्राप्यत्वादृजुमतीनां कृते परमकारुणि
चार्य्यश्रीहेमचन्द्रसूरिणा विद्याविपिनमृगेन्द्रेण नवं व्याकरणं प्र
जनताया महानुपकारः कृत इति धन्योऽयं सूरीन्द्रो धन्या
प्रतिभा। अयं हेमचन्द्राचार्यः स्वजनुषा कं देशमलञ्चकार, कद
प्रादुर्भूतः कदा चैतद्व्याकरणं प्रणीतवानिति विमर्शे विमर्शयि
तस्य महानुभावस्येतिहां नूनमाकलनीयमिति किञ्चित्तद्विषये
विविच्यते—

वि० सं० ११४५ कार्त्तिकशुक्लपूर्णायां धन्धुकानगरे श्रीहेम
चार्य्यस्य जन्म। वि० सं० ११५२ माघशुक्ल १४ दीक्षा। वि०

११६६ वैशाखशुक्ल ३ आचार्य्यपदप्राप्तिः। वि० सं० १२२९ लोकान्तरप्राप्तिश्च। अयं गुर्जरदेशीय इति स्पष्टमैतिह्यादवगम्यते॥

आसीद् वै० द्वादशशताब्द्यां चौलुक्यवंशीयः सिद्धराजजयसिंहनामा भूपतिः। स च मालवेन्द्र यशोवर्म्माणं विजित्य पाटणाभिधं स्वनगरं प्रत्यागच्छन्ननेकैर्विद्वद्वरैर्यशोवर्णनेन वर्णितः। तत्र चायं जैनाचार्य्यो हेमचन्द्रस्तेषां पुरोगण्यो बभूव। स सुधीर्हेमचन्द्रो राज्ञे "भूमिं कामगवि......" इत्याद्यनेकानवद्यपद्यकदम्बैराशीराशिं प्रायच्छत्। श्रुतश्रव्यभव्यकाव्यकलापो भूजानिर्नितरां चमत्कृतो विद्वत्कल्पपादपोऽतितरां तस्मिन्नाचार्य्ये भक्तिमकार्षीत्, तत्कालादारभ्य सूरीशमामन्त्रयामास च।

अथैकदोज्जयिनीभाण्डागारत आगतेषु ग्रन्थेषु धराधीशेन श्रीभोजेन भूभर्त्रा रचितं "सरस्वतीकण्ठाभरण-" नामकं ग्रन्थमेकं राजाद्राक्षीत्। तद्दर्शनसमुपजातसमुत्कण्ठो विद्वद्यशोऽभिलाषुको भूपो नव्यव्याकरणं निर्मापयितुं काममचीकमत। तत्समये गुर्जरे कातन्त्रकलापयोः प्रचुः प्रचार आसीत्, परं ताभ्यां सुकुमारमतीनां छात्राणां नाजायत समीचीना व्युत्पत्तिः। पाणिनीय-शाकटायनादीनाञ्च प्रक्रियागौरवावहत्वात्क्लिष्टत्वाच्च नातीव चेतोमोदावहत्वमभूत्। तेन सर्वाङ्गपूर्णं सुललितं नव्यं सुश्रवं व्याकरणं राज्ञा धीधनैराचकाङ्क्षे। इत्थं भोजकीर्त्तिविजित्वरीं कीर्त्तिं नूतनव्याकरणनिर्मित्तिञ्च कामयमानं क्ष्मापालं गुर्जरेन्द्रं कारणद्वयं प्रेरयामास॥

अथैकदा राजा स्वेच्छां गुर्जरविदुषो विज्ञापयामास। ते चैतत्कार्य्यनिर्वाहदक्षं श्रीमदाचार्य्यहेमचन्द्रमेव निर्मत्सरमसूचयन्। ततो मेदिनीनायको भक्तिप्रह्वेण विज्ञापनेन श्रीमदाचार्य्यहेमचन्द्रं नव्यसुश्रवव्याकरणनिर्माणं प्रार्थितवान्। तेनापि महानुभावेनाजन्मरचितसाहित्यग्रन्थेन सूरिशेखरेण राजाभ्यर्थनं सानन्दमुररीचक्रे। तेन राजा तुतोष। अथ राजादेशात्प्रधानपुरुषैः काश्मीरादिदेशाद् व्याकरणग्रन्था आनीय सूरयेऽदायिषत। विद्वत्तल्लजो हेमचन्द्राचार्य्योऽपि

स्वीयया ऽप्रतिमया प्रतिभया सर्वाङ्गपूर्णं सुश्रवं सरलं नूतनं व्याकरणं व्यरचयत् । तद्ग्रन्थस्य च सिद्धराजकारितत्वाद् श्रीहेमचन्द्रकृतत्वाच्च " सिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनम " इति नामकरणं जातम् ॥

इदं हैमं व्याकरणं महर्षिपाणिनिप्रणीतव्याकरणक्रमानुसारमेवाष्टाध्याय्या सञ्जातम् । प्रत्यध्यायं चत्वारः पादाः । एवं द्वात्रिंशत्पादाः । तेषु च ४६८५ सूत्राणि. उणादिसूत्राणि च १००६ सन्ति । सम्पूर्णसूत्रसङ्ख्या तु ५६९१ । तत्रापि चासप्तमाध्यायं संस्कृतभाषाव्याकरणम्, अष्टमाध्याये तु प्राकृत–शौरसेनी–मागधी–पैशाची–चूलिकापैशाची–अपभ्रंशेति षण्णां भाषाणां साधुत्वं प्रकटीचकार । संस्कृतभाषाव्याकरणसूत्राणि–३५६६, प्राकृतादिभाषाव्याकरणसूत्राणि च १११९. वर्त्तन्ते । प्रत्यध्यायं सूत्रसङ्ख्यानिम्नोद्धृता—

प्रथमाध्याय- सूत्राणि		२९४
द्वितीयाध्याय–	,,	४६०
तृतीयाध्याय–	,,	५२१
चतुर्थाध्याय–	,,	४८१
पञ्चमाध्याय– सूत्राणि		४९८
षष्ठाध्याय–	,,	६९२
सप्तमाध्याय–	,,	६७३
अष्टमाध्याय–	,,	१११९

एतेषु च षष्ठ-सप्तमा-ऽष्टमाध्याया महत्तराः सन्ति । तत्कारणन्तु तत्र तद्धित-प्राकृतादिषड्भाषाव्याकरणाभिधानि महान्ति प्रकरणानि सन्ति । तत्र प्रतिव्याकरणं बहुवक्तव्यं बहुविषयतया भवति । सूत्र गणपाठयुतवृत्ति–धातुपाठोणादि–लिङ्गानुशासनेत्यभिधानि व्याकरणस्य पञ्चाप्यङ्गानि महाप्रतिभेनाचार्यहेमचन्द्रेणैकाकिनैव समुट्टङ्कितानि । एषां सूत्राणां निर्मितिस्तादृशी कृता, यया भूयो वार्तिकादीनामपेक्षोपेक्षिता भवति । एतेषां सूत्राणां टीका 'बृहन्न्यास-" नाम्नी स्वयं ग्रन्थकृता १२५००० सपादलक्षश्लोकप्रमाणा कृतेति सिद्धराजप्रबन्धे प्रबन्धचिन्तामणिकारेण स्पष्टं व्याभाणि । देशभाषाजनन्या अपभ्रंशभाषाया विशदं व्याकरणं " देशीनाममाला " चेति द्वयं श्रीहेमचन्द्राचार्य एव कृतवानिति साम्प्रतिका विपश्चितो निश्चिन्वन्ति ॥

यथा हि महर्षिपाणिनिना लौकिकशब्दानुशासनानन्तरं वैदिकशब्दानुशासनं प्रान्ते व्यरचि, तथा कलिकालसर्वज्ञेनाऽपि अष्टमा

ध्याये जैनागमव्युत्पत्तये संक्षेपादार्षभाषा यथाप्रयोगं निरमायि । एवं च संस्कृतद्व्याश्रयकाव्यं प्राकृतद्व्याश्रयकाव्यञ्चेति व्याकरणकाव्यद्वयमप्यनेन विदुषा कुमारपालचरितनामकं व्यरचि । तत्र पूर्वपुरुषादारभ्य कुमारपाल-पर्यन्तं चौलुक्यवंशभूपानां विस्तरत ऐतिह्यं वर्णितम् ॥

वि० सं० ११९३ वर्षात्पूर्वं गुर्जरनरेशस्य मालवविजयोपलक्ष-नगरप्रवेशोऽभूत् । तदनन्तरं श्रीहेमचन्द्राचार्य्येण व्याकरणमिदं नूतनं निरमायीति सम्भाव्यते । श्रीहैमन्यासे च स्वोपज्ञा-ऽलङ्कारचूडामणेः (काव्यानुशासनस्य) उल्लेखोऽस्ति, तेन हैमन्यासात्पूर्वं हैमालङ्कारचूडा-मणिनिर्मितिरिति निश्चितमेव । अलङ्कारचूडामणिवृत्तिस्तु श्रीहेमचन्द्रा-चार्य्येण व्याकरणरचनानन्तरं रचितेति—

"शब्दानुशासनेऽस्माभिः साध्व्यो वाचो विवेचिताः;
तासामिदानीं काव्यत्वं यथावदनुशिष्यते ॥ १ ॥"

(हैमकाव्यानुशासनम् १।२।)

स्वोक्त्या व्यञ्जितम् । अतः श्रीहेमचन्द्राचार्य्यैः पूर्वं सूत्रवृत्त्या-द्यात्मकं व्याकरणं वि० सं० ११९३ वर्षे व्यरचयत्, ततोऽलङ्कार-चूडामणिं ततश्च बृहन्न्यासमिति मामकीनो विमर्श इति ॥

अथ श्रीहेमचन्द्राचार्य्यैरचितस्य तस्य (लघुवृत्ति) ग्रन्थस्य प्रथममु-द्रणं वाराणस्यां सन् १९०५ वर्षे सञ्जातम् । ततः सन् १९३४ वर्षे राजनगर-(अहमदावाद)स्थ श्रेष्ठिवर्य 'आनन्दजी कल्याणजी'संस्थातो द्वितीयमुद्रणं विद्वद्वर्य्यमुनिराजहिमांशुविजयेन कारितम् । परन्तूभयमुद्रणेऽपि नित-रामशुद्धिबाहुल्यादेतद्ग्रन्थस्य च पाठ्योपयोगितमत्वात्तृतीयसंस्क-रणस्यावश्यकता सञ्जातेति पर्य्यालोच्य तपोगच्छाधिपति-शासन-सम्राट्-सर्वतन्त्रस्वतन्त्र-तीर्थोद्धारक-सूरिचक्रचक्रवर्त्ति-श्रीमद्विजय-नेमिसूरीश्वरपट्टालङ्कार-व्याकरणवाचस्पति-कविरत्न-शास्त्रविशारद-भट्टा-रकाचार्य्य-श्रीमद्विजयलावण्यसूरीश्वरेणैतस्य ग्रन्थस्य संशोधनपुरस्सरं प्रकाशनाय स्वान्तेवासी व्याकरणविशारदविद्वद्वर्य्यमुनिराजश्री दक्षविजयो नितरां प्रोत्साहितः । सोऽपि महानुभावोऽतिपरिश्रमेण

प्राचीनग्रन्थादिपर्य्यालोचनपूर्वकं यथानुभवं यावच्छक्यं संशोध्य ग्रन्थमिममसुद्रापयत ॥

यद्यपि सर्वाङ्गपूर्णोऽयं ग्रन्थो नेदानीं यावदीदृशे समये महार्घबहुले प्रकाश्यस्तथापि जनतानुग्रहेण मुनिवर्य्येण महाशयेन चतुर्थाध्यायमात्रकलेवरः साम्प्रत प्रकाश्यते। ग्रन्थान्ते छात्राणां स्फुटावबोधाय परिशिष्टत्रयं संयोजितम् । तत्र प्रथमपरिशिष्टे धातुपाठः । द्वितीयपरिशिष्टे धातुप्रत्ययानुबन्धफलप्रातिपादिकाः सार्थाः सविवेचना. कारिका विनिवेशिताः फलार्थज्ञापककोष्ठोपेताः स्वमातृभाषायाम्। तृतीयपरिशिष्टे च धातूनां सेट्त्वाऽनिट्त्वज्ञापिकाः कारिकाः सविवेचना विनिवेशिताः । वृत्गणफलनिरूपणम्, सकर्मकत्वाकर्मत्वनिरूपणम्, द्विकर्मकगणनानिरूपणम्, गौण-मुख्यकर्मनिरूपणम्, धातूपसर्गजन्यभेदप्रकाशनिरूपणम्, पोपदेशप्रकरणम्, णोपदेशप्रकरणम्, धात्वर्थविशेषनिरूपणम्, अनुस्वारादिनिरूपणं चेति नानापरिशिष्टानि ग्रन्थस्यास्य द्वितीयभागे प्रकाशमेष्यति ॥

तदेतत्सर्वं मुनिराजस्याक्षुण्णं परिश्रमं दर्शं दर्शं ग्रन्थस्य निखिलोपकारित्वं ध्यायं ध्यायं नितरां प्रसीदामि । केवलमेकेनैवानेन ग्रन्थेन सुकुमारमतयोऽन्तेवासिनः पिपठिषवः साधवः साध्व्यश्च सकलव्याकरणज्ञानं लप्स्यन्त इत्याशासे । द्वितीयभागोऽपि शीघ्रं प्रकाशमेष्यतीति सम्भाव्यते ।

अथैतद्ग्रन्थे मुद्रणदोषादिना याः काश्चनस्खलना विदुषां दृष्टिपथमियुस्तत्सर्वं गुणैकपक्षपातिभिर्विद्वद्भिः संसूचनीयं येनाग्रिममुद्रणे तदुद्धार स्यात् ।

इत्यल विज्ञेषु विज्ञाप्येनेति—

बोटाद (सौराष्ट्र) मार्गशीर्ष–कृष्णद्वितीया वि० स० २००५	विदुषा वशंवदः– श्रीजगदानन्दझा शास्त्री व्याकरणसाहित्याचार्य्यः विद्याभूषणं ज्योतिषरत्नम्, काव्यतीर्थः (स्वर्णपदकभूषितः) वेदान्तशास्त्री ।

॥ अर्हम् ॥

॥ શ્રી શંખેશ્વર-પાર્શ્વનાથાય નમઃ ॥

પ્રસ્તાવના

तेनातिविस्तृतदुरागमविप्रकीर्ण-शब्दानुशासनसमूहकदर्थितेन;
अभ्यर्थितो निरवम विधिवद्व्यधत्त, शब्दानुशासनमिदं मुनिहेमचन्द्रः ॥१॥

સં. ૧૧૯૩ નો સમય હતો. ગૂર્જરેશ્વર મહારાજ **સિદ્ધરાજ**, માલવ-રાજનો વિજય મેળવી નગરમા પધારતા, નાગરિકો અને મંત્રીઓ, ભાયાતો અને સામંતો, સરદારો અને સેનાપતિઓ, સાહિત્યકારો અને કલાકારો, એમ સર્વ કોઈ ચરાચરના આશીર્વાદ ઝીલતો, કંઈક રોમાંચ જરૂર અનુભવી રહ્યો હતો.

તે વિચારતો હતો—

ગુજરાતમાં વૈભવ છે, વૈભવને ભોગવવાનાં વિલાસસ્થાનો છે, સંપત્તિ-ઓની સરિતાઓ છે, લક્ષ્મીના લતાકુંજો છે, વિદ્યા છે, વિદ્યાનાં સ્થાનો છે, સારા અભ્યાસીઓ છે, અભ્યાસ કરાવનાર વિદ્વાનો પણ છે, ધર્મ છે, ધર્મ-પ્રાપ્તિનાં સાધનો છે, ધર્મીઓ છે અને ધર્મધુરધર ધર્મોપદેશકો પણ છે. અરે! એથીયે આગળ વધીને કહીએ તો એવી કઈ વસ્તુ છે કે જે **પાટણ**માં ઉપલબ્ધ ન હોય! બધું જ છે.

રાજકીય રીતિએ ગુજરાતના સર્વશ્રેષ્ઠત્વની જેમ, સાંસ્કૃતિક રીતિયે ભારતનું સર્વશ્રેષ્ઠત્વ પ્રાપ્ત કરવા માટે અહર્નિશ તેનું મન અતિત્વરિત બન્યું રહેતું હતુ. તે માલવપ્રદેશના વિજયથી કે ગુજરાતની અણમોલ ઋદ્ધિથી પર્યાપ્ત ન્હોતો, તેને ન્હોતી પ્રદેશભૂખ કે ન્હોતી ઋદ્ધિભૂખ, તેને તો ગુજરાતનું ચક્રવર્તિત્વ સિદ્ધ કરવું હતું અને **પાટણ**ને માનવસમુદ્ર બનાવવું હતુ.

વિજયની પ્રશંસા દરેક સાહિત્યકારો મુક્તકંઠે પોતપોતાની કલામાં ગૂર્જરેશ્વર **સિદ્ધરાજ-જયસિંહ** સન્મુખ કરી રહ્યા હતા. તે અરસામા જૈન-

સમાજના આભૂષણરૂપ યાને ભારતના અદ્વિતીય સરસ્વતીપ્રિય જવાહિર પૂ. કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીમાન્ હેમચન્દ્રસૂરીશ્વરે પણ ગૂર્જરેશ્વરના વિજયની પ્રશંસા નીચેના શ્લોકથી વ્યક્ત કરી હતી.

भूमिं कामगवि ! स्वगोमयरसैरासिञ्च रत्नाकरा !
मुक्तास्वस्तिकमातनुध्वमुडुप ! त्वं पूर्णकुम्भीभव ।
धृत्वा कल्पतरोर्दलानि सरलैर्दिग्वारणास्तोरणा-
न्याधत्त स्वकरैर्विजित्य जगतीं नन्वेति सिद्धाधिपः ॥ १ ॥

અર્થઃ—હે કામધેનુ ! તું તારા ગોમયરસ(દૂધ)થી પૃથ્વીને સિંચી દે, હે રત્નાકરો ! તમે મોતીના સાથીયા પૂરો, હે ચન્દ્રમા ! તુ પૂર્ણ કળશરૂપ બની જા, અને હે દિગ્ગજો ! તમે સુંઢ સીધી કરી કલ્પવૃક્ષના પત્રો લઇ તોરણો રચો, (કારણકે) ખરેખર ! મહારાજા સિદ્ધરાજ પૃથ્વીને જીતીને આવી રહ્યા છે.

આ શ્લોક સાંભળી અન્ય કવિઓ ઝંખવાણા પડી ગયા. જ્યારે મહારાજા સિદ્ધરાજ પોતાના મનોરથની પૂર્ણતાની આગાહી સમજી અત્યંત ઉલ્લસિત બન્યા. તે દરમ્યાન મહારાજા ભોજના ભંડારમાથી મળી આવેલ, મહારાજા ભોજવિરચિત સરસ્વતીકંઠાભરણ નામનું વ્યાકરણ તેમના સ્મૃતિપથમા આવ્યું, અને તેવી જ રીતે નવીન પ્રકારના ભાષાના સર્જનથી સારાય વિશ્વને ગુજરાતે એવી એક સાંસ્કૃતિક ભેટ ધરવી જોઇએ કે જેનું યાવચ્ચન્દ્રદિવાકરૌ પ્રભુત્વ હોય, તેવી સાંસ્કૃતિક ઉપહારના નિર્માતા તરીકે સંપૂર્ણ યોગ્યત્વનુ દિગ્દર્શન તેમને પૂજ્ય કલિકાલસર્વજ્ઞ ભગવંતમાં જ દેખાયું, એટલે ગૂર્જરેશ્વર મહારાજે લલાટસ્થળમાં હસ્તાયોજનપૂર્વક પોતાના અભિપ્રાયને નીચેના શ્લોકમા વ્યક્ત કર્યો—

"यशो मम तव ख्यातिः पुण्यं च मुनिनायक !
विश्वलोकोपकाराय कुरु व्याकरणं नवम् ॥ १ ॥"

અર્થઃ—હે મુનિગણ નાયક ! વિશ્વભરના લોકોના ઉપકાર માટે આપ નૂતન વ્યાકરણ રચો, કે જેથી મને યશ મળે અને આપશ્રીને ખ્યાતિની પ્રાપ્તિ તથા પુણ્ય સંપાદન થાય.

મારો દેશ પરાયા શબ્દશાસ્ત્ર ઉપર જીવે છે, પરાયા વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર ઉપર ગાજે છે, માટે તેવા પરાયા સાહિત્યની શૃંખલાઓને છેદી-ભેદીને મારો દેશ નવીન સૃષ્ટિના સ્વતંત્ર સાહિત્યથી જ જીવે અને જગત્માં ગાજે તેવું બધું જ કરવું જોઈએ.

રાજવીઓ જશે, રાજસત્તાઓ જશે, રાજ્યાધિકારીઓ જશે, રાજ-કાયદાઓ જશે, રાજસંપત્તિ-વૈભવ અને વિલાસોનો વિલય થશે, અરે ! પણ આગળ વધીને કહીયે તો સર્વવિનાશી સાધનોનો વિનાશ થશે, બધું જ જશે પણ સાહિત્ય અને તેના ઉપર નિર્ભર સંસ્કૃતિ રહી જશે. રહી ગયેલાં સાહિત્યો અને સંસ્કૃતિઓ જો પરાયાં હશે તો આટલા સમૃદ્ધિશાલી મને તેમ જ ગુજરાતને કલંકિત કરશે. પણ જો તે મહાગૂર્જરેશ્વર રાજવી તરફથી મહાગુજરાતના જ વિદ્વાનના હાથે સર્જન થયેલા હશે તો તેનાં દેશ, ગૂર્જરાધિપતિ અને વિદ્વાનો એમ ત્રણેયને મહાન્ યશસ્વી અને ગૌરવવંત બનાવશે. ગૂર્જરેશની આ મહત્વાકાંક્ષાએ શ્રીમાન્ કલિકાલસર્વજ્ઞ ભગવંતને પ્રેર્યા.

ગૂર્જરેશની તે પ્રેરણાએ પ્રભુશ્રી હેમચન્દ્રસૂરિજીના રોમેરોમમાં રચનાત્મક રસ ઉત્પન્ન કર્યો. અહિથી શ્રી સિદ્ધહેમચન્દ્ર વ્યાકરણને અક્ષર-દેહ સ્વરૂપ ધારણ કરવાના પગરણ મંડાણાં.

આ કાર્યમાં મહારાજા સિદ્ધરાજે જેટલી જોઇએ તેટલી સામગ્રી પૂરી પાડવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેની મદદથી પૂ. હેમચન્દ્રસૂરિ ભગવંતે તે સમયમાં જેટલાં પ્રસિદ્ધ વ્યાકરણો હતાં તે દરેકને જે જે ભંડારોમાં હતાં ત્યાંથી મંગાવી, તપાસી લીધાં અને દરેકમાંથી સત્ય શોધવા સાથે ભાષાની દૃષ્ટિએ કેટલી ત્રુટિઓ છે તે, તેમજ અભ્યાસની દૃષ્ટિએ આ બધાં વ્યાકરણો કરતા કઇ રીતે સરળ, સુબોધ અને સંપૂર્ણ થઇ શકે, તેનો નિશ્ચય કરી, એક જ **વરસમાં નવીન વ્યાકરણનું સાંગોપાંગ સર્જન કરી દીધું. જે વ્યાકરણ મૂળસૂત્રો, બૃહદ્-મધ્યમ અને લઘુવૃત્તિ અને બૃહન્ન્યાસ આદિ સહિત સવાલાખ શ્લોકપ્રમાણ થયું.**

શુદ્ધ, સરળ અને સાંગોપાંગ આ વ્યાકરણ બનવાથી ગુજરાતના અન્ય-સાંપ્રદાયિક વિદ્વાનો, ત્રુટિ અને ક્લિષ્ટતાથી ભરપૂર પોતાનાં વ્યાકરણોની

લોકોથી થતી ઉપેક્ષા અને અસ્વીકાર જોઇને ઝંખવાણા પડ્યા અને 'ચંદ્ર શબ્દના ન્યાયે' તે મહાન્ અને નિર્દોષ વ્યાકરણની તેવા પ્રકારની નિંદા કરવા લાગ્યા, કે જે નિંદા રાજાને કર્ણગોચર થતાં રાજાએ શંકિત હૃદયથી પૂ. કલિકાલસર્વજ્ઞ ભગવંતને જણાવતાં તેઓશ્રીએ તેનો ઉકેલ આ રીતે કર્યો—

"આપણું વ્યાકરણ તેમજ બીજાં તમામ વ્યાકરણો એકઠાં કરી સર્વની કસોટી ખાતર કુંડમાં તરતા મૂકો, તેમાં નિર્દોષ હશે તે તરશે અને દૂષિત ડૂબી જશે."

મહારાજા સિદ્ધરાજે આચાર્ય ભગવંતના સર્વપક્ષીય આ ન્યાયને વધાવી લીધો. તમામ વ્યાકરણો એકઠાં કર્યાં અને મંત્રીઓ, નગરજનો, સાક્ષરો આદિ તમામ જનસમક્ષ તે વ્યાકરણો કુંડમાં મૂકાયાં. "सत्यमेव विजयते" એ ન્યાયેનિર્દોષ, શુદ્ધ અને સાંગોપાંગ એકજ કલિકાલસર્વજ્ઞ ભગવંતનુંજ વ્યાકરણ તર્યું, જ્યારે બીજાં જલશરણ બની ગયાં મંત્રીઓ સહિત મહારાજ સિદ્ધરાજ આદિ ગુણગ્રાહી સર્વ જનના મુખમાંથી પૂજ્ય કલિકાલસર્વજ્ઞ ભગવંત પ્રત્યે 'જયજયારાવ' શબ્દો સરી પડ્યા.

આવી ઉચ્ચકોટિની પરીક્ષામાં પણ સુવર્ણની જેમ અભેદ્ય રહેવાથી તે વ્યાકરણે 'શ્રીસિદ્ધહેમ' એવું સફલ નામ ધારણ કર્યું. આવું નામ ધારણ કરવામાં એક બીજું પણ ખાસ કારણ એ છે કે— મહારાજ સિદ્ધરાજ અને પૂજ્ય શ્રીહેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજી એમ બંનેના એકમનપણાથી બનેલું છે. વળી જેમાં સ્યાદ્વાદશૈલિએ શબ્દસિદ્ધિ પણ સુવર્ણસમાન છે, તે પણ તેવા નામને ધ્વનિત કરી શકે છે.

કસોટીની એરણ પર ચઢેલા આ વ્યાકરણ ઉપર મહારાજા સિદ્ધરાજને અપાર બહુમાન થવાથી, સુવર્ણાક્ષરે લખાવી ભવ્ય દબદબાભર્યો વરઘોડો ચઢાવી, બાદશાહી બહુમાન કરવામાં આવ્યું, અને પઠનપાઠનનો ફેલાવો પોતાના આખાય રાજ્યમાં વિસ્તારવા અનેક લહીયાઓ બેસાડી પ્રતિઓ તૈયાર કરાવી. ભારતનાં મુખ્ય મુખ્ય નગરો અને ગ્રામોમાં મોકલી અને ગુજરાતમાં હજારો મહાવિદ્યાલયોમાં અધ્યયન અધ્યાપનનો આરંભ કરાવી દીધો.

આ ઉચ્ચતમ વ્યાકરણના પઠનપાઠન કરનારાઓ તેની શુદ્ધતા, સરળતા અને સાંગોપાંગતા નિરખી મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરવા લાગ્યા અને સ્વભાવ-સરળ બુદ્ધિથી તેઓના મુખમાંથી શબ્દો નીકળી પડતા હતા કે—

भ्रातः ! संवृणु पाणिनिप्रलपितं कातन्त्रकन्था वृथा,
मा कार्षीः कटुशाकटायनवचः क्षुद्रेण चान्द्रेण किम् ? ।
किं कण्ठाभरणादिभिर्बठरयस्यात्मानमन्यैरपि,
श्रूयन्ते यदि तावदर्थमधुरा श्रीसिद्धहेमोक्तयः ॥ १ ॥

(પ્રબંધચિંતામણી. પા૦ ૬૧)

અર્થ:—હે ભાઇ ! જો અર્થમધુર **શ્રીસિદ્ધહેમ** વ્યાકરણનાં વચનો સાંભળવા મળે છે તો **પાણિની**ના પ્રલાપને બંધ કર, **કાતંત્ર** (વ્યાકરણ)ની કંથાને નકામી ગણ, **શાકટાયન**ના કટુ વચનને ઉચ્ચાર પણ નહીં. અલ્પપ્રમાણ **ચાંદ્રવ્યાકરણ**નો તો કંઇ ઉપયોગ જ નથી અને **કંઠાભરણાદિ** અન્ય વ્યાકરણોથી શા માટે પોતાને જડ બનાવે છે ?

અન્ય વ્યાકરણો કરતા આ વ્યાકરણની મુખ્ય વિશિષ્ટતા તો એ છે કે— આ વ્યાકરણમાં એવા જાતના પ્રકરણો પાડ્યાં છે કે જેવો સુમેળ પ્રકરણો બીજે ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. વળી જે પ્રકરણની શરૂઆત જ્યાં કરવામાં આવી હોય ત્યાં જ તે પ્રકરણને એવું સંપૂર્ણતયા સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે જેના માટે બીજે કોઇ ઠેકાણે જોવાની જરૂરીયાત રહેતી જ નથી, જેથી અધ્યયન સમયને—સમજનારને બહુ જ સરળતા સાથે ઓછી મહેનતે ઓછામાં ઓછા સમયમાં આખી વસ્તુનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ આવી જાય છે.

સૂત્રરચનાની પદ્ધતિ તો કલિકાલસર્વજ્ઞની જ. ઓછામાં ઓછી મહેનત પડે તેવી સંજ્ઞાઓ અને વચનવિભેદ, 'નવા' અને 'ચ' ઇત્યાદિકોની ગુંથણી એવી સુંદર રીતે કરવામાં આવી છે કે જે બીજે કોઇ સ્થળે ભાગ્યે જ જોવા મળે. સંજ્ઞા માટેનો એક જ દાખલો લઇએ તો માલુમ પડશે કે, સંપૂર્ણ લાઘવ સાથે અર્થપ્રાકટ્ય કરી બતાવ્યું છે.

अप्रयोगीत् ૧।૧।૩૭॥ એ સૂત્રના વાસ્તવિક અર્થને પહોંચી વળવા પાણિની વૈયાકરણને—

उपदेशोऽनुनासिक इत् ।१।३।२॥, हलन्त्यम् ।१।३।३॥, अदर्शनं लोपः ।१।१।६०॥, तस्य लोपः ।१।३।९॥ આમ ચાર સૂત્રો કરવાં પડ્યાં છે, છતાં પણ સંપૂર્ણ ભાવને પહોંચી વળવામાં મહેનત પડે છે.

તેવી જ રીતે આગળના કારક પ્રકરણમાં अपायेऽवधिरपादानम् ।२।२।२९॥ એ સૂત્રના અર્થબોધપ્રાપ્તિહેતુક—

ध्रुवमपायेऽपादानम् ।१।४।२४॥ એ પાણિનીય સૂત્રમાં અર્થની જ અધૂરાશ પોતાને જ દેખાતા, બીજાં સૂત્રો પોતાનેજ રચવાં પડ્યાં, તેમ છતાં પણ સંપૂર્ણ ભાવ નહિ આવતા વાર્તિકકારને વાર્તિક રચવા પડ્યા, તે વાર્તિક અને સૂત્રો નીચે પ્રમાણે છે—

'जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसङ्ख्यानम्' । [वार्त्तिकम्]
यतश्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी ॥ ,,

भीत्रार्थानां भयहेतुः ।१।४।२५॥ पराजेरसोढः ।१।४।२६॥ वारणार्थानामीप्सितः ।१।४।२७॥ अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति ।१।४।२८॥ जनिकर्तुः प्रकृतिः ।१।४।३०॥ भुवः प्रभवः ।१।४।३१॥ पञ्चमी विभक्ते ।२।३।४२॥

આ ઉપરથી સ્હેજે ખ્યાલ આવશે કે કલિકાલસર્વજ્ઞનું એકજ સૂત્ર જેટલું સરળતાભર્યું અને વ્યાપક છે તેટલું તો શું? બલ્કે તેના અંશને પણ પહોંચી વળવામાં અસમર્થ અને ક્લિષ્ટતાથી ભરપૂર અન્ય વ્યાકરણકારોની સૂત્રરચના છે.

આ મહાન્ વ્યાકરણના સાત અધ્યાય ચાર વિભાગમાં વ્હેંચાયેલા છે—

૧ ચતુષ્કવૃત્તિ, ૨ આખ્યાતવૃત્તિ, ૩ કૃદ્વૃત્તિ, અને ૪ તદ્ધિતવૃત્તિ.

૧ ચતુષ્કવૃત્તિવિભાગ.

મુખ્યતાએ ચારનો સંગ્રહ ૧ સન્ધિ, ૨ નામ, ૩ કારક અને ૪ સમાસ.

પ્રથમાધ્યાય—પ્રથમપાદ	સૂત્ર—	૪૨	સંજ્ઞાપ્રકરણ	સંધિપ્રકરણ નામક-પ્રથમવૃત્તિ.
,,	દ્વિતીયપાદ ,,	૪૧	સ્વરસંધિપ્રકરણ	
,,	તૃતીયપાદ ,,	૬૫	વ્યંજનસંધિપ્રકરણ	
,,	ચતુર્થપાદ ,,	૯૩		નામપ્રકરણ નામક—દ્વિતીયવૃત્તિ.
દ્વિતીયાધ્યાય—પ્રથમપાદ	,,	૧૧૮		

દ્વિતીયાધ્યાય દ્વિતીયપાદ સૂત્ર ૧૨૪ કારકપ્રકરણ નામક—તૃતીયવૃત્તિ.

„ તૃતીયપાદ „ ૧૦૫ ષત્વ—ણત્વપ્રકરણ
„ ચતુર્થપાદ „ ૧૧૩ સ્ત્રીપ્રત્યય „
તૃતીયાધ્યાય—પ્રથમપાદ „ ૧૬૩ } સમાસ-
„ દ્વિતીયપાદ „ ૧૫૬ } પ્રકરણ
} ચતુર્થવૃત્તિ

૨ આખ્યાતવૃત્તિ. (ક્રિયાપદ વિભાગ).

તૃતીયાધ્યાય તૃતીયપાદ સૂત્ર ૧૦૮ આત્મનેપદ—પરસ્મૈપદવિધાન.
„ ચતુર્થપાદ „ ૯૪. ૧૦ વિભક્તિ, ૧૦ ગણુનિર્દેશ અને ૧૦ પ્રક્રિયા.
ચતુર્થાધ્યાય પ્રથમપાદ „ ૧૨૧. દ્વિત્વાદિ વિધાન.
„ દ્વિતીયપાદ „ ૧૨૩ આદેશાદિ વિધાન.
„ તૃતીયપાદ „ ૧૧૫ ગુણુ—વૃદ્ધયાદિ વિધાન.
„ ચતુર્થપાદ „ ૧૨૨ આદેશ, સેટ્ અનિટ્—આદિ વિધાન.

૩ કૃદ્વૃત્તિ. (કૃદન્ત વિભાગ).

પંચમાધ્યાય—પ્રથમપાદ સૂત્ર. ૧૭૪. ત્રૈકાલિક તથા ભૂત-કર્તૃ કારક-વિષયક પ્રત્યયાદિ વિધાન.
„ દ્વિતીયપાદ „ ૯૩. વર્ત્તમાનકાલિક—કર્તૃ કારક-વિષયક પ્રત્યયાદિ વિધાન.
„ તૃતીયપાદ „ ૧૪૧. ભવિષ્યકાલીન અન્ય કારક-વિષયક પ્રત્યયાદિ વિધાન.
„ ચતુર્થપાદ „ ૯૦. દશ વિભક્તિની વ્યવસ્થાદિ.

} બીજા પાદના અંતિમ સૂત્ર 'ઉણાદયઃ' એ સૂત્રની પૂર્તિ માટે ઉણાદિ ૧૦૦૬ સૂત્રો સમજવાં.

૪ તદ્ધિતવૃત્તિ. (તદ્ધિત વિભાગ)

ષષ્ઠાધ્યાય— પ્રથમપાદ સૂત્ર ૧૪૩
„ દ્વિતીયપાદ „ ૧૪૫
„ તૃતીયપાદ „ ૨૧૯
„ ચતુર્થપાદ „ ૧૮૫
સપ્તમાધ્યાય— પ્રથમપાદ „ ૧૯૭
„ દ્વિતીયપાદ „ ૧૭૨
„ તૃતીયપાદ „ ૧૮૨
„ ચતુર્થપાદ „ ૧૨૨

} આ બન્ને અધ્યાયમા તદ્ધિતપ્રત્યયો, પ્રત્યય કરવાનો વિધિ, અર્થો, અવ્યય-સ્વરૂપ પ્રત્યયો, સમાસાન્ત પ્રત્યયો, ન્યાયો તથા તે સંબંધી ચર્ચા ખૂબખૂબ છણાવટપૂર્વક કરવામાં આવી છે.

ઉપર પ્રમાણેના ચાર વિભાગમાંથી આ (લઘુવૃત્તિ અથવા પ્રસિદ્ધ નામ ૭ હઝારી) ગ્રંથના પ્રથમ ભાગને વિષે ચાર અધ્યાય આપી બે વિભાગનો સમાવેશ કરવામા આવ્યો છે. જેમાં સામાન્ય વપરાશમાં આવતા તેમ જ વ્યાકરણ વિષયક વિસ્તૃત ચર્ચાથી ભરપૂર ઘણા વિષયોનો સમાવેશ થઇ જાય છે. તદુપરાંત સાર્થ ધાતુપાઠ, સૌત્ર લૌકિક તેમજ વાક્યકરણીય ધાતુઓ, અનુબંધફલપ્રતિપાદક પ્રકરણ, સેટ્-અનિટ્કારિકા, વૃતગણફળનિરૂપણ, સકર્મકત્વ-અકર્મકત્વનિરૂપણ, દ્વિકર્મકગણના નિરૂપણ, ગૌણમુખ્યકર્મ-નિરૂપણ, ધાતુ ને ઉપસર્ગજન્ય ભેદપ્રકાશનિરૂપણ ષોપદેશપ્રકરણ, ણોપદેશપ્રકરણ, ધાત્વર્થ વિશેષ-નિરૂપણ અને અનુસ્વારાદિ નિરૂપણ વગેરે પણ અતિ ઉપયોગી વિષયો આ સાથેના ૧૨ પરિશિષ્ટોમાં મૂકી આ ગ્રંથની ઉપયોગિતામા સંપાદક મુનિરાજ શ્રી દક્ષવિજયજી મહારાજશ્રીએ સુવર્ણમાં સુગંધનુ આપાદન કર્યું છે. ઉક્ત ૧૨ પરિશિષ્ટો પૈકી આ પહેલા ભાગમાં ત્રણ આપ્યા છે અને બાકીના બીજા ભાગમા આપવામા આવશે.

કંઠસ્થ કરવામાં સામાન્ય શક્તિવાળા જીવો તત્ત્વપ્રકાશિકા-બૃહદ્વૃત્તિ (અઢાર હજારી)ને નહિ કરી શકવા છતા પણ વ્યાકરણવિષયક સાહિત્યથી અજાણ ન રહી જવા ઉપરાંત બુદ્ધિનો વિકાસ કરી શકે, એ આશયથી મધ્યમવૃત્તિ (નવ હજારી) તથા આ લઘુવૃત્તિ(૭ હજારી)ની રચના પણ કલિકાલસર્વજ્ઞે પોતે જ કરી છે.

આ વ્યાકરણનો રચનાક્રમ એ જાતનો છે કે- ઓછામા ઓછી બુદ્ધિવાળા પણ સહેલાઇથી કંઠસ્થ કરી શકે છે, કેમકે-સૂત્રોની રચના ચપરાતી પરિભાષામાં છે, તેમજ વૃત્તિમાં પૂર્વાપર અનુવૃત્તિ સમજી લેવાથી બહુ સમયના બચાવ સાથે ઓછી મુશ્કેલીએ કરી શકાય છે, એ એક આ અષ્ટાધ્યાયી ક્રમયુક્ત પ્રસ્તુત ગ્રંથની વિશિષ્ટતા છે.

આ લઘુવૃત્તિ એ એક પાઠ્યગ્રંથ હોવાથી, તેમજ પુસ્તક વિના અભ્યાસીઓને અગવડ રહેતી હોવાથી, વ્હેલામા વ્હેલી તકે બહાર પાડવાના આશયથી આ પુસ્તક બે વિભાગમાં વ્હેંચી દેવામા આવ્યુ છે.

અગાઉ આ ગ્રંથ કાશીથી તેમજ શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢી તરફથી સંપાદક મુનિશ્રી હિમાંશુવિજયજી દ્વારા બહાર પાડવામા આવેલ,

પણ તેની એક પણ નકલ અભ્યાસકને અલભ્ય બની જતાં, જેમ બને તેમ જલ્દી આ ગ્રંથ બહાર પાડવાની તકેદારી આ ગ્રંથના સંપાદક મુનિરાજે રાખવા સાથે, પૂર્વમુદ્રિત ઉપરોક્ત બંને આવૃત્તિઓમાં અશુદ્ધિઓ તેમજ અક્ષન્તવ્ય સૂત્ર—સંધિમોચન બનેલું હતું. તે આગ્રંથમાં માર્જન કરી નિયમ-વિરુદ્ધ જતું અટકાવ્યું છે.

બૃહદ્વૃત્તિ–તત્ત્વપ્રકાશિકા યાને અઢાર હજારી લઘુન્યાસ સાથે શાસન-સમ્રાટ્ પૂજ્યપાદાચાર્ય શ્રીમદ્વિજયનેમિસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબના શુભ પ્રયાસથી, સૌથી પ્રથમ શેઠ મનસુખભાઈ ભગુભાઇ તરફથી મુદ્રિત કરવામાં આવી હતી. કોઇપણ સાહિત્યની પહેલ કરવી એ મોટામાં મોટી મુશ્કેલી ભર્યું કાર્ય છે અને તે મહાન્ કાર્યનો રસ્તો સાફ કરી આપવા જેવું છે, તેના ઉપરથી કોઈપણ વ્યક્તિ નવીન શૈલીથી સુંદર પ્રકાશન કરી યશોભાગી નિવડે છે, પણ તે સાફ થયેલા માર્ગે ચાલવા બરાબર છે.

હાલમાં બૃહદ્વૃત્તિ પૂ. પં. શ્રી ચંદ્રસાગરજીગણિ છપાવી રહ્યા છે, જે કામ બે અધ્યાય સુધી પહોંચ્યું છે. પાઠ્યગ્રંથ હોવાથી જેમ બને તેમ જલ્દી બહાર પડે તે ઇચ્છવા યોગ્ય છે.

આ બાબતમાં વ્યાકરણવાચસ્પતિ પૂજ્યપાદાચાર્ય શ્રીમદ્વિજય-લાવણ્યસૂરીશ્વરજી મ. શ્રીએ તો હદ કરી છે. કેમકે—તેઓશ્રીએ બૃહદ્-વૃત્તિ લઘુન્યાસ તથા ૮૪૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ બૃહન્ન્યાસ સાથે પ્રકાશિત કરવા માંડી છે. ન્યાસ લગભગ ૨૮ પાદમાંથી ૮–૧૦ પાદનો જ, ૨૫–૩૦ હજાર શ્લોકપ્રમાણ આશરે મળે છે. છતા કલિકાલસર્વજ્ઞના આશયને સમજી જ્યાં જ્યા તૂટક હોય તે પૂરો કરી મુદ્રિત કરવા લાગ્યા છે. આ કામ સૌથી ઉત્તમ છે અને તેથી ઘણી મહેનતે પ્રાપ્ત થતો યશ પણ કલિકાલસર્વજ્ઞના જ હવાલે કર્યા બરાબર છે.

દરેક ભાષાના મૂળભૂત અંગરૂપે વ્યાકરણ હોય છે, કેટલાક વૈયાકરણો તેટલું જ માત્ર કરી અટકી ગયા છે, જ્યારે કલિકાલસર્વજ્ઞ ભગવંતની કૃતિ અને શૈલિ એ જાતની છે કે—

જે સાહિત્યની રચના હાથમાં લીધી તે સાહિત્ય માટે બીજે કે

સ્થાને જોવાની કે કોઇનીયે પરાધીનતા રાખવાની જરૂરજ ન પડે, તે રીતે સાંગોપાંગ રચના કરી છે. 'સિદ્ધ–હેમ' નામથી પણ તે ધ્વનિત થાય છે કે–પરાધીનતા રહે કે બીજાની કૃતિમાં ફાંફાં મારવાં પડે તે મારા અને સિદ્ધરાજના નામને ફટકો લગાડનાર છે.

શબ્દાનુશાસન એ મૂળભૂત અંગ છે. જ્યારે એ શબ્દોના લિંગ-માટેનો વિચાર જરૂર ઉભો થાય, તેના માટે ૧૩૮ શ્લોકપ્રમાણ મૂળ અને ૩૬૮૦ શ્લોકપ્રમાણવૃત્તિ સાથે પહેલા અધ્યાયના પહેલા પાદના ૨૮–૨૯ સૂત્રોમા આખાય **લિંગાનુશાસન**નો સમાવેશ કર્યો છે.

સાહિત્યમાં ઉપયોગ થયા શિવાયના શબ્દો નિરર્થક ગણાય, કારણકે આનંદ, યશ કે ઉપદેશને માટે શબ્દાનુશાસનના સૂત્રો કરતાંય પ્રયુક્ત શબ્દોજ મહાન્ ભાગ ભજવે છે, જે વાત કલિકાલસર્વજ્ઞ ભગવંતે (શબ્દાનુશાસનના ફળરૂપ) **કાવ્યાનુશાસન** બનાવી સિદ્ધ કરી બતાવી છે–તેમાં સૂત્ર પણ છે કે–"**काव्यमानन्दाय यशसे कान्तातुल्यतयोपदेशाय च.**"

કાવ્યાનુશાસન–અલંકારચૂડામણિ અને તેના ઉપર **વિવેક** એમ ત્રણેય પોતે જ બનાવેલ છે, અને તે સાહિત્યની કોટિમાં અજોડ ગ્રંથ છે

સાહિત્યમાં વપરાતા શબ્દો છંદ પદ્ધતિ વિનાના હોય તો કર્ણકટુ બની જાય, કેમકે–એકના એક શબ્દોમાંથી બોલાતી ભાષા સંસ્કારિત હોય તો સુંદર અને લોકગ્રાહ્ય બને, જ્યારે તે જ શબ્દો યદ્વાતદ્વા ફેંકાતા હોય તો અપ્રિય અને નિંદ્ય બને છે, તેવી છંદપદ્ધતિ માટે તેમણે પોતે જ **છંદાનુશાસન**ની રચના કરી છે. વળી કોઇ પણ વાતની સિદ્ધિ ચર્ચાને અંતેજ થાય અને ચર્ચાને અંતે નક્કી થયેલ નક્કર સત્ય સ્વીકૃત થાય છે 'સોનું કષ, તાપ અને છેદને પામ્યા બાદ જ સ્વીકૃત થાય છે.' આ વાત "**सिद्धिः स्याद्वादात्**" એ સૂત્રના બીજા અર્થથી ધ્વનિત થાય છે. તે સૂત્રમાં–**वादात्** '**सिद्धिः स्यात्**' એવો વિગ્રહ કરવાથી 'ઉક્ત ફલિતાર્થ' જરૂર નીકળી શકે છે. એટલે આ વિષય પણ અધૂરો ન રહી જાય તે માટે તેઓશ્રીએ–પોતે જ.

૧ **વાદાનુશાસન**ની પણ રચના કરી છે. આમ એક જ મૂળભૂત અંગને સમૃદ્ધ બનાવવા કલિકાલસર્વજ્ઞ ભગવંતે પાંચ અનુશાસનની રચના કરી છે; જેમાંનુ આ પહેલું અનુશાસન છે.

૨ લિંગાનુશાસન-સ્વ૦ પૂજ્યપાદાચાર્ય ક્ષમાભદ્રસૂરિજી મ. શ્રી તરફથી મુદ્રિત કરાવવામા આવેલ છે.

૩ કાવ્યાનુશાસન- શ્રીમહાવીરવિદ્યાલય તરફથી મુદ્રિત થયેલ છે.

૪ છંદાનુશાસન- શેઠ દેવકરણ મૂળજી તરફથી છપાયેલ છે, પણ તે ઉપલબ્ધ નથી, તેમ વ્યવસ્થિત છપાયું પણ નથી, માટે પુનઃ પ્રકાશિત કરાવવું અતિ આવશ્યક ગણાય. જે પુરુષ એ કામને હાથ ધરશે તે મહાપુરુષની અપૂર્વ કૃતિને પ્રકાશિત કરી પુણ્ય પ્રાપ્ત કરવા સાથે અપૂર્વ યશને મેળવશે.

૫ વાદાનુશાસન-હાલમાં ઉપલબ્ધ નથી. વિશીર્ણ થઇ ગયુ હોય તેમ લાગે છે.

આ વ્યાકરણમાં આવતા દરેક સૂત્રોનાં ઉદાહરણ, પ્રત્યુદાહરણનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરી શકાય? તેની સુંદર રૂપરેખા આપતી વ્યવસ્થિત ગુંથણી, સાથે સાથે સોલંકી વંશના રાજાઓની કારકીર્દિ, એમ બંનેના આશ્રયરૂપ દ્વ્યાશ્રયનામક મહાકાવ્ય રચી અદ્વિતીય પ્રકાશ પાડયો છે. પાણિનીય સૂત્રોને સંગત કરતું ભટ્ટીકાવ્ય આની તુલનામાં ઘણું જ પછાત ગણાય.

આ પ્રમાણે કલિકાલસર્વજ્ઞ ભગવંતે સાંગોપાંગ પાંચ શાસનની રચના સ્વરચિત ટીકા ટીપ્પણો સાથે એવી અપૂર્વ કરી છે કે, તે તે વિષયને માટે અલ્પાંશે પણ પરાયા સાહિત્યની પરાધીનતા સેવવી પડે તેમ નથી જ.

કલિકાલસર્વજ્ઞ ભગવંત કેવલ વ્યાકરણ વિષયમા જ ઊંડા ઉતર્યા છે એમ નથી, પણ સર્વ વિષયોની ખૂબખૂબ તલસ્પર્શી છણાવટ કરી છે.

દર્શનશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર, શબ્દશાસ્ત્ર, કાવ્યશાસ્ત્ર, આદિ અનેક પ્રકારે ગુંથાયેલ તેમની અજોડ (જે જુજ પ્રમાણમાં એટલે તેઓશ્રીના નિર્માણ સાહિત્યની અપેક્ષાએ રહી સહી જેવી ગણાતી) કૃતિઓ પણ એટલી બધી લોકભોગ્ય બની ગયેલી છે કે, જ્યાં જોઇએ ત્યા તેમનું જ સાહિત્ય નજરે પડે છે. તેવુ અદ્વિતીય સાહિત્ય જોઇ વિદ્વજ્જનોને મુખમાં આંગળી નાંખવી પડે તેવો તેમનો બુદ્ધિચમત્કાર તરી આવે છે, તો પછી તેમનું બધું સાહિત્ય મળે તો તો આનંદને આંકવા માટેનું દુનિયામા સાધન પણ મળવું મુશ્કેલ બને!

આમ છતાં પણ, આજનો આપણો કેટલોક પૂજ્ય શ્રમણવર્ગ તેમના અપૂર્વ સાહિત્ય તરફ ઉપેક્ષાવૃત્તિ ખી, પઠનપાઠનમાં કિલષ્ટ અને મહેનતથી ભાર

પૂર તેમજ બોધમાં અધૂરા અન્ય સાહિત્યનો આશ્રય લેવા માંડે છે, અને ગૃહસ્થવર્ગ તેને ભણતા વિદ્યાર્થીઓ તરફ બહુ જ ઓછા આદરે નીહાળતો જોવાય છે, અગર જોઇએ તેટલા તેના અભ્યાસી પકવવામાં બેદરકાર રહેતો જોવાય છે તે અતિ ખેદજનક છે; પરંતુ વારસામાં મળેલા આવા અજોડ સાહિત્યનો ખૂબખૂબ પ્રચાર થવો ઘટે. જો કે કેટલાક ઉપેક્ષાવૃત્તિ સેવે છે, છતાં ઘણા ખરા રસ લેતા થયા છે, એ એક આનંદનો વિષય છે, અને તેથીજ વ્હેલી તકે આ એક ભાગ પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. દરેકે કલિકાલ-સર્વજ્ઞના આવા અદ્વિતીય સાહિત્યનો પ્રચાર કરવા બનતું કરી છૂટવું જોઇએ. પઠન, પાઠન, મુદ્રાપણ તેમજ લેખનાદિદ્વારા પ્રાપ્ત સાહિત્ય વારસા પ્રત્યે વફા-દારી અદા કરવી જોઇએ. સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક, શ્રાવિકા, મોટા નાના દરેકે યથાશક્તિ ફાળો અપી કૃતજ્ઞતા પ્રદર્શિત કરવી ઘટે.

જીવનની આછી રૂપરેખા—

સર્વ વનરાજીઓ ખીલી રહી હોય, કોયલના ટહુકાર સંભળાતા હોય, સર્વ પક્ષીઓ કલ્લોલ કરી રહ્યા હોય, એ સમયે કમલને પોતાની સુવાસ દશેય દિશાઓમાં ભરી દેતું કલ્પો, તો તમને સાહિત્યની સુગંધનો મઘમઘાટ ફેલાવતા **કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીમાન્ હેમચંદ્રાચાર્ય ભગવાન્** દેખાશે.

આ મહાન્ પુરુષનું જીવન અને કવન લેખિનીમાં ઉતારવું તે સામાન્ય માણસનું કામ નથી, કે જે જીવન અને કવન આજે આઠસો વર્ષો વીતવા છતા એટલી બધી સુવાસ ફેલાવી રહ્યું છે કે, જેના સાહિસ ઉપર સારૂંય વિશ્વ આફરીન છે.

મહાગુજરાતમાં અપૂર્વ સ્થાન ધરાવતું ધંધુકા, મોઢવણિક **ચાચીંગ** પિતા, ધર્મપ્રાણ **પાહિની** માતા, ૧૧૪૫ નો વિક્રમ સંવત્ તથા તીર્થા-ધિરાજ શ્રી શત્રુંજય મહાતીર્થના યાત્રાની ઉત્સુકતાના ઉત્સવને જણાવતી **કાર્તિકી પૂર્ણિમા** વગેરે, શ્રી કલિકાલસર્વજ્ઞ જેવી જગતની મહાન્ વિભૂ-તિના જન્મથી અલંકૃત થતાં જગમશહૂર બન્યાં છે.

પૂજય કલિકાલસર્વજ્ઞ ભગવંતના આપણા જેવા સામાન્ય માનવીની નજરમા આવતા જીવનપ્રસંગો તો, તે મહાન્ વિભૂતિ તરફ બહુ માનની

ષ્ટિએ નિહાળતા સાહિત્યકારો—સાક્ષરો—કવિઓ—વૈયાકરણો વગેરેએ પોત-
ાતાના લેખોમાં, કૃતિઓમાં તેમજ પુસ્તકોમાં વિધવિધ પ્રકારે ગૂંથી અપૂર્વ
ાક્તિ કરી છે, તેના કરતાં હું પણ કંઈ વધારે આગળ વધીને કહી શકું
ામ નથી જ, જેથી તેની તે વસ્તુને પુનરુક્ત કરવાની ઇચ્છા ન રાખતાં તે
ાહાપુરુષવિરચિત 'ઉપલબ્ધ ગ્રંથોનું લિષ્ટ' આપી આ કિંચિત્ ઉક્તિને
ામામ કરીશ.

ંથનામ.	શ્લોકસંખ્યા.
. સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન—	
„ (क) લઘુવૃત્તિ	૬૦૦૦
„ (ख) મધ્યમવૃત્તિ	૯૦૦૦
„ (ग) બૃહદ્‌વૃત્તિ	૧૮૦૦૦
„ (घ) બૃહન્‍ન્યાસ	૮૪૦૦૦
„ (ङ) અષ્ટમાધ્યાય (પ્રાકૃતવૃત્તિ)	૨૨૦૦
„ (च) ઉણાદિવૃત્તિ	૩૨૫૦
૨ લિંગાનુશાસન (સવૃત્તિ)	૩૬૮૪
૩ કાવ્યાનુશાસન(અલંકાર-ચૂડામણિ વિવેક સહિત)	૭૩૦૦
૪ છંદોનુશાસન (સવૃત્તિ)	૩૦૦૦
૫ પ્રમાણ મીમાંસા [અપૂર્ણ] (કેટલાકના મતે વાદાનુશાસન)	૨૫૦૦
૬ સંસ્કૃત દ્વ્યાશ્રય	૨૮૨૮

ગ્રંથનામ.	શ્લોકસંખ્યા.
૭ પ્રાકૃત દ્વ્યાશ્રય	૧૫૦૦
૮ ધાતુપારાયણ (સવિવરણ)	૫૬૦૦
૯ અભિધાનચિંતામણિ „	૧૦૦૦૦
૧૦ અભિધાનચિંતામણિ-પરિશિષ્ટ	૨૦૪
૧૧ અનેકાર્થ કોષ	૧૮૨૮
૧૨ નિઘંટુ „	૩૯૬
૧૩ દેશી નામમાલા (કોષ)	૩૫૦૦
૧૪ વેદાંકુશ	૧૦૦૦
૧૫ યોગશાસ્ત્ર (વૃત્તિસહિત)	૧૨૭૫૦
૧૬ ત્રિષષ્ઠી૦(પરિશિષ્ટસહિત)	૩૬૦૦૦
૧૭ વીતરાગસ્તોત્ર	૧૮૮
૧૮ અન્યયોગ—વ્યવચ્છેદિકા	૩૨
૧૯ અયોગ— „	૩૨
૨૦ મહાદેવસ્તોત્ર	૪૪

કુલ શ્લોક સંખ્યા ૨૧૪૮૩૬.

ઉપરની દરેક કૃતિઓ તેઓશ્રીના સર્વવિષયક તલસ્પર્શીપણાને પ્રતિભા-
વૈભવને અને કલિકાલસર્વજ્ઞતાને સાબિત કરે છે.

સંપાદન કાર્ય

આ ગ્રંથનું સંપાદન મારી જાણમાં પહેલ વહેલું શ્રીયશોવિજયજી-ગ્રંથમાળા બનારસ' તરફથી, મુખપાઠમાં બહુજ સરળ પડે તેવા મોટા ટાઇપ તથા સાઇઝમાં પણ પરિશિષ્ટ કે પ્રસ્તાવનાદિ વિનાજ થયેલું હતું.

ત્યારબાદ મુનિમહારાજશ્રી હિમાંશુવિજયજીએ સારી મહેનત લઇ સામાન્ય અભ્યાસકોને પણ સરળ પડે તેવી જાતનું ટિપ્પણ લખવા પૂર્વક શ્રેષ્ઠિ શ્રી આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢી તરફથી સંપાદન કરેલ. તે પુસ્તકમાં છાત્રવર્ગના સરળ બોધ ખાતર છૂટી પાડવામા આવેલ સંધિ આદિ વ્યાકરણ પ્રક્રિયામાં દોષયુક્ત અન્વય, તેમજ ધાતુપાઠ આપવો પણ આવશ્યક હતો.

ઉક્ત બંને વખત સપાદન થવા છતાં, કેટલાએક વ્યાકરણવિષયના રસજ્ઞ મુનિવર્યોના પ્રયાસથી બહોળો પ્રચાર થતાં અલભ્ય બની જવાથી, શાસનસમ્રાટ્ પૂજ્યપાદ આ૦ શ્રીમદ્વિજય નેમિસૂરીશ્વર પટ્ટાલંકાર પૂજ્યપાદ વ્યાકરણવિશારદાચાર્ય શ્રીમદ્વિજય લાવણ્યસૂરિજી મહારાજશ્રીના મુખ્ય શિષ્યરત્ન ગુરુસુશ્રૂષામાં તલ્લીન રહી, ન્યાય-વ્યાકરણ-સાહિત્યાદિ વિષયક સૂક્ષ્મતત્ત્વસ્પર્શી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી, સ્યાદ્યન્તરત્નાકર-સિદ્ધહેમદીપિકા-કંસ્વાદિપ્રકાશ આદિ સંસ્કૃત ગ્રંથોનુ, તેમજ શ્રી જિનસંગીતસરિતા તથા નૂતન-જિનસ્તવનમાલાદિ ગુજરાતી સાહિત્યનું સુંદર સર્જન કરનાર પૂજ્ય મુનિમહારાજશ્રી દક્ષવિજયજી મ૦ શ્રીએ તે (તૃતીય સંસ્કરણનું) કાર્ય ગુરુઆજ્ઞા થવાથી ઉલ્લાસપૂર્વક હાથ ધર્યું.

જે પૂજ્ય વ્યાકરણવાચસ્પતિ આચાર્યશ્રીના વ્યાકરણવિષયક જ્ઞાન સંબધી એક પ્રસગ સાભરી આવે છે કે—

તેઓશ્રી વિ૦ સં૦ ૧૯૯૫ ની ઝગડીયાજી ચાતુર્માસ હતા, દરમ્યાન શ્રીમદ્યશોવિજયજી જૈન પાઠશાળા-મેસાણાના પ્રધાન સંચાલક શ્રીયુત પ્રભુદાસભાઈ બેચરદાસભાઇના શુભ પ્રયાસથી મને મારા સહાધ્યાયી શિવલાલભાઈ સાથે શ્રી સિદ્ધહેમવ્યાકરણ બૃહદ્વૃત્તિનો પૂજ્યશ્રી પાસે અભ્યાસ કરવાનો અપૂર્વ લાભ ઉપલબ્ધ થયો હતો.

પૂજ્ય આચાર્યશ્રી ખૂબ ઝીણવટથી ખાંચખુંચભરી બાબતોને પણ એવી
દર શૈલિમાં સમજાવતા અને ઉકેલ કરતા કે જે સાંભળી અમો તો ચકિત જ
ની જતા હતા. જેઓશ્રી આ જ વિષયને સ્પર્શતા સ્વરચિત ધાતુરત્નાકર
ા૦ ૧ થી ૮, તેમ જ કલિકાલસર્વજ્ઞવિરચિત સંસ્કૃત વ્યાકરણના તમામ
ંગો સહિત સિદ્ધહેમ-(શબ્દમહાર્ણવ)-ન્યાસાનુસંધાનાદિ વ્યાકરણગ્રંથો;
પરહસ્ય-પ્રમોદાવૃત્તિ, અનેકાંતવ્યવસ્થા-તત્ત્વાવબોધિનીવૃત્તિ, સપ્તભંગી-
યપ્રદીપપ્રકરણ-બાલબોધિનીવૃત્તિ, તત્ત્વાર્થત્રિસૂત્રી-પ્રકાશિકાટીકા, સ્વોપજ્ઞ
નયામૃતતરંગિણી' ટીકા સહિત નયોપદેશ 'તરંગિણી' તરણીટીકા આદિ
યાયના ગ્રંથો; તથા તિલકમંજરી-પરાગ ટીકા, કાવ્યાનુશાસન ટીકા, દ્રવ્ય-
ક દેવગુર્વષ્ટક સટીક તેમજ દ્રવ્યર્થક કદમ્બાષ્ટક આદિ સાહિત્યના ગ્રંથોની
યના તથા સંપાદનદ્વારા **કલિકાલસર્વજ્ઞ** તથા **ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય**
ાચકપ્રવર આદિ પૂર્વમહર્ષિઓની કૃતિઓને અદ્દલ ન્યાય આપી રહ્યા છે,
અને શાસનની અપૂર્વ સેવા બજાવી રહ્યા છે.

આ (૭ હઝારી) ગ્રંથની પૂર્વ મુદ્રિત ઉક્ત બંને આવૃત્તિઓમાં
અશુદ્ધિઓની બહુલતા હતી, વિશિષ્ટ પરિશિષ્ટો તથા શુદ્ધ ધાતુપાઠ...આદિની
ુટિઓ રહેતી હતી, તે સર્વનુ બહુ જ ઝીણવટપૂર્વક સંશોધન કરી, પૂજ્ય
ાધુ-સાધ્વીજી મહારાજ વિહારમા પણ સાથે રાખી, વધારેમાં વધારે
મ ઉપયોગ કરી શકે? તેમજ વ્હેલામાં વ્હેલી તકે બહાર પ્રકાશિત કરવાના
આશયથી સાર્થ ધાતુપાઠ તેમજ લૌકિક-સૌત્ર તથા વાક્યકરણીય ધાતુઓ
ાર્થ સલક્ષણ પ્રથમ પરિશિષ્ટમાં આપી, બીજા પરિશિષ્ટમાં ધાતુ-પ્રત્યયાનુ-
ંધફળ પ્રતિપાદિકા કારિકા સાર્થ સવિવેચન આપી, અનુબંધ ફળજ્ઞાપક
ોઠો આપેલ છે. તથા ત્રીજા પરિશિષ્ટમાં સેટ્-અનિટ્-ધાતુની કારિકાઓ
વેચન તથા કોઠા સહિત આપેલ છે. આ રીતે આ ભાગને સમૃદ્ધ બનાવી
અધ્યાય સુધી આ ગ્રંથ પૂજ્ય સંપાદક મુનિમહારાજશ્રી દક્ષવિજયજીની
ખૂબ કાળજી પૂર્વક બહાર પાડવામાં આવેલ છે.

પૂર્વાચાર્યોના આવા ગ્રંથોનું ખૂબખૂબ સંપાદન કરતા રહી પ્રકાશમાં
ાવવા તનતોડ મહેનત કરી પૂર્વાચાર્યોની કૃતિઓને ન્યાય અપાવનાર આવા
મહાત્માઓને જેટલો ધન્યવાદ આપીએ તેટલો ઓછો જ છે.

અંતમાં દરેક વિષયમાં અજોડ—અતૂટ સાહિત્ય પ્રત્યેની તેમજ તેઓશ્રીની ભકિત પ્રત્યેની આપણી એ ફરજ હોવી જોઇએ કે, તેઓશ્રીના સાહિત્યનો ખૂબ ખૂબ ફેલાવો કરવા માટે દરેક રીતે કટિબદ્ધ થવું જોઇએ.

પૂજ્ય સાધુ—સાધ્વીજી મહારાજશ્રીએ તો નિયમ કરી લેવો જોઇએ કે—તેમનું સાહિત્ય કોઇ ને કોઇ અંશે કરવું જ; અને પૂજ્ય પદવીધર અને વિદ્વાન્ મુનિરાજોએ તેમજ અગ્રગણ્ય શ્રાવકવર્ગે તે સાહિત્યના ફેલાવા માટે અપૂર્વ યોજના કરવી અતિ આવશ્યક છે.

મોટી મોટી પરીક્ષાઓ, તેને લગતાં મોટાં મોટાં ઇનામો અને મહાન્ વિદ્યાશાળાઓ—પાઠશાળાઓ વગેરે ઉભાં કરવાં જોઇએ, કે જે સ્થાનોમાં રોજે રોજ અધ્યયન—અધ્યાપન પૂર્ણ જીવત અને જાગૃત જોઇ આંતરિક આનંદ અનુભવીએ.

પ્રાતે આવા અત્યુત્તમ ગ્રંથોનું વધુ ને વધુ પઠન—પાઠન થતું રહે, એમ શાસનની દરેક વ્યક્તિ પોતાની ફરજ સમજી તે કાર્યને હરેક શકય પ્રયત્ને વેગવત બનાવે એવી આશા સાથે વિરમું છું.

વિ૦ સ. ૨૦૦૫ ના
મહા શુદ ૬ શુક્રવાર.
સ્તંભતીર્થ (ખંભાત).

લેખકઃ—પં. **છબીલદાસ કેશરીચંદ સંઘવી**
('શ્રીસ્યાદ્વાદ સંસ્કૃત પાઠશાળા' અને 'શ્રી ભટ્ટીબાઇ જૈન શ્રાવિકશાળા'ના મુખ્ય અધ્યાપક)
ઠે દાદાસાહેબની પોળ—ખંભાત.

॥ 卐 परिशिष्टं द्वितीयम् ॥

॥ अथ धातु-प्रत्ययानुबन्धफलप्रतिपादिकाः कारिकाः ॥

उच्चारणेऽस्त्यवर्णाद्य आः क्तयोरिण्निषेधने ।
इकारादात्मनेपद,-मीकाराच्चोभयं भवेत् ॥ १ ॥
उदितः स्वरान्नोऽन्तश्चोः,-क्त्वादाविटो विकल्पनम् ।
रूपान्त्ये ङेपरेऽहृस्व ऋकारादङ्विकल्पकः ॥ २ ॥
लृकारादङ् समायात्येः सिचि वृद्धिनिषेधकः ।
एः क्तयोरिण्निषेधः स्या,-दोः क्तयोस्तस्य नो भवेत् ॥ ३ ॥
औकार इड्विकल्पार्थे-ऽनुस्वारोऽनिड्विशेषणे ।
लृकारश्च विसर्गश्चा,-ऽनुबन्धो भवतो नहि ॥ ४ ॥
कोऽदादिर्न गुणी प्रोक्तः खे पूर्वस्य ञुमागमः ।
गेनोभयपदी प्रोक्तो घश्च च-जोः कगौ कृतौ ॥ ५ ॥
आत्मने गुणरोधे ङ-श्चो दिवादिगणो भवेत् ।
ञो वृद्धौ वर्त्तमाने क्तः टः स्वादिष्ठथु[रथु]कारकः ॥ ६ ॥
त्रिमगर्थो डकारः स्याण् णश्चुरादिश्च वृद्धिकृत् ।
तस्तुदादौ नकारश्चेषाऽपुंसीति विशेषणे ॥ ७ ॥
रुधादौ नागमे पो हि मो दामः सम्प्रदानके ।
यस्तनादौ रकारः स्यात् पुंवद्भावार्थसूचकः ॥ ८ ॥
स्त्रीलिङ्गार्थे लकारो हि वत औविंति वो भवेत् ।
शः क्र्यादिः क्यः शिति प्रोक्तः षः षितोऽङ्विशेषणे ॥ ९ ॥
पदत्वार्थे सकारो हि नोक्ता अत्र न सन्ति च ।
धातूनां प्रत्ययानाञ्चा-ऽनुबन्धः कथितो मया ॥ १० ॥

卐 પ્રથમ પરિશિષ્ટ પ્રાંતે પત્ર ૨૫૮ થી ૩૦૦ સુધીમાં આપેલ છે, જેમાં "હૈમધાતુપાઠ" છે.

॥ ॐ अर्हम् नमः ॥

ધાતુ અને પ્રત્યયના અનુબંધના ફળને પ્રતિપાદન કરનારી કારિકાઓનો વિવેચન સહિત અર્થ.

અનુબંધની વ્યાખ્યા—'अनुबध्यंते कार्यार्थं संबध्यते इत्यनुबन्धः' એ વ્યુત્પત્યર્થને અનુસારે, અમુક કાર્ય માટે જે યોજાય-જોડાય તે અનુબંધ કહેવાય છે. અર્થાત્ ઉપદેશ અવસ્થામાં જે આપેલ હોય છતાં પ્રયોગ અવસ્થામાં જે ન દેખાતો હોય તે અનુબંધ કહેવાય છે.

(१)

अकार કે आकाररूप अवर्ण સબંધી જે પ્રથમ અકાર તે ઉચ્ચારણમા આવે છે. અર્થાત્ अकारઅનુબધ સુખાકારી ઉચ્ચારણ માટે જાણવો. જેમકે तक (तक्) हसने ॥

आकार છે તે क्त ને क्तवतु પ્રત્યયની આદિમાં इट् પ્રત્યયના નિષેધમાં આવે છે, અર્થાત્ आकार क्त-क्तवतुની આદિમાં થતા इट्ના ઇકારનો નિષેધક છે. જેમકે-'हुर्छा (हुर्छ्) कौटिल्ये' એ ધાતુથી क्त-क्तवतु પ્રત્યય પર છતાં इट् નો નિષેધ થવાથી हूर्णः તેમજ हूर्णवान् પ્રયોગ સિદ્ધ થાય છે.

इकार થી આત્મનેપદ થાય છે. જેમકે-'ककि (कक्) लौल्ये' અહિં इकार ના પ્રતાપે આ ધાતુ આત્મનેપદના પ્રત્યયો લે છે. ककते ઇત્યાદિ. અને—

ईकार થી ઉભય (-પદી પ્રત્યયો) થાય છે. અર્થાત્ ईकार અનુબંધવાળો ધાતુ ઉભયપદી કહેવાય છે. જેમકે-'भजी (भज्) सेवायाम्' અહિં ईकार હોવાથી પરસ્મૈપદી તેમજ આત્મનેપદી (એમ ઉભયપદી) પ્રત્યયો થાય છે. भजति, भजते ઇત્યાદિ ॥ १ ॥

(२)

उकार છે તે, "उदितः स्वरान्नोन्तः" એ સૂત્રથી उदित् યાને

उकार અનુબંધવાળા ધાતુના સ્વરથી પર न આગમ કરવા માટે છે. અર્થાત્ उकार ઉક્ત સૂત્રથી नकार આગમ કરે છે. જેમકે-"तकु (तक्) कृच्छ्रजीवने" આ उदित् હોવાથી न આગમ થઇ 'तक्-तन्क्-तङ्क् બને છે, અને तङ्कति ઇત્યાદિ રૂપોની સિદ્ધિ થાય છે.

ऊकार છે તે, क्त्वा પ્રત્યયની આદિમાં इट् (નો ઇકાર) વિકલ્પે કરે છે. જેમકે-'वञ्चू (वञ्च्) गतौ,' આ ધાતુ ऊदित् હોવાથી "ऊदितो वा" એ સૂત્રથી इट् વિકલ્પે થાય છે. 'वञ्च्+क्त्वा' અહિં इट् ન કરીએ ત્યારે वक्त्वा એવું રૂપ થાય અને इट् કરીએ ત્યારે (क्त्वा વિકલ્પે कित् થતો હોવાથી) वचित्वा અને वञ्चित्वा એવાં બે રૂપો થાય છે.

ऋकार થી ङ પ્રત્યય (=ङ પરક णि પ્રત્યય) પર છતાં ऋदित् (=ऋ અનુબંધવાળા) ધાતુઓના ઉપાન્ત્ય(સ્વર)નો હ્રસ્વ આદેશ થતો નથી. જેમકે-'ओखृ (ओख्) शोषणालमर्थयोः' આ ધાતુ ऋदित् હોવાથી, मा भवान् ओचिखत् । એ ઠેકાણે ङ (પરક णि) પર છતાં ઉપાન્ત્યનો હ્રસ્વ થયો નહિં; વળી તેવી જ રીતે 'राखृ' ધાતુના अरराखत् પ્રયોગમાં પણ થયેલ છે.

ॠकार થી अङ् વિકલ્પે થાય છે, અર્થાત્ દીર્ઘ ॠ અનુબંધવાળા ધાતુઓથી अङ् પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે. જેમકે-'च्युतॄ (च्युत्) आसेचने' આ ધાતુ ॠदित् હોવાથી अच्युतत् ને अच्योतीत् એ અદ્યતનીના બન્ને પ્રયોગમાં, પ્હેલામાં अङ् થયેલ છે અને બીજામાં अङ् થયેલ નથી, તેથી બે રૂપ થયાં છે. ॥ ૨ ॥

(૩)

ऌकार થી अङ् પ્રત્યય આવે છે. જેમકે-'गम्ऌं (गम्) गतौ' એ ધાતુ ऌदित् હોવાથી "ऌदिद्-द्युतादिभ्यः" એ સૂત્રથી अङ् પ્રત્યય આવી अगमत् એવું રૂપ થાય છે.

एकार છે તે, सिच् પ્રત્યય પર છતાં વૃદ્ધિનો નિષેધ કરે છે. જેમકે-

'कटै (कट्) वर्षावरणयोः' અહિ एदित् પણું હોવાથી "व्यञ्जनादे-र्वोपान्त्यस्य" એ સૂત્રથી પ્રાપ્ત વૃદ્ધિનો "न-श्वि-जागृ०" એ સૂત્રથી નિષેધ થઇ अकटीत् એવુ રૂપ બનેલ છે

ऐकार क्त ને क्तवतु પ્રત્યયની આદિમાં इट् પ્રત્યયનો નિષેધ કરે છે. જેમકે-'कटैं(कट्)गतौ' અહિં ऐदित् પણું હોવાથી, "डीयश्वै-दितः क्तयोः" એ સૂત્રથી क्त-क्तवतु ની આદિમાં इट् નો નિષેધ થવાથી कट्टः, कट्टवान् પ્રયોગ સિદ્ધ થાય છે.

ओकार જો અનુબંધમાં હોય તો, क्त-क्तवतु ના તકારનો નકાર થાય છે. જેમકે-'ओवै(वै)शोषणे' અહિં ओदित् પણું હોવાથી "सूयत्यादि०" એ સૂત્રથી क्त-क्तवतु ના તકારનો નકાર આદેશ થવાથી वानः, वानवान् પ્રયોગ બનેલ છે ॥ ૩ ॥

(૪)

औकार છે તે इट् પ્રત્યયને વિકલ્પે કરે છે અર્થાત् औ અનુબંધ-વાળો ધાતુ वेट् કહેવાય છે. જેમકે-'औस्वृ(स्वृ)शब्दोपतापयोः' અહિ औदित् પણુ હોવાથી "धूगौदितः" એ સૂત્રથી વિકલ્પે इट् થઇ स्वर्त्ता, स्वरिता; सुस्वूर्षति, सिस्वरिषति ઇત્યાદિ પ્રયોગો બને છે.

ં બિન્દુરૂપ અનુસ્વાર ધાતુના अनिट् પણાને જણાવે છે. અર્થાત્ અનુસ્વાર અનુબંધવાળો ધાતુ અનિટ મનાય છે, એટલે કે અનુસ્વારેત્ ધાતુથી इट् પ્રત્યય થતો નથી. જેમકે-'पां(पा)पाने' અહિં અનુ-સ્વાર અનુબંધ (હોવાથી અને તે) इत् હોવાથી, "स्ताद्यशितो०" એ સૂત્રથી પ્રાપ્ત इट् પ્રત્યયનો "एकस्वरादनुस्वारेतः" એ સૂત્રથી નિષેધ થાય છે, અને તેથી पाता, पास्यति ઇત્યાદિ રૂપોની સિદ્ધિ થાય છે.

ऌकार અને विसर्ग આ બન્ને અનુબંધ થતા નથી. ॥ ૪ ॥

(૫)

कफार જો ધાતુમા હોય તો તે ધાતુ मदादि થાય છે. (=मदादि-

ા ગણાય છે.) એવી રીતે ककार જો પ્રત્યયમાં હોય તો, તે પ્રત્યય
ના ધાતુ ગુણી થતો નથી, યાને તે ધાતુના સ્વરનો ગુણ થતો નથી.
–'हनंक् (हन्) हिंसागत्योः' આ ધાતુને कित् કરવાથી अदादि-
આવ્યુ, અને તેથી "कर्त्तर्यनद्भ्यः शव्" એ સૂત્રમાં अदादिनुं
ન કરેલ હોવાથી शव् પ્રત્યય થતો નથી, અને તેથી हन्ति ઇત્યાદિ રૂપો
થાય છે. આ ધાતુ સંબદ્ધ ककारनुं ફળ બતાવ્યું. હવે પ્રત્યય સંબદ્ધ
रनुं ફળ બતાવીએ છીએ. જેમકે–'भू सत्तायाम्' એ ધાતુથી
त् પ્રત્યય લાવ્યા, તે कित् હોવાથી, અને "नामिनो गुणोऽक्ङिति"
સૂત્રમાં कित्नुं વર્જન હોવાથી ગુણ થતો નથી, અને તેથી भूयात्
તૈયાર થાય છે.

खकार પૂર્વને मुमागम કરે છે. मुम् એ म्ની પ્રાચીન સંજ્ઞા છે,
मुमागम એટલે म् આગમ સમજવો. સાર એ આવ્યો કે खित्
ય પર છતા પૂર્વ વર્ણને म् આગમ થાય છે. જેમકે–'मनिंच् (मन्)
તે' એ ધાતુથી "कर्तुः खश्" એ સૂત્રથી खश् પ્રત્યય થયે છતે,
खेत्यनव्यय०" એ સૂત્રથી म् આગમ થવાથી पटुमात्मानं मन्यते
અર્થમાં पटुमन्यः એ પ્રયોગ સિદ્ધ થાય છે.

गकार અનુબંધથી ધાતુ ઉભયપદી કહેવાય છે.-જેમકે–श्रिग् (श्रि)-
वायाम्' અહિં ग् અનુબંધ હોવાથી ફળવાન્ કર્તા અર્થમાં "ईंगितः०"
સૂત્રથી આત્મનેપદ અને અન્યત્ર "शेषात् परस्मै" એ સૂત્રથી પર-
મૈપદ થવાથી ઉભયપદ થાય છે. તેથી श्रयते, श्रयति ઇત્યાદિ ઉભયપદી
પો બને છે.

घकार જો અનુબંધ હોય તો च् ને ज्નો અનુક્રમે क् ને ग्
આદેશ થાય છે. જેમકે–'डुपचिंष् (पच्) पाके' એ ધાતુથી ભાવમાં
घञ् પ્રત્યય (पच्+घञ्) કરવાથી पचनं पाकः શબ્દ બને છે, તેમાં
घञ् પ્રત્યય घित् હોવાથી ધાતુના च्नो क् આદેશ થયો છે. તથા
'यजीं (यज्) 'देवपूजासंगतिकरणदानेषु'। यजनं (यज्+घञ्)

યાગઃ । ઉક્ત બન્ને પ્રયોગોમાં અહિં "क्तेऽनिटश्चजोः कगौ घिति" એ સૂત્રથી च् નો क् અને ज् નો ग् થયેલ છે. ॥ ૫ ॥

(૬)

ङकार આત્મનેપદ માટે તેમ જ ગુણનો નિષેધ કરવા માટે છે. યાને ङकार અનુબંધથી આત્મનેપદી પ્રત્યયો આવે છે અને ગુણનો નિષેધ થાય છે. જેમકે–' गांङ् (गा) गतौ ' આ ધાતુ ङित् હોવાથી "इङितः०" એ સૂત્રથી આત્મનેપદ પ્રત્યય થવાથી गाते ઇત્યાદિ રૂપો સિદ્ધ થાય છે. તથા ' द्युति (द्युत्) दीप्तौ ' એ ધાતુથી અદ્યતનીમાં (द्युत्+अङ्) ङित् એવો अङ् પ્રત્યય થાય છે, અને "नामिनो गुणोऽङ्किति" એ સૂત્રમાં ङित् વર્જિત હોવાથી ગુણ થતો નથી, અને તેથી अद्युतत् એવું રૂપ બને છે.

चकार જો અનુબંધ હોય તો दिवादिगण થાય છે, યાને જે ધાતુને च् અનુબંધ હોય તે दिवादिगण નો ધાતુ જાણવો. જેમકે–' कुथच् (कुथ्) पूतिभावे ' આ ધાતુમા च् અનુબંધ હોવાથી दिवादि થયો, અને તેથી "दिवादे०" એ સૂત્રથા श्य પ્રત્યય થઇને कुथ्यति રૂપ બને છે.

ञकार વૃદ્ધિ કરે છે અને ञकार થી ઉપલક્ષિત ञि જો હોય તો ધાતુથી વર્ત્તમાન અર્થમા क्त પ્રત્યય થાય છે જેમકે–' भू सत्तायाम् ' अनु+अ+भू+ञिच्=अन्वभावि । આ પ્રયોગમા "ञ्णिति" એ સૂત્રથી વૃદ્ધિ થયેલ છે. તથા ' ञिक्ष्विदा (क्ष्विद्) अव्यक्ते शब्दे ' આ ધાતુમાં ञकार થી ઉપલક્ષિત ञि હોવાથી "ज्ञानेच्छार्चा०" એ સૂત્રથી વર્ત્તમાન અર્થમા क्तપ્રત્યય થવાથી (क्ष्विद्यते એ અર્થમા) क्ष्विण्णः પ્રયોગ સિદ્ધ થાય છે

टकार અનુબંધ स्वादिપણું જણાવે છે. જેમકે–' षिंग्ट् (सि) अभिषवे ' એ ધાતુ टित् હોવાથી स्वादि થયો, અને તેથી "स्वादेः श्नुः" એ સૂત્રથા श्नु પ્રત્યય થઇને सिनुते પ્રયોગ સિદ્ધ થયો. (પ્રસંગોપાત્ત જણાવવું જોઇએ કે–' टः स्वादिष्ठ्युकारकः ' એ પાઠ અશુદ્ધ છે. કારણ કે– ठ અનુબંધ કોઇ પણ ઠેકાણે આવતો નથી, વળી द्युकारक થી

ણુરૂપ કાર્યની પણ કોઈ પણ સ્થળે પ્રાપ્તિ નથી, તેથી 'टः स्वादिरथु-कारकः' એવો પાઠ હોવો જોઈએ અને તે સંગત થતો હોવાથી વ્યાજબી પણ છે. તેનો અર્થ એ થાય છે કે- टकार જો એકલો હોય તો स्वादि-પણું જણાવે છે, અને ઉકાર સહિત હોય તો अथु કરે છે.) જેમકે- 'टुवर्पी (वप्) बीजसन्ताने' એ ધાતુથી "ट्वितोऽथुः" એ સૂત્રથી अथु થવાથી वपथुः એ પ્રયોગ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ६ ॥

(७)

डकार (उकार થી ઉપલક્ષિત डकार=डु) છે તે, त्रिमक् પ્રત્યયને માટે આવે છે. જેમકે-'डुपचींष् (पच्) पाके' અહિં ड्वित् પણું હોવાથી त्रिमक् પ્રત્યય થઈ पाकेन निर्वृत्तम् એ અર્થમાં पक्त्रिमम् પ્રયોગ બને છે.

णकार જો અનુબંધમાં હોય તો ધાતુ चुरादि ગણનો ગણાય છે, તેમજ વૃદ્ધિ કરનારો પણ મનાય છે. જેમકે-'वल्कण् (वल्क्) भाषणे' આ ધાતુ णित् (=ण् અનુબંધવાળો) હોવાથી चुरादि થયો અને તેથી "चुरादिभ्यः" એ સૂત્રથી णिच् પ્રત્યય થઈ वल्कयति પ્રયોગ બન્યો તથા 'डुं (डु) गतौ' એ ધાતુથી પરોક્ષામાં णव् પ્રત્યય લાવીએ ત્યારે તે णित् હોવાથી વૃદ્ધિ થઈને दुदाव પ્રયોગ સિદ્ધ થાય છે.

तकार तुदादि પણું જણાવે છે. અર્થાત् त् અનુબંધવાળો ધાતુ तुदादि ગણનો જાણવો. જેમકે-'क्षिपींत् (क्षिप्) प्रेरणे' એ ધાતુ तित् હોવાથી "तुदादेः शः" એ સૂત્રથી श પ્રત્યય થઈ क्षिपति પ્રયોગ સિદ્ધ થાય છે.

नकार છે તે, "ह्स्वापुंसोऽनित्क्याप्परे" એ સૂત્રમાં વિશેષણ માટે છે, અર્થાત् તે સૂત્રના વિષયમાં ઉપયોગિ છે. જેમકે-खट्विका, खट्वाक्का। अनिदिति किम्? दुर्गका ॥ ७ ॥

(८)

पकार અનુબંધથી ધાતુ रुधादि ગણાય છે અને તેથી न આગમ

થાય છે. જેમકે-'रिचृंपी(रिच्) विरेचने' એ ધાતુથી "रुधां स्वरा०" એ સૂત્રથી श्न પ્રત્યય થવાથી रिणक्ति પ્રયોગ સિદ્ધ થાય છે. [પરતુ કારિકામા 'रुधादौ नागमे पो हि' છે, તેને બદલે 'रुधादौ तागमे पो हि' એવો પાઠ કરવામાં આવે તો વધુ સારૂ. તેની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે- पकार છે તે रुधादि વિષયક છે. અર્થાત્ ધાતુ સંબદ્ધ पकार ધાતુનું रुधादित्व જણાવે છે અને પ્રત્યયસબદ્ધ पकार तागम નો પ્રયોજક છે. જેમકે-आहत्य । આ પ્રયોગમા आङ् ઉપસર્ગથી પર રહેલા हृञ्त् (हृ) आदरे' એ ધાતુથી "हवृग्स्तुजुषेतिशासः" એ સૂત્રથી क्यप् પ્રત્યય થઇ "ह्रस्वस्य तः पित्कृति" એ સૂત્રથી त આગમ થયેલો જેવાય છે.

मकार અનુબધ છે તે, "दामः सम्प्रदानेऽधर्म्ये आत्मने च" એ સૂત્રમા વિશેષણ માટે છે, યાને ઉપયોગી છે. જેમકે-दास्या सम्प्रयच्छते कामुकः । આ પ્રયોગમા सम् ઉપસર્ગથી પર રહેલા 'दाम् दाने' એ મકાર અનુબધવાળા दा ધાતુથી અધર્મ્ય સપ્રદાન અર્થમાં વર્તમાન (दासी એ) નામથી તૃતીયા વિભકિત થઈ છે અને તેના સંનિયોગમા આત્મનેપદ થયેલ જેવામા આવે છે.

यकार તનાદિનો સૂચક છે. અર્થાત् य અનુબંધવાળા ધાતુઓ तनादि ગણના જાણવા. જેમકે-क्षणूयी (क्षण्) हिंसायाम् એ ધાતુથી "कृग्-तनादेरुः" એ સૂત્રથી उ થઇને क्षणोति, क्षणुते વગેરે પ્રયોગ બને છે.

रकार અનુબધ पुंवद्भाव રૂપ અર્થનો સૂચક છે. જેમકે-पटुजातीया । અહિં पट्वी प्रकारोऽस्याः એ અર્થમા पटु શબ્દથી "प्रकारे जातीयर्" એ સૂત્રથી जातीयर् પ્રત્યય થઇ "रिति" એ સૂત્રથી પુંવદ્ભાવ થયેલ છે. ॥ ૮ ॥

(૯)

लकार સ્ત્રીલિંગ અર્થમા આવે છે. અર્થાત્ ल અનુબધથી સ્ત્રીલિંગ

થાય છે. જેમકે-जनानां समूहो जनता । અહિં तल् પ્રત્યય લ-અનુબંધવાળો હોવાથી સ્ત્રીત્વ થયેલ છે, યાને સ્ત્રીલિંગ પ્રયોગ બન્યો છે.

वकार અનુબંધ "उत और्विति व्यञ्जनेऽद्वे" એ સૂત્રમા વિશેષણ માટે છે, યાને એ સૂત્રના વિષયમાં ઉપયોગી છે. જેમકે-द्यौति । અહિં द्युंक् (द्यु) अभिगमने એ ધાતુના ઉકારનો वित् (व અનુબંધવાળો) વ્યંજનાદિ એવો तिव् પ્રત્યય પર છતાં औ આદેશ થયેલ છે.

शकार અનુબંધ ધાતુનું क्र्यादिपणुं જણાવે છે અને "क्यः शिति" એ સૂત્રમા વિશેષણ માટે છે યાને ઉપયોગી છે. જેમકે-सिनाति । અહિં 'षिंग्‌श्(सि)बन्धने' એ ધાતુ शित् (=श् અનુબન્ધવાળો) હોવાથી, તેમાં क्र्यादि પણું આવ્યુ અને તેથી "क्र्यादेः" એ સૂત્રથી श्ना પ્રત્યય થવાથી ઉક્ત પ્રયોગ સિદ્ધ થાય છે. તથા भूयते એ પ્રયોગમાં "क्यः शिति" એ સૂત્રથી ભાવકર્મ અર્થમા વિહિત शित् પ્રત્યય પર છતાં क्य પ્રત્યય થયેલો જોવામા આવે છે.

षकार અનુબંધ "षितोऽङ्" એ સૂત્રમાં વિશેષણાર્થ છે, યાને ઉપયોગી છે, જેમકે-'डुपचींष् (पच्) पाके' એ ष અનુબંધવાળા ધાતુથી पच्यते असौ એ અર્થમા पचा એ પ્રયોગ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૯ ॥

(૧૦)

सकार અનુબંધ પદત્વનો પ્રયોજક છે. અર્થાત્ स અનુબંધ પરંપરાએ પદસંજ્ઞાનું કારણ બને છે. જેમકે-भवदीयः । અહિં भवत् શબ્દથી "भवतोरिकणीयसौ" એ સૂત્રથી ईयस् પ્રત્યય થયેલો છે. તે स અનુબંધવાળો હોવાથી "नाम सिदय्व्यञ्जने" એ સૂત્રથી પદસંજ્ઞા થઇ અને તેથી "धुटस्तृतीयः" એ સૂત્રથી त् નો द् આદેશ થઇને भवदीयः પ્રયોગ બનેલ છે.

વળી આ અનુબંધ કારિકામા જે જે અક્ષરો અનુબંધરૂપે કહ્યા નથી, તે અનુબંધરૂપ થતા નથી એમ સમજવું. અનુબંધો તો આટલા જ છે. અર્થાત્ કારિકામાં જે જે ગ્રહણ કરેલા છે તેટલા જ અનુબંધો છે. પરંતુ

અહિં અનુબંધોનું જે જે ફળ બતાવ્યું છે, તેથી બીજા પ્રયોજનો (અન્ય ફળો) પણ ઉપલક્ષિત થાય છે. અર્થાત્ દર્શાવેલ ફળ અન્ય ફળનું ઉપલક્ષણ બને છે. દાખલા તરીકે–કારિકામાં टकार નું પ્રયોજન (=ફળ) स्वादि-પણુ જ કહ્યું છે, તો પણ ट्धें (धे) पाने ' એ ધાતુમાં રહેલો (અનુ-બંધરૂપ) टकार शुनिन्धयी વગેરે પ્રયોગોમાં ङी પ્રત્યયનો જનક બને છે. એવી રીતે डकार અનુબંધનું અન્ત્ય સ્વરાદિલોપ વગેરે પ્રયોજન પણ સ્વબુદ્ધિથી વિચારવું.

આ રીતે ધાતુઓનો તથા પ્રત્યયોનો અનુબંધ મારાથી કહેવાયો, અને તેથી ધાતુ અને પ્રત્યયના અનુબંધના ફળનું પ્રતિપાદન પૂર્ણ થયું ॥૧૦॥

—: धातुगणज्ञापकानुबन्धश्लोकद्वयम् :—

अदादयः कानुबन्धाश्चानुबन्धा दिवादयः;
स्वादयष्टानुबन्धा-स्तानुबन्धास्तुदादयः ॥ १ ॥
रुधादयः पानुबन्धा यानुबन्धास्तनादयः;
क्र्यादयः शानुबन्धा णानुबन्धाश्चुरादयः ॥ २ ॥

અર્થ:—क् અનુબંધવાળા ધાતુઓ अदादि કહેવાય છે. च् અનુ-બંધવાળા दिवादि, ट् અનુબંધવાળા स्वादि, त् અનુબંધવાળા तुदादि, प् અનુબંધવાળા रुधादि, य् અનુબંધવાળા तनादि, श् અનુબંધવાળા क्र्यादि તથા ण् અનુબંધવાળા चुरादि ગણના ધાતુઓ ગણાય છે.

॥ इति श्रीमत्तपोगणाम्बराम्बरमणि–श्वेताम्बरशिरोमणि–सूरिचक्रवर्त्ति–सार्वसार्वज्ञ शासनसार्वभौम-तीर्थरक्षैकदक्ष–क्षमापालावलिपूजितपादपद्म–ब्रह्मसद्म-जगद्गुरु-भट्टारकाचार्य-श्रीमद्विजयनेमिसूरीश्वरपट्टालङ्कार-व्याकरण-वाचस्पति-कविरत्न-शास्त्रविशारदाचार्यश्रीमद्विजयलावण्य-सूरीश-शिष्याणुना मुनिदक्षविजयेन धातुरत्नाकर-निर्मातृ-निजगुरुप्रवरविरचिताऽनुबन्धकारिकावृत्यनु-सारेण भाषायामनुवादरूपेण विवेचिताः धातु-प्रत्ययानुबन्धफलप्रतिपादिकाः कारिकाः समाप्ताः ॥

અનુબંધ ફળજ્ઞાપક-કોઠો.

અનુબંધનામ	અનુબંધનુ ફળ.	દૃષ્ટાંત.
१ अ	ઉચ્ચરણાર્થ છે.	तक (तर्क्) हसने ।
२ आ	क्त અને क्तवतु ની આદિમા इट् નો નિષેધ કરે છે.	'हुर्छा (हूर्छ्) कौटिल्ये' हूर्ण, हूर्णवान् ।
३ इ	આત્મનેપદ કરે છે.	'ककि (कक्) लौल्ये' ककते इत्यादि ।
४ ई	ઉભયપદ કરે છે.	'भजीं (भज्) सेवायाम्' भजति । भजते इत्यादि ।
५ उ	"उदितः स्वरान्नोऽन्तः" એ સૂત્રથી સ્વરથી પર નકાર આગમ કરે છે.	'तकु (तक्) कृच्छ्रजीवने' तन्क्=तङ्क्+अ+ति=तङ्कति
६ ऊ	क्त्वा પ્રત્યયની આદિમાં इट् વિકલ્પે કરે છે.	'वञ्चू (वञ्च्) गतौ'- वक्त्वा। वचित्वा, वञ्चित्वा।
७ ऋ	ङ् (પરક णि) પર છતાં ઉપાન્ત્ય સ્વરના હ્રસ્વ આદેશનો નિષેધ કરે છે.	'राखृ (राख्) शोषणालमर्थयोः' अरराखत् ।
८ ॠ	अङ् વિકલ્પે કરે છે.	'च्युतृ (च्युत्) आसेचने' अच्युतत्, अच्योतीत् ।
९ ऌ	अङ् પ્રત્યય કરે છે.	'गम्लृं (गम्) गतौ'- अगमत् ।
१० ए	सिच् પ્રત્યય પર છતા વૃદ્ધિનો નિષેધ કરે છે.	'कटे (कट्) वर्षावरणयोः' अकटीत् ।
११ ऐ	क्त ને क्तवतु ની આદિમાં इट् નો નિષેધ કરે છે.	'कटैं (कट्) गतौ' कट्टः, कट्टवान् ।
१२ ओ	क्त ને क्तवतु ના તકારનો નકાર આદેશ કરે છે.	'ओवैं (वै) शोषणे' वानः, वानवान् ।

અનુબંધ નામ	અનુબંધનું ફળ	દૃષ્ટાંત
૧૩ औ	इट् વિકલ્પે કરે છે. અર્થાત્ ધાતુને वेट् બનાવે છે.	'औस्वृ (स्वृ) शब्दोपतापयोः' स्वर्त्ता, स्वरिता ।
૧૪ ं	(અનુસ્વાર) ધાતુને अनिट् તરીકે ઓળખાવે છે.	'पां (पा) पाने' पाता । पास्यति ।
૧૫ क्	क् જો ધાતુમાં હોય તો તે ધાતુ अदादि (ગણનો) ગણાય છે, અને પ્રત્યયમાં હોય તો, તે પ્રત્યય પર છતા ધાતુના સ્વરનો ગુણ થતો નથી.	'हनंक्(हन्)हिंसागत्योः' हन्ति । 'भू सत्तायाम्'-भूयात् ।
૧૬ ख्	પૂર્વને मुम् (=म्) આગમ કરે છે.	'मनिंच् (मन्) ज्ञाने' पटुंमन्यः ।
૧૭ ग्	ધાતુને ઉભયપદી બનાવે છે.	'श्रिग् (श्रि) सेवायाम्' श्रयते । श्रयति ।
૧૮ घ्	च् ने ज् નો અનુક્રમે क् ने ग् આદેશ કરે છે.	'डुपचिंष् (पच्) पाके' पाकः । 'यजीं (यज्) 'देवपूजासंगतिकरणदानेषु'-यागः ।
૧૯ ङ्	ધાતુને આત્મનેપદી બનાવે છે, અને ગુણનો નિષેધ કરે છે.	'गांङ् (गा) गतौ' गाते । 'द्युति(द्युत्) दीप्तौ' अद्युतत् ।
૨૦ च्	दिवादि ગણનો ધાતુ જણાવે છે.	'कुथच् (कुथ्) पूतिभावे' कुथ्यति ।
૨૧ ञ्	વૃદ્ધિ કરે છે. અને ञ् ઉપલક્ષિત ञि જો હોય તો ધાતુથી વર્ત્તમાન અર્થમાં क्त પ્રત્યય કરે છે.	'भू सत्तायाम्'-अन्वभावि । 'ञिक्ष्विदा (क्ष्विद्) अव्यक्ते शब्दे' क्ष्विद्यते इति क्ष्विण्णः ।
૨૨ ट्	ધાતુને स्वादि ગણનો જણાવે છે. અને ઉકાર સહિત ट् (टु) હોય તો अथु ने કરેછે, તથા સ્ત્રીલિંગમાં ङी કરે છે.	'षिंट् (सि) अभिषवे'-सिनुते । 'टुवपीं (वप्) बीजसन्ताने'-वपथुः । 'ट्धें (धे) पाने'-शुनिन्धयी ।

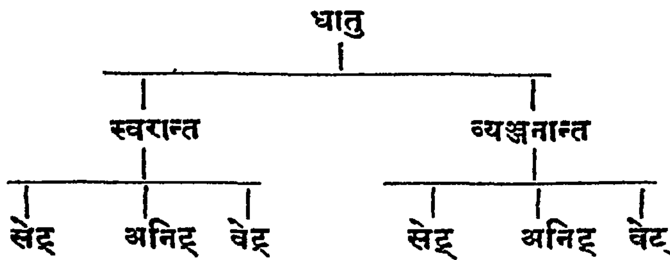
અનુબંધ નામ	અનુબંધનું ફળ	દૃષ્ટાંત
૨૩ ड्	(ઉકારથી ઉપલક્ષિત डकार=डु છે તે) त्रिमक् પ્રત્યય કરે છે. તથા એકલો ड् અન્ત્યસ્વરાદિનો લોપ કરે છે.	'डुपचींष् (पच्) पाके'- पाकेन निर्वृत्तम्=पक्त्रिमम्। मुनौ।
૨૪ ण्	चुरादि ગણના ધાતુને જણાવે છે, અને વૃદ્ધિને કરે છે.	'वल्कण् (वल्क्) भाषणे'- वल्कयति।'दुं(दु)गतौ' दुदाव।
૨૫ त्	तुदादि ગણના ધાતુને જણાવે છે.	'क्षिपींत्(क्षिप्)प्रेरणे'क्षिपति।
૨૬ न्	"इच्चापुंसोऽनित्क्याप्परे" એ સૂત્રના વિષયમા ઉપયોગી છે.	खट्विका, खट्वाका। अनिदिति किम्? दुर्गका।
૨૭ प्	रुधादि ગણના ધાતુને બતાવે છે, અને न् આગમ કરે છે. વળી પ્રત્યયનો અનુબંધી જો प् હોય તો त् આગમ પણ કરે છે.	'रिचृंपी(रिच्) विरेचने'- रिणक्ति। 'दृङत् (दृ) आदरे' आदृत्य।
૨૮ म्	"दामः सम्प्रदाने०" એ સૂત્રના વિષયમાં ઉપયોગી છે.	दास्या सम्प्रयच्छते कामुकः।
૨૯ य्	तनादि ગણના ધાતુને જણાવે છે.	'क्षणूयी (क्षण्) हिंसायाम्' क्षणोति, क्षणुते इत्यादि।
૩૦ र्	પુંવદ્ભાવ, અર્થનો સૂચક છે.	पट्वी प्रकारोऽस्याः=पटु-जातीया।
૩૧ ल्	સ્ત્રીલિંગ અર્થમા આવે છે.	जनानां समूहः=जनता।
૩૨ व्	"उत और्विति व्यञ्जनेऽद्वेः" એ સૂત્રના વિષયમાં ઉપયોગી છે	'द्युंक् (द्यु) अभिगमने' द्यौति।
૩૩ श्	क्र्यादि ગણીય ધાતુનો સૂચક છે. અને "क्यः शिति" એ સૂત્રમા ઉપયોગી છે.	सिनाति। 'भू सत्तायाम्' 'षिंगश् (सि) बन्धने'- भूयते।
૩૪ ष्	"षितोऽङ्" એ સૂત્રના વિષયમાં ઉપયોગી છે.	'डुपचींष् (पच्) पाके'- पच्यते असौ=पचा।
૩૫ स्	પદત્વનો પ્રયોજક છે. અર્થાત્ પદ-સંજ્ઞા કરવામાં નિમિત્તભૂત છે.	भवतोऽयम्=भवदीयः॥

॥ ॐ अर्हम् नमः ॥

॥ अथ परिशिष्टं तृतीयम् ॥

सविवेचनाः सेट्-अनिट्कारिकाः ॥

ધાતુઓના મુખ્ય બે વિભાગ છે. સ્વરાન્ત ને વ્યંજનાન્ત. તે બન્નેના सेट् अनिट् ને वेट् એમ ત્રણ ત્રણ પ્રકાર છે. જેમકે—

सेट्=इट् સહિત અર્થાત્ નિત્ય इट् પ્રત્યય લેનાર ધાતુ

अनिट्=इट् રહિત. અર્થાત્ इट् પ્રત્યય નહિં લેનાર ધાતુ.

वेट्=વિકલ્પે इट् લેનાર ધાતુ.

सेट् अनिट् ने वेट् ધાતુની ઓળખાણ.

ધાતુપાઠમાં જે ધાતુને માથે બિંદુરૂપ અનુસ્વાર (અનુબંધ) હોય તે ધાતુ अनिट् જાણવો. ધાતુપાઠમાં જે ધાતુને માથે औ અનુબંધ લાગેલો હોય તે ધાતુ वेट् જાણવો. અને જે ધાતુને અનુસ્વાર કે औ પૈકી એકેય અનુબંધ ન હોય તે ધાતુ सेट् સમજવો.

આ રીતે અનુબંધ ઉપરથી જ ધાતુ सेट् છે? अनिट् છે? કે वेट् છે? તે સ્પષ્ટ સમજાય તેવું જ છે, છતાં પણ લેખક કે મુદ્રક આદિના દોષને લઈને ધાતુપાઠમાં અનુસ્વાર કે ઔકારની ગરબડ થઈ ગઈ હોય, તેવા સ્થળમાં નીચેના સૂત્રોનું અનુસરણ જ શરણભૂત છે. જેમકે—

सेट् ધાતુને ઓળખાવનાર સૂત્ર—

"स्ताद्यशितोऽत्रोणादेरिट्" [४. ४. ३२] આ સૂત્ર ધાતુને सेट्

તરીકે ઓળખાવે છે તેનો અર્થ એ છે કે-ધાતુથી પર રહેલા (**शित्**; **त्र** ને **उणादि** વર્જિત) સકારાદિ ને તકારાદિ પ્રત્યયોની આદિમા **इट्** થાય છે. સાર એ આવ્યો કે- જે ધાતુઓથી પર વિધાન કરાતા સકારાદિ ને તકારાદિ પ્રત્યયો, પોતાની આદિમા **इट्** પ્રત્યય લેતા હોય, તે ધાતુઓ **सेट्** કહેવાય છે, એટલે કે-"**इट्** પ્રત્યય લેનાર ધાતુ **सेट्** કહેવાય છે"

શંકા– પ્રત્યયની આદિનાં **इट्** થાય છે. માટે પ્રત્યને **सेट्** કહી શકાય, પરંતુ ધાતુને **सेट्** કેમ કહેવાય?

સમાધાન– અહિ ઉપચારથી ધાતુને **सेट्** કહેવામાં આવે છે, અને તે વ્યાજબી છે, કારણ કે ધાતુથી પર વિધાન કરાતા પ્રત્યયની આદિમા **इट्** થાય છે, માટે ધાતુને **सेट्** કહી શકાય.

अनि ધાતુને ઓળખાવનાર સૂત્ર–

"**एकस्वरादनुस्वारेतः**" [૪. ૪. ૫૬] આ સૂત્ર ધાતુને **अनिट्** તરીકે ઓળખાવે છે. તેનો અર્થ એ છે કે– એક સ્વરવાળા અને અનુસ્વારેત્ (=અનુસ્વાર અનુબંધવાળા) ધાતુથી પર વિધાન કરાયેલા **शित्**-ભિન્ન સકારાદિ ને તકારાદિ પ્રત્યયના આદિમા **इट्** થતો નથી. એટલે કે– એક સ્વરવાળો તેમ જ અનુસ્વાર અનુબંધવાળો ધાતુ **अनिट्** મનાય છે અથવા **इट्** પ્રત્યયને નહિ લેનાર ધાતુ **अनिट्** કહેવાય છે.

वेट् ધાતુને ઓળખાવનાર સૂત્ર-

"**धूगौदितः**" [૪. ૪. ૩૮] આ સૂત્ર ધાતુને **वेट्** તરીકે ઓળખાવે છે. તેનો અર્થ એ છે કે–**धूग्** ધાતુ અને **औदित्** (યાને **औ** અનુબંધવાળા) ધાતુથી પર રહેલા (**शित्** ભિન્ન) સકારાદિ ને તકારાદિ પ્રત્યયની આદિમા **इट्** વિકલ્પે થાય છે. એટલે કે– વિકલ્પે **इट्** લેનાર **धू** અને **औदित्** ધાતુઓ **वेट्** કહેવાય છે.

સાર એ આવ્યો કે– ધાતુથી પર રહેલા જે સકારાદિ કે તકારાદિ પ્રત્યયો પોતાની આદિમા નિત્ય **इट्** લેતા હોય તે **सेट्**, ન લેતા હોય તે **अनिट्**, અને વિકલ્પે લેતા હોય તે **वेट्** ધાતુઓ કહેવાય છે.

ધાતુના મુખ્ય બે ભાગ છે. સ્વરાન્ત ને વ્યંજનાન્ત તેમા '**सूचि-कटाह**' ન્યાયે, અલ્પ હોવાને કારણે શરૂઆતમા સ્વરાન્ત ધાતુઓના **सेट्त्वाऽनिट्त्व**નુ વિવેચન કર્યા પછી વ્યંજનાન્ત ધાતુઓના સેટ્–અનિટ્ પણાનુ વિવેચન કરે છે. તેમા પણ પ્રથ-

લાઘવની દૃષ્ટિએ સ્વરાંત વિભાગમાં સેટ્ ધાતુઓને બતાવી, બાકીનાને अनिट् તરીકે ઓળખાવે છે; અને વ્યંજનાન્ત વિભાગમાં अनिट् ધાતુઓ બતાવીને બાકીનાને सेट् તરીકે દર્શાવે છે.–(કુલ સાત કારિકાઓ છે, તે પૈકી શરૂઆતની દોઢ કારિકામાં સ્વરાન્ત વિભાગ છે અને આગળની કારિકાઓમાં વ્યંજનાન્ત વિભાગ છે, માટે દોઢ કારિકા અલગ પાડી વિવેચન કરેલ છે.)

श्वि-श्रि-डी-शी-यु-रु-क्षु-क्ष्णु,-णु-स्नुभ्यश्च वृगो वृङः ।
ऊदृदन्त-युज्रादिभ्यः, स्वरान्ता धातवः परे ॥ १ ॥
पाठ एकस्वराः स्युर्येऽनुस्वारेत इमे स्मृताः ।

વિવેચન–ધાતુપાઠ (ની ઉપદેશ અવસ્થા)મા જે એક સ્વરવાળા હોય અને અનુસ્વારેત્ (=અનુસ્વાર અનુબંધવાળા) હોય તે અનિટ્ ધાતુઓ જાણવા. આ અનિટ્ ધાતુનું લક્ષણ સ્વરાંત કે વ્યંજનાત બન્નેને માટે સરખુ છે. આ પ્રથમ કારિકામાં બતાવેલા તમામ સ્વરાન્ત ધાતુઓ सेट् છે, તેથી કરીને તે શિવાયના એક સ્વરવાળા અનુસ્વારેત્ સ્વરાંત જે જે ધાતુઓ હોય તે તમામ अनिट् જાણવા.

એ રીતે નીચે (આગળની કારિકામાં) બતાવેલા એક સ્વરવાળા અનુસ્વારેત્ એવા વ્યંજનાન્ત ધાતુઓ अनिट् જાણવા, અને તે શિવાયના વ્યંજનાત ધાતુઓ सेट् જાણવા. આ બન્ને પ્રકારના પણ ધાતુઓ, કે જે औदित् (=औ અનુબંધવાળા) ન હોય તે લેવા; કારણ કે–**औदित्** ધાતુઓને અનુબંધફળ પ્રતિપાદક પ્રકરણમાં वेट् કહેલા છે.

પ્રથમ કારિકામા છેલ્લો શબ્દ **परे** છે, તેનો અર્થ બીજા અથવા અન્ય. થાય છે. કોનાથી અન્ય? તેના જવાબમાં '**श्वि-श्रि-डी-शी-यु-रु-क्षु-क्ष्णु-णु-स्नुभ्यः, वृगः, वृङः, ऊदृदन्त-युज्रादिभ्यः**' એટલા વિભાગ છે. અર્થાત્ આટલા ધાતુથી અન્ય. આનો વિસ્તૃત અર્થ નીચે મુજબ છે–

[સ્વરાંત સેટ્ ધાતુઓ]

श्वि=९९७ ट्वोश्वि (श्वि) गति-वृद्ध्योः । આ ધાતુ વૃદ્ધયર્થક હોવાથી માગલિક છે, માટે સૌથી પહેલો લીધો છે

श्रि=८८३ श्रिग् (श्रि) सेवायाम् ।

डी=१८८ डीङ् (डी) विहायसां गतौ । १२४९ डीङ्च् (डी) गतौ ।

शी=११०५ शीङ्क् (शी) स्वप्ने ।

यु=१०८० युक् (यु) मिश्रणे । અહિં यु એ સામાન્ય નિર્દેશ છે, તો પણ रु ને क्षु ના સહચારથી 'युक् मिश्रणे' એ ધાતુ જ લેવો, પણ १५१२ युंगूश् (यु) बन्धने એ ધાતુ ન લેવો. વળી १८०४ युणि (यु) जुगुप्सा-याम्- આ ધાતુ તો ચુરાદિ ગણનો હોવાથી અનેક સ્વરત્વને લઇને સ્વતઃ સેટ્ છે જ.

रु=१०८५ रुक् (रु) शब्दे । અહિં रु એ સામાન્ય નિર્દેશ હોવાથી બધી જાતના रु ધાતુનું ગ્રહણ થવું જોઇએ તો પણ क्षु વગેરે ધાતુના સાહચર્યથી 'रुक् शब्दे' એ ધાતુ જ લેવો, પરંતુ "९९ रुंङ् (रु) रेषणे च' એ ધાતુ ન લેવો.

क्षु=१०८४टुक्षुक् (क्षु) शब्दे। १०८२ क्ष्णुक् (क्ष्णु) तेजने ।

णु=१०८१ णुक् (नु) स्तुतौ ।

स्नु=१०८३ स्नुक् (स्नु) प्रस्नवने ।

वृगो=१२९४ वृग्ट् (वृ) वरणे । १९४७ वृग्ण् (वृ) आवरणे આ ધાતુનો युजादि પાઠમાં જ સમાવેશ કરેલો છે.

वृङः=१५६७ वृङ्श् (वृ)सम्भक्तौ ।

ऊदृदन्त=भू વગેરે તમામ દીર્ઘ ऊकारान्त ધાતુઓ તથા तॄ વગેરે તમામ દીર્ઘ ॠकारान्त ધાતુઓ.

*युजादि=યુજાદિ ગણમાં કહેલા (સ્વ-રાંત-૬) ધાતુઓ. જેવા કે- १९४३ लीण् (ली) द्रवीक-रणे। १९४४ मीण् (मी) मतौ। १९४५ प्रीगुण् (प्री) तर्पणे। १९४६ धूगूण् (धू) कम्पने (આ ધાતુ ऊकारान्त હોવાથી પણ સેટ્ છે)। १९४७ वृगूण् (वृ) आवरणे। १९४८ जॄण् (जॄ) वयोहानौ (આ ધાતુ ॠकारान्त હોવાથી પણ સેટ્ છે) ।

---

* युजादि ધાતુઓને णि કરીએ ત્યારે અનેકસ્વરપણું હોવાથી सेट्-પણું છે જ, છતાં णि ના અભાવમાં પણ એક સ્વર દશામાં પણ युजादि તમામ ધાતુઓ सेट् છે, તે જણાવવા માટે युजादि નું ગ્રહણ કરેલ છે. તેમાં કેટલાક ધાતુઓને युजादिપણું હોવાથી અને કેટલાક ધાતુઓને દીર્ઘ ऊकारान्तપણું હોવાથી, એમ બન્ને રીતે सेट्પણું છે.

આ ઉપર બતાવેલા તમામ સ્વરાંત ધાતુઓ સેટ્ જાણવા, અને તે સિવાયના એક સ્વરવાળા અને અનુસ્વરાનુબંધવાળા સ્વરાંત સર્વે ધાતુઓ અનિટ્ સમજવા ॥ ૧ ॥.

હવે વર્ણક્રમથી નામ લઈને નીચેની સાડી પાંચ કારિકાઓદ્વારા વ્યંજનાન્ત અનિટ્ ધાતુઓને બતાવે છે.

द्विविधोऽपि शकिश्चैवं वचि-विचि-रिची पचिः ॥ २ ॥
सिञ्चतिर्मुचिरतोऽपि पृच्छति-भ्रस्जि-मस्जि-भुजयो युजि-यजिः ।
स्वञ्जि-रञ्जि रुजयो णिजि-विजृ-षञ्जि-भञ्जि-भजयः सृजि-त्यजी ॥३॥
स्कन्दि-विद्य-विद्ल-विन्तयो नुदिः स्विद्यतिः शदि-सदी भिदि-च्छिदी ।
तुचदी पदि-हदी खिदि-क्षुदौ राधि-साधि-शुधयो युधि-व्यधी ॥ ४ ॥
बन्धि-वुध्य-रुधयः क्रुधि-क्षुधी सिध्यतिस्तदनु हन्ति-मन्यती ।
आपिना तपि-शपि-क्षिपि-च्छुपो लुम्पतिः सृपि-लिपी वपि-स्वपीः ॥५॥
यभि-रभि-लभि-यमि-रमि-नमि-गमयः क्रुशि-लिशि-रुशि रिशि-दिशति दशयः ।
स्पृशि-मृशति-विशति-दृशि-शिष्लृ-शुषय-स्त्विषि-पिषि-विष्लृ-कृषि-तुषि-दुषि-पुषयः ॥ ६ ॥
श्लिष्यति-र्द्विषिरतो घसि-वसती रोहति-र्लुहि-रिही अनिड्गदितौ ।
देग्धि-दोग्धि-लिहयो मिहि-वहती नह्यतिर्दहिरिति स्फुटमनिटः ॥७॥

×द्विविधोऽपि शकिः=१२८० शकिंच् (शक्) मर्षणे। १३०० शक्लृंट् (शक्) शक्तौ। (અહિં शकि શબ્દથી शक् ધાતુ જ લેવાનો છે, માટે शक् ધાતુ જ शकिः શબ્દથી કારિકામાં લીધેલ છે.

× शकिः—એ ઇકારાન્ત शकि શબ્દનું પ્રથમાના એકવચનનું રૂપ છે. शक् ધાતુથી इ પ્રત્યય આવીને शकि બનેલ છે. આ इ પ્રત્યય, ધાતુનું તે તે આનુપૂર્વિ વિશિષ્ટ જે શબ્દ સ્વરૂપ તેને જણાવવા માટે, અથવા તે તે ધાતુનો વાચ્ય જે અર્થ તેને જણાવવા માટે વપરાય છે. આ इ પ્રત્યયની જેમ 'कि અને श्तिव्' એ બે પ્રત્યયો પણ જાણવા. આ ત્રણેય પ્રત્યયોનું વિધાયક સૂત્ર "इ-कि-श्तिव् स्वरूपार्थे [५. ३. १३८]" એ છે. પ્રસ્તુતમાં ધાતુના શબ્દ સ્વરૂપને જણાવવા માટે इ પ્રત્યય જોડાયેલ છે. આ રીતે આગળ ઉક્ત ત્રણ પૈકી કોઈ પણ પ્રત્યય હોય ત્યાં સ્વયં ઘટના કરી લેવી.

वचिः=१०९६ वचंक् (वच्) भाषणे। ११३५ ब्रूंग्क् (ब्रू) व्यक्तायां वाचि' એ ब्रू ધાતુને જે वच् આદેશ થાય છે, તે જો કે લાક્ષણિક છે, તો પણ અહિં લેવો. આટલા જ કારણસર ब्रू ધાતુને ऊकारान्तપણું હોવાથી सेट्પણાની પ્રાપ્તિ તો હતી જ, તો પણ ધાતુપાઠમાં અનુસ્વાર સહિત નિર્દેશ હોવાથી ब्रू ધાતુનું अनिट्પણુ પ્રતિપાદન કરેલું છે, માટે वचि થી वच् આદેશવાળા ब्रू ધાતુનુ પણ ગ્રહણુ થાય છે.

'१९५४ वचण् (वच्) भाषणे' આ ધાતુનો युजादिમાં પાઠ હોવાથી સેટ્ સમજવો.

विचि=१४७५ विश्रृंपी (विच्) पृथग्भावे।

रिची=१४७४ रिचूंपी (रिच्) विरेचने। १९५३ रिचण् (रिच्) वियोजने च–આ ધાતુ युजादि–પઠિત હોવાથી સેટ્ છે. ('विचि–रिची' અહિં ઉક્ત બે ધાતુમાં દ્વન્દ્વ સમાસથી દ્વિવચન થયેલ છે.)

पचिः=८९२ डुपचींष् (पच्) पाके ॥ २ ॥

(૩)

सिञ्चतिः=१३२१ षिचींत् (सिच्) क्षरणे। (આ ધાતુનું, સ્વરૂપમાં श्तिव् પ્રત્યય થવાથી सिञ्चति એવું રૂપ બનેલ છે).

मुचिः=१३२० मुच्लृंती (मुच्) मोक्षणे। '१७३१ मुचण् (मुच्) प्रमोचने' એ ધાતુ તો ચુરાદિનો હોવાથી અનેકસ્વરવાળો થાય છે, માટે તે સેટ્ મનાય છે.

पृच्छतिः=१३४७ प्रछंत् (प्रच्छ्) ज्ञीप्सायाम्।

भ्रस्जि=१३१६ भ्रस्जींत् (भ्रस्ज्) पाके।

मस्जि=१३५२ टुमस्जोंत् (मस्ज्-मज्ज्) शुद्धौ।

भुजयः=१३५१ भुजोंत् (भुज्) कौटिल्ये।

१४८७ भुजंप् (भुज्) पालनाभ्यवहारयोः। (અહિં પૂર્વના ધાતુઓ સાથે દ્વન્દ્વ સમાસ થવાથી બહુવચન આપેલ છે).

युजिः=१२०४ युजिंच् (युज्) समाधौ।

૧૬૬૬ युजूंपी (युज्) योगे।
'१९४२ युजण् (युज्) सम्पर्चने' એ ધાતુ યુજાદિ પઠિત હોવાથી સેટ્ છે.

यजि:=९९१ यजीं (यज्) देव-पूजा-संगति-करण-दानेषु।

ष्वञ्जि=१४७१ ष्वञ्जित् (स्वञ्ज्) सङ्गे।

रञ्जि=८९६ रञ्जीं (रञ्ज्) रागे।
१२८२ रञ्जींच् (रञ्ज्) रागे।

रुजय:=१३५० रुजोंत् (रुज्) भङ्गे। '१५९२ रुजण् (रुज्) हिंसायाम्'-એ ધાતુ તો ચુરાદિનો હોવાથી અનેક સ્વરવાળો હોઈ સેટ્ છે. (બહુવચન પૂર્વના ધાતુઓ સાથેના સમાસથી થયેલ છે).

णिजि=११४१ णिजूंकी (निज्) शौचे च।

विजृ=११४२ विजूंकी (विज्) पृथग्भावे। અહિં કારિકામાં (विजृ) એવો દીર્ઘ ऋकारांत પાઠ હોવાથી, આ પૃથગ્ભાવ અર્થવાળાનું ગ્રહણ થાય છે, પરંતુ '१४६८ ओविजैति (विज्) भय-चलनयो:' એ ધાતુનું તથા '१४८९ ओविजैप् (विज्) भय-चलनयो:' એ ધાતુનું પણ ગ્રહણ થતું નથી.

[અહિં કોઈ શંકા કરે કે—અત્યંત નજીક રહેલા 'निज्' ધાતુના સાહચર્યથી અભિમત (૧૧૪૨ મા) ધાતુનું ગ્રહણ થઈ જશે, તો ऋ અનુબંધ આપવાની શી જરૂર છે? અર્થાત્ ऋकार સહિત विजृ એવો નિર્દેશ કરવો વ્યર્થ છે.

ઉક્ત શંકાના સમાધાનમાં જાણવું કે—'सहचरिताऽसहचरितयो: सहचरितस्यैव ग्रहणम्' સહચરિત અને અસહચરિતના પ્રસંગમા સહચરિતનું (=સહચારિનું) જ ગ્રહણ થાય છે—એ પરિભાષા (=એ ન્યાય) ની અનિત્યતા જણાવવા માટે પ્રસ્તુત ધાતુમાં ऋ અનુબંધ આપેલો છે. ઉક્ત પરિભાષાની અનિત્યતાના ફળરૂપે જ, આ જ પ્રકરણમાં (ચોથી કારિકામાં) 'शद्' ધાતુના સહચરિત અને અસહચરિત એવા બન્ને પ્રકારના 'सद्' ધાતુઓને ગ્રહણ કર્યા છે.]

षञ्जि=१७२ षञ्जं (सञ्ज्) सङ्गे।

भञ्जि=१४८६ भञ्जोंप् (भञ्ज्) आमर्दने।

भजयः=८९५ भजीं (भज्) सेवायाम् ।
'१७३२ भजण् (भज्) विश्राणने' આ ધાતુ ચુરાદિ હોઇ અનેકસ્વરવાળો થવાથી સેટ્ મનાય છે. [બહુવચન સમાસથી આવેલ છે]

सृजि=१२५५ सृजिंच् (सृज्) विसर्गे ।
१३४९ सृजंत् (सृज्) विसर्गे।

त्यजी=१७२ त्यजं (त्यज्) हानौ ।
(અહિં દ્વન્દ્વ સમાસ પ્રયુક્ત દ્વિવચન છે.) ॥ ૩ ॥

(४)

स्कन्दि=२१९ स्कन्दृं (स्कन्द्) गति-शोषणयोः ।

विद्य=१२५८ विदिंच् (विद्) सत्तायाम् । અહિં 'श्य' એ ચોથા દિવાદિ ગણનો વિકરણ પ્રત્યય છે, અને તે સહિત 'विद्य' એવો નિર્દેશ કરેલ છે, તેથી દિવાદિ ગણનો સત્તાર્થક विद् ધાતુ જ લીધો છે.

विद्ल=१३२२ विद्लृंती (विद्) लाभे । અહિં लृ અનુબંધ સહિત નિર્દેશ હોવાથી लृ અનુબંધવાળો ધાતુ લીધો છે.

विन्तयः=१४९७ विदिंप् (विद्) विचारणे। અહિં विन्तयः એ विन्ति નું બહુવચન છે, અને विन्ति એ श्न વિકરણ પ્રત્યયવાળો પાઠ છે, અને श्न એ સાતમા रुधादि ગણનો વિકરણ પ્રત્યય છે. તેથી रुधादि ગણીય विद् ધાતુનું ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે. (બહુવચન તો પૂર્વના ધાતુઓની સાથે કરેલા દ્વન્દ્વ સમાસને અંગે છે, આગળ પણ એમ જ સમજવું.)

ઉપર્યુક્ત ત્રણ પ્રકારના विद् ધાતુનું વિશેષતઃ ગ્રહણ હોવાથી '१०९९ विदक् (विद्) ज्ञाने' એ ધાતુનો અહિં નિષેધ થાય છે. અને '१८०९ विदिण् (विद्) चेतनाख्यान-निवासेषु' એ ધાતુ તો ચુરાદિ ગણનો હોવાથી અનેક સ્વરવાળો હોઇ, તેનું સેટ્પણું તો સ્વતઃ સિદ્ધ છે. સાર એ આવ્યો કે—પાંચ પ્રકારનો विद् ધાતુ છે, તેમાંથી 'दिवादि, तनादि ने रुधादि' એ ત્રણ ગણના અનિટ્ છે અને अदादि તથા चुरादि ગણના સેટ્ છે. અર્થાત્ પાંચ પૈકી ત્રણ અનિટ્ ને બે સેટ્ છે.

—ઉક્ત પાંચે પ્રકારના विद् ધાતુના સેટ્ત્વ–અનિટ્ત્વને જણાવનાર શ્લોક—

वेतेर्विदितं वित्तेर्वित्तं वित्तं च विद्यतेर्विन्नम् ।
वित्तं धने प्रतीते च विन्दतेर्विन्नमन्यत्र ॥ १ ॥

नुदिः=१३७० णुदंत् (नुद्) प्रेरणे।

स्विद्यतिः=११७८ ञिष्विदांच् (स्विद्) गात्रप्रक्षरणे। અહિં श्य વિકરણ સહિત નિર્દેશ હોવાથી ઉક્ત દિવાદિનો ધાતુ જ લેવાનો છે, પરંતુ ९४६ ञिष्विदाङ् (स्विद्) मोचने च ' એ ધાતુ લેવાનો નથી.

शदि=९६७ शद्लृं (शद्) शातने।

सदी=९६६ षद्लृं (सद्) विशरण-गत्यवसादनेषु । १३७१ षद्लृंत् (सद्) अवसादने । (અહિં દ્વન્દ્વ સમાસ પ્રયુક્ત દ્વિવચન છે. આગળ પણ એમજ સમજવું)

भिदि=१४७७ भिदृंपी (भिद्) विदारणे ।

छिदी=१४७८ छिदृंपी (छिद्) द्वैधीकरणे ।

तुददी=१३१५ तुदींत् (तुद्) व्यथने। १०५९ अदंक् (अद्) भक्षणे । } હું ને આદેશ લેતાં

बन्धि=१५५२ बन्धंश् (बन्ध्) बन्धने ।

'१६६३ बन्धण् (बन्ध्) संयमने' એ ધાતુ ચુરાદિ હોવાથી અનેક સ્વરવાળો હોઇ સેટ્ છે.

बुध्य=१२६२ बुधिंच् (बुध्) ज्ञाने। અહિં 'बुध्य' એ श्य વિકરણ સહિત નિર્દેશ હોવાથી ઉક્ત ધાતુ જ લેવો, પરતુ '९१२ बुधृग् (बुध्) बोधने તથા ९६८ बुध (बुध्) अवगमने' એ બે ધાતુ ન લેવા

पदि=१२५७ पदिंच् (पद्) गतौ। '१९३३ पदणि (पद्) गतौ એ ધાતુ તો ચુરાદિ-ગણનો હોવાથી, અનેકસ્વરવાળો હોઇ સેટ્ છે.

हदी=७२८ हदिं (हद्) पुरीषोत्सर्गे ।

खिदि=१२५९ खिदिंच् (खिद्) दैन्ये। १३२६ खिदंत् (खिद्) परिघाते । १४९६ खिदिंप् (खिद्) दैन्ये।

क्षुदी=१४७९ क्षुदृंपी (क्षुद्) संपेषे ।

राधि=११५६ राधंच् (राध्) वृद्धौ । १२०४ राधंट् (राध्) संसिद्धौ ।

साधि=१३०५ साधंट् (साध्) संसिद्धौ ।
शुधयः=११८३ शुधंच् (शुध्) शौचे ।
युधि=१२६० युधिंच् (युध्) सम्प्रहारे ।
व्यधी=११५७ व्यधंच् (व्यध्) ताडने ॥ ४ ॥

(५)

रुधयः=१४७३ रुधृंपी (रुध्) आवरणे । १२६१ अनो रुधिंच् (अनु-रुध्) कामे ।
क्रुधि=११८४ क्रुंधच् (क्रुध्) कोपे ।
क्षुधो=११८२ क्षुधंच् (क्षुध्) बुभुक्षायाम् ।
सिध्यति:=११८५ षिधूंच् (सिध्) संराद्धौ । અહં 'सिध्यति' એ श्य વિકરણ સહિત નિર્દેશ હોવાથી '३२० षिधू (सिध्) गत्याम्' તથા '३२१ षिधौ (सिध्) शास्त्र-माङ्गल्ययोः' એ બે ધાતુ ન લેવા પણ ઉક્ત ધાતુ લેવો.

तदनु=ત્યાર બાદ

हन्ति=११०० हनंक् (हन्) हिंसा-गत्योः ।
मन्यती=१२६३ मनिंच् (मन्) ज्ञाने । અહિં 'मन्यति' એવો श्य વિકરણ પ્રત્યય સહિત નિર્દેશ હોવાથી ઉક્ત ધાતુ જ લેવો, પરંતુ '१५०७ मनूयि (मन्) बोधने' એ ધાતુ ન લેવો. તથા '१८१० मनिण् (मन्) स्तम्भे' એ ધાતુ તો ચુરાદિ-ગણનો હોઈ અનેક સ્વરવાળો થવાથી સેટ્ જ છે.

आपिना=१३०७ आप्लृंट् (आप्) व्याप्तौ । १९७३ आप्लृण् (आप्) लम्भने' એ ધાતુનો યુજાદિ-ગણમાં પાઠ હોવાથી સેટ્ જ છે. અહિ ना એ તૃતીયા વિભક્તિનો હોવાથી-'તેનો સાથે યા સહિત' એવો અર્થ લેવો. એટલે કે-'आप् સહિત બીજા આગળ બતાવાતા 'પકારાન્ત ધાતુઓ.' એવો અર્થ સમજવો.)

तपि=३३२ तपं (तप्) संतापे । १२६७ तपिंच् (तप्) ऐश्वर्ये वा । '१९७१ तपिण् (तप्) दाहे' એ ધાતુ તો યુજાદિ પઠિત હોવાથી સેટ્ જ છે.

शपि= ९१६ शपीं (शप्) आ-क्रोशे । १२८३ शपींच् (शप्) आक्रोशे ।

क्षिपि=११५८ क्षिपंच् (क्षिप्) प्रेरणे । १३२७ क्षिपित् (क्षिप्) प्रेरणे ।
छुपः=१३७५ छुंपत् (छुप्) स्पर्शे ।
लुम्पतिः=१३२३ लुप्लृंती (लुप्) छेदने । અહિં लुम्पति એ માગમ સહિત નિર્દેશ હોવાથી ઉક્ત ધાતુ જ લેવો પણ '११९५ लुपच् (लुप्) विमोहने' એ ધાતુ ન લેવો.
सृपि=३४१ सृप्लृं (सृप्) गतौ ।
लिपी=१३२४ लिपींत् (लिप्) उपदेहे ।
वपि=९९५ टुवपीं (वप्) बीजसन्ताने ।
स्वपीः=१०८८ ञिष्वपंक् (स्वप्) शये ॥ ५ ॥

(६)

यभि=३७८ यभं (यभ्) मैथुने ।
रभि–७८५ रभिं (र) राभस्ये ।
लभि=७८६ डुलभिंष् (लभ्) प्राप्तौ ।
यमि=३८६ यमूं (यम्) उपरमे ।
रमि=९८९ रमिं (रम्) क्रीडायाम् ।
नमि=३८८ णमं (नम्) प्रह्वत्वे ।
गमयः=३९६ गम्लृं (गम्) गतौ ।
(गमयः એ गमि નું બહુવચનનુ રૂપ છે.)
क्रुशि=९८६ क्रुशं (क्रुश्) आह्वानरोदनयोः ।
लिशि=१२७७ लिशिंच् (लिश्) अल्पत्वे ।
१४१७ लिशंत् (लिश्) गतौ ।
रुशि=१४१३ रुशंत् (रुश्) हिंसायाम् ।
रिशि=रिशंत् (रिश्) हिंसायाम् ।
दिशति=१३१८ दिशींत् (दिश्) अतिसर्जने ।
दशयः=४९६ दंशं (दंश्) दशने । (અહિ दशयः એ दशि નુ બહુવચનનું રૂપ છે.)
स्पृशि=१४१२ स्पृशंत् (स्पृश्) संस्पर्शे ।
मृशति=१४१६ मृशंत् (मृश्) आमर्शने ।
विशति=१४१५ विशंत् (विश्) प्रवेशने ।
दृशि=४९५ दृशूं (दृश्) प्रेक्षणे ।
शिष्लृ=१४९२ शिप्लृंप् (शिष्) विशेषणे । અહિં शिष्लृ એવો लृ સહિત નિર્દેશ હોવાથી ઉક્ત ધાતુ જ લેવો, પરંતુ '५०८ शिष (शिष्) हिंसायाम्'

એ ધાતુ ન લેવો. વળી '૧૯૭૭ शिषण् (शिष्) असर्वोपयोगे।' એ ધાતુ તો ચુરાદિ પઠિત હોવાથી સેટ્ છે જ.

शुष्यः=૧૨૦૯ शुषंच् (शुष्) शोषणे। (शुषयः એ शुषि નું બહુવચન છે.)

त्विषि=૯૩૦ त्विषीं (त्विष्) दीप्तौ।

पिषि=૧૪૯૩ पिष्लृंप् (पिष्) संचूर्णने।

विष्लृ=૧૧૪૩ विष्लृंकी (विष्) व्याप्तौ। અહિં ऌ સહિત ગ્રહણ હોવાથી ઉક્ત ધાતુ જ લેવો, પણ '૫૨૩ विषू (विष्) सेचने' તથા ૧૫૬૦ विषश् (विष्) विप्रयोगे' એ બે ધાતુઓ ન લેવા.

कृषि=૫૦૬ कृषं (कृष्) विलेखने। ૧૩૧૯ कृषींत् (कृष्) विलेखने।

तुषि=૧૨૯૩ तुषंच् (तुष्) तुष्टौ।

दुषि=૧૨૦૯ दुषंच् (दुष्) वैकृत्ये।

पुष्यः=૧૨૦૫ पुषंच् (पुष्) पुष्टौ। પુષ્ ધાતુના ઉચ્ચારથી (૧૧૭મો) ઉક્ત ધાતુ જ લેવો, પરંતુ '૫૨૬ पुष (पुष्) पुष्टौ' તથા '૧૯૬૪ पुषश् (पुष्) पुष्टौ' એ બે ધાતુઓ લેવા નહિ, વળી '૧૭૫૧ पुषण् (पुष्) धारणे' એ ધાતુ ચુરાદિ હોવાથી અનેક સ્વરવાળો હોઈ સ્વતઃ સેટ્ જ છે. સાર એ આવ્યો કે—ચાર પ્રકારનો पुष् ધાતુ છે, તેમાંથી ફક્ત ચુરાદિનો જ અનિટ્ સમજવો. ॥૬॥

(૭)

श्लिष्यतिः=૧૨૧૦ श्लिषंच् (श्लिष्) आलिङ्गने અંહિ શ્ય વિકરણ સહિત નિર્દેશ હોવાથી ઉક્ત દિવાદિ ગણનો જ ધાતુ લેવો, પરંતુ "૫૩૧ श्लिषू (श्लिष्) दाहे" એ ધાતુ ન લેવો, અને '૧૭૦૪ श्लिषण् (श्लिष्) श्लेषणे' એ ધાતુ તો ચુરાદિ હોવાથી સ્વતઃ સેટ્ છે જ.

द्विषिः=૧૧૨૬ द्विषींक् (द्विष्) अप्रीतौ।

[अतः=આથી આગળ]

घसि=૫૪૪ घस्लृं (घस्) अदने।

वसतिः=૯૯૧ वसं (वस्) निवासे। અહિં वसती એ 'वसति'શબ્દનું દ્વિવચન છે, અને તેનો શબ્દ

વિકરણ પ્રત્યય સહિત નિર્દેશ છે. તેથી ઉક્ત ધાતુ જ લેવો, પરંતુ '૧૧૧૭ वसिक् (वस्) आच्छादने' તથા ૧૨૨૬ वसूच् (वस्) स्तम्भे' એ બે ધાતુઓ ન લેવા. '૧૭૬૧ वसण् (वस्) स्नेह-च्छेदा-वहरणेषु। એ ધાતુ તો ચુરાદિ હોવાથી અનેક સ્વરવાળો હોઇ સ્વતઃ સેટ્ છે જ. સાર એ છે કે– वस् ધાતુ ચાર ગણમાં આવે છે, તેમાંથી પહેલાં ગણનોજ અનિટ્ છે અને બીજા સેટ્ છે, એમ સમજવું

रोहतिः=૯૯૮ रुहं (रुह्) जन्मनि। અહિં रोहति એ शव् વિકરણ પ્રત્યય સહિત નિર્દેશ છે, તે શ્લોક રચના પૂરતો જ છે, અન્ય પ્રયોજન નથી.

लुहि-रिही अनिड् गदितौ=लुह् અને रिह्, આ બે ધાતુઓ અનિટ્ કહ્યા છે. કારિકામાં કહેલા આ બે ધાતુઓ ધાતુ પાઠમાં દેખાતા નથી, તેથી એવી સંભાવના કરાય કે–ઉક્ત બન્ને ધાતુઓ કાં તો छान्दस्म् છે (યાને છન્દ પ્રયુક્ત છે), ને કાં તો મતાંતરીય છે.

देग्धि=૧૧૨૮ दिहींक् (दिह्) लेपे।

दोग्धि=૧૧૨૭ दुहींक् (दुह्) क्षरणे।

लिहयः=૧૧૨૯ लिहींक् (लिह्) आस्वादने।

(लिहयः એ लिहि નું સમાસપ્રયુક્ત બહુવચન છે.)

मिहि=૫૫૧ मिहं (मिह्) सेचने।

वहती=૯૯૬ वहीं (वह्) प्रापणे।

(અહિ वहती એ वहति નું સમાસયુક્ત દ્વિવચન છે.)

नह्यतिः=૧૨૮૫ णहींच् (नह्) बन्धने।

दहिः=૫૫૨ दहं (दह्) भस्मीकरणे।

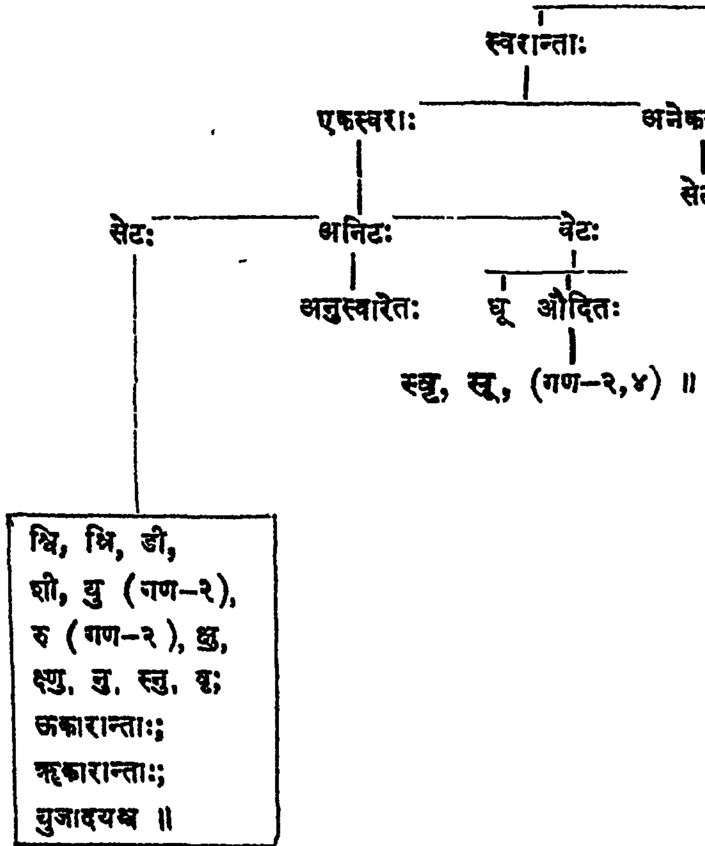
'इति स्फुटमनिष्ट' એ પ્રમાણે ઉપર બતાવેલા વ્યંજનાન્ત ધાતુઓ સ્પષ્ટ રીતે અનિટ્ છે. આ શિવાયના બાકીના વ્યંજનાંત ધાતુઓ સેટ્ સમજવા. એ રીતે સ્વરાંત તેમજ વ્યંજનાન્ત ધાતુઓના સેટ્પણાનું તથા અનિટ્પણાનું વિસ્તૃત વિવેચન પૂરું થયું ॥ ૭ ॥

॥ समाप्ता अनिट्कारिकाः ॥

॥ इति श्रीमत्तपोगणाम्बराम्बरमणि–श्वेताम्बरशिरोमणि–सूरिचक्रचक्रवर्ति–सार्वसार्वज्ञ-
शासनसार्वभौम-तीर्थरक्षैकदक्ष–क्षमापालावलिपूजितपादपद्म–प्रभ्रसद्म-
जगद्गुरु–भट्टारकाचार्यश्रीमद्विजयनेमिसूरीश्वरपट्टालङ्कार-व्याकरण-
वाचस्पति-कविरत्न शास्त्रविशारदाचार्यश्रीमद्विजयलावण्य-
सूरीश-शिष्याणुना मुनिदक्षविजयेन धातुरत्नाकर-
निर्मातृ-निजगुरुप्रवरविरचितसेटनिट्कारिकावृत्यनु-
सारेण भाषायामनुवादरूपेण विवेचिताः
सेटनिट् कारिकाः समाप्ताः ॥

तृतीयं परिशिष्टं समाप्तम् ।

सूचना-अस्मिन् यन्त्रे स्वरान्तविभागे एकस्वर ये धातवो न दर्शितास्तेऽनिटो वेदितव्याः, व्यञ्जनान्तविभागे तु ये धातवो न दर्शितास्ते सेटो वेदितव्या इति ॥

॥ हँ नमः ॥

मुनिविजयसङ्कलितं

सेट्-अनिट्-विभागप्रदर्शकं यन्त्रम् ॥

॥ द्विविधाः

- अनेकस्वराः
  - सेटः
- व्यञ्जनान्ताः
  - एकस्वराः
    - सेटः
    - अनिटः
      - अनुस्वारेत इमे
    - वेटः
      - औदित इमे
  - अनेकस्वराः
    - सेटः

अनुस्वारेत इमे

[...न्तः-१]। वच्, विच्, रिच्, पच्, सिच्, मुच् [चान्ताः-६]। प्रच्छ् [छान्तः-१]। भ्रस्ज्, मस्ज्, भुज्, युज्, ...स्वञ्ज्, रञ्ज्, रुज्, निज्, विज् (गण-३), सञ्ज्, भञ्ज्, ...ज्, सृज्, त्यज् [जान्ताः-१५]। स्कन्द्, विद् (गण- ६, ७), नुद्, स्विद् (गण-४), शद्, सद्, भिद्, छिद्, ...द्, अद्, पद्, हद्, खिद्, क्षुद् [दान्ताः-१४]। राध्, ...ध्, शुध्, युध्, व्यध्, बन्ध्, बुध् (गण-४), ...ध्, क्षुध्, सिध्, [धान्ताः-११]। हन्, मन् [नान्तौ २]। आप्, तप्, शप्, क्षिप्, छुप्, लुप् ...सृप्, लिप्, वप्, स्वप् [पान्ताः-१०]। यभ्, रभ्, ... [भान्ताः-३]। यम्, रम्, नम्, गम् [मान्ताः-४]। क्रुश्, ...श्, रुश्, रिश्, दिश्, दंश्, स्पृश्, मृश्, विश्, दृश् [शान्ताः-१०]। शिष्, (गण-७), शुष्, त्विष्, पिष्, विष् ...कृष्, तुष्, दुष् पुष् (गण-४), श्लिष् (गण-४), द्विष् [षान्ताः-११]। घस्, वस् (गण-४) [सान्तौ-२]। दह्, ...ह्, रिह्, दिह्, दुह्, लिह्, मिह्, वह्, नह् (गण-४), [हान्ताः-१०] ॥

॥ व्यञ्जनान्तानिड्धातूनां सकला संख्या-१०० ॥

औदित इमे

व्रश्च् [चान्तः-१]। मृज् (गण २, १०), भञ्ज्, अञ्ज्, तञ्ज् [जान्ताः-४]। स्यन्द्, क्लिद् [दान्तौ-२]। रध्, षिध् [धान्तौ-२]। तृप्, दृप्, त्रप्, कृप्, गुप् [पान्ताः-५]। क्षम् [मान्तः-१]। नश्, अश्, क्लिश् [शान्ताः-३]। अक्ष्, तक्ष्, त्वक्ष् [षान्ताः-३]। मुह्, द्रुह्, स्नुह्, स्निह्, गुह्, गाह्, ग्लाह्, वृह्, तृह्, स्तृह्, स्तृंह् [हान्ताः-११] ॥

॥ सर्वे-३२ ॥

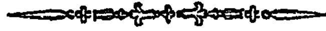
॥ अर्हँ ॥

आशैशवशीलशालिने श्रीनेमीश्वराय नमः ॥

कलिकालसर्वज्ञ–श्रीहेमचन्द्रसूरिभगवत्–प्रणीतं

स्वोपज्ञलघुवृत्तिसंवलितं

श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनम्॥

प्रणम्य परमात्मानं श्रेयःशब्दानुशासनम् ।
आचार्यहेमचन्द्रेण स्मृत्वा किञ्चित् प्रकाश्यते ॥१॥

अर्हँ ।१।१।१॥

अर्हमित्येतदक्षरं परमेश्वरस्य परमेष्ठिनो वाचकम्, मङ्गलार्थं शास्त्रस्याऽऽदौ प्रणिदध्महे ॥१॥

सिद्धिः स्याद्वादात् ।१।१।२॥

स्याद्वादाद्–अनेकान्तवादात् प्रकृतानां शब्दानां सिद्धिः–निष्पत्तिर्ज्ञप्तिश्च वेदितव्या ॥२॥

लोकात् ।१।१।३॥

अनुक्तानां संज्ञानां न्यायानां च लोकाद्–वैयाकरणादेः सिद्धिर्वेदितव्या, वर्णसमाम्नायस्य च ॥३॥ तत्र–

औदन्ताः स्वराः ।१।१।४॥

औकारावसाना वर्णाः स्वरसंज्ञाः स्युः । अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ ओ औ ॥४॥

एक-द्वि-त्रिमात्रा ह्रस्व-दीर्घ-प्लुताः ।१।१।५।।

मात्रा कालविशेषः। एक-द्वि-त्र्युच्चारणमात्रा औदन्ता वर्णा यथासंख्यं ह्रस्व-दीर्घ-प्लुतसंज्ञाः स्युः। अ इ उ ऋ ऌ, आ ई ऊ ॠ ॡ ए ऐ ओ औ, आ३ ई३ ऊ३ इत्यादि ।।५।।

अनवर्णा नामी ।१।१।६।।

अवर्णवर्जा औदन्ता वर्णा नामिसंज्ञाः स्युः। इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ ओ औ ।।६।।

ॡदन्ताः समानाः ।१।१।७।।

ॡकारावसाना वर्णाः समानाः स्युः। अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ।।७।।

ए-ऐ-ओ-औ सन्ध्यक्षरम् ।१।१।८।।

'ए ऐ ओ औ' इत्येते सन्ध्यक्षराणि स्युः ।।८।।

अं-अः अनुस्वार-विसर्गौ ।१।१।९।।

अकारावुच्चारणार्थौ। 'अं' इति नासिक्यो वर्णः। 'अः' इति च कण्ठ्यः। एतौ यथासंख्यम् 'अनुस्वार-विसर्गौ' स्याताम् ।।९।।

कादिर्व्यञ्जनम् ।१।१।१०।।

कादिर्वर्णो हपर्यन्तो व्यञ्जनं स्यात्। क ख ग घ ङ, च छ ज झ ञ, ट ठ ड ढ ण, त थ द ध न, प फ ब भ म, य र ल व, श ष स ह ।।१०।।

अपञ्चमान्तस्थो धुट् ।१।१।११।।

वर्गपञ्चमान्तस्थावर्जः कादिर्वर्णो धुट् स्यात्। क ख ग घ, च छ ज झ, ट ठ ड ढ, त थ द ध, प फ ब भ, श ष स ह ।।११।।

पञ्चको वर्गः ।१।१।१२।।

कादिषु वर्णेषु यो यः पञ्चसंख्यापरिमाणो वर्णः, स स वर्गः स्यात्। क ख

ग घ ङ, च छ ज झ ञ, ट ठ ड ढ ण, त थ द ध न, प फ ब भ म ॥१२॥

आद्य-द्वितीय-श-ष-सा अघोषाः ।१।१।१३॥

वर्गाणामाद्यद्वितीया वर्णाः श-ष-साश्च 'अघोषाः' स्युः । क ख, च छ, ट ठ, त थ, प फ, श ष स ॥१३॥

अन्यो घोषवान् ।१।१।१४॥

अघोषेभ्योऽन्यः कादिर्वर्णो घोषवान् स्यात् । ग घ ङ, ज झ ञ, ड ढ ण, द ध न, ब भ म, य र ल व, ह ॥१४॥

य-र-ल-वा अन्तस्थाः ।१।१।१५॥

एते 'अन्तस्थाः' स्युः ॥१५॥

अं-अः-ᳵक-ᳶप-श-ष-साः शिट् ।१।१।१६॥

अ-क-पा उच्चारणार्थाः, अनुस्वार-विसर्गौ वज्र-गजकुम्भाऽऽकृती च वर्णौ, श-ष-साश्च शिटः स्युः ॥१६॥

तुल्यस्थानाऽऽस्यप्रयत्नः स्वः ।१।१।१७॥

स्थानं कण्ठादि—

"अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।
जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकौष्ठौ च तालु च ॥१॥"

आस्ये प्रयत्नः-आस्यप्रयत्नः, स्पृष्टतादिः । तुल्यौ— वर्णान्तरेण सदृशौ स्थानाऽऽस्यप्रयत्नौ यस्य, स वर्णस्तं प्रति स्वः स्यात् ।

तत्र त्रयोऽकारा उदात्ता-ऽनुदात्त-स्वरिताः, प्रत्येकं सानुनासिक-निरनुनासिकभेदात् षट्, एवं दीर्घ-प्लुतौ इति 'अष्टादश भेदा अवर्णस्य', ते सर्वे कण्ठस्थाना विवृतकरणाः परस्परं स्वाः । एवम्-इवर्णास्तावन्तस्तालव्या विवृतकरणाः स्वाः । उवर्णा ओष्ठ्या विवृतकरणाः स्वाः । ऋवर्णा मूर्द्धन्या विवृत-

करणाः परस्परं स्वाः। लृवर्णा दन्त्या विवृतकरणाः परस्परं स्वाः। सन्ध्यक्षराणां ह्रस्वा न सन्ति, इति तानि प्रत्येकं द्वादशभेदानि। तत्र एकारास्तालव्या विवृततराः स्वाः। ऐकारास्तालव्या अतिविवृततराः स्वाः। ओकारा ओष्ठ्या विवृततराः स्वाः। औकारा ओष्ठ्या अतिविवृततराः स्वाः। वर्ग्याः पञ्च पञ्च परस्परं स्वाः। य-ल-वानामनुनासिकोऽननुनासिकश्च द्वौ भेदौ परस्परं स्वौ ॥१७॥

स्यौ-जस्मौ-शस्-टा-भ्याम्-भिस्-ङे-भ्याम्-भ्यस्-ङसि-भ्याम्-भ्यस्-ङसोसाम्-ङ्योस्-सुपां त्रयी त्रयी प्रथमाऽऽदिः १।१।१८॥

स्यादीनां प्रत्ययानां त्रयी त्रयी यथासंख्यं प्रथमा द्वितीया तृतीया चतुर्थी पञ्चमी षष्ठी सप्तमी च स्यात् ॥१८॥

स्त्यादिर्विभक्तिः ।१।१।१९॥

'स्' इति च 'ति' इति च उत्सृष्टानुबन्धस्य सेस्तिवश्च ग्रहणम्। स्यादयस्तिवादयश्च सुप्-स्यामहिपर्यन्ता विभक्तयः स्युः ॥१९॥

तदन्तं पदम् ।१।१।२०॥

स्याद्यन्तं त्याद्यन्तं च पदं स्यात्। धर्मो वः स्वम्, ददाति नः शास्त्रम् ॥२०॥

नाम सिदय्व्यञ्जने ।१।१।२१॥

सिति प्रत्यये यवर्जव्यञ्जनादौ च परे, पूर्वं नाम पदं स्यात्। भवदीयः, पयोभ्याम्। 'अय्' इति किम्? वाच्यति ॥२१॥

नं क्ये ।१।१।२२॥

'क्ये' इति क्यन्-क्यङ्-क्यङ्षां ग्रहणम्। नान्तं नाम क्ये परे पदं स्यात्। राजीयति, राजायते, चर्मायति ॥२२॥

न स्तं मत्वर्थे ।१।१।२३॥

सान्तं तान्तं च नाम मत्वर्थे परे पदं न स्यात् । यशस्वी, तडित्वान् ॥२३॥

मनुर्नभोऽङ्गिरो वति ।१।१।२४॥

एतानि वति परे पदं न स्युः । मनुष्वत्, नभस्वत्, अङ्गिरस्वत् ॥२४॥

वृत्त्यन्तोऽसषे ।१।१।२५॥

परार्थाभिधायी समासादिर्वृत्तिः, तस्या अन्तः– अवसानं पदं न स्यात्, असषे– सस्य तु षत्वे पदमेव । परमदिवौ, बहुदण्डिनौ । असष इति किम्? दधिसेक् ॥२५॥

सविशेषणमाख्यातं वाक्यम् ।१।१।२६॥

प्रयुज्यमानैरप्रयुज्यमानैर्वा विशेषणैः सहितं प्रयुज्यमानमप्रयुज्यमानं वा आख्यातं वाक्यं स्याद् । धर्मो वो रक्षतु, लुनीहि२. पृथुकाँश्च खाद, शीलं ते स्वम् ॥२६॥

अधातु-विभक्ति-वाक्यमर्थवन्नाम ।१।१।२७॥

धातु-विभक्त्यन्त-वाक्यवर्जमर्थवच्छब्दरूपं नाम स्यात् । वृक्षः, स्वः, धवश्च । अधातुविभक्तिवाक्यमिति किम्? अहन्, वृक्षान्, साधुः धर्मं ब्रूते ॥२७॥

शिघुट ।१।१।२८॥

जस्-शसादेशः शिर्घुट् स्यात् । पद्मानि तिष्ठन्ति, पश्य वा ॥२८॥

पुं-स्त्रियोः स्यमौ-जस् ।१।१।२९॥

स्यादयः पुं-स्त्रीलिङ्गयोर्घुटः स्युः । राजा, राजानौ, राजानः, राजानम् राजानौ; सीमा, सीमानौ, सीमानः, सीमानम् ॥२९॥

स्वरादयोऽव्ययम् ।१।१।३०॥

स्वरादयोऽव्ययानि स्युः । स्वर्, अन्तर्, प्रातर् इत्यादि ॥३०॥

चाऽऽदयोऽसत्त्वे ।१।१।३१॥

अद्रव्ये वर्त्तमानाश्चादयोऽव्ययानि स्युः । वृक्षश्च इत्यादि ॥३१॥

अधण्तस्वाद्या शसः ।१।१।३२॥

धण्वर्जास्तस्वादयः शस्पर्यन्ता ये प्रत्ययास्तदन्तं नाम अव्ययं स्यात् । देवा अर्जुनतोऽभवन्, ततः, तत्र, बहुशः । अधणिति किम्? पथिद्वैधानि ॥३२॥

विभक्ति-थमन्त-तसाद्याभाः ।१।१।३३॥

विभक्त्यन्ताभाः थमवसानतसादिप्रत्ययान्ताभाश्चाऽव्ययानि स्युः । अहंयुः, अस्तिक्षीरा गौः, कथम्, कुतः ॥३३॥

वत्-तस्याम् ।१।१।३४॥

वत्-तसि-आम्प्रत्ययान्तमव्ययं स्यात् । मुनिवद् वृत्तम्, उरस्तः, उच्चैस्तराम् ॥३४॥

क्त्वा-तुमम् ।१।१।३५॥

क्त्वा-तुम्-अम्प्रत्ययान्तमव्ययं स्यात् । कृत्वा, कर्तुम्, यावज्जीवमदात् ॥३५॥

गतिः ।१।१।३६॥

गतिसंज्ञमव्ययं स्यात् । अदःकृत्य । "अतः कृ-कमि०" [२.३.५] इत्यादिना रः सो न स्यात् ॥३६॥

अप्रयोगीत् ।१।१।३७॥

इह शास्त्रे उपदिश्यमानो वर्णस्तत्समुदायो वा प्रयोगेऽदृश्यमान इत् स्यात् । एधते, यजते, चित्रीयते ॥३७॥

अनन्तः पञ्चम्याः प्रत्ययः ।१।१।३८॥

पञ्चम्यर्थाद् विहितोऽन्तशब्दाऽनिर्दिष्टः प्रत्ययः स्यात् । "नाम्नः प्रथमैक-

द्वि-वहौ" [२-२-३१] । वृक्षः । अनन्त इति किम् ? आगमः प्रत्ययो मा भूत् ॥३८॥

डत्यतु संख्यावत् ।१।१।३९॥

डत्यन्तम् अत्वन्तं च 'संख्याकार्यभाक्' स्यात् । कतिकः, यावत्कः ॥३९॥

बहु-गणं भेदे ।१।१।४०॥

बहु-गणशब्दौ भेदवृत्ती 'सङ्ख्यावत्' स्याताम् । बहुकः, गणकः । भेद इति किम् ? वैपुल्ये संघे च मा भूत् ॥४०॥

क-समासेऽध्यर्द्धः ।१।१।४१॥

अध्यर्द्धशब्दः के प्रत्यये समासे च विधेये 'संख्यावत्' स्यात् । अध्यर्द्धकम्, अध्यर्द्धशूर्पम् ॥४१॥

अर्द्धपूर्वपदः पूरणः ।१।१।४२॥

अर्द्धपूर्वपदः पूरणप्रत्ययान्तः के प्रत्यये समासे च कार्ये 'संख्यावत्' स्यात् । अर्द्धपञ्चमकम्, अर्द्धपञ्चमशूर्पम् ॥४२॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासन-लघुवृत्तौ प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥१।१॥

हरिरिव बलिबन्धकर,—स्त्रिशक्तियुक्तः पिनाकपाणिरिव ।
कमलाश्रयश्च विधिरिव, जयति श्रीमूलराजनृपः ॥१॥

[द्वितीयः पादः]

समानानां तेन दीर्घः ।१।२।१॥

समानानां तेन– समानेन परेण सह 'दीर्घः' स्यात् । दण्डाग्रम् , दधीदम्, नदीन्द्रः ॥१॥

ऋलृति ह्रस्वो वा ।१।२।२॥

ऋति लृति च परे समानानां 'ह्रस्वो वा' स्यात् । बालऋश्यः, लऋषभः, होतृलृकारः । पक्षे बालर्श्यः ॥२॥

लृत ऋलृ ऋलृभ्यां वा ।१।२।३॥

लृत ऋता लृता च सह यथासंख्यं 'ऋ-लृ' इत्येतौ वा स्याताम् । ऋता– ऋकारः, पक्षे लृऋकारः, ॠकारः। लृता– लृकारः, पक्षे लृलृकारः,ॡकारः॥३॥

ऋतो वा, तौ च ।१।२।४॥

ऋत ऋलृभ्यां सह यथासंख्यं 'ऋ-लृ' इत्येतौ वा स्याताम् , तौ च– ऋकार-लृकारौ ऋलृभ्यां सह वा स्याताम् । ऋता– पितृऋषभः, पक्षे पितृऋषभः, पितॄषभः । लृता– होत्लृकारः, पक्षे होतृलृकारः, होतॄकारः । तौ च– पितृषभः, होतृलृकारः, पक्षे पूर्ववत् ॥४॥

ॠस्तयोः ।१।२।५॥

तयोः पूर्वस्थानिनोर्लृकार-ऋकारयोर्यथासंख्यम् ऋलृभ्यां सह 'ॠ' इति दीर्घः स्यात् । ॠषभः, होतॄकारः ॥५॥

अवर्णस्येवर्णादिनैदोदरल् ।१।२।६॥

अवर्णस्य 'इ-उ-ऋ-लृवर्णैः' सह यथासंख्यम् 'एत् ओत् अर् अल्' इत्येते स्युः । देवेन्द्रः, तवेहा, मालेयम् , सेक्षते, तवोदकम् , तवोढा, तवर्षिः, तवर्कारः, महर्षिः, सर्कारः, तवल्कारः, सल्कारेण ॥६॥

ऋणे प्र-दशार्ण-वसन-कम्बल-वत्सर-वत्सतरस्याऽऽर् ।१।२।७॥

प्रादीनामवर्णस्य ऋणे परे ऋता सह 'आर्' स्यात् । प्रार्णम्, दशार्णम्, ऋणार्णम्, वसनार्णम्, कम्बलार्णम्, वत्सरार्णम्, वत्सतरार्णम् ॥७॥

ऋते तृतीयासमासे ।१।२।८॥

अवर्णस्य ऋते परे तृतीयासमासे ऋता सह 'आर्' स्यात् । शीतार्त्तः । तृतीयासमास इति किम् ? परमर्त्तः । समास इति किम् ? दुःखेनर्त्तः ॥८॥

ऋत्यारुपसर्गस्य ।१।२।९॥

उपसर्गस्थस्यावर्णस्य ऋकारादौ धातौ परे ऋता सह 'आर्' स्यात् । आर्च्छति, परार्च्छति ॥९॥

नाम्नि वा ।१।२।१०॥

उपसर्गस्थस्यावर्णस्य ऋकारादौ नामावयवे धातौ परे ऋता सह 'आर् वा' स्यात् । प्रार्षभीयति, प्रर्षभीयति, ॥१०॥

लृत्याल् वा ।१।२।११॥

उपसर्गावर्णस्य लृकारादौ नामावयवे धातौ परे लृता सह 'आल् वा' स्यात् । उपाल्कारीयति, उपल्कारीयति ॥११॥

ऐदौत् सन्ध्यक्षरैः ।१।१।१२॥

अवर्णस्य सन्ध्यक्षरैः परैः सह 'ऐ-औ' इत्येतौ स्याताम् । तवैषा, खट्वैषा, तवैन्द्री, सैन्द्री; तवौदनः, तवौपगवः ॥१२॥

ऊटा ।१।२।१३॥

अवर्णस्य परेण ऊटा सह 'औः' स्यात् । धौतः, धौतवान् ॥१३॥

प्रस्यैषैष्योढोढ्यूहे स्वरेण ।१।२।१४॥

प्राऽवर्णस्य एषादिषु परेषु परेण स्वरेण सह 'ऐ-औ' स्यातामू । प्रैषः, प्रैष्यः, प्रौढः, प्रौढिः, प्रौहः ॥१४॥

स्वैर-स्वैर्यक्षौहिण्याम् ।१।२।१५॥

स्वैरादिष्ववर्णस्य परेण स्वरेण सह 'ऐ-औ' स्यातामू । स्वैरः, स्वैरी, अक्षौहिणी सेना ॥१५॥

अनियोगे लुगेवे ।१।२।१६॥

अनियोगो अनवधारणम्, तद्विषये एवे परेऽवर्णस्य 'लुक्' स्यात् । इहेव तिष्ठ, अद्येव गच्छ; नियोगे तु,—इहैव तिष्ठ मागाः ॥१६॥

वौष्ठौतौ समासे ।१।२।१७॥

ओष्ठौत्वोः परयोः समासेऽवर्णस्य 'लुग् वा' स्यात् । बिम्बोष्ठी, बिम्बौष्ठी; स्थूलोतुः,स्थूलौतुः । समास इति किम् ? हे पुत्रौष्ठं पश्य ॥१७॥

ओमाङि ।१।२।१८॥

अवर्णस्य ओमि आङादेशे च परे 'लुक्' स्यात् । अद्योम्,सोम्, आ ऊढा, अद्योढा,सोढा ॥१८॥

उपसर्गस्यानिणेधेदोति ।१।२।१९॥

उपसर्गावर्णस्य इणेधिवर्जे एदादावोदादौ च धातौ परे 'लुक्'स्यात् । प्रेलयति, परेलयति; प्रोषति, परोषति । अनिणेधिति किम् ? उपैति, प्रैधते ॥१९॥

वा नाम्नि ।१।२।२०॥

नामावयवे एदादावोदादौ च धातौ परे उपसर्गावर्णस्य 'लुग् वा' स्यात् । उपेकीयति, उपैकीयति; प्रोषधीयति, प्रौषधीयति ॥२०॥

इवर्णादेरस्वे स्वरे य-व-र-लम् ।१।२।२१॥

इ-उ-ऋ-ऌ-वर्णानामस्वे स्वरे परे यथासंख्यं 'य व र ल'इत्येते स्युः । दध्यत्र,

नद्येषा, मध्वत्र, वध्वासनम्, पित्रर्थः, क्लादिः, लित्, लाकृतिः ॥२१॥

ह्रस्वोऽपदे वा ।१।२।२२॥

इवर्णादीनामस्वे स्वरे परे 'ह्रस्वो वा' स्यात्, न चेत् तौ निमित्त-निमित्तिनावेकत्र पदे स्याताम् । नदि एषा, नद्येषा । मधु अत्र, मध्वत्र । अपद इति किम्? नद्यौ, नद्यर्थः ॥२२॥

एदैतोऽयाय् ।१।२।२३॥

एदैतोः स्वरे परे यथासंख्यम् 'अय्-आय्' इत्येतौ स्याताम् । नयनम्, वृक्षयेव, नायकः, रायैन्द्री ॥२३॥

ओदौतोऽवाव् ।१।२।२४॥

ओदौतोः स्वरे परे यथासंख्यम् 'अव्-आव्' इत्येतौ स्याताम् । लवनम्, पटवोतुः, लावकः, गावौ ॥२४॥

य्यक्ये ।१।२।२५॥

ओदौतोः क्यवर्जे यादौ प्रत्यये परे यथासंख्यम् 'अव्-आवौ'स्याताम् । गव्यति,गव्यते,नाव्यति, नाव्यते,लव्यम् ,लाव्यम् ।अक्य इति किम्?.उपोयते, औयत ॥२५॥

ऋतो रस्तद्धिते ।१।२।२६॥

ऋकारस्य यादौ तद्धिते परे 'रः' स्यात् । पित्र्यम् । तद्धित इति किम्? कार्यम् ॥२६॥

एदोतः पदान्तेऽस्य लुक् ।१।२।२७॥

एदोद्भ्यां पदान्तस्थाभ्यां परस्याऽकारस्य 'लुक्' स्यात । तेऽत्र, पटोऽत्र । पदान्त इति किम्? नयनम् ॥२७॥

गोर्नाम्न्यवोऽक्षे ।१।२।२८॥

गोरोतः पदान्तस्थस्य अक्षे परे संज्ञायाम् 'अव' इति स्यात् । गवाक्षः । नाम्नीति किम् ? गोऽक्षाणि ॥२८॥

स्वरे वाऽनक्षे ।१।२।२९॥

गोरोतः पदान्तस्थस्य स्वरे परे 'अव' इति वा स्यात्, स चेत् स्वरोऽक्षस्थो न स्यात् । गवाग्रम्, गोऽग्रम्; गवेशः, गवीशः । अनक्ष इति किम् ? गोऽक्षम् । ओत इति किम् ? चित्रग्वर्थः ॥२९॥

इन्द्रे ।१।२।३०॥

गोरोतः पदान्तस्थस्य इन्द्रस्थे स्वरे परे 'अव' इति स्यात् । गवेन्द्रः ॥३०॥

वाऽत्यसन्धिः ।१।२।३१॥

गोरोतः पदान्तस्थस्य, अकारे परे'असन्धिभावो वा' स्यात् । गोअग्रम्, गवाग्रम्, गोऽग्रम् । अतीति किम् ? गवेङ्गितम् ॥३१॥

प्लुतोऽनितौ ।१।२।३२॥

इतिवर्जे स्वरे परे 'प्लुतः सन्धिभाग् न' स्यात् । देवदत्त३ अत्र न्वसि । अनिताविति किम् ? सुश्लोकेति ॥३२॥

इ३ वा ।१।२।३३॥

इस्थानः प्लुतः स्वरे परे 'असन्धिर्वा' स्यात् । लुनीहि३ इति, लुनीहीति ॥३३॥

ईदूदेद्द्विवचनम् ।१।२।३४॥

'ई-ऊ-ए'इत्येवमन्तं द्विवचनान्तं स्वरे परे 'असन्धिः' स्यात् । मुनी इह, साधू एतौ, माले इमे, पचेते इति । ईदूदेदिति किम् ? वृक्षावत्र । द्विवचनमिति किम् ? कुमार्यत्र ॥३४॥

अदोमु-मी ।१।२।३५॥

अदसः सम्बन्धिनौ 'मु-मी' इत्येतौ स्वरे परे 'असन्धी' स्याताम् । अमुमुईचा । अमी अश्वाः ॥३५॥

चादिः स्वरोऽनाङ् ।१।२।३६॥

आङ्वर्जश्चादिः स्वरः स्वरे परे 'असन्धिः' स्यात्। अ अपेहि, इ इन्द्रं पश्य, उ उत्तिष्ठ, आ एवं किल मन्यसे, आ एवं नु तत्। अनाङिति किम्? आ इहि, एहि ॥३६॥

ओदन्तः ।१।२।३७॥

ओदन्तश्चादिः स्वरे परे 'असन्धिः' स्यात्। अहो अत्र ॥३७॥

सौ नवेतौ ।१।२।३८॥

सिनिमित्त ओदन्त इतौ परे 'असन्धिर्वा' स्यात्। पटो इति, पटविति ॥३८॥

ऊँ चोञ् ।१।२।३९॥

उञ् चादिरितौ परे 'असन्धिर्वा' स्यात्, असन्धौ च उञ् 'ऊँ' इति दीर्घोऽनुनासिको वा स्यात्। उ इति, ऊँ इति, विति ॥३९॥

अञ्वर्गात् स्वरे वोऽसन् ।१।२।४०॥

अवर्जवर्गेभ्यः परः उञ् स्वरे परे 'वो वा' स्यात्, स चाऽसन्। कुङ्ङ्वास्ते। कुङ्ङु आस्ते। असत्त्वाद् द्वित्वम् ॥४०॥

अ-इ-उ-वर्णस्यान्तेऽनुनासिकोऽनीदादेः १।२।४१॥

अ-इ-उ-वर्णानामन्ते— विरामे 'अनुनासिको वा' स्यात्, न चेदेते 'ईदूदेद्द्विवचनम्' इत्यादिसूत्रसम्बन्धिनः स्युः। सामँ, साम। खट्वाँ, खट्वा। दधिँ, दधि। कुमारीँ, कुमारी। मधुँ, मधु। अनीदादेरिति किम्? अग्नी, अमी, किमु। ४१॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासन-लघुवृत्तौ प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयपादः समाप्तः ।१।२॥

पूर्वभवदारगोपी,–हरणस्मरणादिव ज्वलितमन्युः।
श्रीमूलराजपुरुषो,–त्तमोऽवधीद् दुर्मदाऽऽभीरान् ॥२॥

[तृतीयः पादः]

तृतीयस्य पञ्चमे ।१।३।१।।

चेति पदान्त इति अनुनासिक इति च अनुवर्त्तते । वर्गतृतीयस्य पदान्तस्थस्य पञ्चमे परे 'अनुनासिको वा' स्यात् । वाङ्डवते । ककुम्मण्डलम्, ककुब्मण्डलम् ।।१।।

प्रत्यये च ।१।३।२।।

पदान्तस्थस्य तृतीयस्य प्रत्यये पञ्चमे परे 'अनुनासिको नित्यं' स्यात् । वाङ्मयम्, षण्णाम् । च उत्तरत्र वाऽनुवृत्त्यर्थः ।।२।।

ततो हश्चतुर्थः ।१।३।३।।

पदान्तस्थात् ततः– तृतीयात् परस्य हस्य 'पूर्वसवर्गश्चतुर्थो वा' स्यात् । वाग्घीनः, वाग्हीनः । ककुब्भासः, ककुब्हासः ।।३।।

प्रथमादधुटि शश्छः ।१।३।४।।

पदान्तस्थात् प्रथमात् परस्य शस्याधुटि परे 'छो वा' स्यात् । वाक्छूरः, वाक्शूरः । त्रिष्टुप्छ्रुतम्, त्रिष्टुप्श्रुतम् । अधुटीति किम्? वाक्श्च्योतति ।।४।।

रः कखपफयोः ≍क≍पौ ।१।३।५।।

पदान्तस्थस्य रस्य कखे पफे च परे यथासंख्यं '≍क≍पौ वा' स्याताम् । क≍करोति, कः करोति । क≍खनति, कः खनति । क≍पचति, कः पचति । क≍फलति, कः फलति ।।५।।

श-ष-से श-ष-सं वा ।१।३।६।।

पदान्तस्थस्य रस्य श-ष-सेषु परेषु यथासंख्यम् 'श-ष-सा वा'स्युः । कश्शेते । कः शेते । कष्षण्ढः, कः षण्ढः । कस्साधुः, कः साधुः ।।६।।

च-ट-ते स-द्वितीये ।१।३।७॥

पदान्तस्थस्य रस्य च-ट-तेषु सद्वितीयेषु परेषु यथासंख्यम् 'श-ष-सा नित्यं' स्युः । कश्चरः, कश्छन्नः, कष्टः, कष्ठः, कस्तः, कस्थः ॥७॥

नोऽप्रशानोऽनुस्वाराऽनुनासिकौ च पूर्वस्याऽधुट्परे ।१।३।८॥

पदान्तस्थस्य प्रशान्वर्जशब्दसम्बन्धिनो नस्य च-ट-तेषु सद्वितीयेषु अधुट्परेषु, 'श-ष-सा' यथासंख्यं स्युः, 'अनुस्वाराऽनुनासिकौ चाऽऽगमाऽऽदेशौ' पूर्वस्य क्रमेण स्याताम् । भवांश्चरः, भवाँश्चरः । भवांश्छचति, भवाँश्छचति । भवांष्टकः, भवाँष्टकः । भवांष्ठकारः, भवाँष्ठकारः । भवांस्तनुः, भवाँस्तनुः । भवांस्थुडति, भवाँस्थुडति । अप्रशान् इति किम् ? प्रशाञ्चरः । अधुट्पर इति किम् ? भवान्त्सरुकः ॥८॥

पुमोऽशिट्यघोषेऽख्यागि रः ।१।३।९॥

'पुम्' इति पुंसः संयोगलुक्यनुकरणम्, अधुट्परे अघोषे शिट्-ख्यागिवर्जे परे 'पुम्' इत्येतस्य 'रः' स्यात्, अनुस्वारानुनासिकौ च पूर्वस्य । पुंस्कामा, पुँस्कामा । अशिटीति किम् ? पुंशिरः । अघोषे इति किम् ? पुंदासः । अख्यागीति किम् ? पुंख्यातः । अधुट्पर इत्येव– पुंक्षारः ॥९॥

नॄनः पेषु वा ।१।३।१०॥

'नॄन्' इति शसन्तस्यानुकरणम् । नॄनः पे परे 'रो वा' स्यात्, अनुस्वारानुनासिकौ च पूर्वस्य । नॄं)(पाहि, नॄँ)(पाहि, नॄन्पाहि, नॄंःपाहि ॥१०॥

द्विः कानः कानि सः ।१।३।११॥

कानः किमः शसन्तस्यानुकरणम् । द्विरुक्तस्य कानः कानि परे 'सः' स्यात्, अनुस्वारानुनासिकौ च पूर्वस्य । कांस्कान्, कॉस्कान् । द्विरिति किम् ?

कान् कान् पश्यति ॥११॥

स्सटि समः ।१।३।१२॥

समः स्सटि परे 'सः' स्यात्, अनुस्वारानुनासिकौ च पूर्वस्य । संस्स्कर्त्ता, सँस्स्कर्त्ता । स्सटीति किम् ? संस्कृतिः ॥१२॥

लुक् ।१।३।१३॥

समः स्सटि परे लुक् स्यात् । सम्कर्ता ॥१३॥

तौ मु-मौ व्यञ्जने स्वौ ।१।३।१४॥

मोर्म्वागमस्य पदान्तस्थस्य च मस्य व्यञ्जने परे तस्यैव 'स्वौ तौ– अनुस्वाराऽनुनासिकौ' क्रमेण स्याताम् । चंक्रम्यते, चङ्क्रम्यते । वंवम्यते, वँवम्यते । त्वं करोषि, त्वङ्करोषि । कंवः, कँव. ॥१४॥

म-न-य-व-लपरे हे ।१।३।१५॥

म-न-य-व-लपरे हे, पदान्तस्थस्य मस्य 'अनुस्वाराऽनुनासिकौ स्वौ' क्रमात् स्याताम् । किं ह्मलयति, किम्ह्मलयति । किं ह्नुते, किन्ह्नुते । किं ह्यः किँह्यः । किं ह्वलयति, किँह्वलयति । किं ह्लादते, किँल्ह्लादते ॥१५॥

सम्राट् ।१।३।१६॥

समो मस्य राजौ क्विबन्ते 'अनुस्वाराभावः' स्यात् । सम्राट्,सम्राजौ ॥१६॥

ङ्-णोः क-टावन्तौ शिटि नवा ।१।३।१७॥

पदान्तस्थयोर्ङ-णयोः शिटि परे यथासङ्ख्यम् 'क-टावन्तौ वा' स्याताम् । प्राङ्क्छेते, प्राङ्क्शेते, प्राङ्शेते । सुगण्ट्छेते, सुगण्ट्शेते,सुगण्शेते ॥१७॥

ङ्नः सः त्सोऽश्चः ।१।३।१८॥

पदान्तस्थाभ्यां ड-नाभ्यां परस्य सस्य 'त्स' इति तादिः सो वा स्यात्,अश्च– श्चाऽवयवश्चेत् सो न स्यात् । षड्त्सीदन्ति, षट्सीदन्ति । भवान्त्साधुः, भवान्साधुः । अश्च इति किम् ? षट्श्च्योतति, भवान्श्च्योतति ॥१८॥

नः शि ञ्च् ।१।३।१९॥

पदान्तस्थस्य नस्य शे परे 'ञ्च् वा' स्यात्, अश्च । भवाञ्च्छूरः, भवाञ्च्शूरः, भवाञ्शूरः । अश्च इत्येव—भवाञ्श्च्योतति ॥१९॥

अतोऽति रोरुः ।१।३।२०॥

आत्परस्य पदान्तस्थस्य रोरति परे 'उर्नित्यं' स्यात् । कोऽर्थः ॥२०॥

घोषवति ।१।३।२१॥

आत्परस्य पदान्तस्थस्य रोर्घोषवति परे 'उः' स्यात् । धर्मो जेता ॥२१॥

अवर्ण-भो-भगो-ऽघोर्लुगसन्धिः ।१।३।२२॥

अवर्णाद् भो-भगो-अघोभ्यश्च परस्य पदान्तस्थस्य रोर्घोषवति परे 'लुक्' स्यात् ,स च न सन्धिहेतुः।देवा यान्ति,भो यासि,भगो हस,अघो वद ॥२२॥

व्योः ।१।३।२३॥

अवर्णात्परयोः पदान्तस्थयोर्वयययोर्घोषवति परे 'लुक्' स्यात् ,स चाऽसन्धिः । वृक्षवृश्चम् अव्ययं चाऽऽचक्षाणो वृक्षव् , अव्यय् ; वृक्षयाति, अव्ययाति ॥२३॥

स्वरे वा ।१।३।२४॥

अवर्ण-भो-भगो-अघोभ्यः परयोः पदान्तस्थयोर्वययोः स्वरे परे 'लुग् वा' स्यात् , स चाऽसन्धिः । पट इह, पटविह । वृक्षा इह, वृक्षाविह । त आहुः, तयाहुः । तसा इदम् , तस्मायिदम् । भो अत्र, भोयत्र । भगो अत्र, भगोयत्र । अघो अत्र, अघोयत्र ॥२४॥

अस्पष्टावर्णात्त्वनुञि वा ।१।३।२५॥

अवर्ण-भो-भगो-अघोभ्यः परयोः पदान्तस्थयोर्वययोः,अस्पष्टौ– 'ईषत्स्पृष्टतरौ वयौ' स्वरे परे स्यातम् , अवर्णात्तु परयोर्व्योरुञ्वर्जे स्वरे'ऽस्पष्टौ वा' स्यातम् । पटॅवु, असावॅु, कयॅु, देवायॅु, भोयॅत्र, भगोयॅत्र, अघोयॅत्र । अवर्णा-

त्त्वनुज्ञि वा। पटविह, पटविइ। असाविन्दुः २.तयिह २,तस्मायिदम् २ ॥२५॥

रोर्यः ।१।३।२६॥

अवर्ण-भो-भगो-अघोभ्यः परस्य पदान्तस्थस्य रोः स्वरे परे 'यः' स्यात्। कयास्ते, देवायासते, भोयत्र, भगोयत्र, अघोयत्र ॥२६॥

ह्रस्वान्ङ-ण-नो द्वे ।१।३।२७॥

ह्रस्वात्परेषां पदान्तस्थानां ङ-ण-नाना स्वरे परे'द्वे रूपे'स्याताम्। कुङ्ङास्ते, सुगण्णिह, कृषन्नास्ते ॥२७॥

अनाङ्-माङो दीर्घाद् वा च्छः ।१।३।२८॥

आङ्-माङ्वर्जदीर्घात् पदान्तस्थात् परस्य 'छस्य द्वे रूपे वा' स्याताम्। कन्या-च्छत्रम् ,कन्याछत्रम्। अनाङ्माङिति किम् आच्छाया,माच्छिदत् ॥२८॥

प्लुताद् वा ।१।३।२९॥

पदान्तस्थाद् दीर्घात् प्लुतात् परस्य 'छस्य द्वे रूपे वा' स्याताम्। आगच्छ भो इन्द्रभूते३ च्छत्रमानय, पक्षे छत्रमानय ॥२९॥

स्वरेभ्यः ।१।३।३०॥

स्वरात् परस्य 'छस्य द्वे रूपे' स्याताम्। इच्छति, गच्छति ॥३०॥

र्हादर्ह-स्वरस्याऽनु नवा ।१।३।३१॥

स्वरात् पराभ्यां रहाभ्यां परस्य र-ह-स्वरवर्जस्य वर्णस्य 'द्वे रूपे वा' स्याताम् , अनु– कार्यान्तरात्पश्चात्। अर्क्कः, अर्कः। ब्रह्म्म, ब्रह्म। अर्ह-स्वर-स्येति किम्? पद्मह्रदः, अर्हः, करः। स्वरेभ्य इत्येव– अभ्रयते। अन्विति किम्? प्रोर्ण्णुनाव ॥३१॥

अदीर्घाद् विरामैकव्यञ्जने ।१।३।३२॥

अदीर्घात् स्वरात् परस्य र-ह-स्वरवर्जस्य वर्णस्य विरामे असंयुक्तव्यञ्जने च परेऽनु 'द्वे रूपे वा' स्याताम्। त्वक्क् , त्वक्। दद्ध्यत्र, दध्यत्र। गो३त्त्रात,

गोऽत्रात । अर्हस्वरस्येत्येव– वर्या, वह्नम्, तितउ ॥३२॥

अञ्वर्गस्यान्तस्थातः ।१।३।३३॥

अन्तस्थातः परस्य ञवर्जवर्गस्याऽनु 'द्वे रूपे वा' स्याताम । उल्क्का, उल्का । अञिति किम्? हल्ञौ ॥३३॥

ततोऽस्याः ।१।३।३४॥

ततो– ऽञ्वर्गात् परस्या अस्या– अन्तस्थाया 'द्वे रूपे वा' स्याताम् ।दध्य्यत्र, दध्यत्र ॥३४॥

शिटः प्रथम-द्वितीयस्य ।१।३।३५॥

शिटः परयोः प्रथम-द्वितीययो'र्द्वे रूपे वा' स्याताम् । त्वं क्करोषि, त्वं करोषि । त्वं ख्खनसि, त्वं खनसि ॥३५॥

ततः शिटः ।१।३।३६॥

ततः– प्रथम-द्वितीयाभ्यां परस्य शिटो 'द्वे रूपे वा' स्याताम् । तच्श्शेते, तच्शेते ॥३६॥

न रात् स्वरे ।१।३।३७॥

रात् परस्य शिटः स्वरे परे 'द्वे रूपे न' स्यानाम् । दर्शनम् ॥३७॥

पुत्रस्याऽऽदिन्-पुत्रादिन्याक्रोशे ।१।३।३८॥

आदिनि पुत्रादिनि च परे पुत्रस्थस्य तस्य आक्रोशविषये'द्वे रूपे न'स्याताम् । पुत्रादिनी त्वमसि पापे!, पुत्रपुत्रादिनी भव । आक्रोश इति किम्? पुत्त्रादिनी शिशुमारी, पुत्रादिनीति वा । पुत्त्रपुत्रादिनी नागी, पुत्रपुत्रादिनीति वा ॥३८॥

म्नां धुड्वर्गेऽन्त्योऽपदान्ते ।१।३।३९॥

अपदान्तस्थाना म-नानां धुटि वर्गे परे 'निमित्तस्यैवान्त्यो'ऽनु स्यात् । गन्ता, शङ्किता, कम्पिता । धुडितिकिम्? आहन्मह । धुड्वर्ग इति किम्? गम्यते ।

अपदान्त इति किम्? भवान् करोति ॥३९॥

शिड्हेऽनुस्वारः ।१।३।४०॥

अपदान्तस्थानां म्नां शिटि हे च परे'ऽनुस्वारो'ऽनु स्यात् । पुंसि, दंशः, बृंहणम् ॥४०॥

रो रे लुग् दीर्घश्चाऽदिदुतः ।१।३।४१॥

रस्य रे परेऽनु 'लुक्' स्यात्, 'अ-इ-ऊनाञ्च दीर्घः' । पुना रात्रिः, अग्नी रथेन, पटू राजा । अनु इत्येव— अहोरूपम् ॥४१॥

ढस्तड्ढे ।१।३।४२॥

तन्निमित्ते ढे परे ढस्याऽनु 'लुक्' स्यात्, दीर्घश्चादिदुतः । माढिः, लीढम्, गूढम् । तड्ढ इति किम्? मधुलिड् ढौकते ॥४२॥

सहि-वहेरोच्चाऽवर्णस्य ।१।३।४३॥

सहि-वह्योर्ढस्य तड्ढे परेऽनु'लुक्' स्यात्, ओच्चाऽवर्णस्य । सोढा, वोढा, उदवोढाम् ॥४३॥

उदः स्था-स्तम्भः सः ।१।३।४४॥

उदः परयोः स्था-स्तम्भोः सस्य 'लुक्' स्यात् । उत्थाता, उत्तम्भिता ॥४४॥

तदः सेः स्वरे पादार्था ।१।३।४५॥

तदः परस्य सेः स्वरे परे'लुक्'स्यात्, सा चेत् पादपूरणी स्यात् । सैष दाशरथी रामः,सैष राजा युधिष्ठिरः। पादार्था इति किम्? स एष भरतो राजा॥४५॥

एतदश्च व्यञ्जनेऽनग्-नञ्समासे ।१।३।४६॥

एतदस्तदश्च परस्य सेर्व्यञ्जने परे 'लुक्' स्यात्, अकि नञ्समासे न । एष दत्ते, स लाति । अनग्नञ्समास इति किम्? एषकः कृती, सको याति, अनेषो याति, असो याति ॥४६॥

व्यञ्जनात् पञ्चमाऽन्तस्थायाः सरूपे वा ।१।३।४७॥

व्यञ्जनात् परस्य पंचमस्याऽन्तस्थायाश्च सरूपे वर्णे परे 'लुग् वा' स्यात्। कुञ्चो ङ्डौ–क्रुङ्डौ, क्रुङ्ङ्डौ। आदित्यो देवताऽस्य–आदित्यः, आदित्य्यः। सरूप इति किम्? वर्ण्यते ॥४७॥

धुटो धुटि स्वे वा ।१।३।४८॥

व्यञ्जनात्परस्य धुटो धुटि स्वे परे 'लुग् वा' स्यात्। शिण्ढि, शिण्ड्ढि। स्व इति किम्? तर्प्ता, दर्प्ता ॥४८॥

तृतीयस्तृतीय-चतुर्थे ।१।३।४९॥

तृतीये चतुर्थे च परे 'धुटस्तृतीयः' स्यात्। मज्जति, दोग्धा ॥४९॥

अघोषे प्रथमोऽशिटः ।१।३।५०॥

अघोषे परे शिड्वर्जस्य 'धुटः प्रथमः' स्यात्। वाक्पूता। अशिट इति किम्? पयस्सु ॥५०॥

विरामे वा ।१।३।५१॥

विरामस्थस्याऽशिटो 'धुटः प्रथमो वा' स्यात्। वाक्, वाग् ॥५१॥

न सन्धिः ।१।३।५२॥

उक्तो वक्ष्यमाणश्च 'सन्धिर्विरामे न' स्यात्। दधि अत्र, तद् लुनाति ॥५२॥

रः पदान्ते विसर्गस्तयोः ।१।३।५३॥

पदान्तस्थस्य रस्य तयोर्विरामाऽघोषयो'र्विसर्ग 'स्यात्। वृक्षः, स्वः, कः कृती। पदान्त इति किम्? ईर्त्त ॥५३॥

ख्यागि ।१।३।५४॥

पदान्तस्थस्य रस्य ख्यागि परे 'विसर्ग एव' स्यात्। कः ख्यातः। नमः ख्याते ॥५४॥

शिट्यघोषात् ।१।३।५५॥

अघोषात् परे शिटि परतः पदान्तस्थस्य रस्य 'विसर्ग एव' स्यात्। पुरुषः

त्संरुकः, सर्पिः प्साति, वासः क्षौमम्, अद्भिः प्सातम् ॥५५॥

व्यत्यये लुग् वा ।१।३।५६॥

शिटः परोऽघोष इति व्यत्ययस्तस्मिन्सति पदान्तस्थस्य 'रस्य लुग् वा' स्यात्। चक्षुश्च्योतति, चक्षुः श्च्योतति ॥५६॥ चक्षु श्च्योतति

अरोः सुपि रः ।१।३।५७॥

रोरन्यस्य रस्य सुपि परे 'र एव' स्यात्। गीर्षु, धूर्षु। अरोरिति किम्? पयस्सु ॥५७॥

वाऽहर्पत्यादयः ।१।३।५८॥ पयःसु

अहर्पत्यादयो यथायोगमकृतविसर्गाः कृतोत्वाभावाश्च वा स्युः। अहर्पतिः अहःपतिः; गीर्पतिः, गीःपतिः; प्रचेता राजन्!, प्रचेतो राजन्! ॥५८॥

शिट्याद्यस्य द्वितीयो वा ।१।३।५९॥

प्रथमस्य शिटि परे 'द्वितीयो वा' स्यात्। ख्षीरम्, क्षीरम्। अफ्सराः, अप्सराः ॥५९॥

तवर्गस्य श्चवर्ग-ष्टवर्गाभ्यां योगे च-टवर्गौ ।१।३।६०॥

तवर्गस्य श-चवर्गाभ्यां ष-टवर्गाभ्यां च योगे यथासंख्यम् 'चवर्ग-टवर्गौ' स्याताम्। तच्शेते, भवाञ्शेते, तच्चारु, तज्जकारेण, पेष्टा, पूष्णः, तट्टकारः, तण्णकारेण, ईट्टे ॥६०॥

सस्य श-षौ ।१।३।६१॥

सस्य श्चवर्ग-ष्टवर्गाभ्यां योगे यथासंख्यम् 'श-षौ' स्याताम्। चवर्गेण— श्च्योतति, वृश्चति। षेण— दोष्षु। टवर्गेण— पापट्षि ॥६१॥

न शात् ।१।३।६२॥

शात् परस्य तवर्गस्य 'चवर्गो न' स्यात्। अश्नाति, प्रश्नः ॥६२॥

पदान्ताट्टवर्गादनाम्-नगरी-नवतेः ।१।३।६३॥

पदान्तस्थाट्टवर्गात् परस्य नाम्-नगरी-नवतिवर्जस्य तवर्गस्य सस्य च 'टवर्ग-

षौ न' स्याताम्। [illegible], षण्नयाः, षट्सु। अनाम्-नगरी-नवतेरिति किम्? षण्णाम्, षण्णगरी, षण्णवतिः ॥६३॥

षि तवर्गस्य ।१।३।६४॥

पदान्तस्थस्य तवर्गस्य षे परे'टवर्गो न'स्यात्। तीर्थकृत् षोडशः शान्तिः॥६४॥

लि लौ ।१।३।६५॥

पदान्तस्थस्य तवर्गस्य ले परे'लौ'स्याताम्।तल्लूनम्,भवाँल्लुनाति ॥६५॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासन-लघुवृत्तौ प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयपादः समाप्तः ॥१।३॥

चक्रे श्रीमूलराजेन, नवः कोऽपि यशोऽर्णवः।
परकीर्तिस्रवन्तीना, न प्रवेशमदत्त यः ॥३॥

[चतुर्थः पादः]

अत आः स्यादौ जस्-भ्याम्-ये ।१।४।१॥

स्यादौ जसि भ्यामि ये च परेऽकारस्य 'आः' स्यात्। देवाः, आभ्याम्, सुखाय। स्यादिविति किम्? बाणान् जस्यतीति क्विप्— बाणजः ॥१॥

भिस ऐस् ।१।४।२॥

आत्परस्य स्यादे-'र्भिस,ऐस्' स्यात्। देवैः। ऐस्करणाद्-अतिजरसैः ॥२॥

इदमदसोऽक्येव ।१।४।३॥

इदमदसोरक्येव सति, आत्परस्य 'भिस ऐस्' स्यात्। इमकैः, अमुकैः। अक्येवेति किम्? एभिः, अमीभिः ॥३॥

एद् बहुस्भोसि ।१।४।४॥

बह्वर्थे स्यादौ सादौ भादौ ओसि च परे 'अत एत्' स्यात् । एषु, एभिः, देवयोः ॥४॥

टा-ङसोरिन-स्यौ ।१।४।५॥

आत्परयोष्टा-ङसोर्यथासंख्यम् 'इन-स्यौ' स्याताम् । तेन, यस्य ॥५॥

ङे-ङस्योर्याऽऽतौ ।१।४।६॥

आत्परस्य ङेर्ङसेश्च यथासंख्यम् 'य आत्' स्याताम् । देवाय, देवात् ॥६॥

सर्वादेः स्मै-स्मातौ ।१।४।७॥

सर्वादेरदन्तस्य सम्बन्धिनोर्ङेङस्योर्यथासंख्यम् 'स्मै-स्मातौ' स्याताम् । सर्वस्मै, सर्वस्मात् । सर्व, विश्व, उभ, उभयट्, अन्य, अन्यतर, इतर, डतर, डतम, त्व, त्वत्, नेम, सम-सिमौ सर्वार्थौ, पूर्व-परा-ऽवर-दक्षिणोत्तरा-ऽपरा-ऽधराणि व्यवस्थायाम्, स्वम् अज्ञाति-धनाख्यायाम्, अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोरपुरि, त्यद्, तद्, यद्, अदस्, इदम्, एतद्, एक, द्वि, युष्मद्, अस्मद्, भवतु, किम् इत्यसंज्ञायां सर्वादिः ॥७॥

ङेः स्मिन् ।१।४।८॥

सर्वादेरदन्तस्य 'ङेः स्मिन्' स्यात् । सर्वस्मिन् ॥८॥

जस इः ।१।४।९॥

सर्वादेरन्तस्य 'जस इः' स्यात् । सर्वे ॥९॥

नेमा-ऽर्द्ध-प्रथम-चरम-तया-ऽया-ऽल्प-कतिपयस्य वा ।१।४।१०॥

नेमादीनि नामानि, तयायौ प्रत्ययौ, तेषामदन्तानाम् 'जस इर्वा' स्यात् । नेमे, नेमाः । अर्द्धे, अर्द्धाः । प्रथमे, प्रथमाः । चरमे, चरमाः । द्वितये, द्वितयाः । त्रये, त्रयाः । अल्पे, अल्पाः । कतिपये, कतिपयाः ॥१०॥

द्वन्द्वे वा ।१।४।११॥

द्वन्द्वसमासस्थस्याऽदन्तस्य सर्वादे-'र्जस इर्वा'स्यात्। पूर्वोत्तरे,पूर्वोत्तराः॥११॥

२७

न सर्वादिः ।१।४।१२॥

द्वन्द्वे सर्वादिः 'सर्वादिर्न' स्यात्। पूर्वापराय, पूर्वापरात्, पूर्वापरे। कतरक-तमानाम्, कतरकतमकाः ॥१२॥

तृतीयान्तात् पूर्वा-ऽवरं योगे ।१।४।१३॥

तृतीयान्तात् परौ पूर्वाऽवरौ योगे– सम्बन्धे सति'सर्वादी न'स्याताम्। मासेन पूर्वाय मासपूर्वाय। दिनेनाऽवराय दिनावराय। दिनेनाऽवराः दिनाऽवराः। तृतीयान्तादितिकिम्? पूर्वस्मै मासेन ॥१३॥

तीयं ङित्कार्ये वा ।१।४।१४॥

तीयान्तं नाम ङे-ङसि-ङस्-ङीनां कार्ये 'सर्वादिर्वा' स्यात्। द्वितीयस्मै, द्वितीयाय। द्वितीयस्यै, द्वितीयायै। ङित्कार्य इति किम्? द्वितीयकाय ॥१४॥

अवर्णस्याऽऽमः साम् ।१।४।१५॥

अवर्णान्तस्य सर्वादेरामः 'साम्' स्यात्। सर्वेषाम्, विश्वासाम् ॥१५॥

नवभ्यः पूर्वेभ्य इ-स्मात्-स्मिन् वा ।१।४।१६॥

पूर्वादिभ्यो नवभ्यो ये इ-स्मात्-स्मिनो यथास्थानमुक्तास्ते वा स्युः।पूर्वे,पूर्वाः। पूर्वस्मात्, पूर्वात्। पूर्वस्मिन्, पूर्वे इत्यादि। नवभ्य इति किम्? त्ये ॥१६॥

आपो ङितां यै-यास्-यास्-याम् ।१।४।१७॥

आबन्तस्य ङिताम्– ङे-ङसि-ङस्-ङीनां यथासंख्यम् 'यै-यास्-यास्-यामः' स्युः। खट्वायै, खट्वायाः, खट्वायाः, खट्वायाम् ॥१७॥

सर्वादेर्डस्पूर्वाः ।१।४।१८॥

सर्वादेराबन्तस्य ङिताम् 'यै-यास्-यास्-यामस्ते डस्पूर्वाः' स्युः। सर्वस्यै, सर्वस्याः, सर्वस्याः, सर्वस्याम् ॥१८॥

टौस्येत् ।१।४।१९।।

आबन्तस्य टौसोः परयोरेकारः स्यात् । बहुराजया, बहुराजयोः ।।१९।।

औता ।१।४।२०।।

आबन्तस्य 'औता सहैकारः' स्यात् । माले स्तः पश्य वा ।।२०।।

इदुतोऽस्त्रेरीदूत् ।१।४।२१।।

स्त्रेरन्यस्येदन्तस्योदन्तस्य च औता सह यथासंख्यम् 'ईदूतौ' स्याताम् । मुनी, साधू । अस्त्रेरिति किम् ? अतिस्त्रियौ नरौ ।।२१।।

जस्येदोत् ।१।४।२२।।

इदुदन्तयोर्जसि परे यथासंख्यम् 'एदोतौ' स्याताम् । मुनयः, साधवः ।।२२।।

ङित्यदिति ।१।४।२३।।

अदिति ङिति स्यादौ परे, इदुदन्तयोर्यथासंख्यम् 'एदोतौ' स्याताम् । अतिस्त्रये, साधवे, अतिस्त्रेः साधोरागतं स्वं वा । अदितीति किम् ? बुद्ध्याः, धेन्वाः । स्यादावित्येव– शुची स्त्री ।।२३।।

टः पुंसि ना ।१।४।२४।।

इदुदन्तात् परस्याः 'पुंविषयायाष्टाया ना' स्यात् । अतिस्त्रिणा, अमुना । पुंसीति किम् ? बुद्ध्या ।।२४।।

ङिडौंः ।१।४।२५।।

इदुदन्तात् परो 'ङिर्डौः' स्यात् । मुनौ, धेनौ । अदिदित्येव– बुद्ध्याम् ।।२५।।

केवलसखिपतेरौः ।१।४।२६।।

केवलसखिपतिभ्यामिदन्ताभ्यां परो 'ङिरौः' स्यात् । सख्यौ, पत्यौ । इत इत्येव– सखायमिच्छति पतिमिच्छति– सख्यि, पत्यि । केवलेति किम् ? प्रियसखौ, नरपतौ ।।२६।।

न ना ङिदेत् ।१।४।२७।।

केवलसखिपतेर्यष्टाया ना, ङिति परे एञ्चोक्तः, स न स्यात्। सख्या, पत्या, सख्ये, पत्ये, सख्युः, पत्युः आगतं स्वं वा। सख्यौ, पत्यौ। ङितीति किम्? पतयः ॥२७॥

स्त्रिया ङितां वा दै-दास्-दास्-दाम् ।१।४।२८॥

स्त्रीलिङ्गादिदुदन्तात् परेषां ङिताम्— ङे-ङसि-ङस्-ङीनां यथासंख्यम् 'दै-दास्-दास्-दामो वा' स्युः। बुद्धयै, बुद्धये; बुद्धयाः, बुद्धेः आगतं स्वं वा; बुद्धयाम्, बुद्धौ। धेन्वै, धेनवे; धेन्वाः, धेनोः; धेन्वाम्, धेनौ। प्रियबुद्धयै, प्रियबुद्धये पुंसे स्त्रियै वा ॥२८॥

स्त्रीदूतः ।१।४।२९॥

नित्यं स्त्रीलिङ्गादीदूदन्ताच्च परेषां स्यादेर्ङितां यथासंख्यम् 'दै-दास्-दास्-दामः' स्युः। नद्यै, नद्याः, नद्याः, नद्याम्। कुर्वै, कुर्वाः, कुर्वाः, कुर्वाम्। अतिलक्ष्म्यै पुंसे स्त्रियै वा। स्त्रीति किम्? ग्रामण्ये खलप्वे पुंसे स्त्रियै ॥२९॥

वेयुवोऽस्त्रियाः ।१।४।३०॥

इयुवस्थानिनौ यौ स्त्रीदूतौ तदन्तात् स्त्रीवर्जात्परेषां स्यादेर्ङितां यथासंख्यम् 'दै-दास्-दास्-दामो वा' स्युः। श्रियै, श्रिये; श्रियाः, श्रियः२; श्रियाम्, श्रियि। अतिश्रियै, अतिश्रिये पुंसे स्त्रियै वा। भ्रुवै, भ्रुवे; भ्रुवाः, भ्रुवः; भ्रुवाः भ्रुवः; भ्रुवाम्, भ्रुवि। अतिभ्रुवै अतिभ्रुवे पुंसे स्त्रियै वा। इयुव इति किम्? आध्यै। अस्त्रिया इति किम्? स्त्रियै ॥३०॥

आमो नाम् वा ।१।४।३१॥

इयुवोः स्थानिभ्यां स्त्रीदूदन्ताभ्यां परस्य 'आमो नाम् वा' स्यात्, न तु स्त्रियाः। श्रीणाम्; श्रियाम्। भ्रूणाम्, भ्रुवाम्। अतिश्रीणाम्, अतिश्रियाम्। अतिभ्रूणाम् अतिभ्रुवाम् नृणाम् स्त्रीणाम् वा। इयुव इत्येव— प्रधीनाम् ॥३१॥

ह्रस्वाऽऽपश्च ।१।४।३२॥

ह्रस्वान्तादावन्तात् स्त्रीदूदन्ताच्च परस्याऽऽमो 'नाम्' स्यात्। देवानाम्, मालानाम्, स्त्रीणाम्, वधूनाम् ॥३२॥

संख्यानां र्णाम् ।१।४।३३॥

र्-ष-नान्तानां संख्यावाचिनामाऽऽमो 'नाम्' स्यात्। चतुर्णाम्, षण्णाम्, पञ्चानाम्, अष्टानाम् ॥३३॥

त्रेस्त्रयः ।१।४।३४॥

आमः सम्बन्धिनस्त्रेस्त्रयः स्यात्। त्रयाणाम्, परमत्रयाणाम् ॥३४॥

एदोद्भ्यां ङसि-ङसो रः ।१।४।३५॥

एदोद्भ्यां परयोः प्रत्येकं ङसि-ङसो 'रः' स्यात्। मुनेः, मुनेः। धेनोः, धेनोः। गोः, गोः। द्योः, द्योः ॥३५॥

खि-ति-खी-तीय उर् ।१।४।३६॥

खि-ति-खी-तीसम्बन्धिनो यात्परयोर्ङसिङसोरुर् स्यात्। सख्युः, सख्युः। पत्युः, पत्युः। सखायं पतिं चेच्छतः सख्युः २, पत्युः २। य इति किम्? अतिसखेः, अधिपतेः ॥३६॥

ऋतो डुर् ।१।४।३७॥

ऋतः परयोः ङसि-ङसो-'डुर्' स्यात्। पितुः, पितुः ॥३७॥

तृ-स्वसृ-नप्तृ-नेष्टृ-त्वष्टृ-क्षत्तृ-होतृ-पोतृ-प्रशास्त्रो घुट्यार् ।१।४।३८॥

तृच्-तृन्नन्तस्य स्वस्रादीनां च ऋतो घुटि परे 'आर्' स्यात्। कर्तारम्, कर्तारौ २, कर्तारः। स्वसारम्, नप्तारम्, नेष्टारम्, त्वष्टारम्, क्षत्तारम्, होतारम्, पोतारम्, प्रशास्तारम्। घुटीति किम्? कर्तृ कुलं पश्य ॥३८॥

अर्डौ च ।१।४।३९॥

ऋतो डौ घुटि च परे 'अर्' स्यात्। नरि। नरम् ॥३९॥

मातुर्मातः पुत्रेऽर्हे सिनाऽऽमन्त्र्ये ।१।४।४०॥

आमन्त्र्ये पुत्रे वर्त्तमानस्य मातृशब्दस्य सिना सह 'मातः' स्यात्, अर्हे—प्रशंसायाम् । हे गार्गीमात !। पुत्र इति किम्? हे मातः ! हे गार्गीमातृके वत्से !। अर्हे इति किम्? अरे गार्गीमातृक ! ॥४०॥

ह्रस्वस्य गुणः ।१।४।४१॥

आमन्त्र्यार्थवृत्तेर्ह्रस्वान्तस्य सिना सह 'गुणः'स्यात् । हे पितः !,हे मुने !॥४१॥

एदापः ।१।४।४२॥

आमन्त्र्यार्थवृत्तेराबन्तस्य सिना सह'एत्'स्यात् ।हे माले!,हे बहुराजे ! ॥४२॥

नित्यदिद्-द्विस्वराऽम्बार्थस्य ह्रस्वः ।१।४।४३॥

नित्यं दिद्— दै-दास्-दास्-दामादेशा येभ्यस्तेषां द्विस्वराम्बार्थानां चाऽऽबन्तानामामन्त्र्यवृत्तीनां सिना सह 'ह्रस्वः'स्यात् । हे स्त्रि !, हे लक्ष्मि !, हे श्वश्रु!, हे वधु !, हे अम्ब !, हे अक्क ! । नित्यदिदिति किम्? हे हूहूः !। द्विस्वरेति किम्? हे अम्बाडे !। आप इत्येव— हे मातः ! ॥४३॥

अदेतः स्यमोर्लुक् ।१।४।४४॥

अदन्ताद् एदन्ताच्च आमन्त्र्यवृत्तेः परस्य सेरमश्च 'लुक्' स्यात् । हे देव !, हे उपकुम्भ !, हे अतिहे ! ॥४४॥

दीर्घङ्याब्-व्यञ्जनात् सेः ।१।४।४५॥

दीर्घङ्याबन्ताभ्यां व्यञ्जनाच्च परस्य 'सेर्लुक्' स्यात् । नदी । माला । राजा । दीर्घेति किम्? निष्कौशाम्बिः, अतिखट्वः ॥४५॥

समानादमोऽतः ।१।४।४६॥

समानात् परस्याऽमोऽस्य 'लुक्' स्यात् । देवम्, मालाम्, मुनिम्, नदीम्, साधुम्, वधूम् ॥४६॥

दीर्घो नाम्यतिसृ-चतसृ-ष्रः ।१।४।४७॥

तिसृ-चतसृ-ष-रान्तवर्जस्य समानस्य नामि परे 'दीर्घः' स्यात्। वनानाम्, मुनीनाम्, साधूनाम्, पितॄणाम्। अतिसृचतसृष् इति किम्? तिसृणाम्, चतसृणाम्, षण्णाम्, चतुर्णाम् ॥४७॥

नुर्वा ।१।४।४८॥

नुः समानस्य नामि परे 'दीर्घो वा' स्यात्। नृणाम्, नॄणाम् ॥४८॥

शसोऽता सश्च नः पुंसि ।१।४।४९॥

शसोऽता सह पूर्वसमानस्य 'दीर्घः' स्यात्, तत्सन्नियोगे च पुंसि शसः सो नः। देवान्, मुनीन्, वातप्रमीन्, साधून्, हूहून्, पितॄन्। पुंसीति किम्? शालाः ॥४९॥

संख्या-साय-वेरह्नस्याऽहन् ङौ वा ।१।४।५०॥

संख्यावाचिभ्यः साय-विभ्यां च परस्याऽह्नस्य ङौ परे-'ऽहन् वा' स्यात्। द्व्यहनि, द्व्यह्नि, द्व्यह्ने। सायाहनि, सायाह्नि, सायाह्ने। व्यहनि, व्यह्नि, व्यह्ने ॥५०॥

निय आम् ।१।४।५१॥

नियः परस्य 'ङेराम्' स्यात्। नियाम्। ग्रामण्याम् ॥५१॥

वाष्टन आः स्यादौ ।१।४।५२॥

अष्टनः स्यादौ परे 'आ वा' स्यात्। अष्टाभिः, अष्टभिः। प्रियाष्टाः, प्रियाष्टा ॥

अष्ट और्जस्-शसोः ।१।४।५३॥

अष्टनः कृताऽऽत्वस्य 'जस्-शसोरौः' स्यात्। अष्टौ, अष्टौ ॥५३॥

डति-ष्णः संख्याया लुप् ।१।४।५४॥

डति-ष-नान्तानां संख्यानाम् 'जस्-शसोर्लुप्' स्यात्। कति, कति। षट्, षट्। पञ्च, पञ्च ॥५४॥

नपुंसकस्य शिः ।१।४।५५॥

नपुंसकस्य जस्-शसोः 'शिः' स्यात्। कुण्डानि, पयांसि ॥५५॥

औरीः ।१।४।५६॥

नपुंसकस्य 'औरीः' स्यात् । कुण्डे । पयसी ॥५६॥

अतः स्यमोऽम् ।१।४।५७॥

अदन्तस्य नपुंसकस्य 'स्यमोरम्' स्यात् । कुण्डम्, हे कुण्ड ! ॥५७॥

पञ्चतोऽन्यादेरनेकतरस्य दः ।१।४।५८॥

पञ्चपरिमाणस्य नपुंसकस्याऽन्यादेः 'स्यमोर्दः' स्यात्,एकतरवर्जम् । अन्यत्, अन्यतरत्, इतरत्, कतरत्, कतमत् । अनेकतरस्येति किम् ? एकतरम् ॥

अनतो लुप् ।१।४।५९॥

अनकारान्तस्य नपुंसकस्य 'स्यमोर्लुप्' स्यात् । कर्तृ, पयः ॥५९॥

जरसो वा ।१।४।६०॥

जरसन्तस्य नपुंसकस्य 'स्यमोर्लुन् वा' स्यात् । अतिजरः, अतिजरसम्, अतिजरम् ॥६०॥

नामिनो लुग् वा ।१।४।६१॥

नाम्यन्तस्य नपुंसकस्य 'स्यमोर्लुग् वा' स्यात् । हे वारे !, हे वारि ! । प्रियतिसृ, प्रियत्रि कुलम् ॥६१॥

वाऽन्यतः पुमांष्टादौ स्वरे ।१।४।६२॥

अन्यतो– विशेष्यवशान्नपुंसको नाम्यन्तष्टादौ स्वरे परे 'पुंवद् वा'स्यात् । ग्रामण्या ग्रामणिना कुलेन;कर्त्रोः कर्तृणोः कुलयोः ।अन्यत इति किम्? पीलुने फलाय । टादाविति किम्?शुचिनी कुले।नपुंसक इत्येव– कल्याण्यै स्त्रियै॥६२॥

दध्यस्थिसक्थ्यक्ष्णोऽन्तस्याऽन् ।१।४।६३॥

एषां नपुंसकानां नाम्यन्तानामन्तस्य टादौ स्वरे परे'अन्'स्यात् ।दध्ना,अतिदध्ना । अस्थ्ना, अत्यस्थ्ना ।सक्थ्ना,अतिसक्थ्ना ।अक्ष्णा, अत्यक्ष्णा ॥६३॥

अनाम्स्वरे नोऽन्तः ।१।४।६४॥

नाम्यन्तस्य नपुंसकस्याऽऽम्वर्जे स्यादौ स्वरे परे 'नोऽन्तः' स्यात्। वारिणी, वारिणः। कर्तृणी, कर्तृणः। प्रियतिसृणः। अनामिनि किम्? वारीणाम्। स्वर इति किम्? हे वारे!। स्यादावित्येव– तौम्बुरवं चूर्णम् ॥६४॥

स्वराच्छौ ।१।४।६५॥

शौ परे स्वरान्तान्नपुंसकात्परो 'नोऽन्तः' स्यात्। कुण्डानि। स्वरादिति किम्? चत्वारि ॥६५॥

धुटां प्राक् ।१।४।६६॥

स्वरात् परा या धुड्जातिस्तदन्तस्य नपुंसकस्य शौ परे धुड्भ्य एव प्राक् 'नोऽन्तः' स्यात्। पयांसि, अतिजरांसि, काष्ठतक्षि। स्वरादित्येव– गोमन्ति।

र्लो वा ।१।४।६७॥

र्-लाभ्यां परा या धुड्जातिस्तदन्तस्य नपुंसकस्य शौ परे धुड्भ्य एव प्राक् 'नोन्तो वा' स्यात्। बहूर्ञ्जि, बहूर्जि। सुवल्ङ्गि, सुवल्गि। र्ल इति किम्? काष्ठतङ्क्षि। धुटामित्येव– सुफुल्लि ॥६७॥

घुटि ।१।४।६८॥

निमित्तविशेषोपादानं विना, आपादपरिसमाप्तेर्यत्कार्यं वक्ष्यते तद् घुटि वेदितव्यम् ॥६८॥

अचः ।१।४।६९॥

अञ्चतेर्धातोर्धुडन्तस्य धुटः प्राक् 'नोन्तो' घुटि स्यात्। प्राङ्, अतिप्राङ्, प्राञ्चौ। प्राञ्चि कुलानि ॥६९॥

ऋदुदितः ।१।४।७०॥

ऋदुदितो धुडन्तस्य घुटि परे धुटः प्राक् स्वरात्परो 'नोन्तः' स्यात्। कुर्वन्, विद्वान्, गोमान्। घुटीत्येव– गोमता ॥७०॥

युजोऽसमासे ।१।४।७१॥

"युजृंपी योगे" इत्यस्याऽसमासे धुडन्तस्य धुटः प्राक् घुटि 'नोन्त.'स्यात्। युङ्,युञ्जौ। युञ्जि कुलानि। वहुयुङ्। असमास इति किम्? अश्वयुक्। युज्ञ इति किम्? "युजिच् समाधौ", युजमापन्ना मुनयः ॥७१॥

अनडुहः सौ ।१।४।७२॥

अनडुहो धुडन्तस्य धुटः प्राक् सौ परे 'नोन्तः' स्यात्। अनड्वान्,प्रिया-नड्वान् ॥७२॥

पुंसोः पुमन्स् ।१।४।७३॥

पुंसोः 'पुमन्स्' घुटि स्यात्। पुमान्, पुमांसौ, पुमांसः। प्रियपुमान्, प्रिय-पुमांसि ॥७३॥

ओत औः ।१।४।७४॥

ओतो घुटि परे 'औः' स्यात्। गौः,गावौ।द्यौः,द्यावौ।प्रियद्यावौ।ओत इति किम्? चित्रगुः ॥७४॥

आ अम्-शसोऽता ।१।४।७५॥

ओतोऽम्-शसोरता सह 'आः' स्यात्। गाम्। सुगाम्।गाः। द्याम्।अतिद्याम्। द्याः। सुद्याः ॥७५॥

पथिन्-मथिन्ऋभुक्षः सौ ।१।४।७६॥

एषां नान्तानामन्तस्य सौ परे 'आः' स्यात्।पन्था , हे पन्थाः!।मन्थाः, हे मन्थाः!। ऋभुक्षाः, हे ऋभुक्षाः!। नान्तनिर्देशादिह न स्यात्– पन्थानमै-च्छत् पथी ॥७६॥

एः ।१।४।७७॥

पथ्यादीनां नान्तानामितो घुटि परे 'आः' स्यात्। पन्थाः, पन्थानौ,पन्थानः, पन्थानम्; सुपन्थानि कुलानि। मन्था। ऋभुक्षाः। नान्तनिर्देशाद्-एर-भावाच्चेह न स्यात्– पथ्यौ, पथ्यः ॥७७॥

थोन्थ् ।१।४।७८॥

पथिन्-मथिनोर्नान्तयोस्थस्य घुटि परे 'न्थ्'स्यात्। तथैवोदाहृतम् ॥७८॥

इन् डीस्वरे लुक् ।१।४।७९॥

पथ्यादीनां नान्तानां ङ्यामघुट्स्वरादौ च स्यादौ परे 'इन् लुक्' स्यात् ।सुपथी स्त्री कुले वा। पथः। सुमथी स्त्रीकुले वा। मथः।अनृमुक्षी सेना कुले वा। ऋमुक्षः ॥७९॥

वोशनसो नश्चामन्त्र्ये सौ ।१।४।८०॥

आमन्त्र्यवृत्तेरुशनसो 'न-लुकौ' सौ परे वा स्याताम्। हे उशनन्!, हे उशन!, हे उशनः!। आमन्त्र्य इति किम्? उशना ॥८०॥

उतोऽनडुच्चतुरो वः ।१।४।८१॥

आमन्त्र्यवृत्त्योरनडुच्चतुरोरुतः सौ परे 'वः' स्यात्। हे अनड्वन्!। हे प्रियचत्वः!। हे अतिचत्वः! ॥८१॥

वाः शेषे ।१।४।८२॥

आमन्त्र्यविहितात्सेरन्यो घुट् शेषस्तस्मिन्परे अनडुच्चतुरोरुतो 'वाः'स्यात् ।अनड्वान्,अनड्वाहौ।प्रियचत्वाः,प्रियचत्वारौ।शेष इति किम्? हे अनड्वन्!। हे प्रियचत्वः! ॥८२॥

सख्युरितोऽशावैत् ।१।४।८३॥

सख्युरिदन्तस्य शिवर्जे शेषे घुटि परे 'ऐत्' स्यात्। सखायौ, सखायः, सखायम्। इत इति किम्? सख्यौ स्त्रियौ। अशाविति किम्? अतिसखीनि। शेष इत्येव– हे सखे! ॥८३॥

ऋदुशनस्-पुरुदंशोऽनेहसश्च सेर्डाः ।१।४।८४॥

ऋदन्तादुशनसादेः सख्युरितश्च परस्य शेषस्य 'सेर्डाः'स्यात्। पिता,अतिपिता, कर्त्ता,उशना,पुरुदंशा,अनेहा, सखा ॥८४॥

नि दीर्घः ।१।४।८५॥

शेषे घुटि परे यो नस्तस्मिन् परे स्वरस्य 'दीर्घः' स्यात् । राजा,राजानौ,राजानः, राजानम् । वनानि । कर्तॄणि । शेष इत्येव– हे राजन् ! ॥८५॥

न्स्महतोः ।१।४।८६॥

न्सन्तस्य महतश्च स्वरस्य शेषे घुटि परे 'दीर्घः' स्यात् । श्रेयान् ,श्रेयांसौ । महान् ,महान्तौ ॥८६॥

इन्-हन्-पूषाऽर्यम्णः शिस्योः ।१।४।८७॥

इन्नन्तस्य हनादेश्च स्वरस्य शिस्योरेव परयो–'दीर्घः'स्यात्।दण्डीनि,स्रग्वीणि, दण्डी,स्रग्वी।भ्रूणहानि,भ्रूणहा।बहुपूषाणि,पूषा।स्वर्यमाणि,अर्यमा । शिस्योरेवेति किम् ? दण्डिनौ,वृत्रहणौ,पूषणौ,अर्यमणौ ॥८७॥

अपः ।१।४।८८॥

अपः स्वरस्य शेषे घुटि परे 'दीर्घः' स्यात् । आपः, स्वापौ ॥८८॥

नि वा ।१।४।८९॥

अपः स्वरस्य नागमे सति घुटि परे 'दीर्घो वा' स्यात् । स्वाम्पि,स्वम्पि । बह्वाम्पि,बह्वम्पि ॥८९॥

अभ्वादेरत्वसः सौ ।१।४।९०॥

अत्वन्तस्याऽसन्तस्य च भ्वादिवर्जस्य शेषे सौ परे 'दीर्घः' स्यात् । भवान्, यवमान्, अप्सराः । गोमन्तं स्थूलशिरसं वेच्छन्– गोमान् स्थूलशिराः । अभ्वादेरिति किम् ? पिण्डग्रः ॥९०॥

क्रुशस्तुनस्तृच् पुंसि ।१।४।९१॥

क्रुशो यस्तुन् तस्य शेषे घुटि परे 'तृच्' स्यात्,पुंसि । क्रोष्टा,क्रोष्टारौ । पुंसीति किम् ? क्रुशक्रोष्टूनि वनानि ॥९१॥

टादौ स्वरे वा ।१।४।९२॥

टादौ स्वरादौ परे क्रुशस्तुनस्तृज् वा स्यात्, पुंसि। क्रोष्ट्रा,क्रोष्टुना;क्रोष्ट्रोः, क्रोष्ट्वोः ॥९२॥

स्त्रियाम् ।१।४।९३॥

क्रुशः परस्य तुनः स्त्रीवृत्तेस्तृच स्यात्, निर्निमित्त एव। क्रोष्ट्री,क्रोष्ट्र्यौ, क्रोष्ट्रीभ्याम्। पञ्चक्रोष्ट्रभी रथैः ॥९३॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचिताया सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासन-लघुवृत्तौ प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थः पाद समाप्त. ॥१।४॥

सोत्कण्ठमङ्गलगतैः कचकर्षणैश्च, वक्त्राब्जचुम्बननखक्षतकर्मभिश्च।
श्रीमूलराजहतभूपतिभिर्विलेसु, संख्येऽपि खेऽपि च शिवाश्च सुरस्त्रियश्च ॥४॥

अथ द्वितीयाध्यायः

[प्रथमः पादः]

त्रि-चतुरस्तिसृ-चतसृ स्यादौ ।२।१।१॥

स्त्रियामिति वर्त्तते। स्यादौ परे स्त्रीवृत्त्योस्त्रिचतुरोर्यथासंख्यम् 'तिसृ-चतसृ' इत्येतौ स्याताम्। तिस्रः,चतस्रः;तिसृषु,चतसृषु। प्रियतिसा,प्रियचतसा ना। प्रियतिसृ कुलम्, प्रियत्रि कुलम। स्यादाविति किम्? प्रियत्रिकः, प्रिय-चतुष्कः ॥१॥

ऋतो रः स्वरेऽनि ।२।१।२॥

तिसृ-चतसृस्थस्य ऋतः स्वरादौ परे 'रः'स्यात्,अनिनविषयादन्यत्र। तिस्रः, चतस्रः;प्रियतिस्रौ,प्रियचतस्रौ। स्वर इति किम्? तिसृभिः, चतसृभिः। अनीति किम्? तिसृणाम्,चतसृणाम् ॥२॥

जराया जरस् वा ।२।१।३॥

स्वरादौ स्यादौ परे जराया 'जरस् वा' स्यात्। जरसौ जरसः।जरे,जराः।अति-जरसौ,अतिजरौ। अतिजरसम्, अतिजरम् कुलम् ॥३॥

अपोऽद् भे ।२।१।४॥

भादौ स्यादौ परे 'अपोऽद्' स्यात्। अद्भिः, स्वद्भ्याम्। भ इति किम्? अप्सु ॥४॥

आ रायो व्यञ्जने ।२।१।५॥

व्यञ्जनादौ स्यादौ परे 'रैशब्दस्य आः' स्यात्। राः, रासु; अतिराभ्याम् कुलाभ्याम्। व्यञ्जन इति किम्? रायः ॥५॥

युष्मदस्मदोः ।२।१।६॥

व्यञ्जनादौ स्यादौ परे 'युष्मदस्मदोराः' स्यात्। त्वाम्, माम्; अतित्वाम्, अतिमाम्; युष्मासु, अस्मासु ॥६॥

टाङ्योसि यः ।२।१।७॥

टाङ्योस्सु परेषु 'युष्मदस्मदोर्यः' स्यात्। त्वया, मया; अतियुवया, अत्यावया; त्वयि, मयि; युवयोः, आवयोः। टाङ्योसीति किम्? त्वत्, मत् ॥७॥

शेषे लुक् ।२।१।८॥

यस्मिन्नायौ कृतौ ततोऽन्यः शेषः,तस्मिन् स्यादौ परे'युष्मदस्मदोर्लुक्'स्यात्। युष्मभ्यम्,अस्मभ्यम्,अतित्वत् अतिमत्।शेष इति किम्? त्वयि,मयि ॥८॥

मोर्वा ।२।१।९॥

शेषे स्यादौ परे 'युष्मदस्मदोर्मोर्लुग् वा' स्यात्। युवाम् युष्मान् वा आवाम् अस्मान् चाऽऽचक्षाणेभ्यो [णिचि क्विपि च लुकि च]—युष्मभ्यम्, युष्मभ्यम्; असभ्यम्, असभ्यम् ॥९॥

मन्तस्य युवाऽऽवौ द्वयोः ।२।१।१०॥

द्व्यर्थवृत्त्योर्युष्मदस्मदोर्मान्तावयवस्य स्यादौ परे यथासंख्यम्'युव-आव'

इत्येतौ स्याताम्। युवाम्,आवाम्; अतियुवाम्,अत्यावाम्; अतियुवासु,अत्यावासु। मन्तस्येति किम्? युवयोः आवयोरित्यत्र दस्य यत्वं यथा स्यात्। स्यादावित्येव— युवयोः पुत्रो युष्मत्पुत्रः ॥१०॥

त्व-मौ प्रत्ययोत्तरपदे चैकस्मिन् ।२।१।११॥

स्यादौ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च परयोरेकार्थवृत्त्योर्युष्मदस्मदोर्मान्तावयवस्य यथासंख्यम् 'त्व-म' इत्येतौ स्याताम्। त्वाम्,माम्; अतित्वाम्,अतिमाम्; अतित्वासु,अतिमासु; त्वदीयः,मदीयः,त्वत्पुत्रः,मत्पुत्रः। प्रत्ययोत्तरपदे चेति किम्? अधियुष्मद्,अध्यस्मद्। एकस्मिन्निति किम्? युष्माकम्, अस्माकम् ॥११॥

त्वमहं सिना प्राक् चाऽकः ।२।१।१२॥

सिना सह युष्मदस्मदोर्यथासंख्यम् 'त्वम्-अहमौ' स्याताम्,तौ चा-ऽक्प्रसङ्गेऽकः प्रागेव। त्वम्, अहम्; अतित्वम्,अत्यहम्। प्राक्चाक इति किम्? त्वकम्, अहकम् ॥१२॥

यूयं वयं जसा ।२।१।१३॥

जसा सह युष्मदस्मदोर्यथासंख्यम् 'यूयम्-वयमौ' स्याताम्। यूयम्,वयम्; प्रिययूयम्,प्रियवयम्। प्राक्चाक इत्येव— यूयकम्, वयकम् ॥१३॥

तुभ्यं मह्यं ङ्या ।२।१।१४॥

ङ्या सह युष्मदस्मदोर्यथासंख्यम् 'तुभ्यम्–मह्यमौ' स्याताम्। तुभ्यम्, मह्यम्; प्रियतुभ्यम्,प्रियमह्यम्। प्राक्चाक इत्येव— तुभ्यकम्,मह्यकम् ॥१४॥

तव मम ङसा ।२।१।१५॥

ङसा सह युष्मदस्मदोर्यथासंख्यम् 'तव-ममौ' स्याताम्। तव,मम; प्रियतव, प्रियमम। प्राक्चाक इत्येव— तवक, ममक ॥१५॥

अमौ मः ।२।१।१६॥

युष्मदस्मद्भ्यां परयोरम् औ इत्येतयोर्म इति स्यात् । त्वाम्, माम्; अतित्वाम्, अतिमाम्; युवाम्, आवाम्; अतियुवाम्, अत्यावाम् ॥१६॥

शसो नः ।२।१।१७॥

युष्मदस्मद्भ्यां परस्य 'शसो न' इति स्यात् । युष्मान्, अस्मान्; प्रियत्वान्, प्रियमान् ॥१७॥

अभ्यम् भ्यसः ।२।१।१८॥

युष्मदस्मद्भ्यां परस्य चतुर्थीभ्यसोऽभ्यं स्यात् । युष्मभ्यम्, अस्मभ्यम्; अतियुवभ्यम्, अत्यावभ्यम् ॥१८॥

ङसेश्चाऽद् ।२।१।१९॥

युष्मदस्मद्भ्यां परस्य ङसेः पञ्चमीभ्यसश्च 'अद्' इति स्यात् । त्वद्, मद्; अतियुवद्, अत्यावद्; युष्मद्, अस्मद्; अतित्वद्, अतिमद् ॥१९॥

आम आकम् ।२।१।२०॥

युष्मदस्मद्भ्यां परस्य'आम आकम्'स्यात् । युष्माकम्, अस्माकम्, अतियुवाकम्, अत्यावाकम्; युष्मानस्मान् वाऽऽचक्षाणानाम् युष्माकम्, अस्माकम् ॥२०॥

पदाद् युग्विभक्त्यैकवाक्ये वस्-नसौ बहुत्वे ।२।१।२१॥

बहुत्वविषयया समविभक्त्या सह पदात् परयोर्युष्मदस्मदोर्यथासंख्यम् 'वस्-नसौ वा, स्याताम्, तच्चेत्पदं युष्मदस्मदी चैकस्मिन् वाक्ये स्तः । अन्वादेशे नित्यं विधानादिह विकल्पः । एवमुत्तरसूत्रत्रयेऽपि । धर्मो वो रक्षतु, धर्मो नो रक्षतु, धर्मो युष्मान् रक्षतु, धर्मोऽस्मान् रक्षतु । एवं चतुर्थी-षष्ठीभ्यामपि । पदादिति किम्? युष्मान् पातु । युग्विभक्त्येति किम्? तीर्थे यूयं यात । एकवाक्य इति किम्? अतियुष्मान् पश्य, ओदनं पचत, युष्माकं भविष्यति ॥२१॥

द्वित्वे वाम्-नौ ।२।१।२२॥

पदात् परयोर्युष्मदस्मदोर्द्वित्वविषयया युग्विभक्त्या सह यथासंख्यम् 'वाम्—नौ' इत्येतौ वा स्याताम्, एकवाक्ये। धर्म्मो वां पातु, धर्मो युवां पातु; धर्म्मो नौ पातु, धर्म्म आवां पातु। एवं चतुर्थी-षष्ठीभ्यामपि ॥२२॥

ङे-ङसा ते मे ।२।१।२३॥

ङेङस्भ्यां सह पदात् परयोर्युष्मदस्मदोर्यथासंख्यम् 'ते मे' इत्येतौ वा स्याताम्, एकवाक्ये। धर्मस्ते दीयते, धर्मस्तुभ्यं दीयते; धर्म्मो मे दीयते, धर्मो मह्यं दीयते; धर्मस्ते स्वम्, धर्मस्तव स्वम्; धर्मो मे स्वम्, धर्मो मम स्वम् ॥२३॥

अमा त्वा मा ।२।१।२४॥

अमा सह पदात् परयोर्युष्मदस्मदस्मदोर्यथासंख्यम् 'त्वा-मा' इत्येतौ वा स्याताम्, एकवाक्ये। धर्मस्त्वा पातु, धर्मस्त्वां पातु; धर्म्मो मा पातु, धर्मो मां पातु ॥२४॥

असदिवाऽऽमन्त्र्यं पूर्वम् ।२।१।२५॥

आमन्त्र्यार्थं पदं युष्मदस्मद्भ्यां पूर्वमसदिव स्यात्। जना! युष्मान् पातु धर्मः, साधू! युवां पातु धर्म्मः; साधो? त्वां पातु तपः। पूर्वमिति किम्? मयैतत्सर्वमाख्यातं युष्माकं मुनिपुङ्गवाः ॥२५॥

जस्विशेष्यं वाऽऽमन्त्र्ये ।२।१।२६॥

युष्मदस्मद्भ्यां पूर्वं जसन्तमामन्त्र्यार्थं विशेष्यवाच्याऽऽमन्त्र्ये पदेऽर्थात् तद्विशेषणे परे'ऽसदिव वा' स्यात्। जिना! शरण्या युष्मान् शरणं प्रपद्ये, जिनाः! शरण्या वः शरणं प्रपद्ये। जिनाः! शरण्या अस्मान् रक्षत, जिनाः! शरण्या नो रक्षत। जसिति किम्? साधो! सुविहित! वोऽथो शरणं प्रपद्ये, साधो! सुविहित! नोऽथो रक्ष। विशेष्यमिति किम्? शरण्याः साधवो!

-युष्मान् शरणं प्रपद्ये । आमन्त्र्य इति किम् ? आचार्या युष्मान् शरण्याः शरणं प्रपद्ये । अर्थात् तद्विशेषणभूत इति किम् ? आचार्या उपाध्याया युष्मान् शरणं प्रपद्ये ॥२६॥

नान्यत् ।२।१।२७॥

युष्मदस्मद्भ्यां पूर्वं जसन्तादन्यदामन्त्र्यं विशेष्यमामन्त्र्ये तद्विशेषणे परेऽसदिव न' स्यात् । साधो सुविहित ! त्वा शरणं प्रपद्ये । साधो सुविहित ! मा रक्ष ॥२७॥

पादाद्योः ।२।१।२८॥

नियतपरिमाणमात्राक्षरपिण्ड: पादः । पदात् परयोः पादस्यादिस्थयोर्युष्मदस्मदो'र्वस्-नवसादिर्न' स्यात् ।

"वीरो विश्वेश्वरो देवो युष्माकं कुलदेवता ।
स एव नाथो भगवानस्माकं पापनाशनः ॥१॥"

पादाद्योरिति किम् ?

"पान्तु वो देशनाकाले जैनेन्द्रा दशनांशवः ।
भवकूपपतज्जन्तुजातोद्धरणरज्जवः ॥२॥" ॥२८॥

चाऽह-ह-वैवयोगे ।२।१।२९॥

एभिर्योगे पदात् परयोर्युष्मदस्मदो-'र्वस्-नसादिर्न' स्यात् । ज्ञानं युष्मांश्च रक्षतु, अस्मांश्च रक्षतु । एवं अह-ह-वा-एवैरप्युदाहार्यम् । योग इति किम् ? ज्ञानञ्च शीलञ्च ते स्वम् ॥२९॥ -

दृश्यर्थैश्चिन्तायाम् ।२।१।३०॥

दृशिना समानार्थैश्चिन्तार्थधातुभिर्योगे युष्मदस्मदो-'र्वस्-नसादिर्न' स्यात् । जनो युष्मान् सन्दृश्यागतः, जनोऽस्मान् सन्दृश्यागतः । जनो युवां समीक्ष्यागतः, जन आवां समीक्ष्यागतः । जनस्त्वामपेक्षते, जनो मामपेक्षते । सर्वत्र

मनसा चिन्तनं दृश्यर्थानामर्थः। दृश्यर्थैरिति किम्? जनो वो मन्यते। चिन्तायामिति किम्? जनो वः पश्यति ॥२०॥

नित्यमन्वादेशे ।२।१।३१॥

किञ्चिद्विधातुं कथितस्य पुनरन्यद्विधातुं कथनमन्वादेशः, तस्मिन् विषये पदात् परयोर्युष्मदस्मदो-'र्वस्-नसादिर्नित्यं' स्यात्। यूयं विनीतास्तद्वो गुरवो मानयन्ति, वयं विनीतास्तन्नो गुरवो मानयन्तिः धनवांस्त्वमथो त्वा लोको मानयति, धनवानहमथो मा लोको मानयति ॥३१॥

सपूर्वात् प्रथमान्ताद् वा ।२।१।३२॥

विद्यमानपूर्वपदात् प्रथमान्तात् पदात् परयोर्युष्मदस्मदोरन्वादेशे 'वस्-नसादिर्वा' स्यात्। यूयं विनीतास्तद् गुरवो वो मानयन्ति, तद् गुरवो युष्मान् मानयन्ति। वयं विनीतास्तद् गुरवो नो मानयन्ति, तद् गुरवोऽस्मान् मानयन्ति। युवां सुशीलौ तज्ज्ञानं वां दीयते,तज्ज्ञानं युवाभ्यां दीयते। आवां सुशीलौ तज्ज्ञानं नौ दीयते,तज्ज्ञानमावाभ्यां दीयते ॥३२॥

त्यदामेनदेतदो द्वितीया-टौस्यवृत्त्यन्ते ।२।१।३३॥

त्यदादीनामेतदो द्वितीयायां टायामोसि च परेऽन्वादेशे 'एनद्'स्यात्, न तु वृत्त्यन्ते। उद्दिष्टमेतदध्ययनमथो एनदनुजानीत, एतकं साधुमावश्यकमध्यापय अथो एनमेव सूत्राणि। अत्र साकः। एतेन रात्रिरधीता अथो एनेनाहरप्यधीतम्। एतयोः शोभनं शीलमथो एनयोर्महती कीर्तिः। त्यदामिति किम्? संज्ञायामेतदं संगृहाण अथो एतदमध्यापय। अवृत्त्यन्त इति किम्? अथो परमैतं पश्य ॥३३॥

इदमः ।२।१।३४॥

त्यदादेरिदमो द्वितीया-टौसि परेऽन्वादेशे 'एनत्' स्यात्, अवृत्त्यन्ते। उद्दिष्टमिदमध्ययनमथो एनदनुजानीत। अनेन रात्रिरधीता अथो एनेनाहरप्य-

धीतम्। अनयो. शोभनं शीलम् अथो एनयोर्महती कीर्तिः ॥३४॥

अद् व्यञ्जने ।२।१।३५॥

त्यदादेरिदमो व्यञ्जनादौ स्यादौ परेऽन्वादेशे 'अः' स्यात्, अवृत्त्यन्ते। इमकाभ्यां शैक्षकाभ्यां रात्रिरधीता अथो आभ्यामहरप्यधीतम्। इमकेषु अथो एषु। "अनग्" इति वक्ष्यमाणादिह साक एव विधिः ॥३५॥

अनक् ।२।१।३६॥

त्यदादेर्व्यञ्जनादौ स्यादौ परे'ऽक्वर्ज इदम् अः' स्यात्। आभ्याम्,आभिः,एषु, आसु।अनगिति किम्? इमकाभ्याम् ।त्यदामित्येव– अतीदम्भ्याम् ॥३६॥

टौस्यनः ।२।१।३७॥

त्यदां टायामोसि च परे 'ऽनक इदमोऽनः' स्यात्। अनेन,अनया,अनयोः, अनयोः।त्यदामित्येव– प्रियेदमा। अनक इत्येव– इमकेन ॥३७॥

अयमियम् पुंस्त्रियोः सौ ।२।१।३८॥

त्यदां सौ परे इदमः पुंस्त्रियोर्यथासंख्यम् 'अयमियमौ' स्याताम्। अयं ना। इयं स्त्री। त्यदामित्येव– अतीदं ना स्त्री वा ॥३८॥

दो मः स्यादौ ।२।१।३९॥

त्यदां स्यादौ परे 'इदमो दो मः' स्यात्। इमौ, परमेमौ, इमकाभ्याम्। त्यदामित्येव– प्रियेदमौ ॥३९॥

किमः कस्तसादौ च ।२।१।४०॥

त्यदां स्यादौ तसादौ च प्रत्यये परे 'किमः कः' स्यात्। कः,साकोऽपि कः। कदा,कर्हि। तसादौ चेति किम्? किन्तराम्। त्यदामित्येव–प्रियकिमौ॥४०॥

आद्वेरः ।२।१।४१॥

द्विशब्दमभिव्याप्य त्यदां स्यादौ तसादौ च परे 'अः' स्यात्। स्यः,त्यौ,द्वौ, ततः। तदा त्यदामित्येव– अतितदौ ॥४१॥

तः सौ सः ।२।१।४२॥

आदेस्त्यदां सौ परे 'तः सः' स्यात् । स्यः, स्या, सः, सा, एषा । त्यदामित्येव—प्रियत्यत् ॥४२॥

अदसो दः सेस्तु डौ २।१।४३॥

त्यदां सौ परे 'अदसो दः सः' स्यात्, सेस्तु डौ । असौ, असकौ, हे असौ!, हे असकौ ! त्यदामित्येव - अत्यदः, ॥४३॥

असुको वाऽकि ।२।१।४४॥

त्यदां सौ परे 'अदसोऽकि सत्यसुको वा' स्यात् । असुकः, असकौ; हे असुक !, हे असकौ ! ॥४४॥

मोऽवर्णस्य ।२।१।४५॥

अवर्णान्तस्य त्यदादेरदसो 'दो मः' स्यात् । अमू नरौ स्त्रियौ कुले वा । अमी, अमूदृशः । अवर्णस्येति किम् ? अदः कुलम् ॥४५॥

वाऽद्रौ ।२।१।४६॥

अदसोऽद्र्यन्ते सति 'दो मु वा' स्यात् । अमुमुयङ्, अमुद्र्यङ्, अदमुयङ्, अदद्र्यङ् ॥४६॥

मादुवर्णोऽनु ।२।१।४७॥

अदसो मः परस्य वर्णस्य 'उवर्णः' स्यात्, अनु—पश्चात्कार्यान्तरेभ्यः ।अमुम्, अमू, अमुमुयङ् ।अन्विति किम् ? अमुष्मै, अमुष्मिन् ॥४७॥

प्रागिनात् ।२।१।४८॥

अदसो मः परस्य वर्णस्येनादेशात् प्राक् 'उवर्णः' स्यात् । अमुना । इनादिति किम् ? अमुया ॥४८॥

बहुष्वेरीः ।२।१।४९॥

बह्वर्थवृत्तेरदसो मः परस्य 'एत ई' स्यात् । अमी, अमीषु । एरिति किम् ?

अमूः स्त्रियः । मादित्येव– अमुके ॥४९॥

धातोरिवर्णोवर्णस्येयुव् स्वरे प्रत्यये ।२।१।५०॥

धातोरिवर्णोवर्णयोः स्वरादौ प्रत्यये परे यथासंख्यम्-'इयुवौ' स्याताम् ।नियौ, लुवौ,अधीयते,लुलुवुः । प्रत्यये इति किम्? न्यर्थः,ल्वर्थः । नयनम् ,नायक इत्यादौ तु परत्वाद् गुण-वृद्धी ॥५०॥

इणः ।२।१।५१॥

इणो धातोः स्वरादौ प्रत्यये परे 'इय्' स्यात् । यापवादः । ईयतुः,ईयुः ॥५१॥

संयोगात् ।२।१।५२॥

धातोरिवर्णोवर्णयोः संयोगात्परयोः स्वरादौ प्रत्यये परे 'इयुवौ' स्याताम् । यवक्रियौ, कटप्रुवौ, शिश्रियुः ॥५२॥

भ्रू-श्नोः ।२।१।५३॥

भ्रू-श्नोरुवर्णस्य संयोगात् परस्य स्वरादौ प्रत्यये परे 'उव्' स्यात । भ्रुवौ, आप्नुवन्ति । संयोगादित्येव–चिन्वन्ति ॥५३॥

स्त्रियाः ।२।१।५४॥

स्त्रिया इवर्णस्य स्वरादौ प्रत्यये परे 'इय्' स्यात् । स्त्रियौ । अतिस्त्रियौ ॥५४॥

वाऽम् शसि ।२।१।५५॥

स्त्रिया इवर्णस्याऽम्-शसोः परयोरिय् वा स्यात् ।स्त्रियं,स्त्रीम् ;स्त्रियः,स्त्रीः॥५५॥

योऽनेकस्वरस्य ।२।१।५६॥

अनेकस्वरस्य धातोरिवर्णस्य स्वरादौ प्रत्यये परे 'यः' स्यात् । चिच्युः,निन्युः। पतिमिच्छति– पत्यि ॥५६॥

स्यादौ वः ।२।१।५७॥

अनेकस्वरस्य धातोरुवर्णस्य स्वरादौ स्यादौ परे 'वः' स्यात् । वसुमिच्छन्तौ-वस्वौ । स्यादाविति किम्? लुलुवुः ॥५७॥

क्विब्वृत्तेरसुधियस्तौ ।२।१।५८॥

क्विबन्तेनैव या वृत्तिः— समासस्तस्याः सुधीशब्दादन्यस्याः सम्बन्धिनो धातो-रिवर्णोवर्णस्य स्वरादौ स्यादौ परे तौ—'य् व्' इत्येतौ स्याताम्। उन्न्यौ, ग्रामण्यौ, सुल्व., खलप्वः। क्विबिति किम्? परमौ नियो— परमनियौ। वृत्ते-रिति किम्? नियौ कुलस्य। असुधिय इति किम्— सुधियः ॥५८॥

दृन्-पुन-र्वर्षा-कारैर्भुवः ।२।१।५९॥

दृनादिभिः सह या क्विब्वृत्तिस्तत्सम्बन्धिन एव भुवो धातोरुवर्णस्य स्वरादौ स्यादौ परे 'वः' स्यात्। दृन्भ्वौ,पुनर्भ्वौ,वर्षाभ्वः,कारभ्वः। दृनादिभिरिति किम्? प्रतिभुवौ ॥५९॥

ण-षमसत्परे स्यादिविधौ च ।२।१।६०॥

इतः सूत्रादारभ्य यत्परं कार्यं विधास्यते तस्मिन् स्याद्यधिकारविहिते च पूर्व-स्मिन्नपि कर्त्तव्ये 'णत्वं षत्वं चाऽसद्—'असिद्धं स्यात्, एतत्सूत्रनिर्दिष्टयोश्च ण-षयोः परे षे णोऽसन्। पूष्णः, तक्ष्णः, पिपठीः, अर्वाणौ, सर्पींषि। असत्पर-इत्यधिकारो "रात्सः"[२।१।९०] इति यावत्। स्यादिविधौ चेति तु "नोम्यी-दिभ्यः" [२।१।९९] इति ॥६०॥

क्तादेशोऽषि ।२।१।६१॥

क्तेनोपलक्षितस्य तस्यादेशः षादन्यस्मिन् परे पूर्वस्मिंश्च स्यादिविधावसन् स्यात्। क्षामिमान्,लून्युः।अषीति किम्? वृक्णः ॥६१॥

ष-ढोः कस्सि ।२।१।६२॥

से परे 'ष-ढोः कः' स्यात्। पेक्ष्यति, लेक्ष्यति ॥६२॥

भ्वादेर्नामिनो दीर्घो र्वोर्व्यञ्जने ।२।१।६३॥

भ्वादेर्धातोर्यौ र-वौ तयोः परयोस्तस्यैव 'नामिनो दीर्घः' स्याद् व्यञ्जने। हूर्च्छा,आस्तीर्णम्,दीव्यति। भ्वादेरिति किम्? कुर्कुरीयति,दिव्यति ॥६३॥

पदान्ते ।२।१।६४॥

पदान्तस्थयोर्भ्वादेर्वोः परयोर्भ्वादेर्नामिनो 'दीर्घः' स्यात्। गीः, गीरर्थः। पदान्त इति किम्? गिरः, लुवः ॥६४॥

न यि तद्धिते ।२।१।६५॥

यादौ तद्धिते परे यौ वौं तयोः परयोर्नामिनो 'दीर्घो न' स्यात्। धुर्यः।यीति किम्? गीर्वत्। तद्धित इति किम्? गीर्यति, गीर्यते ॥६५॥

कुरुच्छुरः ।२।१।६६॥

कुरुच्छुरोर्नामिनो रे परे 'दीर्घो न' स्यात्। कुर्यात्, छुर्यात्। कुर्विंत्युकारः किम्? कुरत् शब्दे– कूर्यात् ॥६६॥

मो नो म्वोश्च ।२।१।६७॥

मन्तस्य धातोरन्तस्य पदान्तस्थस्य म्वोश्च परयोर्नः स्यात्। प्रशान्, प्रशान्भ्याम्, जङ्गन्मि, जङ्गन्वः ॥६७॥

स्रंस्-ध्वंस्-क्वस्सनडुहो दः ।२।१।६८॥

स्रंस्-ध्वंसोः क्वस्प्रत्ययान्तस्य च सन्तस्य अनडुहश्च पदान्तस्थस्य 'दः' स्यात्। उखास्रद्, पर्णध्वद्, विद्वत् कुलम्। स्वनडुद्। क्वस्सिति द्विसकारपाठादिह मा भूत्– विद्वान् ॥६८॥

ऋत्विज्-दिश्-दृश्-स्पृश्-स्रज्-दधृषुष्णिहो गः ।२।१।६९॥

एषां पदान्तस्थानाम् 'गः' स्यात्। ऋत्विग्, दिग्, दृग्, अन्यादृग्, घृतस्पृग्, स्रग्, दधृग्, उष्णिग् ॥६९॥

नशो वा ।२।१।७०॥

नशः पदान्ते 'ग् वा' स्यात्। जीवनग्, जीवनड् ॥७०॥

युजञ्च-क्रुञ्चो नो ङः ।२।१।७१॥

एषां नस्य पदान्ते 'ङ्' स्यात्। युङ्, प्राङ्, क्रुङ् ॥७१॥

सो रुः ।२।१।७२॥

पदान्ते 'सो रुः' स्यात् । आशीः, वायुः ॥७२॥

सजुषः ।२।१।७३॥

पदान्ते 'सजुषो रुः' स्यात् । सजूः, सजूर्वृत् ॥७३॥

अह्नः ।२।१।७४॥

अह्नः पदान्ते 'रुः' स्यात् । हे दीर्घाहो निदाघ ! दीर्घाहा निदाघः ॥७४॥

रो लुप्यरि ।२।१।७५॥

अरेफे परे पदान्ते अह्नो लुपि सत्याम् 'रः' स्यात् । अहरधीते, अहर्दत्ते । लुपीति किम् ? हे दीर्घाहोऽत्र । अरीति किम् ? अहोरूपम् ॥७५॥

धुटस्तृतीयः ।२।१।७६॥

पदान्ते धुटां तृतीयः स्यात् । वाग्, वाग्भिः, अज्भिः ॥७६॥

ग-ड-द-बादेश्चतुर्थान्तस्यैकस्वरस्याऽऽदेश्चतुर्थः स्ध्वोश्च प्रत्यये ।२।१।७७॥

ग-ड-द-बादेश्चतुर्थान्तस्यैकस्वरस्य 'धातुरूपशब्दावयवस्यादेश्चतुर्थः' स्यात्, पदान्ते सादौ ध्वादौ च प्रत्यये । पर्णघुट्, तुण्डिभमाचक्षाणः—तुण्ढप् । एवं गर्द्धप्, धर्मभुत्, निघोक्ष्यते, न्यघूढ्वम्, घोक्ष्यते, अघुग्ध्वम्, भोत्स्यते, अभुद्ध्वम् । गडदबादेरिति किम् ? अजञ्झप् । एकस्वरस्येति किम् ? दाम-लिट् ॥७७॥

धागस्त-थोश्च ।२।१।७८॥

धागश्चतुर्थान्तस्य दादेरादेर्दस्य तथोः स्ध्वोश्च प्रत्यययोः परयोश्चतुर्थः स्यात् । धत्तः, धत्थः, धत्से, धद्ध्वे । तथोश्चेति किम् ? दध्वः । चतुर्थान्तस्येत्येव-दधाति ॥७८॥

अधश्चतुर्थात् तथोर्धः ।२।१।७९॥

चतुर्थात्परयोर्धारूपवर्जाद्धातोर्विहितयो-'स्तथोर्धः' स्यात् । अदुग्ध, अदुग्धाः । अलब्ध, अलब्धाः । अध इति किम्? धत्तः, धत्थः । निहितविशेषणं किम्? ज्ञानभुत्त्वम् ॥७९॥

नाम्यन्तात् परोक्षाद्यतन्याशिषो धो ढः ।२।१।८०॥

रान्तान्नाम्यन्ताच्च धातोः परासां परोक्षाद्यतन्याशिषाम् 'धो ढः' स्यात् । तुष्टुढ्वे, अतीर्ढ्वम्, तीर्षीढ्वम्; अदिढ्वम्, च्येषीढ्वम् । नाम्यन्तादिति किम्? अपग्ध्वम्, आसिध्वम् ॥८०॥

हान्तस्थाञ्जीड्भ्यां वा ।२।१।८१॥

हादन्तस्थायाश्च पराञ्जेरिटश्च परासां परोक्षाद्यतन्याशिषाम् 'धो ढ् वा' स्यात् । अग्राहिढ्वम्; अग्राहिध्वम्; ग्राहिषीढ्वम्, ग्राहिषीध्वम् । अनायिढ्वम्, अनायिध्वम् । नायिषीढ्वम्, नायिषीध्वम् । अकारिढ्वम्, अकारिध्वम् । अलाविढ्वम्, अलाविध्वम् । जगृहिढ्वे, जगृहिध्वे । आयिढ्वम्, आयिध्वम् । हान्तस्थादिति किम्? घानिषीध्वम्, आसिषीध्वम् ॥८१॥

हो धुट्-पदान्ते ।२।१।८२॥

धुटि प्रत्यये पदान्ते च 'हो ढ्' स्यात् । लेढा, मधुलिट्, गुडलिण्मान् । धुट्-पदान्त इति किम्? मधुलिहौ ॥८२॥

भ्वादेर्दादेर्घः ।२।१।८३॥

भ्वादेर्धातोर्यो दादिरवयवस्तस्य हो धुटि प्रत्यये परे पदान्ते च 'घः' स्यात् । दोग्धा, धोक्ष्यति, अधोक्, गोधुक् । भ्वादेरिति किम्? दामलिट् ॥८३॥

मुह-द्रुह-ष्णुह-ष्णिहो वा ।२।१।८४॥

एषां हो धुटि प्रत्यये पदान्ते च 'घ्' वा स्यात् । मोग्धा, मोढा; उन्मुक्, उन्मुट् । द्रोग्धा, द्रोढा; मित्रध्रुक्, मित्रध्रुट् । स्नोग्धा, स्नोढा; उत्स्नुक्, उत्स्नुट् । स्नेग्धा, स्नेढा; चेलस्निक्, चेलस्निट् ॥८४॥

नहाहोर्ध-तौ ।२।१।८५॥

नहेर्भूस्थानाहऽऽश्च धातोर्हो धुटि प्रत्यये पदान्ते च यथासंख्यम् 'ध-तौ'स्याताम् नद्धा, उपानद्भ्याम्, आत्थ ॥८५॥

च-जः क-गम् ।२।१।८६॥

धुटि प्रत्यये पदान्ते च च-जोः 'क-गौ' स्याताम्। वक्ता, वाक्, त्यक्ता, अर्द्धभाक् ॥८६॥

यज-सृज-मृज-राज-भ्राज-भ्रस्ज-व्रश्च-परिव्राजः शः षः ।२।१।८७॥

यजादीनां धातूनां च-जो शस्य च धुटि प्रत्यये पदान्ते च 'षः' स्यात्। यष्टा,देवेट् ,स्रष्टा,तीर्थसृट् ;मार्ष्टा, कंसपरिमृट् ;राष्टिः,सम्राट् ;भ्राष्टिः,विभ्राट् ; भ्रष्टा, धानाभृट् ,व्रष्टा,मूलवृट् ;परिव्राट् ,लेष्टा,प्रष्टा,शब्दप्राट्। यजादिसाहचर्याच्छोऽपि धातोरेव स्यात्, इह मा भूत्— निज्भ्याम्। चज इत्येव— वृक्ष-वृश्चमाचष्टे— वृक्षव् ॥८७॥

संयोगस्यादौ स्कोर्लुक् ।२।१।८८॥

धुट्प्रत्यये पदान्ते च संयोगादिस्थयोः 'स्कोर्लुक्' स्यात्। लग्नः, साधुलक्, वृक्णः, मूलवृट्, तष्टः, काष्ठतट् ॥८८॥

पदस्य ।२।१।८९॥

पदस्य 'संयोगान्तस्य लुक्' स्यात्। पुमान्,पुंभिः, महान्। पदस्येति किम्? स्कन्त्वा ॥८९॥

रात् सः ।२।१।९०॥

पदस्य संयोगान्तस्य यो रस्ततः परस्य 'सस्यैव लुक्' स्यात्। चिकीः, कट-चिकीः। स एवेति किम्? ऊर्क्, न्यमार्ट् ॥९०॥

नाम्नो नोऽनह्नः ।२।१।९१॥

पदान्ते नाम्नो 'नस्य लुक्' स्यात्, स चेदह्नो न स्यात्। राजा, राजपुरुषः। अनह्न इति किम्? अहरेति ॥९१॥

नाऽऽमन्त्र्ये ।२।१।९२॥

आमन्त्र्यार्थस्य नाम्नो 'नस्य लुक् न' स्यात्। हे राजन्! ॥९२॥

क्लीबे वा ।२।१।९३॥

आमन्त्र्यार्थस्य नाम्नः क्लीबे 'नस्य लुग्वा' स्यात्। हे दाम!, हे दामन्! ॥९३॥

मावर्णान्तोपान्त्यापञ्चमवर्गान् मतोर्मो वः ।२।१।९४॥

मावर्णौ प्रत्येकमन्तोपान्तौ यस्य तस्मात् पञ्चमवर्जवर्गान्ताच्च नाम्नः परस्य 'मतोर्मो वः' स्यात्। किंवान्, शमीवान्, वृक्षवान्, मालावान्, अहर्वान्, भास्वान्, मरुत्वान् ॥९४॥

नाम्नि ।२।१।९५॥

संज्ञायाम् 'मतोर्मो वः' स्यात्। अहीवती मुनीवती नद्यौ ॥९५॥

चर्मण्वत्यष्ठीवच्चक्रीवत्-कक्षीवद्-रुमण्वत् ।२।१।९६॥

एते मत्वन्ताः 'सञ्ज्ञायां निपात्यन्ते'। चर्मण्वती नाम नदी, अष्ठीवान् जानुः, चक्रीवान् खरः, कक्षीवान् ऋषिः, रुमण्वान् गिरिः ॥९६॥

उदन्वानब्धौ च ।२।१।९७॥

अब्धौ – जलाधारे नाम्नि च मतौ 'उदन्वान् निपात्यते'। उदन्वान् घटः, उदन्वान् समुद्रः, ऋषिः, आश्रमश्च ॥९७॥

राजन्वान् सुराज्ञि ।२।१।९८॥

सुराजकेऽर्थे 'राजन्वान्' मतौ निपात्यते। राजन्वान् देशः, राजन्वत्यः प्रजाः ॥९८॥

नोर्म्यादिभ्यः ।२।१।९९॥

ऊर्म्यादिभ्यो 'मतोर्मो वो' न स्यात्। ऊर्मिमान्, दल्मिमान् इत्यादि ॥९९॥

मास-निशाऽऽसनस्य शसादौ लुग्वा ।२।१।१००॥

शसादौ स्यादावेषाम् 'लुग्वा' स्यात्। मासः, मासान्। निशः, निशाः। आसनि, आसने ॥१००॥

दन्तपादनासिकाहृदयासृग्यूषोदकदोर्यकृच्छकृतो दत्पन्नस्हृदसन्यूषन्नुदन्दोषन्यकञ्छकन् वा ।२।१।१०१॥

शसादौ स्यादौ दन्तादीनां यथासंख्यम् 'दत्-इत्यादयो वा' स्युः।दतः,दन्तान्। पदः,पादान्। नसा,नासिकया। हृदि,हृदये। अस्ना, असृजा। यूष्णा,यूषेण। उद्ना, उदकेन। दोष्णा, दोषा। यक्ना, यकृता। शक्ना, शकृता ॥१०१॥

य-स्वरे पादः पदणि-क्य-घुटि ।२।१।१०२॥

णि-क्य-घुट्वर्जे यादौ स्वरादौ च प्रत्यये 'पादन्तस्य पद्' स्यात्। वैयाघ्रपद्यः, द्विपदः पश्य। पादयतेः क्विपि पाद्– पदी कुले। य-स्वर इति किम्? द्विपाद्भ्याम्। अणिक्यघुटीति किम्?पादयति।व्याघ्रपाद्यति,द्विपादौ ॥१०२॥

उदच उदीच् ।२।१।१०३॥

अणिक्यघुटि यस्वरे 'उदच उदीच्' स्यात्। उदीच्यः, उदीची। अणिक्य-घुटीत्येव– उदयति,उदच्यति,उदञ्चः। उदच इति किम्? नि मा भूत्, उदञ्चा, उदञ्चे ॥१०३॥

अच्च् प्राग् दीर्घश्च ।२।१।१०४॥

अणिक्यघुटि यस्वरादौ प्रत्यये–'ऽच् चः' स्यात्, प्राक्स्वरस्य दीर्घः। प्राच्यः, दधीचा। अणिक्यघुटीत्येव– दध्ययति, दध्यच्यति, दध्यञ्चः। अचिति किम्? नि मा भूत्– साध्वञ्चा ॥१०४॥

क्वसुष्मतौ च ।२।१।१०५॥

अणिक्यघुटि य-स्वरे मतौ च प्रत्यये 'क्वस् उष्' स्यात्। विदुष्यः, विदुषा, विदुष्मान्। अणिक्यघुटीत्येव— विद्वयति, विद्वस्यति, विद्वांसः ॥१०५॥

श्वन्-युवन्-मघोनो ङीस्याद्यघुट्स्वरे व उः ।२।१।१०६॥

ङ्यां स्याद्यघुट्स्वरे च श्वनादीनाम् 'व उः' स्यात्। शुनी, शुनः। अतियूनी, यूनः। मघोनी, मघोनः। ङीस्याद्यघुट्स्वर इति किम्? शौवनम्, यौवनम्, माघवनम् ॥१०६॥

लुगाऽऽतोऽनापः ।२।१।१०७॥

आप्वर्जस्याऽऽतो ङीस्याद्यघुट्स्वरे 'लुक्' स्यात्। कीलालपः। हाहे देहि। अनाप इति किम्? शालाः ॥१०७॥

अनोऽस्य ।२।१।१०८॥

ङीस्याद्यघुट्स्वरे-'ऽनोऽस्य लुक्' स्यात्। राज्ञी, राज्ञः ॥१०८॥

ईङौ वा ।२।१।१०९॥

ईकारे ङौ च परे-'ऽनोऽस्य लुग्वा' स्यात्। साम्नी,सामनी। राज्ञि,राजनि ॥१०९॥

षादि-हन्-धृतराज्ञोऽणि ।२।१।११०॥

षादेरनो हनो धृतराज्ञश्चातोऽणि प्रत्यये लुक् स्यात्। औक्ष्णः, ताक्ष्णः, औणघ्नः, धार्तराज्ञः ॥११०॥

न व-मन्तसंयोगात् ।२।१।१११॥

वान्तान्मान्ताच्च संयोगात्परस्या-'ऽनोऽस्य लुग् न' स्यात्। पर्वणा, कर्मणी ॥

हनो ह्नो घ्नः ।२।१।११२॥

'हन्तेर्ह्नो घ्नः' स्यात्। भ्रूणघ्नी, घ्नन्ति। ह्न इति किम्? वृत्रहणौ ॥११२॥

लुगस्यादेत्यपदे ।२।१।११३॥

अपदादावकारे एकारे च परे-'ऽस्य लुक्' स्यात्। स', पचन्ति, पचे। अपद इति किम्? दण्डाग्रम् ॥११३॥

डित्यन्त्यस्वरादेः ।२।१।११४॥

स्वराणां योऽन्त्यस्वरस्तदादेः शब्दस्य डिति परे 'लुक्' स्यात्। मुनौ, साधौ, पितुः ॥११४॥

अवर्णादश्नोऽन्तो वाऽतुरीङ्योः ।२।१।११५॥

आवर्जादवर्णात् परस्याऽतुः स्थाने-'ऽन्तो वा' स्यात, ई-ङ्योः। तुदन्तीं, तुदती कुले स्त्री वा। एवम्– भान्ती, भाती। अवर्णादिति किम्? अदती। अश्न इति किम्? लुनती ॥११५॥

श्य-शवः ।२।१।११६॥

श्याच्छवश्च परस्याऽतुरीङ्योः परयोरन्त इत्यादेश' स्यात्। दीव्यन्ती,पचन्ती॥

दिव औः सौ ।२।१।११७॥

दिवः सौ परे 'औः' स्यात्। द्यौः ॥११७॥

उः पदान्तेऽनूत् ।२।१।११८॥

पदान्तस्य दिव 'उः' स्यात्, अनूत्– स तु दीर्घो न स्यात्। द्युभ्याम्,द्युषु। पदान्त इति किम्? दिवि। अनूदिति किम्? द्युभवति ॥११८॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासन-
लघुवृत्तौ द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥२।१॥

प्रावृड्जातेति हे भूपा! मा स्म त्यजत काननम्।
हरिः शेतेऽत्र न त्वेषो मूलराजमहीपतिः ॥५॥

[द्वितीयः पादः]

क्रियाहेतुः कारकम् ।२।२।१॥

क्रियाया निमित्तं कर्त्रादि 'कारकम्' स्यात्।['करोतीति कारकम्' इति] अन्वर्थाश्रयणाच्च निमित्तत्वमात्रेण हेत्वादेः कारकसंज्ञा न स्यात् ॥१॥

स्वतन्त्रः कर्त्ता ।२।२।२॥

क्रियाहेतुः क्रियासिद्धौ स्वप्रधानो यः स 'कर्त्ता' स्यात् । मैत्रेण कृतः ॥२॥

कर्त्तुर्व्याप्यं कर्म ।२।२।३॥

कर्त्रा क्रियया यद्विशेषेणाप्तुमिष्यते तत्कारकं 'व्याप्यं कर्म च' स्यात् । तत् त्रेधा– निर्वर्त्त्यं विकार्यं प्राप्यञ्च । कटं करोति, काष्ठं दहति, ग्रामं याति ॥३॥

वाऽकर्मणामणिक्कर्त्ता णौ ।२।२।४॥

अविवक्षितकर्मणा धातूनां णिगः प्राग् यः कर्त्ता स णिगि सति 'कर्म वा' स्यात् । पचति चैत्रः, पाचयति चैत्रं चैत्रेण वा ॥४॥

गति-बोधा-ऽऽहारार्थ-शब्दकर्म-नित्याऽकर्मणामनी-खाद्यदि-ह्वा-शब्दाय-क्रन्दाम् ।२।२।५॥

गतिर्देशान्तरप्राप्तिः, शब्दः कर्म– क्रिया व्याप्यञ्च येषां ते शब्दकर्माणः, नित्यं न विद्यते कर्म येषां ते नित्याकर्माणः, गत्यर्थबोधार्थाहारार्थानां शब्दकर्मणां नित्याकर्मणाञ्च नीखाद्यदिह्वाशब्दायक्रन्दिवर्जानां धातूनामणिक्कर्त्ता स णौ सति 'कर्म' स्यात् । गमयति चैत्रं ग्रामम्, बोधयति शिष्यं धर्मम्, भोजयति बटुमोदनम्, जल्पयति मैत्रं द्रव्यम्, अध्यापयति बटुं वेदम्, शाययति मैत्रं चैत्रः । गत्यर्थादीनामिति किम्? पाचयत्योदनं चैत्रेण मैत्रः । न्यादिवर्जनं किम्? नाययति भारं चैत्रेण, खादयत्यपूपं मैत्रेण, आदयत्योदनं सुतेन, ह्वाययति चैत्रं मैत्रेण, शब्दाययति बटुं मैत्रेण, क्रन्दयति मैत्रं चैत्रेण ॥५॥

भक्षेर्हिंसायाम् ।२।२।६॥

भक्षेर्हिंसार्थस्यैवाणिक्कर्त्ता णौ 'कर्म' स्यात्। भक्षयति सस्यं बलीवर्दान् मैत्रः। हिंसायामिति किम्? भक्षयति पिण्डीं शिशुना ॥६॥

वहेः प्रवेयः ।२।२।७॥

वहेरणिक्कर्त्ता प्रवेयो णौ 'कर्म' स्यात्। वाहयति भारं बलीवर्दान् मैत्रः। प्रवेय इति किम्? वाहयति भारं मैत्रेण ॥७॥

ह्व-क्रोर्नवा ।२।२।८॥

ह्व-क्रोरणिक्कर्त्ता णौ 'कर्म वा' स्यात्। विहारयति देशं गुरुं गुरुणा वा, आहारयत्योदनं बालं बालेन वा, कारयति कटं चैत्रं चैत्रेण वा ॥८॥

दृश्यभिवदोरात्मने ।२।२।९॥

दृश्यभिवदोरात्मनेपदविषयेऽणिक्कर्त्ता णौ 'कर्म वा' स्यात्। दर्शयते राजा भृत्यान् भृत्यैर्वा, अभिवादयते गुरुः शिष्यं शिष्येण वा। आत्मन इति किम्? दर्शयति रूपतर्कं रूपम् ॥९॥

नाथः ।२।२।१०॥

आत्मनेपदविषयस्य नाथो व्याप्यम् 'कर्म वा' स्यात्। सर्पिषो नाथते, सर्पिर्नाथते। आत्मन इत्येव– पुत्रमुपनाथति पाठाय ॥१०॥

स्मृत्यर्थ-दयेशः ।२।२।११॥

स्मृत्यर्थानां दयेशोश्च व्याप्यम् 'कर्म वा' स्यात्। मातुः स्मरति,मातरं स्मरति; मातुः स्मर्यते,माता स्मर्यते;सर्पिषः सर्पिर्वा दयते; लोकानामीष्टे, लोकानीष्टे॥११॥

कृगः प्रतियत्ने ।२।२।१२॥

पुनर्यत्नः प्रतियत्नस्तद्वृत्तेः कृगो व्याप्यम् 'कर्म वा' स्यात्। एधोदकस्यै-धोदकं वोपस्कुरुते ॥१२॥

रुजाऽर्थस्याऽज्वरि-सन्तापेर्भावे कर्त्तरि ।२।२।१३॥

रुजा पीडा, तदर्थस्य ज्वरि-सन्तापिवर्जस्य धातोर्व्याप्यम् 'कर्म वा' स्यात्, भावश्चेद्रुजायाः कर्त्ता। चौरस्य चौरं वा रुजति रोगः।अज्वरिसन्तापेरिति किम्? आघूनं ज्वरयति सन्तापयति वा। भाव इति किम्? मैत्रं रुजति श्लेष्मा ॥१३॥

जास-नाट-क्राथ-पिषो हिंसायाम् ।२।२।१४॥

हिंसार्थानामेषां व्याप्यम् 'कर्म वा' स्यात्। चौरस्य चौरं वोज्जासयति,चौरस्य चौरं वोन्नाटयति, चौरस्य चौरं वोत्क्राथयति, चौरस्य चौरं वा पिनष्टि। हिंसायामिति किम्? चौरं बन्धनाज्जासयति ॥१४॥

नि-प्रेभ्यो घ्नः ।२।२।१५॥

समस्त-व्यस्त-विपर्यस्ताभ्यां नि-प्राभ्यां परस्य हिंसार्थस्य हन्तेर्व्याप्यम् 'कर्म वा' स्यात्। चौरस्य चौरं वा निप्रहन्ति। हिंसायामित्येव– रागादीन्निहन्ति॥

विनिमेय-द्यूतपणं पण-व्यवहोः ।२।२।१६॥

विनिमेयः क्रय-विक्रेयोऽर्थः, द्यूतपणो द्यूतजेयम्, तौ पणव्यवह्रोर्व्याप्यौ 'वा कर्म' स्याताम्। शतस्य शतं वा पणायति, दशानां दश वा व्यवहरति। विनिमेय-द्यूतपणमिति किम्? साधून् पणायति ॥१६॥

उपसर्गाद्दिवः ।२।२।१७॥

उपसर्गात् परस्य दिवो व्याप्यौ विनिमेय-द्यूतपणौ 'वा कर्म' स्याताम्। शतस्य शतं वा प्रदीव्यति। उपसर्गादिति किम्। शतस्य दीव्यति ॥१७॥

न ।२।२।१८॥

अनुपसर्गस्य दिवो व्याप्यौ विनमेय-द्यूतपणौ 'कर्म न' स्याताम्। शतस्य दीव्यति ॥१८॥

करणं च ।२।२।१९॥

दिवः करणम् 'कर्म करणं च युगपत्' स्यात्। अक्षान् दीव्यति, अक्षैर्दीव्यति, अक्षैर्देवयते मैत्रश्चैत्रेण ॥१९॥

अधेः शीङ्-स्था-ऽऽस आधारः ।२।२।२०॥

अधेः संबद्धानां शीङ्-स्था-ऽऽसामाधारः 'कर्म' स्यात्। ग्राममधिशेते, अधितिष्ठति, अध्यास्ते वा ॥२०॥

उपान्वध्याङ्वसः ।२।२।२१॥

उपादिविशिष्टस्य वसतेराधारः 'कर्म' स्यात्। ग्राममुपवसति,अनुवसति,अधिवसति,आवसति वा ॥ २१॥

वाऽभिनिविशः ।२।२।२२॥

अभि-निभ्यामुपसृष्टस्य विशेराधारः 'कर्म वा' स्यात्। ग्राममभिनिविशते, कल्याणे अभिनिविशते ॥२२॥

कालाध्व-भाव-देशं वाऽकर्म चाऽकर्मणाम् ।२।२।२३॥

कालादिराधारोऽकर्मणां धातूनां योगे'कर्माऽकर्म चयुगपद्वा' स्यात् ।मासमास्ते,क्रोशं शेते,गोदोहमास्ते,कुरूनास्ते ।पक्षे—मासे आस्ते इत्यादि । अकर्म चेति किम्? मासमास्यते। अकर्मणामिति किम्? रात्रावुद्देशोऽधीतः ॥२३॥

साधकतमं करणम् ।२।२।२४॥

क्रियायां प्रकृष्टोपकारकम् 'करणम्' स्यात्। दानेन भोगानाप्नोति ॥२४॥

कर्माभिप्रेयः संप्रदानम् ।२।२।२५॥

कर्मणा— व्याप्येन क्रियया वा यमभिप्रेयते स 'सम्प्रदानम्' स्यात्। देवाय बलिं दत्ते, राज्ञे कार्यमाचष्टे, पत्ये शेते ॥२५॥

स्पृहेर्व्याप्यं वा ।२।२।२६॥

स्पृहेर्व्याप्यम् 'वा संप्रदानम्' स्यात्। पुष्पेभ्यः पुष्पाणि वा स्पृहयति ॥२६॥

क्रुद्-द्रुहेर्ष्या-ऽसूयार्थैर्यं प्रति कोपः ।२।२।२७॥

क्रुधाद्यर्थैर्धातुभिर्योगे यं प्रति कोपस्तत् 'सम्प्रदानम्' स्यात्। मैत्राय क्रुध्यति, द्रुह्यति,ईर्ष्यति,असूयति वा। यं प्रतीति किम्? मनसा क्रुध्यति। कोप इति किम्? शिष्यस्य कुप्यति विनयार्थम् ॥२७॥

नोपसर्गात् क्रुद्-द्रुहा ।२।२।२८॥

सोपसर्गाभ्यां क्रुधि-द्रुहिभ्यां योगे यं प्रति कोपस्तत् 'संप्रदानं न' स्यात्। मैत्रमभिक्रुध्यति,अभिद्रुह्यति। उपसर्गादिति किम्? मैत्राय क्रुध्यति द्रुह्यति॥२८॥

अपायेऽवधिरपादानम् ।२।२।२९॥

अपाये– विश्लेषे योऽवधिस्तद् 'अपादानम्' स्यात्। वृक्षात् पर्णं पतति,व्याघ्राद् बिभेति,अधर्माज्जुगुप्सते विरमति वा,धर्मात्प्रमाद्यति,चौरेभ्यस्त्रायते,अध्ययनात् पराजयते,यवेभ्यो गा रक्षति,उपाध्यायादन्तर्धत्ते,शृङ्गाच्छरो जायते,हिमवतो गङ्गा प्रभवति,वलभ्या. श्रीशत्रुञ्जयः षड् योजनानि,कार्त्तिक्या आग्रहायणी मासे,चैत्रान्मैत्रः पटुः,माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतराः ॥२९॥

क्रियाऽऽश्रयस्याऽऽधारोऽधिकरणम् ।२।२।३०॥

क्रियाऽऽश्रयस्य कर्तुः कर्मणो वाऽऽधारो-'ऽधिकरणम्' स्यात्। कटे आस्ते, स्थाल्यां तण्डुलान् पचति ॥३०॥

नाम्नः प्रथमैक-द्वि-बहौ २।२।३१॥

एक-द्वि-बहावर्थमात्रे वर्त्तमानान्नाम्नः परा यथासंख्यं सि औ-जस्लक्षणा 'प्रथमा' स्यात्। डित्थः, गौः, शुक्लः, कारकः, दण्डी ॥३१॥

आमन्त्र्ये ।२।२।३२॥

आमन्त्र्यार्थवृत्तेर्नाम्नः 'प्रथमा' स्यात्। हे देव!। आमन्त्र्य इति किम्? राजा भव ॥३२॥

गौणात् समया-निकषा-हा-धिगन्तरा-ऽन्तरेणा-ऽति-येन-तेनैर्द्वितीया ।२।२।३३॥

समयादिभिर्युक्ताद् गौणान्नाम्न एक-द्वि-बहौ यथासंख्यममौ-शसिति 'द्वितीया' स्यात् । समया ग्रामम् । निकषा गिरिं नदी । हा ! मैत्रं व्याधिः । धिग् जाल्मम् । अन्तराऽन्तरेण वा निषधं निलं च विदेहाः । अन्तरेण धर्मं सुखं न स्यात् । अतिवृद्धं कुरून् महद्बलम् । येन पश्चिमां गतः । तेन पश्चिमां नीतः ॥३३॥

द्वित्वेऽधोऽध्युपरिभिः ।२।२।३४॥

द्विरुक्तैरेभिर्युक्तान्नाम्नो 'द्वितीया'स्यात् । अधोऽधो ग्रामम् , अध्यधि ग्रामम् , उपर्युपरि ग्रामं ग्रामाः । द्वित्व इति किम् ? अधो गृहस्य ॥३४॥

सर्वोभया-ऽभि-परिणा तसा ।२।२।३५॥

सर्वादिभिस्तसन्तैर्युक्तान्नाम्नो 'द्वितीया' स्यात् । सर्वतः, उभयतः, अभितः, परितो वा ग्रामं वनानि ॥३५॥

लक्षण-वीप्स्येत्थम्भूतेष्वभिना ।२।२।३६॥

लक्षणं चिह्नम् ,वीप्साकर्म वीप्स्यम्, इत्थम्भूतः किञ्चित्प्रकारमापन्नः, एषु वर्त्तमानादभिना युक्ताद् 'द्वितीया'स्यात् । वृक्षमभि विद्युत् , वृक्षं वृक्षमभिसेकः, साधुर्मैत्रो मातरमभि । लक्षणादिष्विति किम् ? यदत्र ममाभि स्यात् तद् दीयताम् ॥३६॥

भागिनि च प्रति-पर्यनुभिः ।२।२।३७॥

स्वीकार्योंऽशो भागस्तत्स्वामी भागी, तत्र लक्षणादिषु च वर्त्तमानात् प्रत्यादिभिर्युक्ताद् 'द्वितीया' स्यात् । यदत्र मां प्रति मां परि मामनु स्यात् तद् दीयताम् । वृक्षं प्रति परि अनु वा विद्युत् । वृक्षं वृक्षं प्रति परि अनु वा सेकः। साधुर्मैत्रो मातरं प्रति परि अनु वा । एतेष्विति किम् ? अनु वनस्याऽशनिर्गता ॥३७॥

हेतु-सहार्थेऽनुना ।२।२।३८॥

हेतुर्जनकः, सहार्थस्तुल्ययोगो विद्यमानता च, तद्विषयोऽप्युपचारात्, तयोर्वर्तमानादनुना युक्ताद् 'द्वितीया' स्यात्। जिनजन्मोत्सवमन्वागच्छन् सुराः, गिरिमन्ववसिता सेना ॥३८॥

उत्कृष्टेऽनूपेन ।२।२।३९॥

उत्कृष्टार्थादनूपाभ्यां युक्ताद् 'द्वितीया' स्यात्। अनु सिद्धसेनं कवयः। उपोमास्वातिं संग्रहीतारः॥ ३९॥

कर्मणि ।२।२।४०॥

नाम्नः कर्मणि 'द्वितीया' स्यात्। कटं करोति,तण्डुलान् पचति,रविं पश्यति, अजां नयति ग्रामम्,गां दोग्धि पयः ॥४०॥

क्रियाविशेषणात् ।२।२।४१॥

क्रियाया यद्विशेषणं तद्वाचिनो 'द्वितीया' स्यात्। स्तोकं पचति। सुखं स्थाता॥

काला-ऽध्वनोर्व्याप्तौ ।२।२।४२॥

व्याप्तिरत्यन्तसंयोगः, व्याप्तौ द्योत्यायां कालाध्ववाचिभ्याम् 'द्वितीया'स्यात्। मासं गुडधानाः,कल्याणी, अधीते वा। क्रोशं गिरिः,कुटिला नदी,अधीते वा। व्याप्ताविति किम्? मासस्य मासे वा द्व्यहं गुडधानाः। क्रोशस्य क्रोशे वा एकदेशे कुटिला नदी ॥४२॥

सिद्धौ तृतीया ।२।२।४३॥

सिद्धौ— फलनिष्पत्तौ द्योत्यायां कालाध्ववाचिभ्यां टा-भ्याम्-भिसलक्षणा'तृतीया' यथासंख्यमेक-द्वि-बहौ स्यात्। मासेन मासाभ्यां मासैर्वाऽऽवश्यकमधीतम्। क्रोशेन क्रोशाभ्यां क्रोशैर्वा प्राभृतमधीतम्। सिद्धाविति किम्? मासमधीत आचारो नानेन गृहीतः ॥४३॥

हेतु-कर्तृ-करणेत्थम्भूतलक्षणे ।२।२।४४॥

फलसाधनयोग्यो हेतुः, कंचित्प्रकारमापन्नस्य चिह्नमित्थम्भूतलक्षणम् 'हेत्वा-दिवृत्तेर्नाम्नस्तृतीया' स्यात्। धनेन कुलम्, चैत्रेण कृतम्, दात्रेण लुनाति, अपि त्वं कमण्डलुना छात्रमद्राक्षीः? ॥४४॥

सहार्थे ।२।२।४५॥

सहार्थे– तुल्ययोगे विद्यमानतायां च गम्यमाने 'नाम्नस्तृतीया' स्यात्। पुत्रेण सहाऽऽगतः स्थूलो गोमान् ब्राह्मणो वा।

एकेनापि सुपुत्रेण, सिंही स्वपिति निर्भरम्।
सहैव दशभिः पुत्रै,-र्भारं वहति गर्दभी ॥१॥ ॥४५॥

यद्भेदैस्तद्वदाख्या ।२।२।४६॥

यस्य भेदिनो भेदैः– प्रकारैस्तद्वतोऽर्थस्याख्या– निर्देशः स्यात् तद्वाचिनस्तृतीया' स्यात् ।अक्ष्णा काणः,पादेन खञ्जः,प्रकृत्या दर्शनीयः।तद्वद्ग्रहणं किम्? अक्षि काणं पश्य। आख्येति प्रसिद्धिपरिग्रहार्थम्,तेनाऽक्ष्णा दीर्घ इति न स्यात् ॥४६॥

कृताऽऽद्यैः ।२।२।४७॥

कृताऽऽद्यैर्निषेधार्थैर्युक्तात्'तृतीया' स्यात्। कृतं तेन, किं गतेन ॥४७॥

काले भान्नवाऽऽधारे ।२।२।४८॥

कालवृत्तेर्नक्षत्रार्थादाधारे 'तृतीया वा' स्यात्। पुष्येण पुष्ये वा पायसमश्नीयात्। काल इति किम्? पुष्येऽर्कः। भादिति किम्? तिलपुष्पेषु यत्क्षीरम्। आधार इति किम्? अद्य पुष्यं विद्धि ॥४८॥

प्रसितोत्सुकाऽवबद्धैः ।२।२।४९॥

एतैर्युक्तादाधारवृत्ते-'स्तृतीया वा' स्यात्। केशैः केशेषु वा प्रसितः; गृहेण गृहे वा उत्सुकः; केशैः केशेषु वाऽवबद्धः ॥४९॥

व्याप्ये द्विद्रोणादिभ्यो वीप्सायाम् ।२।२।५०॥

व्याप्यवृत्तिभ्यो द्विद्रोणादिभ्यो वीप्सायाम् 'तृतीया वा' स्यात्। द्विद्रोणेन, द्विद्रोणं द्विद्रोणं वा धान्यं क्रीणाति; पञ्चकेन, पञ्चकं पञ्चकं वा पशून् क्रीणाति ॥५०॥

समो ज्ञोऽस्मृतौ वा ।२।२।५१॥

अस्मृत्यर्थस्य संजानातेर्यद्व्याप्यं तद्वृत्ते-'स्तृतीया वा' स्यात्। मात्रा मातरं वा संजानीते। अस्मृताविति किम्? मातरं संजानाति ॥५१॥

दामः संप्रदानेऽधर्म्ये आत्मने च ।२।२।५२॥

संपूर्वस्य दामः संप्रदानेऽधर्म्ये वर्त्तमानात् 'तृतीया' स्यात्, तत्सन्नियोगे च दाम आत्मनेपदम्। दास्या संप्रयच्छते कामुकः। अधर्म्य इति किम्? पत्न्यै संप्रयच्छति ॥५२॥

चतुर्थी ।२।२।५३॥

संप्रदाने वर्त्तमानादेक-द्वि-बहौ यथासंख्यं ङे-भ्याम्-भ्यम्लक्षणा 'चतुर्थी' स्यात्। द्विजाय गा दत्ते, पत्ये शेते ॥५३॥

तादर्थ्ये ।२।२।५४॥

तस्मा इदं तदर्थम्, तद्भावे सम्बन्धविशेषे द्योत्ये 'चतुर्थी' स्यात्। यूपाय दारु, रन्धनाय स्थाली ॥५४॥

रुचि-कृप्यर्थ-धारिभिः प्रेय-विकारोत्तमर्णेषु ।२।२।५५॥

रुच्यर्थैः कृप्यर्थैर्धारिणा च योगे यथासंख्यं प्रेय-विकारोत्तमर्णवृत्ते-'श्चतुर्थी' स्यात्। मैत्राय रोचते धर्मः, मूत्राय कल्पते यवागूः, चैत्राय शतं धारयति॥

प्रत्याङः श्रुवार्थिनि ।२।२।५६॥

प्रत्याङ्भ्यां परेण श्रुवा युक्तादर्थिन्यभिलापुके वर्त्तमानाच्चतुर्थी स्यात्। द्विजाय गां प्रतिशृणोति, आशृणोति वा ॥५६॥

प्रत्यनोर्गृणाऽऽख्यातरि ।२।२।५७॥

प्रत्यनुभ्यां परेण गृणा योगे 'आख्यातवृत्तेश्चतुर्थी' स्यात्। गुरवे प्रतिगृणाति अनुगृणाति वा ॥५७॥

यद्वीक्ष्ये राधीक्षी ।२।२।५८॥

वीक्ष्यम्– विमतिपूर्वकं निरूप्यं तद्विषया क्रियापि, यस्य वीक्ष्ये राधीक्षी वर्तेते तद्वृत्तेश्चतुर्थी स्यात्। मैत्राय राध्यति ईक्षते वा, ईक्षितव्यं परस्त्रीभ्यः। वीक्ष्य इति किम्? मैत्रमीक्षते ॥५८॥

उत्पातेन ज्ञाप्ये ।२।२।५९॥

उत्पात आकस्मिकं निमित्तम्, तेन 'ज्ञाप्ये वर्तमानाच्चतुर्थी' स्यात्।

वाताय कपिला विद्युदातपायातिलोहिनी।
पीता वर्षाय विज्ञेया, दुर्भिक्षाय सिता भवेत् ॥१॥

उत्पातेनेति किम्? राज्ञ इदं छत्रमायान्त विद्धि राजानम् ॥५९॥

श्लाघ-ह्नु-स्था-शपा प्रयोज्ये ।२।२।६०॥

श्लाघादिभिर्धातुभिर्युक्ताद् 'ज्ञाप्ये प्रयोज्ये वर्तमानाच्चतुर्थी' स्यात्। मैत्राय श्लाघते, ह्नुते, तिष्ठते, शपते वा। प्रयोज्य इति किम्? मैत्रायाऽऽत्मानं श्लाघते, आत्मनो मा भूत् ॥६०॥

तुमोऽर्थे भाववचनात् ।२।२।६१॥

क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे तुम् वक्ष्यते, तस्यार्थे ये भाववाचिनो घञादयस्तदन्तात् स्वार्थे 'चतुर्थी' स्यात्। पाकाय इज्यायै वा व्रजति। तुमोऽर्थ इति किम्? पाकस्य। भाववचनादिति किम्? पक्ष्यतीति पाचकस्य व्रज्या ॥६१॥

गम्यस्याऽऽप्ये ।२।२।६२॥

यस्यार्थो गम्यते न चासौ प्रयुज्यते स गम्यः, 'गम्यस्य तुमो व्याप्ये वर्तमानाच्चतुर्थी' स्यात्। एधेभ्यः फलेभ्यो वा व्रजति। गम्यस्येति किम्? एधानाहर्तुं याति ॥६२॥

गतेर्नवाऽनाप्ते ।२।२।६३॥

गतिः–पादविहरणम्, तस्या आप्येऽनाप्ते वर्तमानाच्चतुर्थी वा स्यात् । ग्रामं ग्रामाय वा याति, विप्रनष्टः पन्थानं पथे वा याति । गतेरिति किम्? स्त्रियं गच्छति, मनसा मेरुं गच्छति । अनाप्त इति किम्? संप्राप्ते मा भूत्–पन्थानं याति ॥६३॥

मन्यस्याऽनावादिभ्योऽतिकुत्सने ।२।२।६४॥

अतीव कुत्स्यते येन तदतिकुत्सनम्, तस्मिन् मन्यतेर्व्याप्ये वर्तमानान्ना-वादिवर्जाच्चतुर्थी वा स्यात् । न त्वा तृणाय तृणं वा मन्ये । मन्यस्येति किम्? न त्वा तृणं मन्वे । अनावादिभ्य इति किम्? न त्वा नावम्, अन्नं शुकं शृगालं काकं वा मन्ये । कुत्सन इति किम्? न त्वा रत्नं मन्ये । करणाऽऽश्रयणं किम्? न त्वा तृणाय मन्ये । युष्मदो मा भूत् । अतीति किम्? त्वां तृणं मन्ये ॥६४॥

हित-सुखाभ्याम् ।२।२।६५॥

आभ्यां युक्ताच्चतुर्थी वा स्यात् । आमयाविने आमयाविनो वा हितम् । चैत्राय चैत्रस्य वा सुखम् ॥६५॥

तद्भद्रा-ऽऽयुष्य-क्षेमा-ऽर्थाऽर्थेनाऽऽशिषि ।२।२।६६॥

तदिति हित-सुखयोः परामर्शः, हिताद्यर्थैर्युक्तादाऽऽशिषि गम्यायाम् 'चतुर्थी वा' स्यात् । हितं पथ्यं वा जीवेभ्यो जीवानां वा भूयात् । सुखं शं शर्म वा प्रजाभ्यः प्रजानां वा भूयात् । भद्रमस्तु श्रीजिनशासनाय श्रीजिनशास-नस्य वा । आयुष्यमस्तु चैत्राय चैत्रस्य वा । क्षेमं भूयात् कुशलं निरामयं वा श्रीसङ्घाय श्रीसङ्घस्य वा । अर्थः कार्यं प्रयोजनं वा भूयान्मैत्राय मैत्रस्य वा ॥६६॥

परिक्रयणे ।२।२।६७॥

परिक्रीयते नियतकालं स्वीक्रियते येन तस्मिन् वर्त्तमानाच्चतुर्थी वा स्यात् । शताय शतेन वा परिक्रीतः ॥६७॥

शक्तार्थ-वषड्-नमः-स्वस्ति-स्वाहा-स्वधाभिः ।२।२।६८॥

शक्तार्थैर्वषडादिभिश्च युक्ताच्चतुर्थी नित्यं स्यात । शक्तः प्रभुर्वा मल्लो मल्लाय । वषडग्नये । नमोऽर्हद्भ्यः । स्वस्ति प्रजाभ्यः । स्वाहेन्द्राय । स्वधा पितृभ्य ॥६८॥

पञ्चम्यपादाने ।२।२।६९॥

अपादाने एक-द्वि-बहौ यथासङ्ख्य ङसि-भ्याम्-भ्यस्लक्षणा 'पञ्चमी' स्यात् । ग्रामाद् गोदोहाभ्या वनेभ्यो वा आगच्छति ॥६९॥

आङाऽवधौ ।२।२।७०॥

अवधिर्मर्यादा-ऽभिविधिश्च, तद्वृत्तेराङा युक्तात 'पञ्चमी' स्यात । आपाटलिपुत्राद् वृष्टो मेघ. ॥७०॥

पर्यपाभ्यां वर्ज्ये ।२।२।७१॥

वर्ज्य– वर्जनीयेऽर्थे वर्त्तमानात पर्यपाभ्या युक्तात 'पञ्चमी' स्यात् । परि अप वा पाटलिपुत्राद् वृष्टो मेघः । वर्ज्य इति किम् ? अपशब्दो मैत्रस्य ॥७१॥

यतः प्रतिनिधि-प्रतिदाने प्रतिना ।२।२।७२॥

प्रतिनिधिर्मुख्यसदृशोऽर्थः,प्रतिदानम्– गृहीतस्य विशोधनम् , ते यतः स्याता तद्वाचिन प्रतिना योगे 'पञ्चमी' स्यात् । प्रद्युम्नो वासुदेवात् प्रति । तिलेभ्य· प्रतिमाषानस्मै प्रयच्छति ॥७२॥

आख्यातर्युपयोगे ।२।२।७३॥

आख्याता– प्रतिपादयिता. तद्वाचिन· 'पञ्चमी' स्यात , उपयोगे– नियमपूर्वकविद्याग्रहणविषये । उपाध्यायादधीते आगमयति वा । उपयोग इति

किम् ? नटस्य शृणोति ॥७३॥

गम्ययपः कर्माऽऽधारे ।२।२।७४॥

गम्यस्या-ऽप्रयुज्यमानस्य यवन्तस्य कर्माऽऽधारवाचिनः 'पञ्चमी' स्यात् । प्रासादादासनाद्वा प्रेक्षते । गम्यग्रहणं किम् ? प्रासादमारुह्य शेते, आसने उपविश्य भुङ्क्ते ॥७४॥

प्रभृत्यन्याऽर्थ-दिक्शब्द-बहिराराादितरैः ।२।२।७५॥

प्रभृत्यर्थैरन्यार्थैर्दिक्शब्दैर्बहिरादिभिश्च युक्तात् 'पञ्चमी' स्यात् । ततः प्रभृति, ग्रीष्मादारभ्य; अन्यो भिन्नो वा मैत्रात्; ग्रामात् पूर्वस्यां दिशि वसति, उत्तरो विन्ध्यात् पारियात्रः, पश्चिमो रामाद् युधिष्ठिरः; बहिर् आरात् इतरो वा ग्रामात् ॥७५॥

ऋणाद्धेतोः ।२।२।७६॥

हेतुभूतऋणवाचिनः 'पञ्चमी' स्यात् । शताद् बद्धः । हेतोरिति किम् ? शतेन बद्धः ॥७६॥

गुणादस्त्रियां नवा ।२।२।७७॥

अस्त्रीवृत्तेर्हेतुभूतगुणवाचिनः 'पञ्चमी वा' स्यात् । जाड्यात् जाड्येन वा बद्धः, ज्ञानात् ज्ञानेन वा मुक्तः । अस्त्रियामिति किम् ? बुद्ध्या मुक्तः ॥७७॥

आराद‌र्थैः ।२।२।७८॥

आराद्– दूरमन्तिकं च, तदर्थैर्युक्तात् 'पञ्चमी वा' स्यात् । दूरं विप्रकृष्टं वा ग्रामाद् ग्रामस्य वा । अन्तिकमभ्यासं वा ग्रामाद् ग्रामस्य वा ॥७८॥

स्तोका-ऽल्प-कृच्छ्र-कतिपयादसत्त्वे करणे ।२।२।७९॥

यतो द्रव्ये शब्दप्रवृत्तिः स गुणोऽसत्त्वं तेनैव वा रूपेणाऽभिधीयमानं द्रव्यादि, तस्मिन् करणे वर्त्तमानेभ्यः स्तोकादिभ्यः 'पञ्चमी वा' स्यात् । स्तोकात् स्तोकेन वा, अल्पादल्पेन वा, कृच्छ्रात् कृच्छ्रेण वा, कतिपयात्

सतो– वर्त्तमानादाधाराच्चान्यत्रार्थे यौ क्त–क्तवतू तयोः कर्म-कर्त्रोः 'षष्ठी न' स्यात् । कटः कृतो मैत्रेण, ग्रामं गतवान् । असदाधार इति किम् ? राज्ञां पूजितः, इदं सक्तूनां पीतम् ॥९१॥

वा क्लीबे ।२।२।९२॥

क्लीबे विहितस्य क्तस्य कर्त्तरि 'षष्ठी वा [न]' स्यात् । मयूरस्य मयूरे॰ वा नृत्तम् ॥९२॥

अकमेरुकस्य ।२।२।९३॥

कमेरन्यास्योकप्रत्ययान्तस्य कर्मणि 'षष्ठी न' स्यात् । भोगानभिलाषुकः अकमेरिति किम् ? दास्याः कामुकः ॥९३॥

एष्यदृणेनः ।२।२।९४॥

एष्यत्यर्थे ऋणे च विदितस्येनः कर्मणि 'षष्ठी न' स्यात् । ग्रामं गमी आगामी वा, शतं दायी । एष्यदृणेति किम् ? साधु दायी वित्तस्य ॥९४॥

सप्तम्यधिकरणे ।२।२।९५॥

अधिकरणे एक-द्वि-बहौ यथासंख्यं ङ्योस्-सुब्रूपा 'सप्तमी' स्यात् । कटे आस्ते, दिवि देवाः, तिलेषु तैलम् ॥९५॥

नवा सुजर्थैः काले ।२।२।९६॥

सुचोऽर्थो वारो येषां तत्प्रत्ययान्तैर्युक्तात् कालेऽधिकरणे वर्त्तमानात् 'सप्तमी वा' स्यात् । द्विरह्नि अह्नो वा भुङ्क्ते, पञ्चकृत्वो मासे मासस्य वा भुङ्क्ते । काल इति किम् ? द्विः कांस्यपात्र्यां भुङ्क्ते ॥९६॥

कुशला-ऽऽयुक्तेनाऽऽसेवायाम् ।२।२।९७॥

आभ्यां युक्तादाधारवाचिनः 'सप्तमी वा' स्यात्, आसेवायां तात्पर्ये । कुशलो विद्यायां विद्याया वा, आयुक्तस्तपसि तपसो वा । आसेवायामिति किम् ? कुशलश्चित्रे, न तु करोति; आयुक्तो गौः शकटे, आकृष्य युक्त इत्यर्थः ॥९७॥

स्वामीश्वराधिपति-दायाद-साक्षि-प्रतिभू-प्रसूतैः ।२।२।९८॥

एभिर्युक्तात् 'सप्तमी वा' स्यात् । गोषु गवां वा स्वामी,ईश्वरः,अधिपतिः, दायादः,साक्षी,प्रतिभूः,प्रसूतो वा ॥९८॥

व्याप्ये क्तेनः ।२।२।९९॥

क्ताद् य इन् तदन्तस्य व्याप्ये 'सप्तमी' नित्यं स्यात् । अधीतमनेन– अधीती व्याकरणे, इष्टी यज्ञे । क्तेनेति किम् ? कृतपूर्वी कटम् ॥९९॥

तद्युक्ते हेतौ ।२।२।१००॥

तेन व्याप्येन युक्ते हेतौ वर्त्तमानात् 'सप्तमी' स्यात् ।

"चर्मणि द्वीपिनं हन्ति, दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ॥
केशेषु चमरीं हन्ति, सीम्नि पुष्कलको हतः ॥१॥"

तद्युक्त इति किम् ? वेतनेन धान्यं लुनाति ॥१००॥

अप्रत्यादावसाधुना ।२।२।१०१॥

प्रत्यादेरप्रयोगे,असाधुशब्देन युक्तात्'सप्तमी'स्यात् ।असाधुर्मैत्रो मातरि । अप्रत्यादाविति किम् ? असाधुर्मैत्रो मातरं प्रति परि अनु अभि वा ॥१०१॥

साधुना ।२।२।१०२॥

अप्रत्यादौ साधुशब्देन युक्तात् 'सप्तमी' स्यात्, साधुर्मैत्रो मातरि । अप्रत्यादावित्येव– साधुर्मातरं प्रति परि अनु अभि वा ॥१०२॥

निपुणेन चाऽर्चायाम् ।२।२।१०३॥

निपुण-साधुशब्दाभ्यां युक्तादप्रत्यादौ 'सप्तमी' स्यात्, अर्चायाम् । मातरि निपुणः साधुर्वा । अर्चायामिति किम् ? निपुणो मैत्रो मातुः, मातैवैनं निपुणं मन्यत इत्यर्थः । अप्रत्यादावित्येव– निपुणो मैत्रो मातरं प्रति परि अनु अभि वा ॥१०३॥

स्वेशेऽधिना ।२।२।१०४॥

स्वे–ईशितव्ये ईशे च वर्त्तमानादधिना युक्तात् 'सप्तमी' स्यात् । अधि-मगधेषु श्रेणिकः, अधिश्रेणिके मगधाः ॥१०४॥

उपेनाऽधिकिनि ।२।२।१०५॥

उपेन युक्तादधिकिवाचिनः 'सप्तमी' स्यात् । उपखार्यां द्रोणः ॥१०५॥

यद्भावो भावलक्षणम् ।२।२।१०६॥

भावः–क्रिया, यस्य भावेनाऽन्यो भावो लक्ष्यते तद्वाचिनः 'सप्तमी' स्यात् । गोषु दुह्यमानासु गतः ॥१०६॥

गते गम्येऽध्वनोऽन्तेनैकार्थ्ये वा ।२।२।१०७॥

कुतश्चिदवधेर्विवक्षितस्याऽध्वनोऽवसानमन्तः, यद्भावो भावलक्षणं तस्या-ध्वनो-ध्ववाचिनोऽध्वन एवाऽन्तेन–अन्तवाचिना सहैकार्थ्यम्–'सामाना-धिकरण्यं वा' स्यात्, तद्विभक्तिस्तस्मात् स्यादित्यर्थः,गते गम्ये–गत-शब्देऽप्रयुज्यमाने । गवीधुमतः सांकाश्यं चत्वारि योजनानि चतुर्षु वा योजनेषु । गत इति किम् ? दग्धेषु लुप्तेष्विति वा प्रतीतौ मा भूत् । गम्य इति किम् ? गतप्रयोगे मा भूत् । अध्वन इति किम् ? कार्तिक्या आग्रहा-यणी मासे ।अन्तेनेति किम् ? अद्य नक्षत्रुर्षु गव्यूतेषु भोजनम् ॥१०७॥

षष्ठी वाऽनादरे ।२।२।१०८॥

यद्भावो भावलक्षणं तद्वृत्तेरनादरे 'षष्ठी वा' स्यात् । रुदतो लोकस्य रुदति लोके वा प्राव्राजीत् ॥१०८॥

सप्तमी चाऽविभागे निर्धारणे ।२।२।१०९॥

जाति-गुण-क्रियादिभिः समुदायादेकदेशस्य बुद्ध्या पृथक्करणं निर्द्धारणम्, तस्मिन् गम्ये 'षष्ठी-सप्तम्यौ' स्याताम्, अविभागे– निर्द्धार्यमाणैकदेशस्य समुदायेन सह कथञ्चिदैक्ये शब्दाद् गम्यमाने। क्षत्रियो नृणां नृषु वा शूरः,

कृष्णा गवां गोषु वा बहुक्षीरा, धावन्तो यातां यात्सु वा शीघ्रतमाः, युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरूणां कुरुषु वा । अविभाग इति किम् ? मैत्रश्चैत्रात् पटुः ॥१०९॥

क्रियामध्येऽध्व-काले पञ्चमी च ।२।२।११०॥

क्रिययोर्मध्ये यावध्व-कालौ तद्वाचिभ्यां 'पञ्चमी सप्तम्यौ' स्याताम् । इह-स्थोऽयमिष्वासः क्रोशात् क्रोशे वा लक्ष्यं विध्यति, अद्य भुक्त्वा मुनिर्द्व्य-हात् द्व्यहे वा भोक्ता ॥११०॥

अधिकेन भूयसस्ते ।२।२।१११॥

अधिकेनाऽल्पीयोवाचिना योगे भूयोवाचिनस्ते– 'सप्तमी-पञ्चम्यौ' स्याताम् । अधिको द्रोणः खार्यां खार्या वा ॥१११॥

तृतीयाऽल्पीयसः ।२।२।११२॥

अधिकेन भूयोवाचिना योगेऽल्पीयोवाचिन-'स्तृतीया' स्यात् । अधिका खारी द्रोणेन ॥११२॥

पृथग्-नाना पञ्चमी च ।२।२।११३॥

आभ्यां युक्तात् 'पञ्चमी तृतीया च' स्यात् । पृथग् मैत्रात् मैत्रेण वा । नाना चैत्राच्चैत्रेण वा ॥११३॥

ऋते द्वितीया च ।२।२।११४॥

ऋतेशब्देन युक्ताद् 'द्वितीया पञ्चमी च' स्यात् । ऋते धर्मं धर्माद् वा कुतः सुखम् ॥११४॥

विना ते तृतीया च ।२।२।११५॥

विनाशब्देन युक्तात् ते–'द्वितीया-पञ्चम्यौ तृतीया च' स्यात् । विना वातं वाताद् वातेन वा ॥११५॥

तुल्यार्थैस्तृतीया-षष्ठ्यौ ।२।२।११६॥

तुल्यार्थैर्युक्तात् 'तृतीया-षष्ठ्यौ' स्याताम् । मात्रा मातुर्वा तुल्यः समो वा ॥११६॥

द्वितीया-षष्ठ्यावेनेनाऽनञ्चेः ।२।२।११७॥

एनप्रत्ययान्तेन युक्ताद् 'द्वितीया-षष्ठ्यौ' स्याताम्, न चेत् सोऽञ्चेः परः स्यात् । पूर्वेण ग्रामं ग्रामस्य वा । अनञ्चेरिति किम्? प्राग् ग्रामात् ॥११७॥

हेत्वर्थैस्तृतीयाद्याः ।२।२।११८॥

हेतुर्निमित्तं तद्वाचिभिर्युक्तात् 'तृतीयाऽऽद्याः' स्युः । धनेन हेतुना, धनाय हेतवे, धनाद्धेतोः, धनस्य हेतोः, धने हेतौ वा वसति । एवं निमित्तादिभिरपि ॥११८॥

सर्वादेः सर्वाः ।२।२।११९॥

हेत्वर्थैर्युक्तात् सर्वादेः 'सर्वा विभक्तयः' स्युः । को हेतुः, कं हेतुम्, केन हेतुना, कस्मै हेतवे, कस्माद्धेतोः, कस्य हेतोः, कस्मिन् हेतौ वा याति ॥११९॥

असत्त्वारादर्थात् टा-ङसि-ङ्यम् ।२।२।१२०॥

असत्त्ववाचिनो दूरार्थादन्तिकार्थाच्च 'टा-ङसि-ङ्यमः' स्युः । गौणादिति निवृत्तम् । दूरेण दूरात् दूरे दूरं वा ग्रामस्य ग्रामाद् वा वसति । एवं विप्रकृष्टेनेत्यादि । अन्तिकेन अन्तिकात् अन्तिके अन्तिकं वा ग्रामस्य ग्रामाद् वा वसति, एवमभ्यासेनेत्यादि । असत्त्व इति किम्? दूरोऽन्तिको वा पन्थाः ॥१२०॥

जात्याख्यायां नवैकोऽसंख्यो बहुवत् ।२।२।१२१॥

जातेराख्या– अभिधा तस्यामेकोऽर्थोऽसंख्यः– संख्याविशेषणरहितो 'बहुवद् वा' स्यात् । संपन्ना यवाः, संपन्नो यवः । जातीति किम्? चैत्रः । आख्यायामिति किम्? काश्यपप्रतिकृतिः काश्यपः । असंख्य इति किम? एको व्रीहिः संपन्नः सुभिक्षं करोति ॥१२१॥

अविशेषणे द्वौ चाऽस्मदः ।२।२।१२२॥

अस्मदो द्वावेकश्चार्थो 'बहुवद् वा, स्यात् । अविशेषणे– न चेत् तस्य विशेषणं स्यात् । आवां ब्रूवः, वयं ब्रूमः । अहं ब्रवीमि, वयं ब्रूमः । अविशेषण इति किम् ? आवां गार्ग्यौ ब्रूवः । अहं चैत्रो ब्रवीमि ॥१२२॥

फल्गुनी-प्रोष्ठपदस्य भे ।२।२।१२३॥

फल्गुनी-प्रोष्ठपदयोर्भे– नक्षत्रे वर्त्तमानयोर्द्वावर्थौ 'बहुवद् वा' स्याताम् । कदा पूर्वे फल्गुन्यौ, कदा पूर्वाः फल्गुन्यः । कदा पूर्वे प्रोष्ठपदे, कदा पूर्वाः प्रोष्ठपदाः । भ इति किम् ? फल्गुनीषु जाते फाल्गुन्यौ कन्ये ॥१२३॥

गुरावेकश्च ।२।२।१२४॥

गुरौ– गौरवार्हे वर्त्तमानस्य द्वावेकश्चार्थो 'बहुवद् वा' स्यात् । युवां गुरू, यूयं गुरवः । एष मे पिता, एते मे पितरः ॥१२४॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासन-लघुवृत्तौ द्वितीयस्याध्यायस्य द्वितीयपादः समाप्तः ॥२।२॥

मूलार्कः श्रूयते शास्त्रे, सर्वकल्याणकारणम् ।
अधुना मूलराजस्तु, चित्रं लोकेषु गीयते ॥३॥

[तृतीयः पादः]

नमस्-पुरसो गतेः क-ख-प-फि रः सः ।२।३।१॥

गतिसंज्ञयोर्नमस्-पुरसोः क-ख-प-फि 'रस्य सः' स्यात् । नमस्कृत्य, पुरस्कृत्य । गतेरिति किम् ? नमः कृत्वा, तिस्रः पुरः करोति ॥१॥

तिरसो वा ।२।३।२॥

गतेस्तिरसो रस्य कखपफि 'स् वा' स्यात् । तिरस्कृत्य, तिरःकृत्य । गतेरित्येव– तिरः कृत्वा काष्ठं गतः ॥२॥

पुंसः ।२।३।३॥

पुम्सः सम्बन्धिनो रस्य कखपफि 'स्' स्यात् । पुंस्कोकिलः, पुंस्खातः, पुंस्पाकः, पुंस्फलम् ॥३॥

शिरोऽधसः पदे समासैक्ये ।२।३।४॥

अनयो रेफस्य पदशब्दे परे 'स्' स्यात् समासैक्ये । शिरस्पदम्, अधस्पदम् । समासेति किम् ? शिरः पदम् । ऐक्य इति किम् ? परमशिरःपदम् ॥४॥

अतः कृ-कमि-कंस-कुम्भ-कुशा-कर्णी-पात्रेऽनव्ययस्य ।२।३।५॥

आत् परस्याऽनव्ययस्य रस्य कादिस्थे कखपफि 'स्' स्यात् समासैक्ये । अयस्कृत्, यशस्कामः, पयस्कंसः, अयस्कुम्भः, अयस्कुशा, अयस्कर्णी, अयस्पात्रम् । अत इति किम् ? वाःपात्रम् । अनव्ययस्येति किम् ? स्वःकारः । समासैक्य इत्येव– उपपयःकारः ॥५॥

प्रत्यये ।२।३।६॥

अनव्ययस्य रस्य प्रत्ययविषये कखपफि 'स्' स्यात् । पयस्पाशम्, पयस्कल्पम्, पयस्कम् । अनव्ययस्येत्येव– स्वःपाशम् ॥६॥

रोः काम्ये ।२।३।७॥

अनव्ययस्य रस्य रोरेव काम्ये प्रत्यये 'स्' स्यात् । पयस्काम्यति । रोरिति किम् ? अहःकाम्यति ॥७॥

नामिनस्तयोः षः ।२।३।८॥

तयोः– प्रत्ययस्थे कखपफि, रोरेव च काम्ये नामिनः परस्य रस्य 'ष्' स्यात् । सर्पिष्पाशम्, धनुष्कल्पम्, धानुष्कः, सर्पिष्काम्यति । नामिन इति किम् ? अयस्कल्पम् । रोः काम्य इत्येव– गीःकाम्यति ॥८॥

निर्दुर्बहिराविष्प्रादुश्चतुराम् ।२।३।९॥

निरादीनां रस्य कखपफि 'ष्' स्यात् । निष्कृतम्, दुष्कृतम्, बहिष्पीतम्, आविष्कृतम्, प्रादुष्कृतम्, चतुष्पात्रम् ॥९॥

सुचो वा ।२।३।१०॥

सुजन्तस्थस्य रस्य कखपफि 'ष् वा' स्यात् । द्विष्करोति, द्वि≍करोति, द्विःकरोति । चतुष्फलति, चतुᳶफलति, चतुःफलति । कखपफीति किम् ? द्विश्चरति ॥१०॥

वेसुसोऽपेक्षायाम् ।२।३।११॥

इसुसूप्रत्ययान्तस्य रस्य कखपफि 'ष् वा' स्यात्, स्थानि-निमित्तयोरपेक्षा चेत् । सर्पिष्करोति, सर्पि≍करोति । धनुष्खादति, धनु≍खादति । अपेक्षायामिति किम् ? परमसर्पि≍कुण्डम् ॥११॥

नैकार्थेऽक्रिये ।२।३।१२॥

न विद्यते क्रिया प्रवृत्तिनिमित्तं यस्य तस्मिन्नेकार्थे–तुल्याधिकरणे पदे यत् कखपफं तस्मिन् परे इसुसूप्रत्ययान्तस्य रस्य 'ष् न' स्यात् । सर्पि≍कालकम् । यजुᳶपीतकम् । एकार्थ इति किम् ? सर्पिष्कुम्भे, सर्पि≍कुम्भे । अक्रिय इति किम् ? सर्पिष्क्रियते, सर्पि≍क्रियते ॥१२॥

समासेऽसमस्तस्य ।२।३।१३॥

पूर्वेणाऽसमस्तस्य इसुसूप्रत्ययान्तस्य रस्य कखपफि 'ष्' स्यात्, निमित्तनिमित्तिनौ चेदेकत्र समासे स्तः । सर्पिष्कुम्भः, धनुष्फलम् । समास इति किम् ? तिष्ठतु सर्पिः, पिबत्वमुदकम् । असमस्तस्येति किम् ? परमसर्पिः कुण्डम् ॥१३॥

भ्रातुष्पुत्र-कस्कादयः ।२।३।१४॥

भ्रातुष्पुत्रादयः कस्कादयश्च कखपफि रस्य यथासंख्यं कृतषत्वसत्वाः

साधवः स्युः । भ्रातुष्पुत्रः, परमयजुष्पात्रम् ; कस्कः, कौतस्कुतः ॥१४॥

नाम्यन्तस्था-कवर्गात् पदान्तः कृतस्य सः शिड्-नान्तरेऽपि ।२।३।१५॥

एभ्यः परस्य पदस्यान्तर्मध्ये कृतस्य कृतस्थस्य वा सस्य 'ष्' स्यात्, शिटा नकारेण चाऽन्तरेऽपि । आशिषा, नदीषु, वायुषु, वधूषु, पितृषु, एषा, गोषु, नौषु, सिषेवे; गीर्षु, हल्षु; शक्ष्यति, कुङ्षु । शिड्नान्तरेऽपि– सर्पिष्षु, यजूंषि । पदान्तरिति किम् ? दधिसेक् । कृतस्येति किम् ? विसम् ॥१५॥

समासेऽग्नेः स्तुतः ।२।३।१६॥

अग्नेः परस्य स्तुतः सस्य समासे 'ष्' स्यात् । अग्निष्टुत् ॥१६॥

ज्योतिरायुर्भ्यां च स्तोमस्य ।२।३।१७॥

आभ्यामग्नेश्च परस्य स्तोमस्य सस्य समासे 'ष्' स्यात् । ज्योतिःष्टोमः, आयुःष्टोमः, अग्निष्टोमः । समास इत्येव– ज्योतिः स्तोमं याति ॥१७॥

मातृ-पितुः स्वसुः ।२।३।१८॥

आभ्यां परस्य स्वसुः सस्य समासे 'ष्' स्यात् । मातृष्वसा, पितृष्वसा ॥१८॥

अलुपि वा ।२।३।१९॥

मातृपितुः परस्य स्वसुः सस्याऽलुपि समासे 'वा ष्' स्यात् । मातुःष्वसा, मातुःस्वसा; पितुःष्वसा, पितुःस्वसा ॥१९॥

नि-नद्याः स्नातेः कौशले ।२।३।२०॥

आभ्यां परस्य स्नातेः सस्य समासे 'ष्' स्यात्, कौशले गम्यमाने । निष्णो निष्णातो वा पाके वा नदीष्णो नदीष्णातो । प्रतरणे । कौशल इति किम् ? निस्नातः, नदीस्नः,—यः स्रोतसा ह्रियते ॥२०॥

प्रतेः स्नातस्य सूत्रे ।२।३।२१॥

प्रतेः परस्य स्नातस्य सः समासे 'ष्' स्यात्, सूत्रे वाच्ये । प्रतिष्णातं सूत्रम् । प्रत्ययान्तोपादानं किम् ? प्रतिस्नातृ सूत्रम् ॥२१॥

स्नानस्य नाम्नि ।२।३।२२॥

प्रतेः परस्य स्नानस्य सः समासे 'ष्' स्यात्, सूत्रविषये नाम्नि । प्रतिष्णानम्, सूत्रमित्यर्थः ॥२२॥

वेः स्तृः ।२।३।२३॥

वेः परस्य स्तृसस्य समासे 'ष्' स्यात्, नाम्नि । विष्टरो वृक्षः, विष्टरं पीठम् ॥२३॥

अभिनिष्टानः ।२।३।२४॥

अभि-निभ्यां स्तानः समासे कृतषत्वो निपात्यते नाम्नि । अभिनिष्टानो वर्णः ॥२४॥

गवि-युधेः स्थिरस्य ।२।३।२५॥

आभ्यां-परस्य स्थिरस्य सः समासे 'ष्' स्यात्, नाम्नि । गविष्ठिरः, युधिष्ठिरः ॥२५॥

एत्यकः ।२।३।२६॥

कवर्जान्नाम्यादेः परस्य स एति परे समासे 'ष्' स्यात्, नाम्नि । हरिषेणः, श्रीषेणः । अक इति किम् ? विष्वक्सेनः ॥२६॥

भादितो वा ।२।३।२७॥

नक्षत्रवाचिन इदन्तात् परस्य स एति परे समासे 'ष् वा' स्यात्, नाम्नि । रोहिणिषेणः, रोहिणिसेनः । इत इति किम् ? पुनर्वसुषेणः ॥२७॥

वि-कु-शमि-परेः स्थलस्य ।२।३।२८॥

एभ्यः परस्य स्थलस्य स समासे 'ष्' स्यात् । विष्ठलम्, कुष्ठलम्, शमिष्ठलम्, परिष्ठलम् ॥२८॥

कपेर्गोत्रे ।२।३।२९॥

कपेः परस्य स्थलस्य सः समासे 'ष्' स्यात्, गोत्रे वाच्ये । कपिष्ठल ऋषिः ॥२९॥

गो-ऽम्बा-ऽऽम्ब-सव्या-ऽप-द्वि-त्रि-भूम्यग्नि-शेकु-शङ्कु-कङ्कु-मञ्जि-पुञ्जि-बर्हिः-परमे-दिवेः स्थस्य ।२।३।३०॥

एभ्यः परस्य स्थस्य सः समासे 'ष्' स्यात् । गोष्ठम्, अम्बष्ठः,आम्बष्ठः सव्यष्ठः,अपष्ठः, द्विष्ठः,त्रिष्ठः,भूमिष्ठः,अग्निष्ठः,शेकुष्ठः, शङ्कुष्ठः,कुष्ठः,अङ्कुष्ठः मञ्जिष्ठः,पुञ्जिष्ठः,बर्हिष्ठः, परमेष्ठः, दिविष्ठः ॥३०॥

निर्दुस्सोः सेध-सन्धि-साम्नाम् ।२।३।३१॥

एभ्यः परेषां सेधादीनां सः समासे 'ष्' स्यात् । निःषेधः, दुःषेधः सुषेधः; निःषन्धिः,दुःषन्धिः,सुषन्धिः; निःषाम, दुःषाम, सुषाम ॥३१॥

प्रष्ठोऽग्रगे ।२।३।३२॥

प्रात् स्थस्य सः 'ष्' स्यात्, अग्रगामिन्यर्थे । प्रष्ठोऽग्रगः ॥३२॥

भीरुष्ठानादयः ।२।३।३३॥

एते समासे कृतषत्वाः साधवः स्युः । भीरुष्ठानम्, अङ्गुलिषङ्गः ॥३३॥

ह्रस्वान्नाम्नस्ति ।२।३।३४॥

नाम्नो विहिते तादौ प्रत्यये ह्रस्वान्नामिनः परस्य सः 'ष्' स्यात् । सर्पिष्टा, वपुष्टमम् । नामिन इत्येव– तेजस्ता ॥३४॥

निसस्तपेऽनासेवायाम् ।२।३।३५॥

निसः सस्तादौ तपतौ परे 'ष्' स्यात्, पुनःपुनःकरणाऽभावे । निष्टपति स्वर्णम्,=सकृदग्निं स्पर्शयतीत्यर्थः । तीत्येव– निरतपत् ॥३५॥

घस्-वसः ।२।३।३६॥

नाम्यादेः परस्य घस्-वसोः सः 'ष्' स्यात् । जक्षुः, उषितः ॥३६॥

णि-स्तोरेवाऽस्वद स्विद-सहः षणि ।२।३।३७॥

स्वदादिवर्जानां ण्यन्तानां स्तोरेव च सो नाम्यादेः परस्य षत्वभूते सनि 'ष्' स्यात् । सिषेवयिषति, तुष्टूषति । स्वदादिवर्जनं किम् ? सिस्वादयिषति, सिस्वेदयिषति, सिसाहयिषति । एवेति किम् ? सुसूषति । षणीति किम् ? सिषेव । षत्वं किम् ? सुषुप्सति ॥३७॥

सञ्जेर्वा ।२।३।३८॥

ण्यन्तस्य सञ्जेर्नाम्यादेः परस्य सः षणि 'ष् वा' स्यात् । सिषञ्जयिषति, सिसञ्जयिषति ॥३८॥

उपसर्गात् सुग्-सुव-सो-स्तु-स्तुभोऽट्यप्यद्वित्वे ।२।३।३९॥

द्व्युक्ताभावे सुनोत्यादेः स उपसर्गस्थान्नाम्यादेः परस्य 'ष्' स्यात्, अड्व्यवधानेऽपि । सुग्– अभिषुणोति, निःषुणोति, पर्यषुणोत् । सुव– अभिषुवति, पर्यषुवत् । सो– अभिष्यति, पर्यष्यत् । स्तु– अभिष्टौति, दुःष्टवम्, पर्यष्टौत् । स्तुभ्– अभिष्टोभते, पर्यष्टोभत । अद्वित्व इति किम् ? अभिसुसूषति ॥३९॥

स्था-सेनि-सेध-सिच-सञ्जां द्वित्वेऽपि ।२।३।४०॥

उपसर्गस्थान्नाम्यादेः परेषां स्थादीनां सः 'ष्' स्यात्, द्वित्वेऽप्यट्यपि। अधिष्ठास्यति, अधितष्ठौ, अत्यष्ठात् । अभिषेणयति, अभिषिषेणयिषति, अभ्यषेणयत् । प्रतिषेधति, प्रतिषिषेधिषति, प्रत्यषेधत् । अभिषिञ्चति, अभिषिषिक्षति, अभ्यषिञ्चत् । अभिषजति, अभिषषञ्ज, अभ्यषजत् ॥४०॥

अङ-प्रतिस्तब्ध-निस्तब्धे स्तम्भः ।२।३।४१॥

उपसर्गस्थान्नाम्यादेः परस्य स्तम्भस्सो द्वित्वेऽप्यट्यपि 'ष्' स्यात्, न चेत् स्तम्भिर्ङे प्रतिस्तब्ध-निस्तब्धयोश्च स्यात् । विष्टभ्नाति, वितष्टम्भ, प्रत्यष्टभ्नात् । ङादिवर्जनं किम् ? व्यतस्तम्भत्, प्रतिस्तब्धः, निस्तब्धः ॥४१॥

अवाच्चाऽऽश्रयोर्जाऽविदूरे ।२।३।४२॥

अवादुपसर्गात् परस्य स्तम्भः स आश्रयादिषु गम्यमानेषु द्वित्वेऽप्यटयपि 'ष' स्यात्, ङविषयश्चेत् स्तम्भिर्न स्यात् । आश्रय– आलम्बनम् । दुर्गमवष्टभ्नाति, अवतष्टम्भ, अवाष्टभ्नाद् वा । ऊर्ज– और्जित्यम् । अहो ! वृषलस्यावष्टम्भः । अविदूरम्– आसन्नम्, अदूरासन्नं च । अवष्टब्धा शरत् अवष्टब्धे सेने । चोऽनुक्तसमुच्चये, तेन उपष्टम्भः । अङ इत्येव– अवात स्तम्भत् ॥४२॥

व्यवात् स्वनोऽशने ।२।३।४३॥

वेरवाच्चोपसर्गात् परस्य स्वनः सोऽशने– भोजने द्वित्वेऽप्यट्यपि 'ष्' स्यात् । विष्वणति, अवष्वणति, विषष्वाण, अवषष्वाण, व्यष्वणत् अवाष्वणत्, व्यषिष्वणत्, अवाषिष्वणत् । अशन इति किम् ? विस्वनति मृदङ्गः ॥४३॥

सदोऽप्रतेः परोक्षायां त्वादेः ।२।३।४४॥

प्रतिवर्जोपसर्गस्थान्नाम्यादेः परस्य सदः सो द्वित्वेऽप्यट्यपि 'ष्' स्यात् परोक्षायां तु द्व्युक्तौ सत्याम् आदेः– पूर्वस्यैव । निषीदति, विषाषद्यते व्यषीषदत् । परोक्षायां त्वादेरेव– निषसाद । अप्रतेरिति किम् ? प्रतिसीदति ॥४४॥

स्वञ्जश्च ।२।३।४५॥

उपसर्गस्थान्नाम्यादेः परस्य स्वञ्जः सो द्वित्वेऽप्यट्यपि 'ष्' स्यात्, परोक्षायां त्वादेरेव । अभिष्वजते, अभिषिष्वङ्क्षते, प्रत्यष्वजत, परिषस्वजे ॥४५॥

परि-नि-वेः सेवः ।२।३।४६॥

पर्याद्युपसर्गस्थान्नाम्यादेः परस्य सेवतेः सो द्वित्वेऽप्यट्यपि 'ष्' स्यात् ।

परिषेवते, परिषिषेवे, परिषिषेविषते, पर्यषेवत, निषेवते, विषिषेवे ॥४६॥

सय-सितस्य ।२।३।४७॥

परि-नि-वेः परस्य सय-सितयोः सः 'ष्' स्यात् । परिषयः, निषयः, विषयः; परिषितः, निषितः, विषितः ॥४७॥

असोङ-सिवू-सह-स्सटाम् ।२।३।४८॥

परि-नि-विभ्यः परस्य सिवू-सहोः स्सटश्च सः 'ष्' स्यात्, न चेत् सिवू-सहौ सो-ङविषयौ स्याताम् ।परिषीव्यति, निषीव्यति,विषीव्यति ।परिषहते, निषहते, विषहते । परिष्करोति,विष्किरः । असोङेति किम् ? परिसोढः, मा परिसीषिवत्, मा परिसीषहत् ॥४८॥

स्तु-स्वञ्जश्चाऽटि नवा ।२।३।४९॥

परि-नि-वेः परस्य स्तु-स्वञ्जोरसोङ-सिवू-सह-स्सटां च सोऽटि सति 'ष् वा' स्यात् । पर्यष्टौत्, पर्यस्तौत्; न्यष्टौत्, न्यस्तौत्; व्यष्टौत्, व्यस्तौत् । पर्यष्वजत् ,पर्यस्वजत् ; न्यष्वजत् , न्यस्वजत् ; व्यष्वजत् , व्यस्वजत् । पर्यषीव्यत्, पर्यसीव्यत्; न्यषीव्यत्, न्यसीव्यत्; व्यषीव्यत्, व्यसीव्यत् । पर्यषहत, पर्यसहत; न्यषहत, न्यसहत; व्यषहत, व्यसहत । पर्यष्करोत्, पर्यस्करोत् । असोङसिवूसहेत्येव– पर्यसोढयत्, पर्यसीषिवत्, पर्यसीषहत् ॥४९॥

निरभ्यनोश्च स्यन्दस्याऽप्राणिनि ।२।३।५०॥

एभ्यः परि-नि-वेश्च परस्याऽप्राणिकर्तृकार्थवृत्तेः स्यन्दः सः 'ष् वा' स्यात् । निःष्यन्दते, निःस्यन्दते; अभिष्यन्दते, अभिस्यन्दते; अनुष्यन्दते, अनुस्यन्दते; परिष्यन्दते, परिस्यन्दते; निष्यन्दते, निस्यन्दते; विष्यन्दते, विस्यन्दते तैलम् । अप्राणिनीति किम् ? परिस्यन्दते मत्स्यः ॥५०॥

वेः स्कन्दोऽक्तयोः ।२।३।५१॥

विपूर्वस्य स्कन्दः सः 'ष् वा' स्यात्, न चेत् क्त-क्तवतू स्याताम् । विष्कन्ता,विस्कन्ता । अक्तयोरित्ति किम् ? विस्कन्नः, विस्कन्नवान् ॥५१॥

परेः ।२।३।५२॥

परेः स्कन्दः सः 'ष् वा' स्यात् । परिष्कन्ता, परिस्कन्ता; परिष्कण्णः, परिस्कन्नः ॥५२॥

निर्नेः स्फुर-स्फुलोः ।२।३।५३॥

आभ्यां परयोः स्फुर-स्फुलोः सः 'ष् वा' स्यात् । निःष्फुरति, निःस्फुरति; निष्फुरति, निस्फुरति; निःष्फुलति, निःस्फुलति; निष्फुलति, निस्फुलति ॥५३॥

वेः ।२।३।५४॥

वेः परयोः स्फुर-स्फुलोः सः 'ष् वा स्यात् । विष्फुरति, विस्फुरति; विष्फुलति, विस्फुलति ॥५४॥

स्कभ्नः ।२।३।५५॥

वेः स्कभ्नः सः 'ष् नित्यम्' स्यात् । विष्कभ्नाति ॥५५॥

निर्-दुः-सु-वेः सम-सूतेः ।२।३।५६॥

एभ्यः परस्य सम-सूत्योः सः 'ष्' स्यात् । निःषमः, दुःषमः, सुषमः, विषमः; निःषूतिः, दुःषूतिः, सुषूतिः, विषूतिः ॥५६॥

अवः स्वपः ।२।३।५७॥

निर्-दुः-सु-विपूर्वस्य वहीनस्य स्वपेः सः 'ष्' स्यात् । निःषुषुपतुः, दुःषुषुपतुः,सुषुषुपतुः,विषुषुपतुः। अव इति किम् ? दुःस्वप्नः ॥५७॥

प्रादुरुपसर्गाद्यस्वरेऽस्तेः ।२।३।५८॥

प्रादुरुपसर्गस्थाच्च नाम्यादेः परस्या-ऽस्तेः सो यादौ स्वरादौ च परे 'ष्' स्यात् । प्रादुःष्यात्, विष्यात्, निष्यात्; प्रादुःषन्ति, विषन्ति, निष-

न्ति । यस्वर इति किम् ? प्रादुःस्तः ॥५८॥

नस्सः ।२।३।५९॥

कृतद्वित्वस्य सस्य 'ष् न' स्यात् ॥ सुपिस्स्यते ॥५९॥

सिचो यङि ।२।३।६०॥

सिचः सो यङि 'ष् न' स्यात् । सेसिच्यते ॥६०॥

गतौ सेधः ।२।३।६१॥

गत्यर्थस्य सेधः सः 'ष् न' स्यात् । अभिसेधति गाः । गताविति किम् ? निषेधति पापात् ॥६१॥

सुगः स्य-सनि ।२।३।६२॥

सुनोतेः सः स्ये सनि च 'ष् न' स्यात् । अभिसोष्यति, सुसूषते । क्विप्—सुसूः ॥६२॥

र-षृवर्णान्नो ण एकपदेऽनन्त्यस्या-ऽल-च-ट-तवर्ग-श-सान्तरे ।२।३।६३॥

एभ्यः परस्यैभिः सहैकस्मिन्नेव पदे स्थितस्याऽनन्त्यस्य 'नो णः' स्यात्, ल-च-ट-तवर्गान् श-सौ च मुक्त्वाऽन्यस्मिन्निमित्त-कार्यिणोरन्तरेऽपि । तीर्णम्, पुष्णाति, नृणाम्, नॄणाम्, करणम्, बृंहणम्, अर्केण । एकपद इति किम् ? अग्निर्नयति, चर्मनासिकः । अनन्त्यस्येति किम् ? वृक्षान् । लादिवर्जनं किम् ? विरलेन, मूर्च्छनम्, दृढेन, तीर्थेन, रशना, रसना ॥६३॥

पूर्वपदस्थान्नाम्न्यगः ।२।३।६४॥

गन्तवर्जपूर्वपदस्थाद् र-षृवर्णात् परस्योत्तरपदस्थस्य 'नो ण्' स्यात् संज्ञायाम् । द्रुणसः, खरणाः, शूर्पणखा । नाम्नीति किम् ? मेषनासिकः । अग इति किम् ? ऋगयनम् ॥६४॥

नसस्य ।२।३।६५॥

पूर्वपदस्थाद् र-षृवर्णात् परस्य नसस्य 'नो ण्' स्यात्। प्रणसः ॥६५॥

निष्प्रा-ऽग्रे-ऽन्तः-खदिर-कार्श्या-ऽऽम्र-शरेक्षु-प्लक्ष-पीयुक्षा-भ्यो वनस्य ।२।३।६६॥

निरादिभ्यः परस्य वनस्य 'नो ण्' स्यात्। निर्वणम्, प्रवणम्,अग्रेवणम् ,अन्तर्वणम् ,खदिरवणम् ,कार्श्यवणम् ,आम्रवणम् ,शरवणम् ,इक्षुवणम् ,प्लक्षवणम्, पीयुक्षावणम् ॥६६॥

द्वि-त्रिस्वरौषधि-वृक्षेभ्यो नवाऽनिरिकादिभ्यः ।२।३।६७॥

द्विस्वरेभ्यस्त्रिस्वरेभ्यश्चेरिकादिवर्जेभ्य ओपधि-वृक्षवाचिभ्यः परस्य वनस्य 'नो ण् वा' स्यात्। दुर्वावणम्, दुर्वावनम्; माषवणम्,माषवनम्; नीवारवणम्, नीवारवनम्। वृक्ष– शिग्रुवणम्,शिग्रुवनम्; शिरीषवणम्, शिरीषवनम्। इरिकादिवर्जनं किम्? इरिकावनम् ॥६७॥

गिरिनद्यादीनाम् ।२।३।६८॥

एषाम् 'नो ण् वा' स्यात्। गिरिणदी, गिरिनदी; तुर्यमाणः, तुर्यमानः ॥६८॥

पानस्य भावकरणे ।२।३।६९॥

पूर्वपदस्थाद् रादेः परस्य भावकरणार्थस्य पानस्य 'नो ण् वा' स्यात्। क्षीरपाणं क्षीरपानं स्यात्। कषायपाणः कषायपानः कंसः ॥६९॥

देशे ।२।३।७०॥

पूर्वपदस्थाद् रादेः परस्य देशविषयस्य पानस्य 'नो ण् नित्यम्' स्यात्। क्षीरपाणा उशीनराः। देश इति किम्? क्षीरपाना गोदुहः ॥७०॥

ग्रामाऽग्रान्नियः ।२।३।७१॥

आभ्यां परस्य नियो 'नो ण्' स्यात्। ग्रामणीः, अग्रणीः ॥७१॥

वाह्याद् वाहनस्य ।२।३।७२॥

वाह्यवाचिनो रादिमतः पूर्वपदात् परस्य वाहनस्य 'नो ण्' स्यात् । इक्षु-वाहणम् । वाह्यादिति किम् ? सुरवाहनम् ॥७२॥

अतोऽह्नस्य ।२।३।७३॥

रादिमतोऽदन्तात् पूर्वपदात् परस्याऽह्नस्य 'नो ण्' स्यात् । पूर्वाह्णः । अत इति किम् ? दुरह्नः । अह्नस्येति किम् ? दीर्घाह्नी शरत् ॥७३॥

चतुस्त्रेर्हायनस्य वयसि ।२।३।७४॥

आभ्यां पूर्वपदाभ्यां परस्य हायनस्य 'नो ण्' स्यात्, वयसि गम्ये । चतुर्हायणो वत्सः, त्रिहायणी वडवा । वयसीति किम् ? चतुर्हायना शाला ॥७४॥

वोत्तरपदान्तन-स्यादेरयुव-पक्का-ऽह्नः ।२।३।७५॥

पूर्वपदस्थाद् रादेः परस्य उत्तरपदान्तभूतस्य नाऽऽगमस्य स्यादेश्च 'नो ण् वा' स्यात्, चेद् युवन्-पक्का-ऽहन्सम्बन्धी न स्यात् । व्रीहिवापिणौ, व्रीहिवापिनौ; माषवापाणि, माषवापानि; व्रीहिवापेण, व्रीहिवापेन । युवादिवर्जनं किम् ? आर्ययूना, प्रपक्कानि, दीर्घाह्नी शरत् ॥७५॥

कवर्गैकस्वरवति ।२।३।७६॥

पूर्वपदस्थाद् रादेः परस्य कवर्गवत्येकस्वरवति चोत्तरपदे सति, उत्तरपदान्तस्य नागमस्य स्यादेश्च 'नो ण्' स्यात्, न चेदसौ पक्कस्य । स्वर्गकामिणौ, वृषगामिणौ; ब्रह्महणौ, यूषपाणि । अपक्कस्येत्येव– क्षीरपक्केन ॥७६॥

अदुरुपसर्गान्तरो ण-हिनु-मीनाऽऽनेः ।२।३।७७॥

दुर्वर्जोपसर्गस्थादन्तःशब्दस्थाच्च रादेः परस्यैषाम् 'नो ण्' स्यात् । णेति णोपदेशा धातवः– प्रणमति, परिणायकः, अन्तर्णयति । हिनु– प्रहिणुतः । मीना– प्रमीणीतः । आनि– प्रयाणि । अदुरिति किम् ? दुर्नयः ॥७७॥

नशः शः ।२।३।७८॥

अदुरुपसर्गान्तःस्थाद् रादेः परस्य नशः शन्तस्य 'नो ण्' स्यात्। प्रणश्यति,अन्तर्णश्यति । श इति किम् ? प्रनङ्क्ष्यति ॥७८॥

ने-र्मा-दा-पत-पद-नद-गद-वपी-वही-शमू-चिग्-याति-वाति-द्राति-प्साति-स्यति-हन्ति-देग्धौ ।२।३।७९॥

अदुरुपसर्गान्तःस्थाद् रादेः परस्योपसर्गस्य नेर्नो माङादिषु परेषु 'ण्' स्यात् । प्रणिमिमीते, परिणिमयते । प्रणिददाति, परिणिदयते, प्रणिदधाति । प्रणिपतति । परिणिपद्यते । प्रणिनदति । प्रणिगदति । प्रणिवपति । प्रणिवहति । प्रणिशाम्यति । प्रणिचिनोति । प्रणियाति । प्रणिवाति । प्रणिद्राति । प्रणिप्साति । प्रणिस्यति । प्रणिहन्ति । प्रणिदेग्धि । अन्तर्णिमिमीते ॥७९॥

अक-खाद्यषान्ते पाठे वा ।२।३।८०॥

धातुपाठे क-खादिः षान्तश्च यो धातुस्ताभ्यामन्यस्मिन् धातौ परेऽदुरुपसर्गान्तःस्थाद् रादेः परस्य नेर्नो 'ण् वा' स्यात् । प्रणिपचति, प्रनिपचति । अकखादीति किम् ? प्रनिकरोति, प्रनिखनति । अषान्त इति किम् ? प्रनिद्वेष्टि । पाठ इति किम् ? प्रनिचकार ॥८०॥

द्वित्वेऽप्यन्तेऽप्यनितेः, परेस्तु वा ।२।३।८१॥

अदुरुपसर्गान्तःस्थाद् रादेः परस्याऽनितेर्नो द्वित्वा-ऽद्वित्वयोरन्ता-ऽनन्तयोश्च 'ण्' स्यात्, परिपूर्वस्य तु वा स्यात् । प्राणिणिपति, पराणिति, हे प्राण् ! । पर्यणिणिषति, पर्यनिनिषति; पर्यणिति, पर्यनिति; हे पर्यण् !, हे पर्यन् ! ॥८१॥

हनः ।२।३।८२॥

अदुरुपसर्गान्तःस्थाद् रादेः परस्य हन्तेर्नो 'ण्' स्यात् । प्रहण्यते, अन्त-

र्हण्यते ॥८२॥

व-मि वा ।२।३।८३॥

अदुरुपसर्गान्तःस्थाद् रादेः परस्य 'हन्तेर्नो व्-मोः परयोर्ण वा' स्यात् । प्रहण्वः, प्रहन्वः; प्रहण्मि, प्रहन्मि; अन्तर्हण्वः, अन्तर्हन्वः; अन्तर्हण्मः, अन्तर्हन्मः ॥८३॥

निंस-निक्ष-निन्दः कृति वा ।२।३।८४॥

अदुरुपसर्गान्तःस्थाद् रादेः परस्य निंसादिधातोर्नो 'ण् वा' स्यात्, कृत्-प्रत्यये । प्रणिंसनम्, प्रनिंसनम्; प्रणिक्षणम्, प्रनिक्षणम्; प्रणिन्दनम्, प्रनिन्दनम् । कृतीति किम् ? प्रणिंस्ते ॥८४॥

स्वरात् ।२।३।८५॥

अदुरुपसर्गान्तःस्थाद् रादेः परस्य स्वरादुत्तरस्य कृतो 'नो ण्' स्यात् । प्रहाणः, प्रहीणः ॥८५॥

नाम्यादेरेव ने ।२।३।८६॥

अदुरुपसर्गान्तःस्थाद् रादेः परस्य नाऽऽगमे सति नाम्यादेरेव धातोः परस्य स्वरादुत्तरस्य कृतस्य 'नो ण्' स्यात् । प्रेङ्खणम्, प्रेङ्गणम्, प्रेङ्गणीयम् । नाम्यादेरिति किम् ? प्रमङ्गनम् ॥८६॥

व्यञ्जनादेर्नाम्युपान्त्याद् वा ।२।३।८७॥

अदुरुपसर्गान्तःस्थाद् रादेः परो यो व्यञ्जनादिर्नाम्युपान्त्यो धातुस्ततः परस्य कृतः स्वरात्परस्य 'नो ण् वा' स्यात् । प्रमेहणम्, प्रमेहनम् । व्यञ्जनादेरिति किम् ? प्रोहणम् । नाम्युपान्त्यादिति किम् ? प्रवपणम्, प्रवहणम् । स्वरादित्येव— प्रभुग्नः । अदुरित्येव— दुर्मोहनः । ख-च-टादिवर्जनं किम् ? प्रभेदनम्, प्रभोजनम् । "स्वराद् [२, ३, ८५]" इत्यनेन नित्यप्राप्ते विभाषेयम् ॥८७॥

णेर्वा ।२।३।८८॥

अदुरुपसर्गान्तःस्थाद् रादेः परस्य ण्यन्तस्य धातोर्विहितस्य स्वरात्परस्य कृतो 'नो ण् वा' स्यात् । प्रमङ्गणा, प्रमङ्गना । विहितविशेषणं किम् ? प्रयाप्यमाणः प्रयाप्यमान इति क्यान्तरेऽपि स्यात् ॥८८॥

निर्विण्णः ।२।३।८९॥

निर्विदेः सत्ता-लाभ-विचारार्थात् परस्य क्तस्य 'नो णत्वम्' स्यात् । निर्विण्णः ॥८९॥

न ख्या-पूग्-भू-भा-कम-गम-प्याय-वेपो णेश्च ।२।३।९०॥

अदुरुपसर्गान्तःस्थाद् रादेः परेभ्यः ख्यादिभ्योऽण्यन्त-ण्यन्तेभ्यः परस्य कृतो 'नो ण् न' स्यात् । प्रख्यानम्, प्रख्यापनम् । प्रपवनम्, प्रपावनम् । प्रभवनम्, प्रभावना । प्रभायमानम्, प्रभापना । प्रकामिनौ, प्रकामना । अप्रगमनिः, प्रगमना । प्रप्यानः, प्रप्यायना । प्रवेपनीयम्, प्रवेपना ॥९०॥

देशेऽन्तरोऽयन-हनः ।२।३।९१॥

अन्तःशब्दात्परस्याऽयनस्य हन्तेश्च 'नो देशेऽर्थे ण् न' स्यात् । अन्तरयनोऽन्तर्हननो वा देशः । देश इति किम् ? अन्तरयणम्, अन्तर्हण्यते ॥९१॥

षात् पदे ।२।३।९२॥

पदे परतो यः षस्ततः परस्य 'नो ण् न' स्यात् । सर्पिष्पानम् । पद इति किम् ? सर्पिष्केण ॥९२॥

पदेऽन्तरेऽनाऽऽङ्यतद्धिते ।२।३।९३॥

आङन्तं तद्धितान्तं च मुक्त्वाऽन्यस्मिन् पदे निमित्त-कार्यिणोरन्तरे 'नो ण् न' स्यात् । प्रावनद्धम्, रोषभीमम्रुखेन । अनाङीति किम् ? प्राणद्धम् । अतद्धित इति किम् ? आर्द्रगोमयेण ॥९३॥

हनो घि ।२।३।९४॥

हन्तेर्णो घि निमित्तकार्यिणोरन्तरे सति 'ण् न' स्यात् । शत्रुघ्नः ॥९४॥

नृतेर्यङि ।२।३।९५॥

नृतेर्णो यङ्विषये 'ण् न' स्यात् । नरीनृत्यते, नरिनर्त्ति । यङीति किम्? हरिणर्त्ती नाम कश्चित् ॥९५॥

क्षुभ्नादीनाम् ।२।३।९६॥

एषाम् 'नो ण् न' स्यात् । क्षुभ्नाति, आचार्यानी ॥९६॥

पाठे धात्वादेर्णो नः ।२।३।९७॥

पाठे धात्वादे-'र्णो नः' स्यात् । नयति । पाठ इति किम्? णकारीयति । आदेरिति किम्? भणति ॥९७॥

षः सोऽष्ट्यै-ष्ठिव-ष्वष्कः ।२।३।९८॥

पाठे धात्वादेः 'षः सः' स्यात्, न तु ष्ट्यै-ष्ठिव-ष्वष्कां सम्बन्धी स्यात् । सहते । आदेरित्येव– लषति । ष्ट्यादिवर्जनं किम्? ष्ट्यायति, ष्ठीव्यति, ष्वष्कते ॥९८॥

ऋ-र ऌ-लं कृपोऽकृपीटादिषु ।२।३।९९॥

'कृपेर्ऋत ऌत्, रस्य च ल् स्यात्,' न तु कृपीटादिविषयस्य । क्ऌप्यते, क्ऌप्तः; कल्पते, कल्पयति । अकृपीटादिष्विति किम्? कृपीटम्, कृपाणः ॥९९॥

उपसर्गस्या-ऽयौ ।२।३।१००॥

उपसर्गस्थस्य 'रस्याऽयौ धातौ परे ल्' स्यात् । प्लायते, प्लयते ॥१००॥

ग्रो यङि ।२।३।१०१॥

यङि परे गिरते 'रो ल्' स्यात् । निजेगिल्यते ॥१०१॥

नवा स्वरे ।२।३।१०२॥

ओ रः स्वरादौ प्रत्यये परे विहितस्य 'ल् वा' स्यात् । गिलति, गिरति; निगाल्यते, निगार्यते । विहितविशेषणं किम् ? गिरः ॥१०२॥

परेर्घा-ऽङ्क-योगे ।२।३।१०३॥

परिस्थस्य रो घादौ परे 'ल् वा' स्यात् । पलिघः, परिघः; पल्यङ्कः, पर्यङ्कः; पलियोगः, परियोगः ॥१०३॥

ऋफिडादीनां डश्च लः ।२।३।१०४॥

एषाम् 'ऋ-रो ऌ-लौ डस्य च ल् वा' स्यात् । ऌफिडः, ऌफिलः; ऌतकः, ऋतकः; कपलिका, कपरिका ॥१०४॥

जपादीनां पो वः ।२।३।१०५।

एषाम् 'पो वो वा' स्यात् । जवा, जपा; पारावतः, पारापतः ॥१०५॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासन-लघुवृत्तौ द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥२.३॥

मूलराजासिधारायां निमग्ना ये महीभुजः ।
उन्मज्जन्तो विलोक्यन्ते स्वर्गङ्गाजलेषु ते ॥७॥

[चतुर्थः पादः]

स्त्रियां नृतोऽस्वस्रादेर्ङीः ।२।४।१॥

स्त्रीवृत्तेर्नान्ताद् ऋदन्ताच्च स्वस्रादिवर्जाद् 'ङीः' स्यात् । राज्ञी, अतिराज्ञी, कर्त्री । स्त्रियामिति किम् ? पञ्चनद्यः । अस्वस्रादेरिति किम् ? स्वसा, दुहिता ॥१॥

अधातूदृदितः ।२।४।२॥

अधातुर्य उदिद् ऋदिच्च तदन्तात् स्त्रीवृत्ते-'ङीः' स्यात् । भवती, अतिमहती, पचन्ती । अधात्विति किम् ? सुकन् स्त्री ॥२॥

अञ्चः ।२।४।३॥

अञ्चन्तात् स्त्रियां 'ङीः' स्यात् । प्राची, उदीची ॥३॥

ण-स्वरा-ऽघोषाद् वनो रश्च ।२।४।४॥

एतदन्ताद् विहितो यो वन् तदन्तात् स्त्रियां 'ङीः स्यात्, तद्योगे वनोऽन्तस्य रश्च' । अवावरी, धीवरी, मेरुदृश्वरी । ण-स्वरा-ऽघोषादिति किम् ? सहयुध्वा स्त्री । विहितविशेषणं किम् ? शर्वरी ॥४॥

वा बहुव्रीहेः ।२।४।५॥

ण-स्वरा-ऽघोषाद् विहितो यो वन् तदन्ताद् बहुव्रीहेः स्त्रियां 'ङीर्वा' स्यात्, रश्चान्तस्य । प्रियावावरी, प्रियावावा । बहुधीवरी, बहुधीवा । बहुमेरुदृश्वरी, बहुमेरुदृश्वा ॥५॥

वा पादः ।२।४।६॥

बहुव्रीहेस्तद्धेतुकपाच्छब्दान्तात् स्त्रियां 'ङीर्वा' स्यात् । द्विपदी, द्वीपात् । बहुव्रीहिनिमित्तो यः पाद् इति विशेषणादिह न स्यात्– पादमाचष्टे क्विपि पाद्, त्रयः पादोऽस्याः– त्रिपात् ॥६॥

ऊध्नः ।२।४।७॥

ऊधन्नन्ताद् बहुव्रीहेः स्त्रियां 'ङीः' स्यात् । कुण्डोध्नी ॥७॥

अशिशोः ।२।४।८॥

अशिशु इति बहुव्रीहेः स्त्रियां 'ङीः' स्यात् । अशिश्वी ॥८॥

संख्यादेर्हायनाद् वयसि ।२।४।९॥

संख्यादेर्हायनान्ताद् बहुव्रीहेः स्त्रियां 'ङीः स्यात्, वयसि गम्ये' । त्रिहायणी; चतुर्हायणी वडवा । वयसीति किम् ? चतुर्हायना शाला ॥९॥

दाम्नः ।२।४।१०॥

संख्यादेर्दामन्नन्ताद् बहुव्रीहेः स्त्रियां 'ङीः' स्यात् । द्विदाम्नी । संख्या-

देरित्येव– उद्दामानं पश्य ॥१०॥

अनो वा ।२।४।११॥

अन्नन्ताद् बहुव्रीहेः स्त्रियां 'ङीर्वा' स्यात् । बहुराज्ञ्यौ, बहुराजे, बहुराजानौ ॥११॥

नाम्नि ।२।४।१२॥

अन्नन्ताद् बहुव्रीहेः स्त्रियां 'संज्ञायां नित्यं ङीः' स्यात् । अधिराज्ञी, सुराज्ञी नाम ग्रामः ॥१२॥

नोपान्त्यवतः ।२।४।१३॥

यस्योपान्त्यलुग् नास्ति तस्मादन्नन्ताद् बहुव्रीहेः स्त्रियां 'ङीर्न' स्यात् । सुपर्वा, सुशर्मा । उपान्त्यवत इति किम् ? बहुराज्ञी ॥१३॥

मनः ।२।४।१४॥

मन्नन्तात् स्त्रियां 'ङीर्न' स्यात् । सीमानौ ॥१४॥

ताभ्यां वाऽऽप् डित् ।२।४।१५॥

मन्नन्ताद् बहुव्रीहेश्चाऽन्नन्तात् स्त्रियाम् 'आप् वा स्यात्, स च डित्' । सीमे, सुपर्वे; पक्षे– सीमानौ, सुपर्वाणौ ॥१५॥

अजादेः ।२।४।१६॥

अजादेस्तस्यैव स्त्रियाम् 'आप्' स्यात् । अजा, बाला, ज्येष्ठा, क्रुञ्चा ॥१६॥

ऋचि पादः पात्पदे ।२।४।१७॥

कृतपाद्भावपादस्य ऋच्यर्थे 'पात्पदेति निपात्यते' । त्रिपदा, त्रिपाद्, गायत्री । ऋचीति किम् ? द्विपात्,द्विपदी ॥१७॥

आत् ।२।४।१८॥

अकारान्तात् स्त्रियाम् 'आप्' स्यात् । खट्वा, या, सा ॥१८॥

गौरादिभ्यो मुख्यान्ङीः ।२।४।१९॥

गौरादिगणान्मुख्यात् स्त्रियां 'ङीः' स्यात् । गौरी, शबली । मुख्यादिति किम् ? वहुनदा भूमिः ॥१९॥

अणञेयेकण्-नञ्-स्नञ्-टिताम् ।२।४।२०॥

अणादीनां योऽत् तदन्तात्तेषामेव स्त्रियां 'ङीः' स्यात् । औपगवी,वैदी,-सौपर्णेयी,आक्षिकी,स्त्रैणी,पौंस्नी, जानुदघ्नी ॥२०॥

वयस्यनन्त्ये ।२।४।२१॥

कालकृता शरीरावस्था वयस्तस्मिन्नचरमे वर्त्तमानादकारान्तात् स्त्रियां 'ङीः' स्यात् । कुमारी, किशोरी, वधूटी । अनन्त्य इति किम् ? वृद्धा ॥२१॥

द्विगोः समाहारात् ।२।४।२२॥

समाहारद्विगोरदन्तात् स्त्रियां 'ङीः' स्यात् ।पञ्चपूली, दशराजी ॥२२॥

परिमाणात् तद्धितलुक्यबिस्ताऽऽचितकम्बल्यात् ।२।४।२३॥

परितः सर्वतो मानं परिमाणं रूढेः प्रस्थादि, बिस्तादिवर्जपरिमाणान्ताद् द्विगोरदन्तात् तद्धितलुकि स्त्रियां 'ङीः' स्यात् । द्वाभ्यां कुडवाभ्यां क्रीता द्विकुडवी । परिमाणादिति किम् ? पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वा । तद्धितलुकीति किम् ? द्विपण्या । बिस्तादिवर्जनं किम् ? द्विबिस्ता, द्व्याचिता, द्विकम्बल्या ॥२३॥

काण्डात् प्रमाणादक्षेत्रे ।२।४।२४॥

प्रमाणवाचिकाण्डान्तादक्षेत्रविषयाद् द्विगोस्तद्धितलुकि स्त्रियां 'ङीः' स्यात् । आयामः प्रमाणम्, द्वे काण्डे प्रमाणमस्याः द्विकाण्डी रज्जुः । प्रमाणादिति किम् ? द्विकाण्डा शाटी । अक्षेत्र इति किम् ? द्विकाण्डा

क्षेत्रभक्तिः ॥२४॥

पुरुषाद् वा ।२।४।२५॥

प्रमाणवाचिपुरुषान्ताद् द्विगोस्तद्धितलुकि स्त्रियां 'ङीर्वा' स्यात् । द्विपुरुषी द्विपुरुषा परिखा । तद्धितलुकीत्येव– पञ्च पुरुषाः समाहृताः पञ्चपुरुषी ॥२५॥

रेवत-रोहिणाद् भे ।२।४।२६॥

आभ्यां नक्षत्रवृत्तिभ्यां स्त्रियां 'ङीः' स्यात् । रेवती, रोहिणी, रेवत्यां जाता रेवती । भ इति किम् ? रेवता ॥२६॥

नीलात् प्राण्यौषध्योः ।२।४।२७॥

प्राणीन्यौषधौ च नीलात् स्त्रियां 'ङीः' स्यात् । नीली गौः, नीली औषधिः, नीलाऽन्या ॥२७॥

क्ताच्च नाम्नि वा ।२।४।२८॥

नीलात् क्तान्ताच्च स्त्रियां संज्ञायां 'ङीर्वा' स्यात् । नीली, नीला; प्रवृद्धविलूनी, प्रवृद्धविलूना ॥२८॥

केवल-मामक-भागधेय-पापा-ऽपर-समाना-ऽऽर्यकृत-सुमङ्गल-भेषजात् ।२।४।२९॥

एभ्यो नाम्नि स्त्रियां 'ङीः' स्यात् । केवली ज्योतिः,मामकी,भागधेयी, पापी,अपरी,समानी, आर्यकृती,सुमङ्गली, भेषजी । नाम्नीत्येव– केवला॥२९॥

भाज-गोण-नाग-स्थल-कुण्ड-काल-कुश-कामुक-कट-कबरात् पक्वा-ऽऽवपन-स्थूला-ऽकृत्रिमा-ऽमत्र-कृष्णा-ऽऽयसी-रिरंसु-श्रोणि-केशपाशे ।२।४।३०॥

एभ्यो यथासंख्यं पक्वादिष्वर्थेषु स्त्रियां 'नाम्नि ङीः, स्यात् । भाजी पक्वा चेत्, भाजाऽन्या । गोणी आवपनम्, गोणाऽन्या । नागी स्थूला,नागाऽन्या ।स्थली अकृत्रिमा,स्थलाऽन्या ।कुण्डी अमत्रम्, कुण्डाऽन्या। काली

कृष्णा,कालाऽन्या।कुशी आयसी,कुशाऽन्या।कामुकी रिरंसुः, कामुकाऽन्या। कटी श्रोणिः,कटाऽन्या।कबरी केशपाशः,कबराऽन्या ॥३०॥

नवा शोणादेः ।२।४।३१॥

शोणादेः स्त्रियां 'ङीर्वा' स्यात्। शोणी, शोणा; चण्डी, चण्डा ॥३१॥

इतोऽक्त्यर्थात् ।२।४।३२॥

क्त्यर्थप्रत्ययान्तवर्जाद् इदन्तात् स्त्रियां 'ङीर्वा' स्यात्। भूमी,भूमिः; धूली,धूलिः। अक्त्यर्थादिति किम्? कृतिः, अकरणिः, हानिः ॥३२॥

पद्धतेः ।२।४।३३॥

अस्मात् स्त्रियां 'ङीर्वा' स्यात्। पद्धती, पद्धतिः ॥३३॥

शक्तेः शस्त्रे ।२।४।३४॥

अस्माच्छस्त्रे स्त्रियां 'ङीर्वा' स्यात्। शक्ती,शक्तिः। शस्त्र इति किम्? शक्तिः– सामर्थ्यम् ॥३४॥

स्वरादुतो गुणादखरोः ।२।४।३५॥

स्वरात् परो य उत् तदन्ताद् गुणवचनात् खरुवर्जात् स्त्रियां 'ङीर्वा' स्यात्। पट्वी,पटुः। विभ्वी,विभुः। स्वरादिति किम्? पाण्डुर्भूमिः। गुणादिति किम्? आखुः स्त्री। अखरोरिति? खरुरियम् ॥३५॥

श्येतैत-हरित-भरत-रोहिताद् वर्णात् तो नश्च ।२।४।३६॥

एभ्यो वर्णवाचिभ्यः स्त्रियां 'ङीर्वा स्यात्,तद्योगे तो न् च'। श्येनी, श्येता; एनी,एता; हरिणी, हरिता; भरणी, भरता; रोहिणी, रोहिता। वर्णादिति किम्? श्येता, एता ॥३६॥

क्नः पलिता-ऽसितात् ।२।४।३७॥

त इति चेति चाऽनुवर्त्तते, आभ्यां स्त्रियां 'ङीर्वा स्यात् तद्योगे तः क्नः'।

पलिक्नी, पलिता; असिक्नी, असिता ॥३७॥ [।२।४।३८॥

असह-नञ्-विद्यमानपूर्वपदात् स्वाङ्गादक्रोडादिभ्यः

सहादिवर्जपूर्वपदं यत् स्वाङ्गं तदन्तात् क्रोडादिवर्जाद् अदन्तात् स्त्रियां 'ङीर्वा' स्यात्। पीनस्तनी, पीनस्तना; अतिकेशी, अतिकेशा माला। सहादिवर्जनं किम्? सहकेशा, अकेशा, विद्यमानकेशा। क्रोडादिवर्जनं किम्? कल्याणक्रोडा, पीनगुदा, दीर्घवाला। स्वाङ्गादिति, किम्? बहुशोफा, बहुज्ञाना, बहुयवा ॥३८॥ [।२।४।३९॥

नासिकोदरोष्ठ-जङ्घा-दन्त-कर्ण-शृङ्गा-ऽङ्ग-गात्र-कण्ठात्

सहादिवर्जपूर्वपदेभ्य एभ्यः स्वाङ्गेभ्यः स्त्रियां 'ङीर्वा' स्यात्। तुङ्गनासिकी, तुङ्गनासिका; कृशोदरी, कृशोदरा; बिम्बोष्ठी, बिम्बोष्ठा; दीर्घजङ्घी, दीर्घजङ्घा; समदन्ती, समदन्ता; चारुकर्णी, चारुकर्णा; तीक्ष्णशृङ्गी, तीक्ष्णशृङ्गा; मृद्वङ्गी, मृद्वङ्गा; सुगात्री, सुगात्रा; सुकण्ठी, सुकण्ठा। पूर्वेण सिद्धे नियमार्थमिदम्, तेन बहुस्वर-संयोगोपान्त्येभ्योऽन्येभ्यो मा भूत्—सुललाटा, सुपार्श्वा ॥३९॥

नख-मुखादनाम्नि ।२।४।४०॥

सहादिवर्जपूर्वपदाभ्यां स्वाङ्गाभ्यामाभ्याम् 'असंज्ञायामेव स्त्रियां ङीर्वा' स्यात्। शूर्पनखी, शूर्पनखा; चन्द्रमुखी, चन्द्रमुखा। अनाम्नीति किम्? शूर्पणखा, कालमुखा ॥४०॥

पुच्छात् ।२।४।४१॥

सहादिवर्जपूर्वपदात् स्वाङ्गात् पुच्छात् स्त्रियां 'ङीर्वा' स्यात्। दीर्घपुच्छी, दीर्घपुच्छा ॥४१॥

कबर-मणि-विष-शरादेः ।२।४।४२॥

एतत्पूर्वपदात् पुच्छात् स्त्रियां 'ङीर्नित्यम्' स्यात्। कबरपुच्छी, मणि-

पुच्छी, विषपुच्छी, शरपुच्छी ॥४२॥

पक्षाच्चोपमाऽऽदेः ।२।४।४३॥

उपमानपूर्वात् पक्षात् पुच्छाच्च स्त्रियां 'ङीः' स्यात् । उलूकपक्षी शाला, उलूकपुच्छी सेना ॥४३॥

क्रीतात् करणादेः ।२।४।४४॥

करणादेः क्रीतान्तादन्तात् स्त्रियां 'ङीः' स्यात् । अश्वक्रीती, मनसाक्रीती । आदेरिति किम् ? अश्वेन क्रीता ॥४४॥

क्तादल्पे ।२।४।४५॥

क्तान्तात् करणादेरल्पेऽर्थे स्त्रियां 'ङीः' स्यात् । अभ्रविलिप्ती द्यौः, अल्पाभ्रेत्यर्थः। अल्प इति किम् ? चन्दनानुलिप्ता स्त्री ॥४५॥

स्वाङ्गादेरकृत-मित-जात-प्रतिपन्नाद् बहुव्रीहेः ।२।४।४६॥

स्वाङ्गादेः कृतादिवर्जात् क्तान्ताद् बहुव्रीहेः स्त्रियां 'ङीः' स्यात् । शङ्खभिन्नी, ऊरुभिन्नी । कृतादिवर्जनं किम् ? दन्तकृता, दन्तमिता, दन्तजाता, दन्तप्रतिपन्ना ॥४६॥

अनाच्छादजात्यादेर्नवा ।२।४।४७॥

आच्छादवर्जा या जातिस्तदवयवात् कृतादिवर्जात् क्तान्ताद् बहुव्रीहेः स्त्रियां 'ङीर्वा' स्यात् । शार्ङ्गरजग्धी, शार्ङ्गरजग्धा । आच्छादवर्जनं किम् ? वस्त्रच्छन्ना । जात्यादेरिति किम् ? मासयाता । अकृताद्यन्तादित्येव— कुण्डकृता ॥४७॥

पत्युर्नः ।२।४।४८॥

पत्यन्ताद् बहुव्रीहेः स्त्रियां 'ङीर्वा स्यात्, तद्योगेऽन्तस्य न् च'। दृढपत्नी, दृढपतिः । मुख्यादित्येव— बहुस्थूलपतिः पुरी ॥४८॥

सादेः ।२।४।४९॥

सपूर्वपदात् पत्यन्तात् स्त्रियां 'ङीर्वा स्यात्, तद्योगेऽन्तस्य न् च'। ग्रामस्य पतिः– ग्रामपत्नी, ग्रामपतिः। सादेरिति किम्? पतिरियम्, ग्रामस्य पतिरियम् ॥४९॥

सपत्न्यादौ ।२।४।५०॥ [॥५०॥

एषु पतिशब्दात् स्त्रियां 'ङीः स्यात्, अन्तस्य न् च'। सपत्नी, एकपत्नी

ऊढायाम् ।२।४।५१॥

पत्युः परिणीतायां स्त्रियां 'ङीः स्यात्, न् चाऽन्तस्य'। पत्नी, वृषलस्य पत्नी ॥५१॥

पाणिगृहीतीति ।२।४।५२॥

पाणीगृहीतीतिप्रकाराः शब्दा ऊढायां स्त्रियां 'ङ्यन्ता निपात्यन्ते'। पाणिगृहीती, करगृहीती। ऊढायामित्येव– पाणिगृहीताऽन्या ॥५२॥

पतिवत्न्यन्तर्वत्न्यौ भार्या-गर्भिण्योः ।२।४।५३॥

भार्या– अविधवा स्त्री, तस्यां गर्भिण्यां च यथासङ्ख्यम् 'एतौ निपात्येते'। पतिवत्नी, अन्तर्वत्नी ॥५३॥

जातेरयान्त-नित्यस्त्री-शूद्रात् ।२।४।५४॥

जातिवाचिनोऽदन्तात् स्त्रियां 'ङीः' स्यात्, न तु यान्त-नित्यस्त्री-शूद्रात्। कुक्कुटी, वृषली, नाडायनी, कठी। जातेरिति किम्? मुण्डा। यान्तवर्जनं किम्? क्षत्रिया। नित्यस्त्रीवर्जनमिति किम्? खट्वा। शूद्रवर्जनं किम्? शूद्रा। आदित्येव– आखुः ॥५४॥

पाक-कर्ण-पर्ण-वालान्तात् ।२।४।५५॥

पाकाद्यन्ताया जातेः स्त्रियां 'ङीः' स्यात्। ओदनपाकी, आखुकर्णी, मुद्गपर्णी, गोवाली। जातेरित्येव– बहुपाका यवागूः ॥५५॥

असत्-काण्ड-प्रान्त-शतैकाञ्चः पुष्पात् ।२।४।५६॥

सदादिवर्जेभ्यः परो यः पुष्पशब्दस्तदन्ताज्जातेः स्त्रियां 'ङीः' स्यात् । शङ्खपुष्पी । सदादिवर्जनं किम् ? सत्पुष्पा, काण्डपुष्पा, प्रान्तपुष्पा, शतपुष्पा, एकपुष्पा, प्राक्पुष्पा ॥५६॥

असम्-भस्त्रा-ऽजिनैक-शण-पिण्डात् फलात् ।२।४।५७॥

समादिवर्जेभ्यो यः फलशब्दस्तदन्ताज्जातेः स्त्रियां 'ङीः' स्यात् । दासीफली । समादिप्रतिषेधः किम् ? संफला, भस्त्राफला, अजिनफला, एकफला, शणफला, पिण्डफला ओषधिः ॥५७॥

अनञो मूलात् ।२।४।५८॥

नञ्वर्जात् परो यो मूलशब्दस्तदन्ताज्जातेः स्त्रियां 'ङीः' स्यात् । दर्भमूली, शीर्षमूली । अनञ इति किम् ? अमूला ॥५८॥

धवाद् योगादपालकान्तात् ।२।४।५९॥

धवो– भर्ता, तद्वाचिनः सम्बन्धात् स्त्रीवृत्तेः पालकान्तशब्दवर्जात् 'ङीः' स्यात् । प्रष्ठी, गणकी । धवादिति किम् ? प्रसूता । योगादिति किम् ? देवदत्तो धवः, देवदत्ता स्त्री स्वतः । अपालकान्तादिति किम् ? गोपालकस्य स्त्री गोपालिका । आदित्येव– सहिष्णोः स्त्री सहिष्णुः ॥५९॥

पूतक्रतु-वृषाकप्यग्नि-कुसित-कुसीदादै च ।२।४।६०॥

एभ्यो धववाचिभ्यस्तद्योगात् स्त्रीवृत्तिभ्यो 'ङीः स्यात्, ङीयोगे चैषामैरन्तस्य' । पूतक्रतायी, वृषाकपायी, अग्नायी, कुसितायी, कुसीदायी ॥६०॥

मनोरौ च वा ।२।४।६१॥

धववृत्तेर्मनोर्योगात् स्त्रीवृत्ते-'ङीर्वा स्यात्, ङीयोगे चास्य औरैश्चान्तस्य' । मनावी, मनायी, मनुः ॥६१॥

वरुणेन्द्र-रुद्र-भव-शर्व-मृडादान् चान्तः ।२।४।६२॥

एभ्यो धववाचिभ्यो योगात् स्त्रीवृत्तिभ्यो 'ङीः स्यात्, ङीयोगे आन्

चान्तः'। वरुणानी,इन्द्राणी,रुद्राणी, भवानी,शर्वाणी, मृडानी ॥६२॥

मातुला-ऽऽचार्योपाध्यायाद् वा ।२।४।६३॥

एभ्यो धववाचिभ्यो योगात् स्त्रीवृत्तिभ्यो 'ङीः स्यात्, ङीयोगे चाऽऽनन्तो वा'। मातुलानी, मातुली; आचार्यानी, आचार्यी; उपाध्यायानी, उपाध्यायी ॥६३॥

सूर्याद् देवतायां वा ।२।४।६४॥

सूर्याद् धववाचिनो योगाद् देवतास्त्रीवृत्ते-'ङीर्वा स्यात्, ङीयोगे चाऽऽनन्तः'। सूर्याणी,सूर्या। देवतायामिति किम्? मानुषी सूरी ॥६४॥

यव-यवना-ऽरण्य-हिमाद् दोष-लिप्युरु-महत्त्वे ।२।४।६५॥

एभ्यो यथासङ्ख्यं दोषादौ गम्ये स्त्रियां 'ङीः स्यात्,ङीयोगे चाऽऽनन्तः'। यवानी, यवनानी लिपिः, अरण्यानी, हिमानी ॥६५॥

अर्य-क्षत्रियाद् वा ।२।४।६६॥

आभ्यां स्त्रियां 'ङीर्वा स्यात्,ङीयोगे चाऽऽनन्तः। अर्याणी, अर्या; क्षत्रियाणी, क्षत्रिया ॥६६॥

यञो डायन् च वा ।२।४।६७॥

यञन्तात् स्त्रियां 'ङीः स्यात्, ङीयोगे च डायनन्तो वा' स्यात्। गार्गी, गार्ग्यायणी ॥६७॥

लोहितादिशकलान्तात् ।२।४।६८॥

लोहितादेः शकलान्तात् यञन्तात् स्त्रियां 'ङीः स्यात्, तद्योगे च डायनन्तः'। लौहित्यायनी, शाकल्यायनी ॥६८॥

षा-ऽवटाद् वा ।२।४।६९॥

षान्ताद् अवटाच्च यञन्तात् स्त्रियां 'ङीर्वा स्यात्, ङीयोगे च डायनन्तः'। पौतिमाष्यायणी,पौतिमाष्या; आवट्यायनी, आवट्या ॥६९॥

कौरव्य-माण्डूका-ऽऽसुरेः ।२।४।७०॥

एभ्यः स्त्रियां 'ङीः स्यात्, ङीयोगे च डायनन्तः'। कौरव्यायणी, माण्डूकायनी, आसुरायणी ॥७०॥

इञ इतः ।२।४।७१॥

इञन्ताद् इदन्तात् स्त्रियां 'ङीः' स्यात्। सौतङ्गमी। इत इति किम्? कारीषगन्ध्या ॥७१॥

नुर्जातेः ।२।४।७२॥

मनुष्यजातिवाचिन इदन्तात् स्त्रियां 'ङीः' स्यात्। कुन्ती,दाक्षी। इत इत्येव– दरत्। नुरिति किम्? तित्तिरिः। जातेरिति किम्? निष्कौशाम्बिः ॥७२॥

उतोऽप्राणिनश्चाऽयु-रज्ज्वादिभ्य ऊङ् ।२।४।७३॥

उदन्तान्नृजातेरप्राणिजातिवाचिनश्च स्त्रियाम् 'ऊङ् स्यात्, न तु य्वन्ताद् रज्ज्वादिभ्यश्च'। कुरूः,ब्रह्मबन्धूः; अलाबूः, कर्कन्धूः। उत इति किम्? वधूः। अप्राणिनश्चेति किम्? आखुः। जातेरित्येव– पटुः स्त्री। यु-रज्ज्वादिवर्जनं किम्? अध्वर्युः स्त्री, रज्जुः, हनुः ॥७३॥

बाह्वन्त-कद्रु-कमण्डलोर्नाम्नि ।२।४।७४॥

बाह्वन्तात् कद्रु-कमण्डलुभ्यां च संज्ञायां स्त्रियाम् 'ऊङ्' स्यात्। मद्रबाहूः, कद्रूः,कमण्डलूः। नाम्नीति किम्? वृत्तबाहुः ॥७४॥

उपमान-सहित-संहित-सह-शफ-वाम-लक्ष्मणाद्यूरोः ।२।४।७५॥

एतत्पूर्वपदादूरोः स्त्रियाम् 'ऊङ्' स्यात्। करभोरूः, सहितोरूः, संहितोरूः,सहोरूः,शफोरूः,वामोरूः, लक्ष्मणोरूः। उपमानाद्यादेरिति किम्? पीनोरुः ॥७५॥

नारी-सखी-पङ्गू-श्वश्रू ।२।४।७६॥

एते 'ङ्यन्ता ऊङन्ताश्च निपात्यन्ते' ॥७६॥

यूनस्तिः ।२।४।७७॥

यूनः स्त्रियां 'तिः' स्यात् । युवतिः । मुख्यादित्येव– निर्यूनी ॥७७॥

अनार्षे वृद्धेऽणिञो बहुस्वर-गुरूपान्त्यस्या-ऽन्तस्य ष्यः ।२।४।७८।

अनार्षे वृद्धे विहितौ यावणिञौ तदन्तस्य सतो बहुस्वरस्य गुरूपान्त्यस्य नाम्नो-ऽन्तस्य 'ष्यः' स्यात् ।कारीषगन्ध्या,वालाक्या।अनार्ष इति किम् ? वासिष्ठी। वृद्ध इति किम् ?आहिच्छत्री।अणिञ इति किम् ? आर्त्तभागी । बहुस्वरेति किम् ? दाक्षी।गुरूपान्त्यस्येति किम् ?औपगवी।अणिञन्तस्य सतो बहुस्वरादिविशेषणं किम् ?दौवार्या, औडुलोम्या ॥७८॥

कुलाख्यानाम् ।२।४।७९॥

कुलमाऽऽख्यायते यकाभिस्तासामनार्षवृद्धाणिञन्तानामन्तस्य स्त्रियां 'ष्यः' स्यात् । पौणिक्या, गौप्या । अनार्ष इत्येव– गौतमी ॥७९॥

क्रौड्यादीनाम् ।२।४।८०॥

क्रौडि इत्यादीनामणिञन्तानामन्तस्य स्त्रियां 'ष्यः' स्यात् । क्रौड्या, लाड्या ॥८०॥

भोज-सूतयोः क्षत्रिया-युवत्योः ।२।४।८१॥

अनयोरन्तस्य यथासंख्यं क्षत्रिया-युवत्योः स्त्रियां 'ष्यः' स्यात् । भोज्या क्षत्रिया, सूत्या युवतिः । अन्या तु भोजा, सूता ॥८१॥

दैवयज्ञि-शौचिवृक्षि सात्यमुग्रि-काण्ठेविद्धेर्वा ।२।४।८२॥

एषाम् इञन्तानां स्त्रियामन्तस्य 'ष्यो वा' स्यात् । दैवयज्ञ्या, दैवयज्ञी; शौचिवृक्ष्या, शौचिवृक्षी; सात्यमुग्र्या, सात्यमुग्री; काण्ठेविद्ध्या, काण्ठेविद्धी ॥८२॥

ष्या पुत्र-पत्योः केवलयोरीच् तत्पुरुषे ।२।४।८३॥

मुख्य आवन्तः ष्यः पुत्र–पत्योः केवलयोः परयोस्तत्पुरुषे समासे 'ईच्' स्यात् । कारीषगन्धीपुत्रः, कारीषगन्धीपतिः । ष्येति किम् ? इभ्यापुत्रः । केवलयोरिति किम् ? कारीषगन्ध्यापुत्रकुलम् ॥८३॥

बन्धौ बहुव्रीहौ ।२।४।८४॥

मुख्य आबन्तः ष्यो बन्धौ केवले परे 'बहुव्रीहावीच्' स्यात् । कारीषगन्धीबन्धुः । केवल इत्येव– कारीषगन्ध्याबन्धुकुलम् । मुख्य इत्येव– अतिकारीषगन्ध्या बन्धुः ॥ ८४॥

मात-मातृ-मातृके वा ।२।४।८५॥

मुख्य आबन्तः ष्यो मातादिषु केवलेषु परेषु 'बहुव्रीहावीज् वा' स्यात् । कारीषगन्धीमातः, कारीषगन्ध्यामातः; कारीषगन्धीमाता, कारीषगन्ध्यामाता । कारीषगन्धीमातृकः, कारीषगन्ध्यामातृकः ॥८५॥

अस्य ङ्यां लुक् ।२।४।८६॥

ङ्यां परे '-ऽस्य लुक्' स्यात् । मद्रचरी ॥८६॥

मत्स्यस्य यः ।२।४।८७॥

'मत्स्यस्य यो ङ्यां लुक्' स्यात् । मत्सी ॥८७॥

व्यञ्जनात् तद्धितस्य ।२।४।८८॥

व्यञ्जनात् परस्य तद्धितस्य 'यो ङ्यां लुक्' स्यात् । मनुषी । व्यञ्जनादिति किम् ? कारिकेयी । तद्धितस्येति किम् ? वैश्यी ॥८८॥

सूर्या-ऽऽगस्त्ययोरीये च ।२।४।८९॥

अनयो-'र्यो ङ्यामीये च प्रत्यये लुक्' स्यात् । सूरी, आगस्ती; सौरीयः, आगस्तीयः ॥८९॥

तिष्य-पुष्ययोर्भाऽणि ।२।४।९०॥

भम्– नक्षत्रम्, तस्याऽणि परेऽनयो-'र्यो लुक्' स्यात् । तैषी रात्रिः, पौषमहः । भाणीति किम् ? तैष्यश्चरुः ॥९०॥

आपत्यस्य क्य-च्व्योः ।२।४।९१॥

व्यञ्जनात् परस्याऽऽपत्यस्य 'यः क्ये च्वौ च परे लुक्' स्यात् । गार्गीयति, गार्गीयते, गार्गीभूतः । आपत्यस्येति किम् ? साङ्काश्यीयति । व्यञ्जनादित्येव– कारिकेयीयति ॥९१॥

तद्धितयस्वरेऽनाऽऽति ।२।४।९२॥

व्यञ्जनात् परस्याऽऽपत्यस्य 'यो यादावादादिवर्जस्वरादौ च तद्धिते लुक्' स्यात् । गार्ग्यः, गार्गकम् । आपत्यस्येत्येव– काम्पील्यकः । तद्धितेति किम् ? वात्स्येन । अनातीति किम् ? गार्ग्यायणः ॥९२॥

बिल्वकीयादेरीयस्य ।२।४।९३।

नडादिस्था बिल्वादयः, तेषां कीयप्रत्ययान्तानाम् 'ईयस्य तद्धितयस्वरे लुक्' स्यात् । बैल्वकाः, वैणुकाः । बिल्वकीयादेरिति किम् ? नाडकीयः ॥९३॥

न राजन्य-मनुष्योरके ।२।४।९४॥

अनयो-'र्योऽके परे लुग् न' स्यात् । राजन्यानां समूहो राजन्यकम्, एवं मानुष्यकम् ॥९४॥

ङ्यादेर्गौणस्याक्विपस्तद्धितलुक्यगोणी-सूच्योः ।२।४।९५॥

'ङ्यादेः प्रत्ययस्य गौणस्याक्विबन्तस्य तद्धितलुकि लुक् स्यात्, न तु गोणी-सूच्योः' । सप्तकुमारः, पञ्चेन्द्रः, पञ्चयुवा, द्विपङ्गुः । गौणस्येति किम् ? अवन्ती । अक्विप इति किम् ? पञ्चकुमारी । अगोणी-सूच्योरिति किम् ? पञ्चगोणिः, दशसूचिः ॥९५॥

गोश्चान्ते ह्रस्वोऽनंशिसमासेयोबहुव्रीहौ ।२।४।९६॥

गौणस्याऽक्लिपो गोऽर्थ्याद्यन्तस्य चान्ते वर्त्तमानस्य 'ह्रस्वः' स्यात्, न चेदसावंशिसमासान्त ईयस्वन्तबहुव्रीह्यन्तो वा । चित्रगुः, निष्कौशाम्बिः, अतिखट्वः, अतिब्रह्मबन्धुः । गौणस्येत्येव– सुगौः, राजकुमारी । अक्लिप इत्येव– प्रियगौः, प्रियकुमारी चैत्रः । गोश्चेति किम् ? अतितन्त्रीः । अन्त इति किम् ? गोकुलम्, कुमारीप्रियः, कन्यापुरम् । अंशिसमासादिवर्जनं किम् ? अर्द्धपिप्पली, बहुश्रेयसी ना ॥९६॥

क्लीबे ।२।४।९७॥

नपुंसकवृत्तेः स्वरान्तस्य नाम्नो 'ह्रस्वः' स्यात् । कीलालपम्, अतिनु कुलम् ॥९७॥

वेदूतोऽनव्यय-य्वृदीच्-ङ्यायुवः पदे ।२।४।९८॥

ईदूतोरुत्तरपदे परे 'ह्रस्वो वा' स्यात्, न चेतावव्ययौ य्वृतौ ईचौ ङ्यौ इयुवस्थानौ च स्याताम् । लक्ष्मिपुत्रः, लक्ष्मीपुत्रः; खलपुपुत्रः खलपूपुत्रः । अव्ययादिवर्जनं किम् ? काण्डीभूतम्, इन्द्रह्वपुत्रः, कारीषगन्धीपुत्रः, गार्गीपुत्रः, श्रीकुलम्, भ्रूकुलम् ॥९८॥

ङ्यापो बहुलं नाम्नि ।२।४।९९॥

ङ्यन्तस्याऽऽबन्तस्य चोत्तरपदे संज्ञायां 'ह्रस्वः' स्याद् बहुलम् । भरणिगुप्तः; रेवतिमित्रः, रेवतीमित्रः; शिलवहम्; गङ्गमहः, गङ्गामहः ॥९९॥

त्वे ।२।४।१००॥

ङ्यावन्तस्य त्वे परे बहुलम् 'ह्रस्वः' स्यात् । रोहिणित्वम्, रोहिणीत्वम्; अजत्वम्, अजात्वम् ॥१००॥

भ्रुवोऽच्च कुंस-कुट्योः ।२।४।१०१॥

अनयोः परयोर्भ्रुवो 'ह्रस्वोऽत्' स्यात् । भ्रुकुंसः, भ्रकुंसः; भ्रुकुटिः, भ्रकुटिः ॥१०१॥

मालेषीकेष्टकस्याऽन्तेऽपि भारि-तूल-चिते ।२।४।१०२॥

एषां केवलानामन्तस्थानां च भारादिषु परेषु यथासंख्यम् 'ह्रस्वः' स्यात्। मालभारी, उत्पलमालभारी; इषीकतूलम्, इष्टकचितम् ॥१०२॥

गोण्या मेये ।२।४।१०३॥

गोण्या मानवृत्तेरुपचारान्मेयवृत्ते-'ह्रस्वः' स्यात्। गोण्या मितो गोणिः ॥१०३॥

ङ्यादीदूतः के ।२।४।१०४॥

ङ्यादीदूदन्तानां च के प्रत्यये 'ह्रस्वः' स्यात्। पट्विका, सोमपकः, लक्ष्मिका, वधुका ॥१०४॥

न कचि ।२।४।१०५॥

ङ्यादीदूतः कचि परे 'ह्रस्वो न' स्यात्। बहुकुमारीकः, बहुकीलालपाकः, बहुलक्ष्मीकः, बहुब्रह्मबन्धूकः ॥१०५॥

नवाऽऽपः ।२।४।१०६॥

आपः कचि परे 'ह्रस्वो वा' स्यात्। प्रियखट्वकः, प्रियखट्वाकः ॥१०६॥

इच्चाऽपुंसोऽनित्क्याप्परे ।२।४।१०७॥

आबेव परो यस्मात्त विभक्तिस्तस्मिन्ननितः प्रत्ययस्यावयवे के परेऽपुल्लिङ्गार्थाद्विहितस्याऽऽपस्स्थाने 'इ-ह्रस्वौ वा' स्याताम्। खट्विका, खट्वका, खट्वाका। अपुंस इति किम्? सर्विका। अनिदिति किम्? दुर्गका। आप्पर इति किम्? प्रियखट्वाको ना, अतिप्रियखट्वाका स्त्री। आप इत्येव - मातृका ॥१०७॥

स्व-ज्ञा-ऽज-भस्त्राऽधातुत्ययकात् ।२।४।१०८॥

स्व-ज्ञा-ऽज-भस्त्रेभ्यो धातु-त्यवर्जस्य यौ य-कौ ताभ्यां च परस्या-ऽऽपः स्थानेऽनित्क्याप्परे परत 'इकारो वा' स्यात्। स्विका, स्वका; ज्ञिका, ज्ञका; अजिका, अजका; अभस्त्रिका, अभस्त्रका; इभ्यिका, इभ्यका;

चटकिका, चटकका । धातु-त्यवर्जनं किम् ? सुनयिका, सुपाकिका, इह-त्यिका । आप इत्येव– काम्पीलियका ॥१०८॥

द्व्येष-सूत-पुत्र-वृन्दारकस्य ।२।४।१०९॥

एषामन्तस्यानित्क्याप्परे 'इर्वा' स्यात् ।द्विके,द्वके; एषिका,एषका; सूतिका, सूतका; पुत्रिका,पुत्रका; वृन्दारिका, वृन्दारका ॥१०९॥

वौ वर्त्तिका ।२।४।११०॥

शकुनावर्थे 'वर्त्तिका' इति 'इत्वं वा' स्यात् । वर्त्तिका, वर्त्तका । वाविति किम् ? वर्त्तिका भागुरिः ॥११०॥

अस्याऽयत्-तत्-क्षिपकादीनाम् ।२।४।१११॥

यदादिवर्जस्याऽतोऽनित्क्याप्परे 'इः' स्यात् । पाचिका, मद्रिका । अनि-त्कीत्येव– जीवका । आप्पर इत्येव– बहुपरिव्राजका । यदादिवर्जनं किम् ? यका, सका, क्षिपका, ध्रुवका ॥१११॥

नरिका-मामिका ।२।४।११२॥

नरका-मामकयोरित्वं निपात्यते । नरिका,मामिका ॥११२॥

तारका-वर्णका-ऽष्टका ज्योतिस्-तान्तव-पितृदेवत्ये ।२।४।११३॥

एतेष्वर्थेषु यथासंख्यम् 'एते इवर्जा निपात्यन्ते' । तारका ज्योतिः, वर्णका प्रावरणविशेषः, अष्टका पितृदेवत्यं कर्म ॥११३॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासन-लघुवृत्तौ द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥२।४॥

श्रीमूलराजक्षितिपस्य बाहुर्बिभर्ति पूर्वाचलशृङ्गशोभाम् ।
संकोचयन् वैरिमुखाम्बुजानि, यस्मिन्नयं स्फूर्जति चन्द्रहासः ॥८॥

॥ द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

अर्हम्

॥ अथ तृतीयोऽध्यायः [प्रथमः पादः]॥

धातोः पूजार्थस्वति गतार्थाऽधिपर्यतिक्रमार्थाऽतिवर्जः प्रादिरुपसर्गः प्राक् च ।३।१।१॥

धातोः सम्बन्धी तदर्थद्योती 'प्रादिरुपसर्गः स्यात्, स च धातोः प्राक्— न परो न व्यवहितः, पूजार्थौ स्वती, गतार्थावधिपरी, अतिक्रमार्थमतिश्च वर्जयित्वा'। प्रणयति, परिणयति। धातोरिति किम्? वृक्षं वृक्षमभि सेकः। पूजार्थस्वत्यादिवर्जनं किम्? सुसिक्तम्, अतिसिक्तम् भवता; अध्यागच्छति, आगच्छत्यधि, पर्यागच्छति, आगच्छति परि; अतिसिक्त्वा। धातोरिति पाक् चेति च गतिसंज्ञां यावत् ॥१॥

ऊर्याद्यनुकरण-च्वि-डाचश्च गतिः ।३।१।२॥

एते उपसर्गाश्च धातोः सम्बन्धिनो 'गतयः स्युस्ते च प्राग् धातोः'। ऊर्यादिः— ऊरीकृत्य, उररीकृत्य; अनुकरणम्— खाट्कृत्य; च्व्यन्तः— शुक्लीकृत्य; डाजन्तः— पटपटाकृत्य; उपसर्गः— प्रकृत्य ॥२॥

कारिका स्थित्यादौ ।३।१।३॥

स्थित्यादावर्थे कारिका 'गतिः' स्यात्। स्थितिः— मर्यादा वृत्तिर्वा। कारिकाकृत्य ॥३॥

भूषा-ऽऽदर-क्षेपेऽलंसद-ऽसत् ।३।१।४॥

एष्वर्थेष्वेते यथासंख्यम् 'गतयः' स्युः। अलङ्कृत्य, सत्कृत्य, असत्कृत्य। भूषादिष्विति किम्? अलं कृत्वा— मा कारीत्यर्थः ॥४॥

अग्रहा-ऽनुपदेशेऽन्तरदः ।३।१।५॥

अनयोरर्थयोरेतौ यथासंख्यम् 'गती' स्याताम् । अन्तर्हत्य, अदःकृत्यै-तत्कर्तेति ध्यायति ॥५॥

कणे-मनस् तृप्तौ ।३।१।६॥

एतावव्ययौ तृप्तौ गम्यमानायाम् 'गती' स्याताम् । कणेहत्य मनोहत्य पयः पिबति । तृप्ताविति किम् ? तण्डुलावयवे कणे हत्वा ॥६॥

पुरोऽस्तमव्ययम् ।३।१।७॥

एतावव्ययौ 'गती' स्याताम् । पुरस्कृत्य, अस्तङ्गत्य । अव्ययमिति किम् ? पुरः कृत्वा– नगरीरित्यर्थः ॥७॥

गत्यर्थ-वदोऽच्छः ।३।१।८॥

अच्छेत्यव्ययं गत्यर्थानां वदश्च धातोः सम्बन्धि 'गतिः' स्यात् । अच्छ-गत्य, अच्छोद्य ॥८॥

तिरोऽन्तर्द्धौ ।३।१।९॥

तिरोऽन्तर्द्धौ 'गतिः' स्यात् । तिरोभूय ॥९॥

कृगो नवा ।३।१।१०॥

तिरोऽन्तर्द्धौ कृगः सम्बन्धि 'गतिर्वा' स्यात् । तिरस्कृत्य, तिरःकृत्य, पक्षे तिरः कृत्वा ॥१०॥

मध्ये-पदे-निवचने-मनस्युरस्यनत्याधाने ।३।१।११॥

अनत्याधानम्– अनुपश्लेषोऽनाश्चर्यं च, तद्वृत्तय एते ऽव्ययाः कृग्योगे 'गतयो वा' स्युः । मध्येकृत्य, मध्ये कृत्वा; पदेकृत्य, पदे कृत्वा; निवचनेकृत्य, निवचने कृत्वा; मनसिकृत्य, मनसि कृत्वा; उरसिकृत्य, उरसि कृत्वा ॥११॥

उपाजेऽन्वाजे ।३।१।१२॥

एतावव्ययौ दुर्बलस्य भग्नस्य वा बलाधानार्थौ कृग्योगे 'गती वा' स्याताम्। उपाजेकृत्य, उपाजे कृत्वा; अन्वाजेकृत्य, अन्वाजे कृत्वा ॥१२॥

स्वाम्येऽधिः ।३।१।१३॥

स्वाम्ये गम्येऽधीत्यव्ययं कृग्योगे 'गतिर्वा' स्यात्। चैत्रं ग्रामेऽधिकृत्य, अधि कृत्वा वा गतः। स्वाम्य इति किम्? ग्राममधिकृत्य– उद्दिश्येत्यर्थः ॥१३॥

साक्षादादिश्च्व्यर्थे ।३।१।१४॥

एते च्व्यर्थवृत्तयः कृग्योगे 'गतयो वा' स्युः। साक्षात्कृत्य, साक्षात् कृत्वा; मिथ्याकृत्य, मिथ्या कृत्वा ॥१४॥

नित्यं हस्ते-पाणावुद्वाहे ।३।१।१५॥

एतावव्ययावुद्वाहे गम्ये नित्यं कृग्योगे 'गती' स्याताम्। हस्तेकृत्य, पाणौकृत्य। उद्वाह इति किम्? हस्ते कृत्वा काण्डं गतः ॥१५॥

प्राध्वं बन्धे ।३।१।१६॥

प्राध्वमित्यव्ययं बन्धार्थं कृग्योगे 'गतिः' स्यात्। प्राध्वंकृत्य। बन्ध इति किम्? प्राध्वं कृत्वा शकटं गतः ॥१६॥

जीविकोपनिषदौपम्ये ।३।१।१७॥

एतावौपम्ये गम्ये कृग्योगे 'गती' स्याताम्। जीविकाकृत्य, उपनिषत्कृत्य ॥१७॥

नाम नाम्नैकार्थ्ये समासो बहुलम् ।३।१।१८॥

'नाम नाम्ना सह ऐकार्थ्ये– सामर्थ्यविशेषे सति समासो बहुलम्' स्यात्, लक्षणमिदमधिकारश्च तेन बहुव्रीह्यादिसंज्ञाऽभावे यत्रैकार्थता तत्रानेनैव समासः। विस्पष्टपटुः, दारुणाध्यायकः, सर्वचर्मीणो रथः, कन्ये इव, श्रुत-

पूर्वः । नामेति किम् ? चरन्ति गावो धनमस्य । नाम्नेति किम् ? चैत्रः पचति ॥१८॥

सुज्-वाऽर्थे संख्या संख्येये संख्यया बहुव्रीहिः ।३।१।१९॥

सुजऽर्थो वारः, वाऽर्थो विकल्पः संशयो वा, तद्वृत्ति सङ्ख्यावाचि नाम सङ्ख्येयाऽर्थेन सङ्ख्यानाम्ना सहैकार्थ्ये 'समासो बहुव्रीहिश्च' स्यात् । द्विदशाः,द्वित्राः । सङ्ख्येति किम् ? गावो वा दश वा । सङ्ख्ययेति किम् ? दश वा गावो वा । सङ्ख्येय इति किम् ? द्विविंशतिर्गवाम् ॥१९॥

आसन्ना-ऽदूरा-ऽधिका-ऽध्यर्द्धा-ऽर्द्धादिपूरणं द्वितीयाद्यन्यार्थे ।३।१।२०॥

आसन्नादि अर्द्धपूर्वपदं च पूरणप्रत्ययान्तं नाम संख्यानाम्नैकार्थ्ये 'समासः' स्यात् ,द्वितीयाद्यन्तस्यान्यपदस्यार्थे सङ्ख्येये वाच्ये, स च 'बहुव्रीहिः'। आसन्नदशाः, अदूरदशाः,अधिकदशाः,अध्यर्द्धविंशाः, अर्द्धपञ्चमविंशाः ॥२०॥

अव्ययम् ।३।१।२१॥

'अव्ययं नाम सङ्ख्यानाम्नैकार्थ्ये समस्यते' द्वितीयाद्यन्यार्थे सङ्ख्येये वाच्ये स च 'बहुव्रीहिः' । उपदशाः ॥२१॥

एकार्थं चाऽनेकं च ।३।१।२२॥

एकमनेकं च 'एकार्थम्– समानाधिकरणम्' अव्ययं च नाम्ना द्वितीयाद्यन्तान्यपदार्थे 'समस्यते,स च बहुव्रीहिः'। आरूढवानरो वृक्षः, सुसूक्ष्मजटकेशः, उच्चैर्मुखः ॥२२॥

उष्ट्रमुखादयः ।३।१।२३॥

एते 'बहुव्रीहिसमासा निपात्यन्ते' । उष्ट्रमुखमिव मुखमस्य=उष्ट्रमुखः, वृषस्कन्धः ॥२३॥

सहस्तेन ।३।१।२४॥

तेनेति तृतीयान्तेन सहोऽन्यपदार्थे 'समस्यते,स च बहुव्रीहिः'। सपुत्र आगतः, सकर्मकः ॥२४॥

दिशो रूढ्याऽन्तराले ।३।१।२५॥

रूढ्या दिग्वाचि नाम रूढ्यैव दिग्वाचिना सहान्तरालेऽन्यपदार्थे वाच्ये 'समासो बहुव्रीहिश्च' स्यात् । दक्षिणपूर्वा दिक् । रूढ्येति किम् ? ऐन्द्र्याश्च कौवेर्याश्च दिशोर्यदन्तरालमिति [वाक्यमेव] ॥२५॥

तत्राऽऽदाय मिथस्तेन प्रहृत्येति सरूपेण युद्धेऽव्ययीभावः ।३।१।२६॥

तत्रेति सप्तम्यन्तं मिथ आदायेति क्रियाव्यतिहारे, तेनेति तृतीयान्तं मिथः प्रहृत्येति क्रियाव्यतिहारे, समानरूपेण नाम्ना युद्धविषयेऽन्यपदार्थे वाच्ये 'समासोऽव्ययीभावश्च' स्यात् । केशाकेशि, दण्डादण्डि । तत्रेति तेनेति च किम् ? केशांश्च केशांश्च गृहीत्वा, मुखं च मुखं प्रहृत्य कृतं युद्धम् । आदायेति प्रहृत्येति च किम् ? केशेषु च केशेषु च स्थित्वा, दण्डैश्च दण्डैश्चागत्य कृतं युद्धं गृहकोकिलाभ्याम् । सरूपेणेति किम् ? हस्ते च पादे च गृहीत्वा कृतं युद्धम् । युद्ध इति किम् ? हस्ते च हस्ते चाऽऽदाय सख्यं कृतम् ॥२६॥

नदीभिर्नाम्नि ।३।१।२७॥

नाम नदीवाचिना संज्ञायामन्यपदार्थे 'समासोऽव्ययीभावश्च' स्यात् । उन्मत्तगङ्गं देशः, तूष्णींगङ्गम् । नाम्नीति किम् ? शीघ्रगङ्गो देशः ॥२७॥

सङ्ख्या समाहारे ।३।१।२८॥

संख्यावाचि नदीवाचिभिः सह 'समाहारे गम्ये समासोऽव्ययीभावः' स्यात् । द्वियमुनम्, पञ्चनदम् । समाहार इति किम् ? एकनदी । द्विगु-

बाधनार्थं वचनम् ॥२८॥

वंश्येन पूर्वार्थे ।३।१।२९॥

विद्यया जन्मना वा एकसन्तानो वंशः, तत्र भवो वंश्यः, तद्वाचिना नाम्ना संख्यावाचि 'समासोऽव्ययीभावः स्यात्, पूर्वपदस्यार्थे वाच्ये'। एक-मुनि व्याकरणस्य, सप्तकाशि राज्यस्य। पूर्वार्थे इति किम्? द्विमुनिकं व्याकरणम् ॥२९॥

पारे-मध्ये-ऽग्रे-ऽन्तः षष्ठ्या वा ।३।१।३०॥

एतानि षष्ठ्यन्तेन पूर्वपदार्थे 'समासोऽव्ययीभावो वा' स्युः। पारेगङ्गम्, मध्येगङ्गम्, अग्रेवणम्, अन्तर्गिरम्; पक्षे गङ्गापारम्, गङ्गामध्यम्, वना-ग्रम्, गिर्यन्तः ॥३०॥

यावदियत्त्वे ।३।१।३१॥

इयत्त्वे-ऽवधारणे गम्ये यावदिति नाम नाम्ना पूर्वपदार्थे वाच्ये 'समासो-ऽव्ययीभावः' स्यात्। यावदमत्रं भोजय। इयत्त्व इति किम्? यावद् दत्तं तावद् भुक्तम् ॥३१॥

पर्यपा-ऽऽङ्-बहिरच् पञ्चम्या ।३।१।३२॥

एतानि पञ्चम्यन्तेन पूर्वपदार्थे वाच्ये 'समासोऽव्ययीभावः' स्युः। परि-त्रिगर्त्तम्, अपत्रिगर्त्तम्, आग्रामम्, बहिर्ग्रामम्, प्राग्ग्रामम्। पञ्चम्येति किम्? परि वृक्षं विद्युत् ॥३२॥

लक्षणेनाऽभि-प्रत्याभिमुख्ये ।३।१।३३॥

लक्षणम्– चिह्नम्, तद्वाचिनाऽऽभिमुख्यार्थावभि-प्रती पूर्वपदार्थेऽर्थे 'समा-सोऽव्ययीभावः' स्याताम्। अभ्यग्नि प्रत्यग्नि शलभाः पतन्ति। लक्षणे-नेति किम्? स्रुघ्नं प्रति गतः। पूर्वपदार्थ इत्येव– अभ्यग्ना गावः ॥३३॥

दैर्घ्येऽनुः ।३।१।३४॥

दैर्घ्ये— आयामविषये यल्लक्षणं तद्वाचिना पूर्वपदार्थेऽनुः 'समासोऽव्ययीभावः' स्यात् । अनुगङ्गं वाराणसी । दैर्घ्य इति किम् ? वृक्षमनु विद्युत् ॥३४॥

समीपे ।३।१।३५॥

समीपार्थेऽनुः समीपिवाचिनाम्ना पूर्वपदार्थे 'समासोऽव्ययीभावः' स्यात् । अनुवनमशनिर्गता ॥३५॥

तिष्ठद्ग्वित्यादयः ।३।१।३६॥

एते समासा 'अव्ययीभावाः' स्युः,यथायोगमन्यस्य पूर्वस्य वा पदस्यार्थे । तिष्ठद्गु कालः, अधोनाभं हतः ॥३६॥

नित्यं प्रतिनाऽल्पे ।३।१।३७॥

अल्पार्थेन प्रतिना नाम 'नित्यं समासोऽव्ययीभावः' स्यात् । शाकप्रति । अल्प इति किम् ? वृक्षं प्रति विद्युत् ॥३७॥

सङ्ख्याऽक्ष-शलाकं परिणा द्यूतेऽन्यथावृत्तौ ।३।१।३८॥

संख्यावाच्यक्ष-शलाके च द्यूतविषयायामन्यथावृत्तौ वर्त्तमानेन परिणा सह 'नित्यं समासोऽव्ययीभावः' स्यात् । एकपरि, अक्षपरि, शलाकापरि, एकेनाऽक्षेण शलाकया वा न तथावृत्तं यथा पूर्वं जय इत्यर्थः । सङ्ख्या-दीति किम् ? पाशकेन न तथा वृत्तम् । द्यूत इति किम् ? रथस्याक्षेण न तथा वृत्तम् ॥३८॥

विभक्ति-समीप-समृद्धि-व्यृद्ध्यर्थाभावा-ऽत्यया-ऽसंप्रति-पश्चात्-क्रम-ख्याति-युगपत्-सदृक्-सम्पत्-साकल्यान्ते-ऽव्ययम् ।३।१।३९॥

एष्वर्थेषु वर्त्तमानमव्ययं नाम्ना सह पूर्वपदार्थे वाच्ये 'नित्यं समासोऽव्ययी-भावः' स्यात् । विभक्तिः— विभक्त्यर्थः कारकम्, अधिस्त्रि । समीपम्— उपकुम्भम् । समृद्धिः— सुमद्रम् । विगता ऋद्धिर्व्यृद्धिः— दुर्यवनम् । अर्था-

भावः— निर्मक्षिकम् । अत्ययोऽतीतत्त्वम्— अतिवर्षम् ।असम्प्रतीति सम्प्र-
त्युपभोगाद्यभावः— अतिकम्बलम् । पश्चात्— अनुरथम् । क्रमः— अनुज्ये-
ष्ठम् । ख्यातिः— इतिभद्रबाहु । युगपत्— सचक्रं धेहि । सदृक्— सव्रतम् ।
सम्पत्— संब्रह्म साधूनाम् । साकल्यम्— सतृणमभ्यवहरति । अन्तः—
सपिण्डैषणमधीते ॥३९॥

योग्यता-वीप्सा-ऽर्थानतिवृत्ति-सादृश्ये ।३।१।४०॥

एष्वर्थेष्वऽव्ययं नाम्ना सह पूर्वपदार्थे 'समासोऽव्ययीभावः' स्यात् । अनु-
रूपम्, प्रत्यर्थम्, यथाशक्ति, सशीलमनयोः ॥४०॥

यथाऽथा ।३।१।४१॥

थाप्रत्ययवर्जं यथेत्यव्ययं नाम्ना सह पूर्वपदार्थे 'समासोऽव्ययीभावः'
स्यात् । यथारूपं चेष्टते, यथावृद्धमर्चय, यथासूत्रम् । अथेति किम् ?
यथा चैत्रस्तथा मैत्रः ॥४१॥

गति-क्वन्यस्तत्पुरुषः ।३।१।४२॥

गतयः कुश्च नाम्ना सह 'नित्यं समासस्तत्पुरुषः' स्यात्, अन्यः— बहु-
व्रीह्यादिलक्षणहीनः । ऊरीकृत्य,खाट्कृत्य, प्रकृत्य,कारिकाकृत्य; कुब्राह्मणः,
कोष्णम् । अन्य इति किम् ? कुपुरुषकः ॥४२॥

दुर्निन्दा-कृच्छ्रे ।३।१।४३॥

दुरव्ययं निन्दा-कृच्छ्रवृत्ति नाम्ना सह 'नित्यं समासस्तत्पुरुषः' स्यात् ।
दुष्पुरुषः, दुष्कृतम् । अन्य इति किम् ? दुष्पुरुषकः ॥४३॥

सुः पूजायाम् ।३।१।४४॥

स्वित्यव्ययं पूजार्थं नाम्ना सह 'नित्यं समासस्तत्पुरुषः' स्यात् । सुराजा ।
अन्य इति किम् ? सुमद्रम् ॥४४॥

अतिरतिक्रमे च ।३।१।४५॥

अतिक्रमे पूजायां चार्थे अतीत्यव्ययं नाम्ना सह 'नित्यं समासस्तत्पुरुषः' स्यात् । अतिस्तुत्य; अतिराजा ॥४५॥

आङल्पे ।३।१।४६॥

आङित्यव्ययमल्पार्थं नाम्ना सह समासस्तत्पुरुषः' स्यात् । आकडारः ॥४६॥

प्रात्यव-परि-निरादयो गत-क्रान्त-क्रुष्ट-ग्लान-क्रान्ताद्यर्थाः प्रथमाद्यन्तैः ।३।१।४७॥

प्रादयो गताद्यर्थाः प्रथमान्तैः, अत्यादयः क्रान्ताद्यर्था द्वितीयान्तैः, अवादयः क्रुष्टाद्यर्थास्तृतीयान्तैः, पर्यादयो ग्लानाद्यर्थाश्चतुर्थ्यन्तैः, निरादयः क्रान्ताद्यर्थाः पञ्चम्यन्तैर्नित्यम् 'समासस्तत्पुरुषः' स्यात् । प्राचार्यः,समर्थः; अतिखट्वः,उद्वेलः; अवकोकिलः, परिवीरुत्; पर्यध्ययनः,उत्सङ्ग्रामः; निष्कौशाम्बिः,अपशाखः; बाहुलकात् षष्ठ्याऽपि,– अन्तर्गार्ग्यः । गताद्यर्था इति किम्? वृक्षं प्रति विद्युत् । अन्य इत्येव– प्राचार्यको देशः ॥४७॥

अव्ययं प्रवृद्धादिभिः ।३।१।४८॥

अव्ययं प्रवृद्धादिभिस्सह 'नित्यं' समासस्तत्पुरुषः' स्यात् । पुनःप्रवृद्धम्, अन्तर्भूतः ॥४८॥

ङस्युक्तं कृता ।३।१।४९॥

कृत्प्रत्ययविधायके सूत्रे ङस्यन्तनाम्नोक्तं कृदन्तेन नाम्ना 'नित्यं समासस्तत्पुरुषः' स्यात् । कुम्भकारः । ङस्युक्तमिति किम्? अलं कृत्वा । कृतेति किम्? धर्मो वो रक्षतु ॥४९॥

तृतीयोक्तं वा ।३।१।५०॥

"दंशेस्तृतीयया [५. ४. ६३]" इत्यतो यत्तृतीयोक्तं नाम तत् कृदन्तेन 'वा समासस्तत्पुरुषः स्यात्' । मूलकोपदंशम्, मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते ॥५०॥

नञ् ।३।१।५१॥

नञ् नाम नाम्ना 'समासस्तत्पुरुषः' स्यात्। अगौः; न सूर्यं पश्यन्ति= असूर्यंपश्या राजदाराः ॥५१॥

पूर्वा-ऽपरा-ऽधरोत्तरमभिन्नेनांशिना ।३।१।५२॥

पूर्वादयोंऽशार्था अंशवद्वाचिना 'समासस्तत्पुरुषः' स्यात्, न चेत् सोंऽशी भिन्नः। पूर्वकायः, अपरकायः, अधरकायः, उत्तरकायः। अभिन्नेनेति किम्? पूर्वं छात्राणामामन्त्रयस्व। अंशिनेति किम्? पूर्वो नाभेः कायस्य ॥५२॥

सायाह्नादयः ।३।१।५३॥

'एतेऽशितत्पुरुषाः साधवः' स्युः। सायाह्नः, मध्यन्दिनम् ॥५३॥

समेंऽशेऽर्द्धं नवा ।३।१।५४॥

समांशार्थमर्द्धमंशिनाऽभिन्नेन 'वा समासस्तत्पुरुषः' स्यात्। अर्द्धपिप्पली, पिप्पल्यर्द्धम्। समेंश इति किम्? ग्रामार्द्धः ॥५४॥

जरत्यादिभिः ।३।१।५५॥

एभिरंशिभिरभिन्नैरर्द्धो 'वा समासस्तत्पुरुषः' स्यात्। अर्द्धजरती, जरत्यर्द्धः; अर्द्धोक्तम्, उक्तार्द्धः ॥५५॥

द्वि-त्रि-चतुष्पूरणा-ऽग्रादयः ।३।१।५६॥

पूरणप्रत्ययान्ता द्वि-त्रि-चत्वारोऽग्रादयश्चाभिन्नेनांशिना 'वा समासस्तत्पुरुषः' स्यात्। द्वितीयभिक्षा, भिक्षाद्वितीयम्; तृतीयभिक्षा, भिक्षातृतीयम्; तुर्यभिक्षा, भिक्षातुर्यम्; अग्रहस्तः, हस्ताग्रम्; तलपादः, पादतलम् ॥५६॥

कालो द्विगौ च मेयैः ।३।१।५७॥

कालवाच्येकवचनान्तं द्विगौ च विषये मेयवाचिना 'समासस्तत्पुरुषः'

स्यात् । मासजातः; द्विगौ— एकमासजातः,द्व्यहसुप्तः । काल इति किम् ? द्रोणो धान्यस्य ॥५७॥

स्वयं-सामी क्तेन ।३।१।५८॥

एते अव्यये क्तान्तेन 'समासस्तत्पुरुषः' स्याताम् । स्वयंधौतम् ,सामीकृतम् । क्तेनेति किम् ? स्वयं कृत्वा ॥५८॥

द्वितीया खट्वा क्षेपे ।३।१।५९॥

खट्वेति द्वितीयान्तं क्षेपे— निन्दायां क्तान्तेन 'समासस्तत्पुरुषः' स्यात् । खट्वारूढो जाल्मः । क्षेप इति किम् ? खट्वामारूढः पिताऽध्यापयति ॥५९॥

कालः ।३।१।६०॥

कालवाचि द्वितीयान्तं क्तान्तेन 'समासस्तत्पुरुषः' स्यात् । रात्र्यारूढाः, अहरतिसृताः ॥६०॥

व्याप्तौ ।३।१।६१॥

गुण-क्रिया-द्रव्यैरत्यन्तसंयोगे या द्वितीया तदन्तं कालवाचि व्यापकार्थेन 'समासस्तत्पुरुषः' स्यात् । मुहुर्त्तसुखम्, क्षणपाठः, दिनगुडः । व्याप्ताविति किम् ? मासं पूरको याति ॥६१॥

श्रितादिभिः ।३।१।६२॥

द्वितीयान्तं श्रितादिभिः 'समासस्तत्पुरुषः' स्यात् । धर्मश्रितः, शिवगतः ॥६२॥

प्राप्ताऽऽपन्नौ तया-ऽच ।३।१।६३॥

एतौ प्रथमान्तौ द्वितीयान्तेन 'समासस्तत्पुरुषः' स्याताम्, तद्योगे चानयोरत् स्यात् । प्राप्तजीविका,आपन्नजीविका ॥६३॥

ईषद् गुणवचनैः ।३।१।६४॥

ईषदव्ययं गुणवचनैः 'समासस्तत्पुरुषः' स्यात् । ये गुणे वर्त्तित्वा तद्योगाद् गुणिनि वर्त्तन्ते ते गुणवचनाः । ईषत्पिङ्गलः, ईषद्रक्तः । गुणवचनैरिति किम् ? ईषद्गार्ग्यः ॥६४॥

तृतीया तत्कृतैः ।३।१।६५॥

तृतीयान्तं तदर्थकृतैर्गुणवचनैरैकार्थ्ये 'समासस्तत्पुरुषः' स्यात् । शङ्कुलाखण्डः, मदपटुः । तत्कृतैरिति किम् ? अक्ष्णा काणः । गुणवचनैरित्येव– दध्ना पटुः, पाटवमित्यर्थः ॥६५॥

चतस्रार्द्धम् ।३।१।६६॥

अर्द्धस्तृतीयान्तस्तत्कृतार्थेन चतसृशब्देन 'समासस्तत्पुरुषः' स्यात् । अर्द्धचतस्रो मात्राः । चतस्रेति किम् ? अर्द्धेन कृताश्चत्वारो द्रोणाः ॥६६॥

ऊनार्थपूर्वाद्यैः ।३।१।६७॥

तृतीयान्तम् ऊनार्थैः पूर्वाद्यैश्च 'समासस्तत्पुरुषः' स्यात् । माषोनम्, माषविकलम्; मासपूर्वः, मासावरः ॥६७॥

कारकं कृता ।३।१।६८॥

कारकवाचि तृतीयान्तं कृदन्तेन 'समासस्तत्पुरुषः' स्यात् । आत्मकृतम्, नखनिर्भिन्नः, काकपेया नदी, बाष्पच्छेद्यानि तृणानि । कारकमिति किम् ? विद्ययोषितः ॥६८॥

नविंशत्यादिनैकोऽच्चान्तः ।३।१।६९॥

एकशब्दस्तृतीयान्तो नविंशत्यादिना सह 'समासस्तत्पुरुषः स्यात्, एकस्य चाऽदन्तः' । एकान्नविंशतिः, एकादूनविंशतिः; एकान्नत्रिंशत्, एकादूनत्रिंशत् ॥६९॥

चतुर्थी प्रकृत्या ।३।१।७०॥

प्रकृतिः– परिणामि कारणम्, एतद्वाचिनैकार्थ्ये 'चतुर्थ्यन्तं विकारार्थे

समासस्तत्पुरुषः' स्यात् । यूपदारु । प्रकृत्येति किम् ? रन्धनाय स्थाली ॥७०॥

हितादिभिः ।३।१।७१॥

'चतुर्थ्यन्तं हिताद्यैः समासस्तत्पुरुषः' स्यात् । गोहितम्, गोसुखम् ॥७१॥

तदर्थाऽर्थेन ।३।१।७२॥

चतुर्थ्यर्थो यस्य तेनार्थेन 'चतुर्थ्यन्तं समासस्तत्पुरुषः' स्यात् । पित्रर्थ-पयः, आतुरार्था यवागूः । तदर्थार्थेनेति किम् ? पित्रेऽर्थः ॥७२॥

पञ्चमी भयाद्यैः ।३।१।७३॥

'पञ्चम्यन्तं भयाद्यैरैकार्थ्ये समासस्तत्पुरुषः' स्यात् । वृकभयम्, वृक-भीरुः ॥७३॥

क्तेनाऽसत्त्वे ।३।१।७४॥

असत्त्ववृत्तेर्या पञ्चमी तदन्तं क्तान्तेन 'समासस्तत्पुरुषः' स्यात् । स्तो-कान्मुक्तः, अल्पान्मुक्तः । असत्त्व इति किम् ? स्तोकाद् बद्धः ॥७४॥

परःशतादि ।३।१।७५॥

अयम् 'पञ्चमीतत्पुरुषः साधुः' स्यात् । परःशताः,परःसहस्राः ॥७५॥

षष्ठ्ययत्नाच्छेषे ।३।१।७६॥

"शेषे [२, २, ८]" या 'षष्ठी तदन्तं नाम नाम्नैकार्थ्ये समासस्तत्पु-रुषः' स्यात्, न चेत् स शेषः "नाथ [२, २, १०]" इत्यादेर्यत्नात् । राजपुरुषः । अयत्नादिति किम् ? सर्पिषो नाथितम् । शेष इति किम् ? गवां कृष्णा सम्पन्नक्षीरा ॥७६॥

कृति ।३।१।७७॥

"कर्मणि कृतः [२, २, ८३]" "कर्तरि [२, २, ८६]" इति च या कृन्निमित्ता षष्ठी तदन्तं नाम्ना समासस्तत्पुरुषः' स्यात् । सर्पिर्ज्ञा-

नम्, गणधरोक्तिः ॥७७॥

याजकादिभिः ।३।१।७८॥

'षष्ठ्यन्तं याजकाद्यैः समासस्तत्पुरुषः' स्यात् । ब्राह्मणयाजकः, गुरुपूजकः ॥७८॥

पत्ति-रथौ गणकेन ।३।१।७९॥

एतौ 'षष्ठ्यन्तौ गणकेन समासस्तत्पुरुषः' स्याताम् । पत्तिगणकः,रथगणकः। पत्तिरथाविति किम् ? धनस्य गणकः ॥७९॥

सर्वपश्चादादयः ।३।१।८०॥

एते 'षष्ठीतत्पुरुषाः साधवः' स्युः। सर्वपश्चात्,सर्वचिरम् ॥८०॥

अकेन क्रीडा-ऽऽजीवे ।३।१।८१॥

'षष्ठ्यन्तमकप्रत्ययान्तेन क्रीडा-ऽऽजीविकयोर्गम्ययोः समासस्तत्पुरुषः' स्यात् । उद्दालपुष्पभञ्जिका, नखलेखकः। क्रीडाजीव इति किम् ? पयसः पायकः ॥८१॥

न कर्त्तरि ।३।१।८२॥

'कर्त्तरि या षष्ठी तदन्तमकाऽन्तेन समासो न' स्यात् । तव शायिका । कर्त्तरीति किम् ? इक्षुभक्षिका ॥८२॥

कर्मजा तृचा च ।३।१।८३॥

'कर्मणि या षष्ठी तदन्तं कर्तृविहिताऽकाऽन्तेन तृजन्तेन च न समासः' स्यात् । भक्तस्य भोजकः, अपां स्रष्टा । कर्मजेति किम् ? गुणो गुणिविशेषकः,सम्बन्धेऽत्र षष्ठी । कर्त्तरीत्येव– पयः पायिका ॥८३॥

तृतीयायाम् ।३।१।८४॥

कर्त्तरि तृतीयायां सत्यां कर्मजा 'षष्ठी न समस्यते'। आश्चर्यो गवां

दोहोऽगोपालकेन । तृतीयायामिति किम् ? शब्दानुशासनं गुरोः ॥८४॥

तृप्तार्थ-पूरणा-ऽव्यया-ऽतृश्-शत्रानशा ।३।१।८५॥

तृप्तार्थैः पूरणप्रत्ययान्तैरव्ययैरतृशन्तैः शत्रन्तैरानशन्तैश्च 'षष्ठ्यन्तं न समस्यते'। फलानां तृप्तः, तीर्थकृतां षोडशः,राज्ञः साक्षात्,रामस्य द्विषन्, चैत्रस्य पचन्, मैत्रस्य पचमानः ॥८५॥

ज्ञानेच्छाऽर्चार्थाऽऽधारक्तेन ।३।१।८६॥

ज्ञानेच्छार्चार्थेभ्यो यो वर्त्तमाने क्तो यश्च "अद्यर्थाच्चाधारे [५. १. १२]" इत्याधारे क्तस्तदन्तेन 'षष्ठ्यन्तं न समस्यते'। राज्ञां ज्ञातः, राज्ञामिष्टः, राज्ञां पूजितः, इदमेषां यातम् ॥८६॥

अस्वस्थगुणैः ।३।१।८७॥

ये गुणाः स्वात्मन्येव तिष्ठन्ति न द्रव्ये ते स्वस्थास्तत्प्रतिषेधेनाऽस्वस्थगुणवाचिभिः 'षष्ठ्यन्तं न समस्यते'। पटस्य शुक्लः, गुडस्य मधुरः। अस्वस्थगुणैरिति किम् ? घटवर्णः, चन्दनगन्धः ॥८७॥

सप्तमी शौण्डाद्यैः ।३।१।८८॥

एभिः सहैकार्थ्ये 'सप्तम्यन्तं समासस्तत्पुरुषः' स्यात्। पानशौण्डः, अक्षधूर्त्तः ॥८८॥

सिंहाद्यैः पूजायाम् ।३।१।८९॥

एभिः 'सप्तम्यन्तं समासस्तत्पुरुषः' स्यात्, पूजायां गम्यमानायाम्। समरसिंहः, भूमिवासवः ॥८९॥

काकाद्यैः क्षेपे ।३।१।९०॥

एभिः 'सप्तम्यन्तं निन्दायां गम्यमानायां समासस्तत्पुरुषः' स्यात्। तीर्थकाकः, तीर्थश्वा। क्षेप इति किम् ? तीर्थे काकोऽस्ति ॥९०॥

पात्रेसमितेत्यादयः ।३।१।९१॥

एते 'सप्तमीतत्पुरुषाः क्षेपे निपात्यन्ते'। पात्रेसमिताः, गेहेशूरः ॥९१॥

क्तेन ।३।१।९२॥

'सप्तम्यन्तं क्तान्तेन क्षेपे समासस्तत्पुरुषः' स्यात्। भस्मनिहुतम्, अवतप्तेनकुलस्थितम् ॥९२॥

तत्राहोरात्रांशम् ।३।१।९३॥

तत्रेति 'सप्तम्यन्तम्, अहरवयवा रात्र्यवयवाश्च सप्तम्यन्ताः क्तान्तेन समासस्तत्पुरुषः' स्यात्। तत्रकृतम्, पूर्वाह्णकृतम्, पूर्वरात्रकृतम्। तत्राहोरात्रांशमिति किम्? घटे कृतम्। अहोरात्रग्रहणं किम्? शुक्लपक्षे कृतम्। अंशमिति किम्? अह्नि भुक्तम्, रात्रौ नृत्तम् ॥९३॥

नाम्नि ।३।१।९४॥

'सप्तम्यन्तं नाम्ना संज्ञाविषये समासस्तत्पुरुषश्च' स्यात्। अरण्येतिलकाः, अरण्येमाषकाः ॥९४॥

कृद्येनाऽवश्यके ।३।१।९५॥

'सप्तम्यन्तं नाम "य एच्चातः [५, १, २८]" इति यान्तेनाऽवश्यम्भावे गम्ये समासस्तत्पुरुषः' स्यात्। मासदेयम्। कृदिति किम्? मासे पित्र्यम् ॥९५॥

विशेषणं विशेष्येणैकार्थं कर्मधारयश्च ।३।१।९६॥

भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयोः शब्दयोरेकस्मिन्नर्थे वृत्तिरैकार्थ्यम्, तद् 'विशेषणवाचि विशेष्यवाचिनैकार्थ्ये समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च' स्यात्। नीलोत्पलम्; खञ्जकुण्टः, कुण्टखञ्जः। एकार्थमिति किम्? वृद्धस्योक्षा=वृद्धोक्षा ॥९६॥

पूर्वकालैक-सर्व-जरत्-पुराण-नव-केवलम् ।३।१।९७॥

पूर्वः कालो यस्य तद्वाच्येकादीनि चैकार्थानि परेण नाम्ना 'समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च' स्यात्। स्नातानुलिप्तः, एकशाटी, सर्वान्नम्, जरद्गवः,

पुराणकविः, नवोक्तिः, केवलज्ञानम् । एकार्थमित्येव—स्नात्वाऽनुलिप्तः॥९७॥

दिगधिकं संज्ञा-तद्धितोत्तरपदे ।३।१।९८॥

दिग्वाच्यधिकं चैकार्थं नाम्ना 'समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च' स्यात्, संज्ञायां तद्धिते च विषयभूते उत्तरपदे च परतः । दक्षिणकोशलाः, पूर्वेषुकामशमी, दाक्षिणशालः; अधिकषाष्टिकः; उत्तरगवधनः, अधिकगवप्रियः ॥९८॥

संख्या समाहारे च द्विगुश्चाऽनाम्न्ययम् ।३।१।९९॥

संख्यावाचि परेण नाम्ना 'समासस्तत्पुरुषः कर्म्मधारयश्च' स्यात्, संज्ञातद्धितयोर्विषये, उत्तरपदे च परे, समाहारे चार्थे, 'अयमेव चाऽसंज्ञायां द्विगुश्च'। पञ्चाम्राः, सप्तर्षयः; द्वैमातुरः, अध्यर्द्धकंसः; पञ्चगवधनः, पञ्चनावप्रियः; पञ्चराजी । समाहारे चेति किम्? अष्टौ प्रवचनमातरः । अनाम्नीति किम्? पाञ्चर्षम् ॥९९॥

निन्द्यं कुत्सनैरपापाद्यैः ।३।१।१००॥

निन्द्यवाचि निन्दाहेतुभिः पापादिवर्जैः सह 'समासस्तत्पुरुषः कर्म्मधारयश्च' स्यात् । वैयाकरणखसूची, मीमांसकदुर्दुरूढः । निन्द्यमिति किम्? वैयाकरणश्चौरः । अपापाद्यैरिति किम्? पापवैयाकरणः, हतविधिः ॥१००॥

उपमानं सामान्यैः ।३।१।१०१॥

उपमानवाच्येकार्थमुपमानोपमेयसाधारणधर्म्मवाचिभिरेव 'समासस्तत्पुरुषः कर्म्मधारयश्च' स्यात् । शस्त्रीश्यामा, मृगचपला । उपमानमिति किम्? देवदत्ता श्यामा । सामान्यैरिति किम्? अग्निर्माणवकः ॥१०१॥

उपमेयं व्याघ्राद्यैः साम्यानुक्तौ ।३।१।१०२॥

उपमेयवाच्येकार्थमुपमानवाचिभिर्व्याघ्राद्यैः साधारणधर्मानुक्तौ 'समासस्तत्पुरुषः कर्म्मधारयश्च' स्यात् । पुरुषव्याघ्रः, स्त्रीसिंही । साम्यानुक्ताविति

किम् ? पुरुषव्याघ्रः शूर इति मा भूत् ॥१०२॥

पूर्वा-ऽपर-प्रथम-चरम-जघन्य-समान-मध्य-मध्यम-वीरम् ।३।१।१०३॥

एतान्येकार्थानि परेण नाम्ना 'समासस्तत्पुरुषः कर्म्मधारयश्च' स्युः । पूर्वपुरुषः,अपरपुरुषः, प्रथमपुरुषः, चरमपुरुषः, जघन्यपुरुषः, समानपुरुषः, मध्यपुरुषः,मध्यमपुरुषः,वीरपुरुषः ॥१०३॥

श्रेण्यादि कृताद्यैश्च्व्यर्थे ।३।१।१०४॥

श्रेण्याद्येकार्थं कृताद्यैः सह च्व्यर्थे गम्ये 'समासस्तत्पुरुषः कर्म्मधारयश्च' स्यात् । श्रेणिकृताः, ऊककृताः । च्व्यर्थ इति किम् ? श्रेणयः कृताः किञ्चित् ॥१०४॥

क्तं नञादिभिन्नैः ।३।१।१०५॥

क्तान्तमेकार्थं नञ्प्रकारैरेव यानि भिन्नानि तैः सह 'समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च' स्यात् । कृताकृतम्, पीताऽप्रपीतम् । क्तमिति किम् ? कर्त्तव्यमकर्त्तव्यं च । नञादिभिन्नैरिति किम् ? कृतं प्रकृतम्, कृतं चाऽविहितं च ॥१०५॥

सेट्नाऽनिटा ।३।१।१०६॥

'सेट् क्तान्तं नञादिभिन्नेनाऽनिटा सह न समस्यते' । क्लिशितमक्लिष्टम्, शितमशातम् । सेडिति किम् ? कृताकृतम् । अनिटेति किम् ? अशितानशितम् ॥१०६॥

सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टं पूजायाम् ।३।१।१०७॥

एतान्येकार्थानि पूजायां गम्यमानायां पूज्यवचनैः सह 'समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च' स्यात् । सत्पुरुषः, महापुरुषः,परमपुरुषः, उत्तमपुरुषः, उत्कृष्टपुरुषः । पूजायामिति किम् ? सन् घटोऽस्तीत्यर्थः ॥१०७॥

वृन्दारक-नाग-कुञ्जरैः ।३।१।१०८॥

पूजायां गम्यायामेभिः सह पूज्यवाच्येकार्थम् 'समासस्तत्पुरुषः कर्म्मधारयश्च' स्यात् । गोवृन्दारकः,गोनागः, गोकुञ्जरः । पूजायामिति किम् ? सुसीमो नागः ॥१०८॥

कतर-कतमौ जातिप्रश्ने ।३।१।१०९॥

एतावेकार्थौ जातिप्रश्ने गम्ये जात्यर्थेन नाम्ना 'समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च' स्यात् । कतरकठः, कतमगार्ग्यः । जातिप्रश्न इति किम् ? कतरः शुक्लः, कतमो गन्ता ॥१०९॥

किं क्षेपे ।३।१।११०॥

निन्दायां गम्यमानायां किमित्येकार्थं कुत्स्यवाचिना 'समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च' स्यात् । किंराजा, किंगौः । क्षेप इति किम् ? को राजा तत्र ॥११०॥

पोटा-युवति-स्तोक-कतिपय-गृष्टि-धेनु-वशा-वेहद्-बष्कयणी-प्रवक्तृ-श्रोत्रिया-ऽध्यायक-धूर्त्त-प्रशंसारूढैर्जातिः ।३।१।१११॥

पोटादिभिः प्रशंसारूढैश्च सह जातिवाच्येकार्थम् 'समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च' स्यात् । इभ्यपोटा, नागयुवतिः, अग्निस्तोकम्, दधिकतिपयम्, गोगृष्टिः, गोधेनुः, गोवशा, गोवेहत्, गोबष्कयणी, कठप्रवक्ता, कठश्रोत्रियः, कठाध्यायकः, मृगधूर्त्तः; गोमतल्लिका, गोप्रकाण्डम् ॥१११॥

चतुष्पाद् गर्भिण्या ।३।१।११२॥

चत्वारः पादा यस्या जातेस्तद्वाच्येकार्थं गर्भिण्या 'समासस्तत्पुरुषः कर्म्मधारयश्च' स्यात् । गोगर्भिणी, महिषगर्भिणी । जातिरित्येव— कालाक्षी गर्भिणी ॥११२॥

युवा खलति-पलित-जरद्-वलिनैः ।३।१।११३॥

युवन्नित्येकार्थमेभिः 'समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च' स्यात् । युवखलतिः,युवपलितः, युवजरन्, युववलिनः; युववलिना ॥११३॥

कृत्य-तुल्याऽऽख्यमजात्या ।३।१।११४॥

कृत्यान्तं तुल्यपर्यायं चैकार्थमजात्यर्थेन सह 'समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च' स्यात् । भोज्योष्णम्, स्तुत्यपटुः; तुल्यसन्, सदृशमहान् । अजात्येति किम् ? भोज्य ओदनः ॥११४॥

कुमारः श्रमणादिना ।३।१।११५॥

कुमार इत्येकार्थं श्रमणादिना 'समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयश्च' स्यात् । कुमारश्रमणा, कुमारप्रव्रजिता ॥११५॥

मयूरव्यंसकेत्यादयः ।३।१।११६॥

एते 'तत्पुरुषसमासा निपात्यन्ते' । मयूरव्यंसकः, कम्बोजमुण्डः; एहीडं कर्म, अश्नीतपिबता क्रिया, कुरुकटो वक्ता, गतप्रत्यागतम्, क्रयाक्रयिका, शाकपार्थिवः, त्रिभागः, सर्वश्वेतः ॥११६॥

चार्थे द्वन्द्वः सहोक्तौ ।३।१।११७॥

नाम नाम्ना सह 'सहोक्तिविषये चार्थवृत्तिः समासो द्वन्द्वः' स्यात् । प्लक्षन्यग्रोधौ,वाक्त्वचम् । नाम नाम्नेत्यनुवृत्तावपि "लघ्वक्षरा०[३,१,१६०]" दिसूत्रे एकग्रहणाद् बहूनामपि,- धवखदिरपलाशाः । चार्थ इति किम् वीप्सासहोक्तौ मा भूत्,- ग्रामो ग्रामो रमणीयः । सहोक्ताविति किम् प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च वीक्ष्यताम् ॥११७॥

समानामर्थेनैकः शेषः ।३।१।११८॥

अर्थेन समानाम्- 'समानार्थानां सहोक्तौ गम्यायामेकः शिष्यते' अथ

दन्ये निवर्त्तन्ते । वक्रश्च कुटिलश्च=वक्रौ कुटिलौ वा । सितश्चशुक्लश्च श्वेतश्च=सिताः शुक्लाः श्वेता वा । अर्थेन समानामिति किम् ? प्लक्षन्यग्रोधौ । सहोक्ताविति एव– वक्रश्च कुटिलश्च दृश्यः ॥११८॥

स्यादावसंख्येयः ।३।१।११९॥

सर्वस्मिन् स्यादौ विभक्तौ समानाम्– 'तुल्यरूपाणां सहोक्तावेकः शिष्यते, न तु संख्येयवाची' । अक्षश्च शकटस्य, अक्षश्च देवनः, अक्षश्च विभीतकः= अक्षाः । स्यादाविति किम् ? माता च जननी, माता च धान्यस्य=मातृ-मातरौ । असंख्येय इति किम् ? एकश्चैकश्च ॥११९॥

त्यदादिः ।३।१।१२०॥

त्यदाद्यैरन्येन च सहोक्तौ 'त्यदादिरेवैकः शिष्यते' । स च चैत्रश्च=तौ, स च यश्च=यौ, अहं च स च त्वं च=वयम् ॥१२०॥

भ्रातृ-पुत्राः स्वसृ-दुहितृभिः ।३।१।१२१॥

'स्वस्रर्थेन सहोक्तौ भ्रात्रर्थो, दुहित्रर्थेन च पुत्रार्थ एकः शिष्यते' । भ्राता च स्वसा च=भ्रातरौ, पुत्रश्च दुहिता च=पुत्रौ ॥१२१॥

पिता मात्रा वा । ३।१।१२२॥

मातृशब्देन सहोक्तौ 'पितृशब्द एको वा शिष्यते' । पिता च माता च=पितरौ, मातापितरौ ॥१२२॥

श्वशुरः श्वश्र्वा वा ।३।१।१२३॥

श्वश्रूशब्देन सहोक्तौ 'श्वशुर एको वा शिष्यते' । श्वशुरौ, श्वश्रूश्वशुरौ ॥१२३॥

वृद्धो यूना तन्मात्रभेदे ।३।१।१२४॥

यूना सहोक्तौ 'वृद्धवाच्येकः शिष्यते, तन्मात्रभेदे'– न चेत् प्रकृतिभेदोऽर्थभेदो वाऽन्यः स्यात् । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च=गार्ग्यौ । वृद्ध इति

केम् ? गर्गगार्ग्यायणौ । यूनेति किम् ? गार्ग्यगर्गौ । तन्मात्रभेद इति केम् ? गार्ग्यवात्स्यायनौ ॥१२४॥

स्त्री पुंवच्च ।३।१।१२५॥

वृद्धस्त्रीवाची यूना सहोक्तौ एकः शिष्यते, पुलिङ्गश्चायं तन्मात्रभेदे'। गार्गी च गार्ग्यायणश्च=गार्ग्यौ, गार्गी च गार्ग्यायणौ च=गर्गान् ॥१२५॥

पुरुषः स्त्रिया ।३।१।१२६॥

पुरुषशब्दः प्राणिनि पुंसि रूढः, स्त्रीवाचिना सहोक्तौ 'पुरुष एकः शिष्यते' स्त्रीपुरुषमात्रभेदश्चेत् । ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च=ब्राह्मणौ । पुरुष इति किम ? नीरं नदनदीपतेः । तन्मात्रभेद इत्येव– स्त्रीपुंसौ ॥१२६॥

ग्राम्याऽशिशुद्विशफसंघे स्त्री प्रायः ।३।१।१२७॥

ग्राम्या अशिशवो ये द्विशफा– द्विखुरा अर्थात् पशवस्तेषां संघे स्त्रीपुरुष-सहोक्तौ 'प्रायः स्त्रीवाच्येकः शिष्यते' स्त्रीपुरुषमात्रभेदश्चेत । गावश्च स्त्रियः, गावश्च नराः=इमा गावः । ग्राम्येति किम् ? रुरवश्चेमे रुरव-श्चेमाः=इमे रुरवः । अशिश्विति किम् ? वर्करश्च वर्कराश्च=वर्कराः । द्विशफेति किम् ? गर्दभाश्च गर्दभ्यश्च=गर्दभाः । संघ इति किम ? गौश्चायं गौश्चेयम्=इमौ गावौ । प्रायः इति किम ? उष्ट्रश्च उष्ट्राश्च= उष्ट्राः ॥१२७॥

क्लीबमन्येनैकं च वा ।३।१।१२८॥

क्लीबम्– 'नपुंसकम्, अन्येन– ऽक्लीबेन सहोक्तावेकं शिष्यते, क्लीबाऽक्लीब-मात्रभेदे, तच्च शिष्यमाणमेकमेकार्थं वा' स्यात् । शुक्लं च शुक्लश्च=शुक्लं शुक्ले वा । शुक्लं च शुक्लश्च शुक्ला च=शुक्लं शुक्लानि वा । अन्येनेति किम ? शुक्लं च शुक्लं च=शुक्ले । तन्मात्रभेद इत्येव– हिमहिमान्यौ ॥१२८॥

पुष्यार्थाद् भे पुनर्वसुः ।३।१।१२९॥

'पुष्यार्थान्नक्षत्रवृत्तेः परो नक्षत्रवृत्तिः पुनर्वसुः सहोक्तौ द्व्यर्थः सन् एकार्थः' स्यात् । उदितौ पुष्यपुनर्वसू, उदितौ तिष्यपुनर्वसू । पुष्यार्थादिति किम्? आर्द्रापुनर्वसवः । पुनर्वसुरिति किम् ? पुष्यमघाः । भ इति किम् ? तिष्य-पुनर्वसवो बालाः ॥१२९॥

विरोधिनामद्रव्याणां नवा द्वन्द्वः स्वैः ।३।१।१३०॥

द्रव्यम्– गुणाद्याश्रयः, 'विरोधिवाचिनाम् अतदाश्रयवृत्तीनां द्वन्द्वो वैकार्थः स्यात्, स्वैः– सजातीयैरेवाऽऽरब्धश्चेत्' । सुखदुःखम्, सुखदुःखे; लाभालाभम्, लाभालाभौ । विरोधिनामिति किम् ? कामक्रोधौ । अद्रव्या-णामिति किम् ? शीतोष्णे जले । स्वैरिति किम् ? बुद्धिसुखदुःखानि ॥१३०॥

अश्ववडव-पूर्वापरा-ऽधरोत्तराः ।३।१।१३१॥

'एते त्रयोऽपि द्वन्द्वा एकार्था वा स्युः, स्वैश्चेत्' । अश्ववडवम्, अश्व-वडवौ; पूर्वापरम्, पूर्वापरे; अधरोत्तरम्, अधरोत्तरे ॥१३१॥

पशु-व्यञ्जनानाम् ।३।१।१३२॥

पशूनां व्यञ्जनानां च 'स्वैर्द्वन्द्व एकार्थो वा' स्यात् । गोमहिषम्, गोम-हिषौ; दधिघृतम्, दधिघृते ॥१३२॥

तरु-तृण-धान्य-मृग-पक्षिणां बहुत्वे ।३।१।१३३॥

एतद्वाचिनां बह्वर्थानां प्रत्येकम् 'स्वैर्द्वन्द्व एकार्थो वा' स्यात् । प्लक्षन्य-ग्रोधम्, प्लक्षन्यग्रोधाः; कुशकाशम्, कुशकाशाः; तिलमाषम्, तिलमाषाः; ऋश्यैणम्, ऋश्यैणाः; हंसचक्रवाकम्, हंसचक्रवाकाः ॥१३३॥

सेनाङ्ग-क्षुद्रजन्तूनाम् ।३।१।१३४॥

सेनाङ्गानां क्षुद्रजन्तूनां च बह्वर्थानाम् 'स्वैर्द्वन्द्व एकार्थो नित्यम्' स्यात् । अश्वरथम्, यूकालिक्षम् ॥१३४॥

फलस्य जातौ ।३।१।१३५॥

फलवाचिनां बह्वर्थानां जातौ 'स्वैर्द्वन्द्व एकार्थो नित्यम्' स्यात् । बदरामलकम् । जाताविति किम् ? एतानि बदरामलकानि सन्ति ॥१३५॥

अप्राणि-पश्वादेः ।३।१।१३६॥

प्राणिभ्यः पश्वादिसूत्रोक्तेभ्यश्च येऽन्यद्रव्यवाचिनस्तेषां जात्यर्थानाम् 'स्वैर्द्वन्द्व एकार्थः' स्यात् । आराशस्त्रि । जातावित्येव– सह्यविन्ध्यौ । प्राण्यादिवर्जनं किम् ? ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः, ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्रम्; गोमहिषौ, गोमहिषम्; प्लक्षन्यग्रोधौ,प्लक्षन्यग्रोधम्; अश्वरथौ, अश्वरथम्; बदरामलके, बदरामलकम् ॥१३६॥

प्राणि-तूर्याङ्गाणाम् ।३।१।१३७॥

प्राणितूर्ययोरङ्गार्थानाम् 'स्वैर्द्वन्द्व एकार्थः' स्यात् । कर्णनासिकम्, मार्दङ्गिकपाणविकम् । स्वैरित्येव– पाणिगृध्रौ ॥१३७॥

चरणस्य स्थेणोऽद्यतन्यामनुवादे ।३।१।१३८॥

चरणाः कठादयः, तद्वाचिनामद्यतन्यां यौ स्थेणौ तयोः कर्तृत्वेन सम्बन्धिनाम् 'स्वैर्द्वन्द्वोऽनुवादविषये एकार्थः' स्यात् । प्रत्यष्ठात् कठकालापम्, उदगात् कठकौथुमम् । अनुवाद इति किम् ? उदगु कठकालापाः,– अप्रसिद्धं कथयन्ति ॥१३८॥

अक्लीबेऽध्वर्युक्रतोः ।३।१।१३९॥

अध्वर्युः– यजुर्वेदः, तद्विहितक्रतुवाचिनाम् 'स्वैर्द्वन्द्व एकार्थ. स्यात्, न चेदेते क्लीबवृत्तय.' । अर्काश्वमेधम् । अक्लीब इति किम् ? गवामयनादित्यानामयने । अध्वर्य्विति किम् ? इषुवज्रौ । क्रतोरिति किम् ? दर्शपौर्णमासौ ॥१३९॥

निकटपाठस्य ।३।१।१४०॥

निकटः पाठो येषामध्येतॄणां तेषाम् 'स्वैर्द्वन्द्व एकार्थः' स्यात् । पदक-क्रमकम् ॥१४०॥

नित्यवैरस्य ।३।१।१४१॥

नित्यं जातिनिबद्धं वैरं येषां तेषाम् 'स्वैर्द्वन्द्व एकार्थः' स्यात् । अहि-नकुलम् । नित्यवैरस्येति किम् ? देवासुराः, देवासुरम् ॥१४१॥

नदी-देश-पुरां विलिङ्गानाम् ।३।१।१४२॥

एषां विविधलिङ्गानाम् 'स्वैर्द्वन्द्व एकार्थः' स्यात् । गङ्गाशोणम्, कुरु-कुरुक्षेत्रं,मथुरापाटलिपुत्रम् । विलिङ्गानामिति किम् ? गङ्गायमुने ॥१४२॥

पात्र्यशूद्रस्य ।३।१।१४३॥

पात्रार्ह-शूद्रवाचिनाम् 'स्वैर्द्वन्द्व एकार्थः' स्यात् । तक्षायस्कारम् । पात्र्येति किम् ? जनङ्गमबुक्कसाः ॥१४३॥

गवाश्वादिः ।३।१।१४४॥

'अयं द्वन्द्वः एकार्थः' स्यात् । गवाश्वम्, गवाविकम् ॥१४४॥

न दधिपयआदिः ।३।१।१४५॥

'दधिपय आद्यो द्वन्द्व एकार्थो न' स्यात् । दधिपयसी, सर्पिर्मधुनी ॥१४५॥

संख्याने ।३।१।१४६॥

वर्त्तिपदार्थानां गणने गम्ये 'द्वन्द्व एकार्थो न' स्यात् । दश गोमहिषाः, बहवः पाणिपादाः ॥१४६॥

वाऽन्तिके ।३।१।१४७॥

वर्त्तिपदार्थानां संख्यानस्य समीपे गम्ये 'द्वन्द्व एकार्थो वा' स्यात् । उप-दशं गोमहिषम्, उपदशा गोमहिषाः ॥१४७॥

प्रथमोक्तं प्राक् ।३।१।१४८॥

अत्र 'समासप्रकरणे प्रथमान्तेन यन्निर्दिष्टं तत् प्राक्' स्यात् । आसन्नदशाः, सप्तगङ्गम् ॥१४८॥

राजदन्ताऽऽदिषु ।३।१।१४९॥

'एतेषु समासेष्वप्राप्तप्रागुनिपातं प्राक्' स्यात् । राजदन्तः, लिप्तवासितम् ॥१४९॥

विशेषण-सर्वादि-संख्यं बहुव्रीहौ ।३।१।१५०॥

'विशेषणं सर्वादि संख्यावाचि च बहुव्रीहौ प्राक्' स्यात् । चित्रगुः, सर्वशुक्लः, द्विकृष्णः ॥१५०॥

क्तः ।३।१।१५१॥

'क्तान्तं सर्वं बहुव्रीहौ प्राक्' स्यात् । कृतकटः ॥१५१॥

जाति-काल-सुखादेर्नवा ।३।१।१५२॥

जातेः कालात् सुखादिभ्यश्च 'बहुव्रीहौ क्तान्तं वा प्राक्' स्यात् । शार्ङ्गरजग्धी, जग्धशार्ङ्गरा; मासजाता, जातमासा; सुखजाता, जातसुखा; दुःखहीना, हीनदुःखा ॥१५२॥

आहिताग्न्यादिषु ।३।१।१५३॥

'एषु बहुव्रीहिषु क्तान्तं वा प्राक्' स्यात् । आहिताग्निः, अग्न्याहितः; जातदन्तः, दन्तजातः ॥१५३॥

प्रहरणात् ।३।१।१५४॥

प्रहरणार्थात् 'क्तान्तं बहुव्रीहौ वा प्राक्' स्यात् । उद्यतासिः, अस्युद्यतः ॥१५४॥

न सप्तमीन्द्वादिभ्यश्च ।३।१।१५५॥

इन्द्वादेः प्रहरणार्थाच्च 'प्राक् सप्तम्यन्तं बहुव्रीहौ न' स्यात्। इन्दुमौलिः, पद्मनाभः, असिपाणिः ॥१५५॥

गड्वादिभ्यः ।३।१।१५६॥

गड्वादिभ्यो 'बहुव्रीहौ सप्तम्यन्तं प्राग् वा' स्यात्। कण्ठेगडुः, गडुकण्ठः; मध्येगुरुः, गुरुमध्यः ॥१५६॥

प्रियः ।३।१।१५७॥

ऽयम् 'बहुव्रीहौ प्राग् वा' स्यात्। प्रियगुडः, गुडप्रियः ॥१५७॥

कडाराद्यः कर्मधारये ।३।१।१५८॥

'एते कर्मधारये प्राग् वा' स्युः। कडारजैमिनिः, जैमिनिकडारः; काणद्रोणः, द्रोणकाणः ॥१५८॥

धर्मार्थादिषु द्वन्द्वे ।३।१।१५९॥

'एषु द्वन्द्वेष्वप्राप्तप्राक्त्वं वा प्राक्' स्यात्। धर्म्मार्थौ, अर्थधर्म्मौ; शब्दार्थौ, अर्थशब्दौ ॥१५९॥

लघ्वक्षरा-ऽसखीदुत्-स्वराद्यदल्पस्वरा-ऽर्च्यमेकम् ।३।१।१६०॥

'लघ्वक्षरं सखिवर्जेदुदन्तं स्वराद्यकारान्तमल्पस्वरं पूज्यवाचि चैकं द्वन्द्वे प्राक्' स्यात्। शरशीर्षम्, अग्नीषोमौ, वायुतोयम्। असखीति किम्? सुतसखायौ। अस्त्रशस्त्रम्, प्लक्षन्यग्रोधौ, श्रद्धामेघे। लघ्वादीति किम्? कुक्कुटमयूरौ, मयूरकुक्कुटौ। एकमिति किम्? शङ्खदुन्दुभिवीणाः। द्वन्द्व इत्येव– विस्पष्टपटुः ॥१६०॥

मास-वर्ण-भ्रात्रऽनुपूर्वम् ।३।१।१६१॥

एतद्वाचि 'द्वन्द्वेऽनुपूर्वं प्राक्' स्यात्। फाल्गुनचैत्रौ, ब्राह्मणक्षत्रियौ, ब्राह्मणक्षत्रियविशः, बलदेववासुदेवौ ॥१६१॥

भर्तुतुल्यस्वरम् ।३।१।१६२॥

'नक्षत्रर्तुवाचि तुल्यस्वरं द्वन्द्वेऽनुपूर्वं प्राक्' स्यात् । अश्विनीभरणीकृत्तिकाः, हेमन्तशिशिरवसन्ताः। तुल्यस्वरमिति किम् ? आर्द्रामृगशिरसी, ग्रीष्मवसन्तौ ॥१६२॥

संख्या समासे ।३।१।१६३॥

'समासमात्रे संख्यावाच्यनुपूर्वं प्राक्' स्यात् । द्वित्राः, द्विशती, एकादशः ॥१६३॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनलघुवृत्तौ तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥३।१॥

असंरब्धा अपि चिरं दुःसहा वैरभूभृताम् ।
चण्डाश्चामुण्डराजस्य प्रतापशिखिनः कणाः ॥९॥

[द्वितीयः पादः]

परस्परा-ऽन्योऽन्येतरेतरस्याम् स्यादेर्वाऽपुंसि ।३।२।१॥

'एषामपुंवृत्तीनां स्यादेराम् वा' स्यात् । इमे सख्यौ कुले वा परस्परां परस्परम्, अन्योऽन्यामन्योऽन्यम्, इतरेतरामितरेतरं भोजयतः । आभिः सखीभिः कुलैर्वा परस्परां परस्परेण, अन्योऽन्यामन्योऽन्येन, इतरेतरामितरेतरेण भोज्यते । अपुंसीति किम् ? इमे नराः परस्परं भोजयन्ति ॥१॥

अमव्ययीभावस्याऽतोऽपञ्चम्याः ।३।२।२॥

'अदन्तस्याव्ययीभावस्य स्यादेरम् स्यात्, न तु पञ्चम्याः' । उपकुम्भमस्ति, उपकुम्भं देहि । अव्ययीभावस्येति किम् ? प्रियोपकुम्भोऽयम् । अत इति किम् ? अधिस्त्रि । अपञ्चम्या इति किम् ? उपकुम्भात् ॥२॥

वा तृतीयायाः ।३।२।३॥

'अदन्तस्याव्ययीभावस्य तृतीयाया अम् वा' स्यात् । किं न उपकुम्भम्, किं न उपकुम्भेन । अव्ययीभावस्येति किम् ? प्रियोपकुम्भेन ॥३॥

सप्तम्या वा ।३।२।४॥

'अदन्तस्याव्ययीभावस्य सप्तम्या अम् वा' स्यात् । उपकुम्भम्,उपकुम्भे निधेहि । अव्ययीभावस्येत्येव– प्रियोपकुम्भे ॥४॥

ऋद्ध-नदी-वंश्यस्य ।३।२।५॥

एतदन्तस्याऽव्ययीभावस्याऽदन्तस्य 'सप्तम्या अम् नित्यम्' स्यात् । सुमगधम्,उन्मत्तगङ्गम्,एकविंशतिभारद्वाजं वसति ॥५॥

अनतो लुप् ।३।२।६॥

'अदन्तवर्जस्याऽव्ययीभावस्य स्यादेर्लुप्' स्यात् । उपवधु, उपकर्तृ । अनत इति किम् ? उपकुम्भात् । अव्ययीभावस्येत्येव– प्रियोपवधुः ॥६॥

अव्ययस्य ।३।२।७॥

'अव्ययस्य स्यादेर्लुप्' स्यात् । स्वः, प्रातः । अव्ययस्येति किम् ? अत्युच्चैसः ॥७॥

ऐकार्थ्ये ।३।२।८॥

'ऐकार्थ्यम्– ऐकपद्यं तन्निमित्तस्य स्यादेर्लुप्' स्यात् । चित्रगुः, पुत्रीयति, औपगवः । अत एव लुब्विधानाद् "नाम नाम्ना० [३, १, १८]" इत्युक्तावपि स्याद्यन्तानां समासः स्यात् । ऐकार्थ्य इति किम् ? चित्रा गावो यस्येत्यादिवाक्ये मा भूत् ॥८॥

न नाम्येकस्वरात् खित्युत्तरपदेऽमः ।३।२।९॥

समासारम्भकमन्त्यं पदम्=उत्तरपदम्, तस्मिन् खित्प्रत्ययान्ते उत्तरपदे परे 'नाम्यन्तादेकस्वरात् पूर्वपदात् परस्याऽमो लुब् न' स्यात् । स्त्रियंमन्यः,

नावंमन्यः । नामीति किम् ? क्ष्मंमन्यः । एकस्वरादिति किम् ? वधुंमन्या । खितीति किम् ? स्त्रीमानी ॥९॥

असत्त्वे ङसेः ।३।२।१०॥

'असत्त्वे विहितस्य ङसेरुत्तरपदे परे लुब् न' स्यात् । स्तोकान्मुक्तः । असत्त्व इति किम् ? स्तोकभयम् । उत्तरपद इत्येव– निःस्तोकः ॥१०॥

ब्राह्मणाच्छंसी ।३।२।११॥

अत्र समासे 'ङसेर्लुबभावो निपात्यते' । ब्राह्मणाच्छंसिनौ । निपातनाद् ऋत्विग्विशेषादन्यत्र लुबेव,– ब्राह्मणशंसिनी स्त्री ॥११॥

ओजो-ऽञ्जः-सहो-ऽम्भस्-तमस्-तपसष्टः ।३।२।१२॥

एभ्यः परस्य 'टावचनस्योत्तरपदे परे लुब् न' स्यात् । ओजसाकृतम्, अञ्जसाकृतम्, सहसाकृतम्, अम्भसाकृतम्, तमसाकृतम्, तपसाकृतम् । ट इति किम् ? ओजोभावः ॥१२॥

पुंजनुषोऽनुजा-ऽन्धे ।३।२।१३॥

पुम्-जनुर्भ्यां परस्य 'टो यथासंख्यमनुजेऽन्धे चोत्तरपदे लुब् न' स्यात् । पुंसाऽनुजः, जनुषाऽन्धः । ट इत्येव– पुमनुजा ॥१३॥

आत्मनः पूरणे ।३।२।१४॥

अस्मात् परस्य 'टः पूरणप्रत्ययान्ते उत्तरपदे लुब् न' स्यात् । आत्मनाद्वितीयः, आत्मनाषष्ठः ॥१४॥

मनसश्चाऽऽज्ञायिनि ।३।२।१५॥

मनस आत्मनश्च परस्य 'ट आज्ञायिन्युत्तरपदे लुब् न' स्यात् । मनसाऽऽज्ञायी, आत्मनाऽऽज्ञायी ॥१५॥

नाम्नि ।३।२।१६॥

मनसः परस्य 'टः संज्ञाविषये उत्तरपदे परे लुब् न' स्यात् । मनसा-

देवी । नाम्नीति किम् ? मनोदत्ता कन्या ॥१६॥

परा-ऽऽत्मभ्यां ङेः ।३।२।१७॥

आभ्यां परस्य 'ङेवचनस्योत्तरपदे परे नाम्नि लुब् न' स्यात् । परस्मैपदम्,आत्मनेपदम् । नाम्नीत्येव– परहितम् ॥१७॥

अद्-व्यञ्जनात् सप्तम्या बहुलम् ।३।२।१८॥

अदन्ताद् व्यञ्जनान्ताच्च परस्या 'सप्तम्या बहुलं नाम्नि लुब् न' स्यात् । अरण्येतिलकाः, युधिष्ठिरः । अद्व्यञ्जनादिति किम् ? भूमिपाशः । नाम्नीत्येव– तीर्थकाकः ॥१८॥

प्राक्कारस्य व्यञ्जने ।३।२।१९॥

राजलभ्यो रक्षानिर्वेशः=कारः । प्राचां देशे यः कारः तस्य संज्ञायां गम्यमानायामद्व्यञ्जनात् परस्याः 'सप्तम्या व्यञ्जनादावुत्तरपदे लुब् न' स्यात् । मुकुटेकार्षापणः, समिधिमाषकः । प्रागिति किम् ? यूथपशुः,- उदीचामयं न प्राचाम् । कार इति किम् ? अभ्यर्हितपशुः । व्यञ्जन इति किम् ? अविकटोरणः ॥१९॥

तत्पुरुषे कृति ।३।२।२०॥

अद्व्यञ्जनात् परस्याः 'सप्तम्याः कृदन्ते उत्तरपदे तत्पुरुषे लुब् न' स्यात् । स्तम्बेरमः,भस्मनिहुतम् । तत्पुरुष इति किम् ? धन्वकारकः । अद्व्यञ्जनादित्येव– कुरुचरः ॥२०॥

मध्याऽन्ताद् गुरौ ।३।२।२१॥

आभ्यां परस्याः 'सप्तम्या गुरावुत्तरपदे लुब् न' स्यात् । मध्येगुरुः, अन्तेगुरुः ॥२१॥

अमूर्द्ध-मस्तकात् स्वाङ्गादकामे ।३।२।२२॥

मूर्द्धमस्तकवर्जात् स्वाङ्गवाचिनोऽद्व्यञ्जनात् परस्याः 'सप्तम्याः कामवर्जे

उत्तरपदे लुब् न' स्यात्। कण्ठेकालः। अमूर्द्धमस्तकादिति किम्? मूर्द्धशिखः,मस्तकशिखः। अकाम इति किम्? मुखकामः ॥२२॥

बन्धे घञि नवा ।३।२।२३॥

बन्धे घञन्ते उत्तरपदे अद्व्यञ्जनात् परस्याः 'सप्तम्या लुब् वा न' स्यात्। हस्तेबन्धः,हस्तबन्धः; चक्रेबन्धः, चक्रबन्धः। घञिति किम्? अजन्ते,– हस्तबन्धः ॥२३॥

कालात् तन-तर-तम-काले ।३।२।२४॥

अद्व्यञ्जनान्तात् कालवाचिनः परस्याः 'सप्तम्यास्तनादिप्रत्ययेषु काले चोत्तरपदे वा लुब् न' स्यात्। पूर्वाह्णेतनः, पूर्वाह्णतन; पूर्वाह्णेतराम्, पूर्वाह्णतरे;पूर्वाह्णेतमाम्, पूर्वाह्णतमे; पूर्वाह्णेकाले पूर्वाह्णकाले। कालादिति किम्? शुक्लतरे, शुक्लतमे। अद्व्यञ्जनादित्येव– रात्रितरायाम् ॥२४॥

शय-वासि-वासेष्वकालात् ।३।२।२५॥

अकालवाचिनोऽद्व्यञ्जनात् परस्याः 'सप्तम्या एषूत्तरपदेषु लुब् वा न' स्यात्। बिलेशयः, बिलशयः; वनेवासी, वनवासी; ग्रामेवासः, ग्रामवासः। अकालादिति किम्? पूर्वाह्णशयः ॥२५॥

वर्ष-क्षर-वरा-ऽप्-सरः-शरोरोमनसो जे ।३।२।२६॥

एभ्यः परस्याः 'सप्तम्या जे उत्तरपदे लुब् वा न' स्यात्। वर्षेजः, वर्षजः; क्षरेजः, क्षरजः; वरेजः, वरजः; अप्सुजम्,अब्जम्; सरसिजम्, सरोजम्; शरेजः, शरजः; उरसिजः, उरोजः; मनसिजः, मनोजः ॥२६॥

द्यु-प्रावृड्-वर्षा-शरत्-कालात् ।३।२।२७॥

एभ्यः परस्याः 'सप्तम्या जे उत्तरपदे लुब् न' स्यात्। दिविजः, प्रावृषिजः,वर्षासुजः,शरदिजः, कालेजः ॥२७॥

अपो य-योनि-मति-चरे ।३।२।२८॥

अपः परस्याः 'सप्तम्या ये प्रत्यये योन्यादौ चोत्तरपदे लुब् न' स्यात् । अप्सव्यः,अप्सुयोनिः,अप्सुमतिः, अप्सुचरः ॥२८॥

नेन्-सिद्ध-स्थे ।३।२।२९॥

'इन्प्रत्ययान्ते सिद्ध-स्थयोश्चोत्तरपदयोर्न लुब् न' स्यात्, भवत्येवेत्यर्थः । स्थण्डिलवर्त्ती,साङ्काश्यसिद्धः, समस्थः ॥२९॥

षष्ठ्याः क्षेपे ।३।२।३०॥

उत्तरपदे परे क्षेपे गम्ये 'षष्ठ्या लुब् न' स्यात् । चौरस्यकुलम् ॥३०॥

पुत्रे वा ।३।२।३१॥

पुत्रे उत्तरपदे क्षेपे 'षष्ठ्या लुब् वा न' स्यात् । दास्याः पुत्रः, दासीपुत्रः ॥३१॥

पश्यद्-वाग्-दिशो हर-युक्ति-दण्डे ।३।२।३२॥

एभ्यः परस्याः 'षष्ठ्या यथासंख्यं हरादावुत्तरपदे लुब् न' स्यात् । पश्यतोहरः,वाचोयुक्तिः,दिशोदण्डः ॥३२॥

अदसोऽकञायनणोः ।३।२।३३॥

'अदसः परस्याः षष्ठ्या अकञ्विषये उत्तरपदे आयनणि च परे लुब् न' स्यात् । आमुष्यपुत्रिका,आमुष्यायणः ॥३३॥

देवानांप्रियः ।३।२।३४॥

अत्र 'षष्ठ्या लुब् न' स्यात् । देवानांप्रियः ॥३४॥

शेप-पुच्छ-लाङ्गूलेषु नाम्नि शुनः ।३।२।३५॥

शुनः परस्याः 'षष्ठ्याः शेपादावुत्तरपदे संज्ञायां लुब् न' स्यात् । शुनःशेपः, शुनःपुच्छः,शुनोलाङ्गूलः ॥३५॥

वाचस्पति-वास्तोष्पति-दिवस्पति-दिवोदासम् ।३।२।३६॥

'एते समासाः षष्ठ्यलुपि निपात्यन्ते नाम्नि'। वाचस्पतिः,वास्तोष्पतिः, दिवस्पतिः, दिवोदासः ॥३६॥

ऋतां विद्या-योनिसम्बन्धे ।३।२।३७॥

'ऋदन्तानां विद्यया योन्या वा कृते सम्बन्धे हेतौ सति प्रवृत्तानां षष्ठ्यास्तत्रैव हेतौ सति प्रवृत्ते उत्तरपदे लुब् न' स्यात्। होतुःपुत्रः,पितुःपुत्रः, पितुरन्तेवासी। ऋतामिति किम् ? आचार्यपुत्रः। विद्यायोनिसम्बन्ध इति किम् ? भर्तृगृहम् ॥३७॥

स्वसृ-पत्योर्वा ।३।२।३८॥

'विद्यायोनिसम्बन्धनिमित्तानाम् ऋदन्तानां षष्ठ्याः स्वसृपत्योरुत्तरपदयोर्योनिसम्बन्धनिमित्तयोर्लुब् वा न' स्यात्। होतुःस्वसा,होतृस्वसा;स्वसुःपतिः, स्वसृपतिः। विद्यायोनिसम्बन्ध इत्येव– भर्तृस्वसा, होतृपतिः ॥३८॥

आ द्वन्द्वे ।३।२।३९॥

'विद्यायोनिसम्बन्धनिमित्तानाम् ऋदन्तानां यो द्वन्द्वस्तस्मिन् सत्युत्तरपदे पूर्वपदस्याऽऽत्' स्यात्। होतापोतारौ, मातापितरौ। ऋतामित्येव– गुरुशिष्यौ। विद्यायोनिसम्बन्ध इत्येव– कर्तृकारयितारौ ॥३९॥

पुत्रे ।३।२।४०॥

'पुत्रे उत्तरपदे विद्यायोनिसम्बन्धनिमित्तानाम् ऋदन्तानां द्वन्द्वे आः' स्यात्। मातापुत्रौ, होतापुत्रौ ॥४०॥

वेदसहश्रुताऽवायुदेवतानाम् ।३।२।४१॥

'एषां द्वन्द्वे पूर्वपदस्योत्तरपदे आः' स्यात्। इन्द्रासोमौ। वेदेति किम् ? ब्रह्मप्रजापती। सहेति किम् ? विष्णुशक्रौ। श्रुतेति किम् ? चन्द्रसूर्यौ। वायुवर्जनं किम् ? वाय्वग्नी। देवतानामिति किम् ? यूपचषालौ ॥४१॥

ईः षोम-वरुणेऽग्नेः ।३।२।४२॥

'वेदसहश्रुताऽवायुदेवतानां द्वन्द्वे षोमे वरुणे चोत्तरपदेऽग्नेरीः' स्यात्, षोमेति निर्देशाद् ईयोगे षत्वं च । अग्नीषोमौ,अग्नीवरुणौ । देवताद्वन्द्व इत्येव– अग्निसोमौ वटू ॥४२॥

इर्वृद्धिमत्यविष्णौ ।३।२।४३॥

'विष्णुवर्जे वृद्धिमत्युत्तरपदे देवताद्वन्द्वे अग्नेरिः' स्यात् । आग्निवारुणी-मनड्वाहीमालभेत । वृद्धिमतीति किम् ? अग्नीवरुणौ । अविष्णाविति किम् ? आग्नावैष्णवं चरुं निर्वपेत् ॥४३॥

दिवो द्यावा ।३।२।४४॥

'देवताद्वन्द्वे दिव उत्तरपदे द्यावेति' स्यात् । द्यावाभूमी ॥४४॥

दिवस्-दिवः पृथिव्यां वा ।३।२।४५॥

'देवताद्वन्द्वे दिवः पृथिव्यामुत्तरपदे एतौ वा' स्याताम् । दिवस्पृथिव्यौ, दिवःपृथिव्यौ, द्यावापृथिव्यौ ॥४५॥

उषासोषसः ।३।२।४६॥

देवताद्वन्द्वे 'उषस उत्तरपदे उषासा' स्यात् ।उषासासूर्यम् ॥४६॥

मातरपितरं वा ।३।२।४७॥

'मातृपित्रोः पूर्वोत्तरपदयोर्द्वन्द्वे ऋतोऽरो वा निपात्यते' । मातरपितरयोः, मातापित्रोः ॥४७॥

वर्चस्कादिष्ववस्करादयः ।३।२।४८॥

'एष्वर्थेष्वेते कृतसखाद्युत्तरपदाः साधवः' स्युः । अवस्करोऽन्नमलम्, अवकरोऽन्यः;अपस्करो रथाङ्गम्, अपकरोऽन्यः ॥४८॥

परतः स्त्री पुम्वत् स्त्र्येकार्थेऽनूङ् ।३।२।४९॥

परतः– विशेष्यवशात् स्त्रीलिङ्गः स्त्रीवृत्तावेकार्थे उत्तरपदे 'पुम्वत्' स्यात्,

न तूङन्तः । दर्शनीयभार्यः । परत इति किम् ? द्रोणीभार्यः । स्त्रीति किम् ? खलपुदृष्टिः । स्त्र्येकार्थ इति किम् ? गृहिणीनेत्रः,कल्याणीमाता । अनूङिति किम् ? करभोरूभार्यः ॥४९॥

क्यङ्-मानि-पित्तद्धिते ।३।२।५०॥

क्यङि मानिनि चोत्तरपदे पित्तद्धिते च परतः स्त्रीलिङ्गोऽनूङ् 'पुम्वत्' स्यात् । श्येतायते, दर्शनीयमानी अयमस्याः, अजथ्यं यूथम् ॥५०॥

जातिश्च णि-तद्धितय-स्वरे ।३।२।५१॥

अन्या परतः स्त्री जातिश्च णौ प्रत्यये यादौ स्वरादौ च तद्धिते विषयभूते 'पुम्वत्' स्याद्, अनूङ् । पटयति, एत्यः, भावत्कम् । जाति- दारद्यः,गार्ग्यः । तद्धितेति किम् ? हस्तिनीयति,हस्तिन्यः ॥५१॥

एयेऽग्नायी ।३।२।५२॥

एयप्रत्ययेऽग्नाय्येव परतः स्त्री 'पुम्वत्' स्यात् । आग्नेयः । पूर्वेण सिद्धे नियमार्थमिदम् । श्यैनेयः ॥५२॥

नाऽप्-प्रियाऽऽदौ ।३।२।५३॥

अप्प्रत्ययान्ते स्त्र्येकार्थे उत्तरपदे प्रियादौ च परतः स्त्री 'पुम्वन्न' स्यात् । कल्याणीपञ्चमा रात्रयः,कल्याणीप्रियः । अप्प्रियादाविति किम् ? कल्याणपञ्चमीकः पक्षः ॥५३॥

तद्धिताऽककोपान्त्य-पूरण्याख्याः ।३।२।५४॥

तद्धितस्याऽकप्रत्ययस्य च क उपान्त्यो यासां ताः, पूरणीप्रत्ययान्ताः, संज्ञाश्च परतः स्त्रियः 'पुम्वन्न' स्युः । मद्रिकाभार्यः, कारिकाभार्यः, पञ्चमीभार्यः, दत्ताभार्यः । तद्धिताकेति किम् ? पाकभार्यः ॥५४॥

तद्धितः स्वरवृद्धिहेतुररक्त-विकारे ।३।२।५५॥

रक्त-विकाराभ्यामन्यार्थः स्वरवृद्धिहेतुर्यस्तद्धितस्तदन्त. परतः स्त्री 'पुम्वन्न'

स्यात्। माथुरीभार्यः। स्वरेति किम्? वैयाकरणभार्यः। वृद्धिहेतुरिति किम्? अर्द्धमस्थभार्यः। अरक्तविकार इति किम्? काषायबृहतिकः, लौहेषः ॥५५॥

स्वाङ्गान्ङीजातिश्चाऽमानिनि ।३।२।५६॥

स्वाङ्गाद् यो ङीस्तदन्तो जातिवाची च परतः स्त्री 'पुम्वन्न' स्यात्, न तु मानिनि। दीर्घकेशीभार्यः, कठीभार्यः, शूद्राभार्यः। स्वाङ्गादिति किम्? पटुभार्यः। अमानिनीति किम्? दीर्घकेशमानिनी ॥५६॥

पुम्वत् कर्मधारये ।३।२।५७॥

परतः स्त्री अनूङ् कर्मधारये सति स्त्र्येकार्थे उत्तरपदे परे 'पुम्वत्' स्यात्। कल्याणप्रिया, मद्रकभार्या, माथुरवृन्दारिका, चन्द्रमुखवृन्दारिका। अनूङित्येव– ब्रह्मबन्धूवृन्दारिका ॥५७॥

रिति ।३।२।५८॥

परतः स्त्री अनूङ् रिति प्रत्यये 'पुम्वत्' स्यात्। पटुजातीया, कठदेशीया॥

त्व-ते गुणः ।३।२।५९॥

परतः स्त्र्यनूङ् गुणवचनस्त्व-तयोः प्रत्यययोः 'पुम्वत्' स्यात्। पटुत्वम्, पटुता। गुण इति किम्? कठीत्वम् ॥५९॥

च्वौ क्वचित् ।३।२।६०॥

परतः स्त्र्यनूङ् 'च्वौ क्वचित् पुम्वत्' स्यात्। महद्भूता कन्या। क्वचिदिति किम्? गोमतीभूता ॥६०॥

सर्वादयोऽस्यादौ ।३।२।६१॥

'सर्वादिः परतः स्त्री, पुम्वत्' स्यात्, न तु स्यादौ। सर्वस्त्रियः, भवत्पुत्रः। अस्यादाविति किम्? सर्वस्यै ॥६१॥

मृगक्षीराऽऽदिषु ।३।२।६२॥

एषु समासेषु परतः स्त्री उत्तरपदे 'पुम्वद् वा' स्यात्। मृगक्षीरम्, मृगी-

क्षीरम्; काकशावः, काकीशावः ॥६२॥

ऋदुदित् तर-तम-रूप-कल्प-ब्रुव-चेलड्-गोत्र-मत-हते वा ह्रस्वश्च ।३।२।६३॥

ऋदुदित् परतः स्त्री तरादिषु प्रत्ययेषु ब्रुवादौ च स्त्र्येकार्थे उत्तरपदे 'ह्रस्वान्तः पुम्वच्च वा' स्यात् । पचन्तितरा,पचत्तरा,पचन्तीतरा; श्रेयसितरा,श्रेयस्तरा,श्रेयसीतरा । पचन्तितमा,पचत्तमा,पचन्तीतमा; श्रेयसितमा, श्रेयस्तमा,श्रेयसीतमा । पचन्तिरूपा, पचद्रूपा, पचन्तीरूपा; विदुषिरूपा, विद्वद्रूपा;विदुषीरूपा । पचन्तिकल्पा, पचत्कल्पा, पचन्तीकल्पा; विदुषिकल्पा,विद्वत्कल्पा, विदुषीकल्पा । पचन्तिब्रुवा, पचद्ब्रुवा,पचन्तीब्रुवा; श्रेयसिब्रुवा, श्रेयोब्रुवा, श्रेयसीब्रुवा । पचन्तिचेली,पचच्चेली, पचन्तीचेली; श्रेयसिचेली,श्रेयश्चेली,श्रेयसीचेली । पचन्तिगोत्रा,पचद्गोत्रा, पचन्तीगोत्रा; श्रेयसिगोत्रा, श्रेयोगोत्रा,श्रेयसीगोत्रा । पचन्तिमता, पचन्मता, पचन्तीमता; श्रेयसिमता,श्रेयोमता,श्रेयसीमता । पचन्तिहता,पचद्धता, पचन्तीहता; श्रेयसिहता,श्रेयोहता,श्रेयसीहता ॥६३॥

ङ्यः ।३।२।६४॥

ङ्यन्तायाः परतः स्त्रियास्तरादिषु प्रत्ययेषु ब्रुवादिषु चोत्तरपदेषु एकार्थेषु 'ह्रस्वः' स्यात् । गौरितरा,गौरितमा, नर्तकिरूपा, कुमारिकल्पा, ब्राह्मणिब्रुवा, गार्गिचेली,ब्राह्मणिगोत्रा,गार्गिमता,गौरिहता ॥६४॥

भोगवद्-गौरिमतोर्नाम्नि ।३।२।६५॥

अनयोर्ङ्यन्तयोः संज्ञायां तरादिषु प्रत्ययेषु ब्रुवादौ चोत्तरपदे एकार्थे 'ह्रस्वः' स्यात् । भोगवतितरा,गौरिमतितमा,भोगवतिरूपा,गौरिमतिकल्पा, भोगवतिब्रुवा, गौरिमतिचेली,भोगवतिगोत्रा,गौरिमतिमता, भोगवतिहता । नाम्नीति किम्? भोगवतितरा, भोगवत्तरा, भोगवतीतरा ॥६५॥

नवैकस्वराणाम् ।३।२।६६।।

एकस्वरस्य ङ्यन्तस्य तरादौ प्रत्यये ब्रुवादौ चोत्तरपदे स्त्र्येकार्थे 'वा ह्रस्वः' स्यात् । स्त्रितरा,स्त्रीतरा; श्रितमा, श्रीतमा; श्रिब्रुवा, श्रीब्रुवा । एकस्वराणामिति किम् ? कुटीतरा ।।६६।।

ऊङः ।३।२।६७।।

ऊङन्तस्य तरादौ ब्रुवादौ चोत्तरपदे स्त्र्येकार्थे 'वा ह्रस्वः' स्यात् । ब्रह्मबन्धुतरा,ब्रह्मबन्धूतरा; कद्रुब्रुवा,कद्रूब्रुवा ।।६७।।

महतः कर-घास-विशिष्टे डाः ।३।२।६८।।

करादावुत्तरपदे 'महतो डा वा' स्यात् । महाकरः,महत्करः; महाघासः, महद्घासः; महाविशिष्टः,महद्विशिष्टः ।।६८।।

स्त्रियाम् ।३।२।६९।।

स्त्रीवृत्तेर्महतः करादावुत्तरपदे 'नित्यं डाः' स्यात् । महाकरः,महाघासः, महाविशिष्टः ।।६९।।

जातीयैकार्थेऽच्वेः ।३।२।७०।।

'महतोऽच्व्यन्तस्य जातीयरि एकार्थे चोत्तरपदे डाः' स्यात् । महाजातीयः, महावीरः । जातीयैकार्थे इति किम् ? महत्तरः । अच्वेरिति किम् ? महद्भूता कन्या ।।७०।।

न पुम्वन्निषेधे ।३।२।७१।।

'महतः पुम्वन्निषेधविषये उत्तरपदे डा न' स्यात् । महतीप्रियः ।।७१।।

इच्यस्वरे दीर्घ आच्च ।३।२।७२।।

'इजन्तेऽस्वरादावुत्तरपदे पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् आच्च' स्यात् । मुष्टीमुष्टि, मुष्टामुष्टि । अस्वर इति किम् ? अस्यसि ।।७२।।

हविष्यष्टनः कपाले ।३।२।७३।।

'हविष्यर्थे कपाले उत्तरपदेऽष्टनो दीर्घः' स्यात् । अष्टाकपालं हविः । हविषीति किम्? अष्टकपालम् । कपाल इति किम्? अष्टपात्रं हविः ॥७३॥

गवि युक्ते ।३।२।७४॥

'युक्तेऽर्थे गव्युत्तरपदेऽष्टनो दीर्घः' स्यात् । अष्टागवं शकटम् । युक्त इति किम्? अष्टगुश्चैत्रः ॥७४॥

नाम्नि ।३।२।७५॥

'अष्टन उत्तरपदे संज्ञायां दीर्घः' स्यात् । अष्टापदः कैलाशः । नाम्नीति किम्? अष्टदंष्ट्रः ॥७५॥

कोटर-मिश्रक-सिध्रक-पुरग-सारिकस्य वणे ।३।२।७६॥

एषां कृतणत्वे वने उत्तरपदे 'संज्ञायां दीर्घः' स्यात् । कोटरावणम्, मिश्रकावणम्, सिध्रकावणम्, पुरगावणम्, सारिकावणम् ॥७६॥

अञ्जनादीनां गिरौ ।३।२।७७॥

एषां गिरावुत्तरपदे 'नाम्नि दीर्घः' स्यात् । अञ्जनागिरिः, कुक्कुटागिरिः ॥

अनजिरादिबहुस्वर-शरादीनां मतौ ।३।२।७८॥

अजिरादिवर्जबहुस्वराणां शरादीनां च मतौ प्रत्यये 'नाम्नि दीर्घः' स्यात् । उदुम्बरावती, शरावती, वंशावती । अनजिरादीति किम्? अजिरवती, हिरण्यवती ॥७८॥

ऋषौ विश्वस्य मित्रे ।३।२।७९॥

ऋषावर्थे मित्रे उत्तरपदे विश्वस्य 'नाम्नि दीर्घः' स्यात् । विश्वामित्रः ॥

नरे ।३।२।८०॥

नरे उत्तरपदे 'नाम्नि विश्वस्य दीर्घः' स्यात् । विश्वानरः कश्चित् ॥८०॥

वसु-राटोः ।३।२।८१॥

अनयोरुत्तरपदयोर्विश्वस्य 'दीर्घः' स्यात् । विश्वावसुः, विश्वाराट् ॥८१॥

वलच्यपित्रादेः ।३।२।८२॥

वलच्प्रत्यये पित्रादिवर्जानाम् 'दीर्घः' स्यात् । आसुतीवलः । अपित्रादेरिति किम् ? पितृवलः,मातृवलः ॥८२॥

चितेः कचि ।३।२।८३॥

चितेः कचि 'दीर्घः' स्यात् । एकचितीकः ॥८३॥

स्वामिचिह्नस्याऽविष्टा-ऽष्ट-पञ्च-भिन्न-च्छिन्न-च्छिद्र-स्रुव-स्वस्तिकस्य कर्णे ।३।२।८४॥

स्वामी चिह्न्यते येन तद्वाचिनो विष्टादिवर्जस्य कर्णे उत्तरपदे 'दीर्घः' स्यात् । दात्राकर्णः पशुः । स्वामिचिह्नस्येति किम् ? लम्बकर्णः । विष्टादिवर्जनं किम् ? विष्टकर्णः, अष्टकर्ण इत्यादि ॥८४॥

गति-कारकस्य नहि-वृति-वृषि-व्यधि-रुचि-सहि-तनौ कौ ।३।२।८५॥

गति-कारकयोर्नह्यादौ क्विबन्ते उत्तरपदे 'दीर्घः' स्यात् । उपानत्,नीवृत्, प्रावृट्,श्वावित्, नीरुक्,ऋतीषट्, जलासट्, परीतत् ॥८५॥

घञ्युपसर्गस्य बहुलम् ।३।२।८६॥

घञन्ते उत्तरपदे उपसर्गस्य 'बहुलं दीर्घः' स्यात् । नीक्लेदः, नीवारः । बहुलकात् क्वचिद्वा,– प्रतीवेशः, प्रतिवेशः । क्वचिन्न,– विषादः, निषादः ॥

नामिनः काशे ।३।२।८७॥

नाम्यन्तस्योपसर्गस्याऽजन्ते काशे उत्तरपदे 'दीर्घः' स्यात् । नीकाशः, वीकाशः । नामिन इति किम् ? प्रकाशः ॥८७॥

दस्ति ।३।२।८८॥

दो यस्तादिरादेशस्तस्मिन् परे नाम्यन्तस्योपसर्गस्य 'दीर्घः' स्यात् । नीत्तम् वीत्तम् । द इति किम् ? वितीर्णम् । तीति किम् ? सुदत्तम् ॥८८॥

अपील्वादेर्वहे ।३।२।८९॥

पील्वादिवर्जस्य नाम्यन्तस्य वहे उत्तरपदे 'दीर्घः' स्यात् । ऋषीवहम्, मुनीवहम् । अपील्वादेरिति किम् ? पीलुवहम्, दारुवहम् ॥८९॥

शुनः ।३।२।९०॥

अस्योत्तरपदे 'दीर्घः' स्यात् । श्वादन्तः, श्वावराहम् ॥९०॥

एकादश-षोडश-षोडन्-षोढा-षड्ढा ।३।२।९१॥

'एकादयो दशादिषु कृतदीर्घत्वादयो निपात्यन्ते' । एकादश, षोडश, षड्दन्ता अस्य=षोडन्, षोढा षड्ढा ॥९१॥

द्वित्र्यष्टानां द्वा-त्रयोऽष्टाः प्राक् शतादनशीति-बहुव्रीहौ ।३।२।९२॥

एषां यथासंख्यमेते प्राक् शतात् संख्यायामुत्तरपदे स्युः, न तु अशीतौ बहुव्रीहिविषये च । द्वादश, त्रयोविंशतिः, अष्टात्रिंशत् । प्राक्शतादिति किम् ? द्विशतम्, त्रिशतम्, अष्टसहस्रम् । अनशीतिबहुव्रीहाविति किम् ? द्व्यशीतिः, द्वित्राः ॥९२॥

चत्वारिंशदादौ वा ।३।२।९३॥

द्वित्र्यष्टानां प्राक्शताच्चत्वारिंशदादावुत्तरपदे 'यथासंख्यं द्वा-त्रयोऽष्टा वा' स्युः, अनशीतिबहुव्रीहौ । द्वाचत्वारिंशत्, द्विचत्वारिंशत्; त्रयश्चत्वारिंशत्, त्रिचत्वारिंशत्; अष्टाचत्वारिंशत्, अष्टचत्वारिंशत् ॥९३॥

हृदयस्य हृल्लास-लेखा-ऽण्-ये ।३।२।९४॥

अस्य लास-लेखयोरुत्तरपदयोरणि ये च प्रत्यये 'हृत्' स्यात् । हृल्लासः, हृल्लेखः, हार्दम्, हृद्यः ॥९४॥

पदः पादस्या-ऽऽज्याति-गोपहते ।३।२।९५॥

'पादस्याज्यादावुत्तरपदे पदः' स्यात् । पदाजिः,पदातिः,पदगः,पदोपहतः ॥

हिम-हति-काषि-ये पद् ।३।२।९६॥

हिमादावुत्तरपदे ये च प्रत्यये 'पादस्य पद्' स्यात् । पद्धिमम्, पद्धतिः, पत्काषी, पद्याः=शर्कराः ॥९६॥

ऋचः शसि ।३।२।९७॥

'ऋचां पादस्य शादौ शस्प्रत्यये पद्' स्यात् । पच्छो गायत्रीं शंसति । ऋच इति किम् ? पादशः श्लोकं वक्ति । द्विःशपाठात् स्यादिशसि न स्यात्,– ऋचः पादान् पश्य ॥९७॥

शब्द-निष्क-घोष-मिश्रे वा ।३।२।९८॥

शब्दादावुत्तरपदे 'पादस्य पद् वा' स्यात् । पच्छब्दः, पादशब्दः; पन्निष्कः,पादनिष्कः; पद्घोषः, पादघोषः; पन्मिश्रः, पादमिश्रः ॥९८॥

नस् नासिकायास्तः-क्षुद्रे ।३।२।९९॥

'नासिकायास्तस्प्रत्यये क्षुद्रे चोत्तरपदे नस्' स्यात् । नस्तः, नःक्षुद्रः ॥९९॥

येऽवर्णे ।३।२।१००॥

'नासिकाया ये प्रत्यये वर्णादन्यत्रार्थे नस्' स्यात् । नस्यम् । य इति किम् ? नासिक्यं पुरम् । अवर्ण इति किम् ? नासिक्यो वर्णः ॥१००॥

शिरसः शीर्षन् ।३।२।१०१॥

'शिरसो ये प्रत्यये शीर्षन्' स्यात् । शीर्षण्यः स्वरः, शीर्षण्यं तैलम् । य इत्येव– शिरस्तः, शिरस्यति ॥१०१॥

केशे वा ।३।२।१०२॥

'शिरसः केशविषये ये प्रत्यये शीर्षन् वा' स्यात् । शीर्षण्याः शिरस्याः केशाः॥

शीर्षः स्वरे तद्धिते ।३।२।१०३॥

'शिरसः स्वरादौ तद्धिते शीर्षः' स्यात् । हास्तिशीर्षिः,शीर्षिकः ॥१०३॥

उदकस्योदः पेषं-धि-वास-वाहने ।३।२।१०४॥

'उदकस्य पेषमादावुत्तरपदे उदः' स्यात् । उदपेषं पिनष्टि, उदधिर्घटः, उदवासः, उदवाहनः ॥१०४॥

वैकव्यञ्जने पूर्ये ।३।२।१०५॥

'उदकस्याऽसंयुक्तव्यञ्जनादौ पूर्यमाणार्थे उत्तरपदे उदो वा' स्यात् । उदकुम्भः,उदककुम्भः । व्यञ्जन इति किम् ? उदकामत्रम् । एकेति किम् ? उदकस्थालम् । पूर्य इति किम् ? उदकदेशः ॥१०५॥

मन्थौदन-सक्तु-बिन्दु-वज्र-भार-हार-वीवध-गाहे वा ।३।२।१०६॥

एषूत्तरपदेषु 'उदकस्योदो वा' स्यात् । उदमन्थः,उदकमन्थः; उदौदनः, उदकौदनः; उदसक्तुः,उदकसक्तुः; उदबिन्दुः,उदकबिन्दुः; उदवज्रः, उदकवज्रः; उदभारः, उदकभारः; उदहारः, उदकहारः; उदवीवधः, उदकवीवधः; उदगाहः, उदकगाहः ॥१०६॥

नाम्न्युत्तरपदस्य च ।३।२।१०७॥

'उदकस्य पूर्वपदस्योत्तरपदस्य च संज्ञायामुदः' स्यात् । उदमेघः, उदवाहः, उदपानम्,उदधिः,लवणोदः,कालोदः ॥१०७॥

ते लुग्वा ।३।२।१०८॥

'संज्ञाविषये पूर्वोत्तरपदे लुग् वा' स्यात् । देवदत्तः, देवः, दत्तः ॥१०८॥

द्व्यन्तरनवर्णोपसर्गादप ईप् ।३।२।१०९॥

'द्व्यन्तर्भ्यामवर्णान्तवर्जोपसर्गेभ्यश्च परस्याऽप उत्तरपदस्य ईप्' स्यात् । द्वीपम्, अन्तरीपम्, नीपम्, समीपम् । उपसर्गादिति किम् ? स्वापः । अनवर्णेति किम् ? प्रापम्, परापम् ॥१०९॥

अनोर्देशे उप् ।३।२।११०॥

'अनोः परस्याऽपो देशेऽर्थे उप्' स्यात् । अनूपो देशः । देश इति किम् ?

अन्वीपं वनम् ॥११०॥

खित्यनव्ययाऽरुषो मोऽन्तो ह्रस्वश्च ।३।२।१११॥

स्वरान्तस्यानव्ययस्यारुषश्च खित्प्रत्ययान्ते उत्तरपदे 'मोऽन्तो यथासम्भवं ह्रस्वादेशश्च' स्यात् । ज्ञंमन्यः,कालिंमन्या, अरुन्तुदः । खितीति किम् ? ज्ञमानी । अनव्ययस्येति किम् ? दोषामन्यमहः ॥१११॥

सत्या-ऽगदा-ऽस्तोः कारे ।३।२।११२॥

एभ्यः कारे उत्तरपदे 'मोऽन्तः' स्यात् । सत्यङ्कारः अगदङ्कारः अस्तुङ्कारः॥

लोकम्पृण-मध्यन्दिना-ऽनभ्याशमित्यम् ।३।२।११३॥

एते 'कृतपूर्वपदमोऽन्ता निपात्यन्ते' । लोकम्पृणः, मध्यन्दिनम्, अनभ्याशमित्यः ॥११३॥

भ्राष्ट्रा-ऽग्नेरिन्धे ।३।२।११४॥

आभ्यामिन्धे उत्तरपदे 'मोऽन्तः' स्यात् । भ्राष्ट्रमिन्धः, अग्निमिन्धः ॥११४॥

अगिलाद् गिल-गिलगिलयोः ।३।२।११५॥

गिलान्तवर्जात् पूर्वपदात् परे गिले गिलगिले चोत्तरपदे 'मोऽन्तः' स्यात् । तिमिङ्गिलः, तिमिङ्गिलगिलः । अगिलादिति किम् ? तिमिङ्गिलगिलः ॥११५॥

भद्रोष्णात् करणे ।३।२।११६॥

आभ्यां परः करणे उत्तरपदे 'मोऽन्तः' स्यात् । भद्रंकरणम्, उष्णंकरणम् ॥

नवाऽखित्कृदन्ते रात्रेः ।३।२।११७॥

खिद्वर्जे कृदन्ते उत्तरपदे परे 'रात्रेर्मोऽन्तो वा' स्यात् । रात्रिञ्चरः, रात्रिचरः । खिद्वर्जनं किम् ? रात्रिमन्यमहः । कृदन्त इति किम् ? रात्रिसुखम् । अन्तग्रहणं किम् ? रात्रयिता ॥११७॥

धेनोर्भव्यायाम् ।३।२।११८॥

धेनोर्भव्यायामुत्तरपदे 'मोऽन्तो वा' स्यात् । धेनुम्भव्या, धेनुभव्या ॥११८॥

अषष्ठीतृतीयादन्याद् दोऽर्थे ।३।२।११९॥

अषष्ठ्यन्तादतृतीयान्ताच्चाऽन्यादर्थे उत्तरपदे 'दोऽन्तो वा' स्यात्। अन्यदर्थः, अन्यार्थः। षष्ठ्यादिवर्जनं किम्? अन्यस्याऽन्येन वाऽर्थः=अन्यार्थः ॥

आशीराशा-ऽऽस्थिता-ऽऽस्थोत्सुकोति-रागे ।३।२।१२०॥

एषूत्तरपदेषु अषष्ठीतृतीयादन्याद् 'दोऽन्तः' स्यात्। अन्यदाशीः, अन्यदाशा, अन्यदास्थितः, अन्यदास्था, अन्यदुत्सुकः, अन्यदूतिः, अन्यद्रागः। अषष्ठीतृतीयादित्येव– अन्यस्य अन्येन वा आशीः=अन्याशीः ॥१२०॥

ईय-कारके ।३।२।१२१॥

अन्याद् ईये प्रत्यये कारके चोत्तरपदे 'दोऽन्तः' स्यात्। अन्यदीयः, अन्यत्कारकः ॥१२१॥

सर्वादि-विश्वग्-देवाड्डद्रिः क्वच्यञ्चौ ।३।२।१२२॥

सर्वादेर्विष्वग्-देवाभ्यां च परतः क्विबन्ते अञ्चावुत्तरपदे 'डद्रिरन्तः' स्यात्। सर्वद्रीचः, द्व्यद्र्यङ्, कद्र्यङ्; विष्वद्र्यङ्, देवद्र्यङ्। कीति किम्? विष्वगञ्चनम् ॥१२२॥

सह-समः सध्रि-समि ।३।२।१२३॥

अनयोः स्थाने क्विबन्ते अञ्चावुत्तरपदे यथासंख्यम् 'सध्रि-समी' स्याताम्। सध्र्यङ्, सम्यङ्। क्वच्यञ्चावित्येव– सहाञ्चनम् ॥१२३॥

तिरसस्तिर्यति ।३।२।१२४॥

अकारादौ क्विबन्तेऽञ्चावुत्तरपदे 'तिरसस्तिरिः' स्यात्। तिर्यङ्। अतीति किम्? तिरश्चः ॥१२४॥

नञत् ।३।२।१२५॥

उत्तरपदे परे 'नञ् अः' स्यात्। अचौरः पन्थाः। उत्तरपद इत्येव– न भुङ्क्ते ॥१२५॥

त्यादौ क्षेपे ।३।२।१२६॥

त्याद्यन्ते पदे परे निन्दायां गम्यमानायाम् 'नञ् अः' स्यात् । अपचसि त्वं जाल्म ! । क्षेप इति किम् ? न पचति चैत्रः ॥१२६॥

नगोऽप्राणिनि वा ।३।२।१२७॥

अप्राणिन्यर्थे 'नगो वा निपात्यते' । नगः,अगो गिरिः । अप्राणिनीति किम् ? अगोऽयं शीतेन ॥१२७॥

नखादयः ।३।२।१२८॥

एते 'अकृताऽकाराद्यादेशा निपात्यन्ते' । नखः, नासत्यः ॥१२८॥

अन् स्वरे ।३।२।१२९॥

स्वरादावुत्तरपदे 'नञोऽन्' स्यात् । अनन्तो जिनः ॥१२९॥

कोः कत्तत्पुरुषे ।३।२।१३०॥

स्वरादावुत्तरपदे 'कोस्तत्पुरुषे कद्' स्यात् । कदश्वः । तत्पुरुष इति किम् ? कूष्ट्रो देशः । स्वर इत्येव– कुब्राह्मणः ॥१३०॥

रथ-वदे ।३।२।१३१॥

रथे वदे चोत्तरपदे 'कोः कद्' स्यात् । कद्रथः, कद्वदः ॥१३१॥

तृणे जातौ ।३।२।१३२॥

जातावर्थे तृणे उत्तरपदे 'कोः कद्' स्यात् । कत्तृणा रौहिषाख्या तृणजातिः॥

कत्त्रिः ।३।२।१३३॥

'कोः किमो वा त्रावुत्तरपदे कद्' स्यात् । कत्त्रयः ॥१३३॥

काऽक्ष-पथोः ।३।२।१३४॥

अनयोरुत्तरपदयोः 'कोः का' स्यात् । काऽक्षः, कापथम् ॥१३४॥

पुरुषे वा ।३।२।१३५॥

पुरुषे उत्तरपदे 'कोः का वा' स्यात् । कापुरुषः, कुपुरुषः ॥१३५॥

अल्पे ।३।२।१३६॥

'ईषदर्थस्य कोरुत्तरपदे का' स्यात् । कामधुरम्, काऽच्छम् ॥१३६॥

का-कवौ वोष्णे ।३।२।१३७॥

उष्णे उत्तरपदे 'कोः का-कवौ वा' स्याताम् । कोष्णम्, कवोष्णम् । पक्षे यथाप्राप्तमिति तत्पुरुषे,—कदुष्णम् । बहुव्रीहौ,—कूष्णो देशः ॥१३७॥

कृत्येऽवश्यमो लुक् ।३।२।१३८॥

कृत्यान्ते उत्तरपदे 'ऽवश्यमो लुक्' स्यात् । अवश्यकार्यम् । कृत्य इति किम् ? अवश्यंलावकः ॥१३८॥

समस्तत-हिते वा ।३।२।१३९॥

तते हिते चोत्तरपदे 'समो लुग् वा' स्यात् । सततम्, सन्ततम्; सहितम्, संहितम् ॥१३९॥

तुमश्च मनः-कामे ।३।२।१४०॥

'तुम्-समोर्मनसि कामे चोत्तरपदे लुक्' स्यात् । भोक्तुमनाः,गन्तुकामः; समनाः,सकामः ॥१४०॥

मांसस्याऽनड्-घञि पचि नवा ।३।२।१४१॥

अनड्घञन्ते पचावुत्तरपदे 'मांसस्य लुग् वा' स्यात् । मांस्पचनम्, मांसपचनम्; मांस्पाकः, मांसपाकः ॥१४१॥

दिक्शब्दात् तीरस्य तारः ।३।२।१४२॥

अस्मात् परस्य 'तीरस्योत्तरपदस्य तारो वा' स्यात् । दक्षिणतारम्, दक्षिणतीरम् ॥१४२॥

सहस्य सोऽन्यार्थे ।३।२।१४३॥

उत्तरपदे परे 'बहुव्रीहौ सहस्य सो वा' स्यात् । सपुत्रः, सहपुत्रः । अन्यार्थ इति किम् ? सहजः ॥१४३॥

[तृतीयः पादः]

(अथाऽऽख्यातप्रकरणम्)

वृद्धिराऽऽरैदौत् ।३।३।१॥

'आ आर् ऐ औ, एते प्रत्येकं वृद्धिः' स्युः । मार्ष्टि, कार्यम्, नायकः औपगव. ॥१॥

गुणोऽरेदोत् ।३।३।२॥

'अर् एत् ओत्, एते प्रत्येकं गुणः' स्युः । करोति,चेता, स्तोता ॥२॥

क्रियाऽर्थो धातुः ।३।३।३॥

कृतिः क्रिया पूर्वापरीभूता, साऽर्थो यस्य स 'धातुः' स्यात् । भवति,अत्ति, गोपायति, जुगुप्सते, पापच्यते, पुत्रकाम्यति, मुण्डयति,जवन. ॥३॥

न प्रादिरप्रत्ययः ।३।३।४॥

'प्रादिर्धातोरवयवो न स्यात्, ततः पर एव धातुरित्यर्थः, न चेत् ततः परः प्रत्ययः' । अभ्यमनायत,प्रासादीयत् । प्रादिरिति किम् ? अप्रहा-पुत्रीयत् । अप्रत्यय इति किम् ? औत्सुकायत. ॥४॥

अवौ दा-धौ दा ।३।३।५॥

'दाधारूपौ धातू अवितौ दा' स्याताम् । दाम्,– प्रणिदाता । देङ्,– प्रणिदयते । डुदांग्क्,– प्रणिददाति । दोंच्,– प्रणिद्यति । ट्धें,– प्रणिधयति । डुधांग्क्,– प्रणिदधाति । अवाविति किम् ? दांप्,– दातं बर्हिः । दैव्,– अवदातं मुखम् ॥५॥

वर्तमाना– तिव् तस् अन्ति, सिव् थस् थ, मिव् वस् मस्; ते आते अन्ते, से आथे ध्वे, ए वहे महे ।३।३।६॥

इमानि वचनानि 'वर्तमाना' स्युः ॥६॥

सप्तमी– यात् याताम् युस्, यास् यातम् यात, याम् याव याम; ईत ईयाताम् ईरन्, ईथास् ईयाथाम् ईध्वम्, ईय ईवहि ईमहि ।३।३।७॥

इमानि वचनानि 'सप्तमी' स्युः ॥७॥

पञ्चमी– तुव् ताम् अन्तु, हि तम् त, आनिव् आवव् आमव्; ताम् आताम् अन्ताम्, स्व आथाम् ध्वम्, ऐव् आवहैव् आमहैव् ।३।३।८॥

इमानि वचनानि 'पञ्चमी' स्युः ॥८॥

ह्यस्तनी– दिव् ताम् अन्, सिव् तम् त, अम्व् व म; त आताम् अन्त, थास् आथाम् ध्वम्, इ वहि महि ३।३।९॥

इमानि वचनानि 'ह्यस्तनी' स्युः ॥९॥

एताः शितः ।३।३।१०॥

'एताश्चतस्रः शितो ज्ञेयाः'। भवति, भवेत्, भवतु, अभवत् ॥१०॥

अद्यतनी– दि ताम् अन्, सि तम् त, अम् व म; त आताम् अन्त, थास् आथाम् ध्वम्, इ वहि महि ।३।३।११॥

इमानि वचनानि 'अद्यतनी' स्युः ॥११॥

परोक्षा– णव् अतुस् उस्, थव् अथुस् अ, णव् व म; ए आते इरे, से आथे ध्वे, ए वहे महे ।३।३।१२॥

इमानि वचनानि 'परोक्षा' स्युः ॥१२॥

आशीः– क्यात् क्यास्ताम् क्यासुस्, क्यास् क्यास्तम् क्यास्त, क्यासम् क्यास्व क्यास्म; सीष्ट सीयास्ताम् सीरन्, सीष्ठास् सीयास्थाम् सीध्वम्, सीय सीवहि

नाम्नि ।३।२।१४४॥

उत्तरपदे परे 'बहुव्रीहौ सहस्य सः संज्ञायाम्' स्यात् । साश्वत्थं वनम् । अन्यार्थ इत्येव– सहदेवः कुरुः ॥१४४॥

अदृश्या-ऽधिके ।३।२।१४५॥

अदृश्यम्– परोक्षम्, अधिकम्– अधिरूढं तदर्थयोरुत्तरपदयोर्बहुव्रीहौ 'सहस्य सः' स्यात् । साग्निः कपोतः, सद्रोणा खारी ॥१४५॥

अकालेऽव्ययीभावे ।३।२।१४६॥

अकालवाचिन्युत्तरपदे 'सहस्याव्ययीभावे सः' स्यात् । सब्रह्म साधूनाम् । अकाल इति किम्? सहपूर्वाह्णं शेते । अव्ययीभाव इति किम्? सहयुध्वा ॥

ग्रन्थाऽन्ते ।३।२।१४७॥

एतद्वाच्युत्तरपदे 'सहस्याव्ययीभावे सः' स्यात् । सकलं ज्योतिषमधीते ॥

नाऽऽशिष्यगो-वत्स-हले ।३।२।१४८॥

गवादिवर्जे उत्तरपदे आशिषि गम्यायाम् 'सहस्य सो न' स्यात् । स्वस्ति गुरवे सहशिष्याय । आशिषीति किम्? सपुत्रः । गवादिवर्जनं किम्? स्वस्ति तुभ्यं सगवे,सहगवे; सवत्साय,सहवत्साय; सहलाय, सहहलाय ॥

समानस्य धर्माऽऽदिषु ।३।२।१४९॥

धर्मादावुत्तरपदे 'समानस्य सः' स्यात् । सधर्मा, सनामा ॥१४९॥

सब्रह्मचारी ।३।२।१५०॥

अयं निपात्यते ॥१५०॥

दृक्-दृश-दृक्षे ।३।२।१५१॥

एषूत्तरपदेषु 'समानस्य सः' स्यात् । सदृक्,सदृशः, सदृक्षः ॥१५१॥

अन्य-त्यदादेराः ।३।२।१५२॥

'अन्यस्य त्यदादेश्च दृगादावुत्तरपदे आः' स्यात् । अन्यादृक्,अन्यादृशः,

अन्यादृक्षः; त्यादृक्, त्यादृशः, त्यादृक्षः; अस्मादृक्, अस्मादृशः, अस्मादृक्षः ॥

इदं-किमीत्-की ।३।२।१५३॥

दृगादावुत्तरपदे 'इदम्-किमो यथासङ्ख्यम् ईत्-कीरूपौ' स्याताम्। ईदृक्, ईदृशः, ईदृक्षः; कीदृक्, कीदृशः, कीदृक्षः ॥१५३॥

अनञः क्त्वो यप् ।३।२।१५४॥

नञोऽन्यस्मादव्ययात् पूर्वपदात् परं यदुत्तरपदं तदवयवस्य 'क्त्वो यप्' स्यात्। प्रकृत्य। अनञ इति किम्? अकृत्वा, परमकृत्वा। उत्तरपदस्येत्येव– अलं कृत्वा ॥१५४॥

पृषोदरादयः ।३।२।१५५॥

'एते साधवः स्युः'। पृषोदरः, बलाहकः ॥१५५॥

वाऽवाऽप्योस्तनि-क्री धाग्-नहोर्व-पी ।३।२।१५६॥

'अवस्योपसर्गस्य तनिक्रियोरपेश्च धाग्-नहोर्परयोर्यथासंख्यं व-पी वा' स्याताम्। वतंसः, अवतंसः; वक्रयः, अवक्रयः; पिहितम्, अपिहितम्; पिनद्धम्, अपिनद्धम् ॥१५६॥

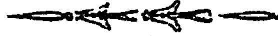
इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासन-लघुवृत्तौ तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ॥३।२॥

श्रीमद्-वल्लभराजस्य, प्रतापः कोऽपि दुःसहः।
प्रसरन् वैरिभूपेषु दीर्घनीद्रामकल्पयत् ॥१०॥

[तृतीयः पादः]

(अथाऽऽख्यातप्रकरणम्)

वृद्धिराऽऽरैदौत् ।३।३।१॥

'आ आर् ऐ औ, एते प्रत्येकं वृद्धिः' स्यु. । मार्ष्टि, कार्यम्, नायकः औपगव. ॥१॥

गुणोऽरेदोत् ।३।३।२॥

'अर् एत् ओत्, एते प्रत्येकं गुणः' स्युः । करोति, चेता, स्तोता ॥२॥

क्रियाऽर्थो धातुः ।३।३।३॥

कृति. क्रिया पूर्वापरीभूता, साऽर्थो यस्य स 'धातुः' स्यात् । भवति, अत्ति, गोपायति, जुगुप्सते, पापच्यते, पुत्रकाम्यति, मुण्डयति, जवनः ॥३॥

न प्रादिरप्रत्ययः ।३।३।४॥

'प्रादिर्धातोरवयवो न स्यात्, ततः पर एव धातुरित्यर्थः, न चेन् ततः परः प्रत्ययः' । अभ्यमनायत, प्रासादीयत् । प्रादिरिति किम् ? अप्रहा- पुत्रीयत् । अप्रत्यय इति किम् ? औत्सुकायत. ॥४॥

अवौ दा-धौ दा ।३।३।५॥

'दाधारूपौ धातू अवितौ दा' स्याताम् । दाम्,– प्रणिदाता । देङ्,– प्रणिदयते । डुदांग्क्,– प्रणिददाति । दोच्,– प्रणिद्यति । द्वे,– प्रणिधयति । डुधांग्क्,– प्रणिदधाति । अवाविति किम् ? दांव्,– दातं बर्हिः । दैव्,– अवदातं मुखम् ॥५॥

वर्तमाना– तिव् तस् अन्ति, सिव् थस् थ, मिव् वस् मस्; ते आते अन्ते, से आथे ध्वे, ए वहे महे ।३।३।६॥

इमानि वचनानि 'वर्त्तमाना' स्यु. ॥६॥

सप्तमी– यात् याताम् युस्, यास् यातम् यात, याम् याव याम; ईत ईयाताम् ईरन्, ईथास् ईयाथाम् ईध्वम्, ईय ईवहि ईमहि ।३।३।७॥

इमानि वचनानि 'सप्तमी' स्युः ॥७॥

पञ्चमी– तुव् ताम् अन्तु, हि तम् त, आनिव् आवव् आमव्; ताम् आताम् अन्ताम्, स्व आथाम् ध्वम्, ऐव् आवहैव् आमहैव् ।३।३।८॥

इमानि वचनानि 'पञ्चमी' स्युः ॥८॥

ह्यस्तनी– दिव् ताम् अन्, सिव् तम् त, अम्व् व म; त आताम् अन्त, थास् आथाम् ध्वम्, इ वहि महि ३।३।९॥

इमानि वचनानि 'ह्यस्तनी' स्युः ॥९॥

एताः शितः ।३।३।१०॥

'एताश्चतस्रः शितो ज्ञेयाः'। भवति, भवेत्, भवतु, अभवत् ॥१०॥

अद्यतनी– दि ताम् अन्, सि तम् त, अम् व म; त आताम् अन्त, थास् आथाम् ध्वम्, इ वहि महि ।३।३।११॥

इमानि वचनानि 'अद्यतनी' स्युः ॥११॥

परोक्षा– णव् अतुस् उस्, थव् अथुस् अ, णव् व म; ए आते इरे, से आथे ध्वे, ए वहे महे ।३।३।१२॥

इमानि वचनानि 'परोक्षा' स्युः ॥१२॥

आशीः– क्यात् क्यास्ताम् क्यासुस्, क्यास् क्यास्तम् क्यास्त, क्यासम् क्यास्व क्यास्म; सीष्ट सीयास्ताम् सीरन्, सीष्ठास् सीयास्थाम् सीध्वम्, सीय सीवहि

सीमहि ।३।३।१३॥

इमानि वचनानि 'आशीः' स्युः ॥१३॥

श्वस्तनी- ता तारौ तारस्, तासि तास्थस् तास्थ, तास्मि तास्वस् तास्मस्; ता तारौ तारस्, तासे तासाथे ताध्वे, ताहे तास्वहे तास्महे ।३।३।१४॥

इमानि वचनानि 'श्वस्तनी' स्युः ॥१४॥

भविष्यन्ती- स्यति स्यतस् स्यन्ति, स्यसि स्यथस् स्यथ, स्यामि स्यावस् स्यामस्; स्यते स्येते स्यन्ते, स्यसे स्येथे स्यध्वे, स्ये स्यावहे स्यामहे ।३।३।१५॥

इमानि वचनानि 'भविष्यन्ती' स्युः ॥१५॥

क्रियातिपत्तिः- स्यत् स्यताम् स्यन्, स्यस् स्यतम् स्यत, स्यम् स्याव स्याम; स्यत स्येताम् स्यन्त, स्यथास् स्येथाम् स्यध्वम्, स्ये स्यावहि स्यामहि ।३।३।१६॥

इमानि वचनानि 'क्रियातिपत्तिः' स्युः ॥१६॥

त्रीणि त्रीण्यन्ययुष्मदस्मदि ।३।३।१७॥

'सर्वासां विभक्तीनां त्रीणि त्रीणि वचनानि, अन्यस्मिन्नर्थे युष्मदर्थेऽस्मदर्थे च वाच्ये यथाक्रमं स्युः'। स पचति, तौ पचतः, ते पचन्ति। पचते, पचेते, पचन्ते। त्वं पचसि, युवां पचथः, यूयं पचथ। पचसे, पचेथे, पचध्वे। अहं पचामि, आवां पचावः, वयं पचामः। पचे, पचावहे, पचामहे। एवं सर्वासु। द्वययोगे त्रययोगे च परास्रयमेव वचनम्। स च त्वं च पचथः, स च त्वं च अहं च पचामः ॥१७॥

एक-द्वि-बहुषु ।३।३।१८॥

'अन्यादिषु यानि त्रीणि त्रीण्युक्तानि तान्येक-द्वि-बहुष्वर्थेषु स्युः'। स

पचति, तौ पचतः, ते पचन्तीत्यादि ॥१८॥

नवाऽऽद्यानि शतृ-क्वसू च परस्मैपदम् ।३।३।१९॥

'सर्वविभक्तीनामाद्यानि नव नव वचनानि शतृ-क्वसू च परस्मैपदानि स्युः'। तिव्, तस्, अन्ति; सिव्, थस्, थ; मिव्, वस्, मस्। एवं सर्वासु ॥१९॥

पराणि काना-ऽऽनशौ चाऽऽत्मनेपदम् ।३।३।२०॥

'सर्वविभक्तीनां पराणि नव नव वचनानि कानानशौ चाऽऽत्मनेपदानि स्युः'। ते, आते, अन्ते; से, आथे, ध्वे; ए, वहे, महे। एवं सर्वासु ॥२०॥

तत् साप्याऽनाप्यात् कर्मभावे, कृत्य-क्त-खलर्थाश्च ।३।३।२१॥

'तद्– आत्मनेपदं कृत्य-क्त-खलर्थाश्च प्रत्ययाः सकर्मकाद्धातोः कर्मणि, अकर्मकादविवक्षितकर्मकाच्च भावे स्युः'। क्रियते कटश्चैत्रेण, चक्राणः, क्रियमाणः, भूयते त्वया, भूयमानम्, क्रियते, मृदु पच्यते, कार्यः, कर्त्तव्यः करणीयः देयः कृत्यः कटस्त्वया, शयितव्यम्, शयनीयम्, शेयम्, कार्यम्, कर्त्तव्यम्, करणीयम्, देयम् कृत्यम्; त्वया कृतः कटः, शयितम्, कृतं त्वया; सुकरः कटस्त्वया, सुशयम्, सुकरं त्वया, सुकटंकराणि वीरणानि, ईषदाढ्यम्भवं भवता, सुज्ञानं तत्त्वं मुनिना, सुग्लानं दीनेन; मास आस्यते, मासमास्यते ॥२१॥

इङितः कर्त्तरि ।३।३।२२॥

'इदितो ङितश्च धातोः कर्त्तर्यात्मनेपदम्' स्यात्। एधते, एधमानः, शेते, शयानः ॥२२॥

क्रियाव्यतिहारेऽगति-हिंसा-शब्दार्थ-हसो ह्व-वहश्चाऽनन्योऽन्यार्थे ।३।३।२३॥

अन्यचिकीर्षितायाः क्रियाया अन्येन हरणं करणम्=क्रियाव्यतिहारः, तद्-

र्थाद् गति-हिंसा-शब्दार्थ-हसूवर्जाद् धातोर्हृ-वहिभ्यां च 'कर्त्तर्यात्मनेपदम्' स्यात्, न त्वन्योऽन्येतरेतर-परस्परशब्दयोगे। व्यतिलुनते,व्यतिहरन्ते, व्यतिवहन्ते भारम्। क्रियेति किम्? द्रव्यव्यतिहारे मा भूत्,- चैत्रस्य धान्यं व्यतिलुनन्ति। गत्यर्थादिवर्जनं किम्? व्यतिसर्प्पन्ति,व्यतिहिंसन्ति, व्यतिजल्पन्ति,व्यतिहसन्ति। अनन्योऽन्यार्थ इति किम्? परस्परस्य व्यतिलुनन्ति। कर्त्तरीत्येव- तेन भावकर्मणोः पूर्वेणैव गत्यर्थादिभ्योऽपि स्यात्,- व्यतिगम्यन्ते ग्रामाः ॥२३॥

निविशः ।३।३।२४॥

नेर्विशः 'कर्त्तर्यात्मनेपदम्' स्यात्। निविशते ॥२४॥

उपसर्गादस्योहो वा ।३।३।२५॥

उपसर्गात् पराभ्यामस्यत्यूहिभ्याम् 'कर्त्तर्यात्मनेपदं वा' स्यात्। विपर्यस्यते, विपर्यस्यति; समूहते, समूहति ॥२५॥

उत्-स्वराद् युजेरयज्ञतत्पात्रे ।३।३।२६॥

उदः स्वरान्ताच्चोपसर्गात् पराद् युनक्तेः 'कर्त्तर्यात्मनेपदम्' स्यात्, न चेद् यज्ञे यत्तत्पात्रं तद्विषयो युज्यर्थः स्यात्। उद्युङ्क्ते, उपयुङ्क्ते। उत्स्वरादिति किम्? संयुनक्ति। अयज्ञतत्पात्र इति किम्? द्वन्द्वं यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति॥

परि-व्यवात् क्रियः ।३।३।२७॥

एभ्य उपसर्गेभ्यः परात् क्रीणातेः 'कर्त्तर्यात्मनेपदम्' स्यात्। परिक्रीणीते, विक्रीणीते, अवक्रीणीते। उपसर्गादित्येव- उपरिक्रीणाति ॥२७॥

परा-वेर्जेः ।३।३।२८॥

आभ्यां पराज्जयतेः 'कर्त्तर्यात्मनेपदम्' स्यात्। पराजयते, विजयते। उपसर्गाभ्यामित्येव- बहुवि जयति वनम् ॥२८॥

समः क्ष्णोः ।३।३।२९॥

समः परात् क्ष्णौतेः 'कर्त्तर्यात्मनेपदम्' स्यात् । संक्ष्णुते शस्त्रम् । सम इति किम् ? क्ष्णौति । उपसर्गादित्येव— आयसं क्ष्णौति ॥२९॥

अपस्किरः ।३।३।३०॥

अपात् किरतेः सस्सट्कात् 'कर्त्तर्यात्मनेपदम्' स्यात् । अपस्किरते वृषभो हृष्टः । सस्सट्कनिर्देशः किम् ? अपकिरति । अपेति किम् ? उपस्किरति ॥३०॥

उदश्चरः साप्यात् ।३।३।३१॥

उत्पूर्वाच्चरेः सकर्मकात् 'कर्त्तर्यात्मनेपदम्' स्यात् । मार्गमुच्चरते । साप्यादिति किम् ? धूम उच्चरति ॥३१॥

समस्तृतीयया ।३।३।३२॥

सम्पूर्वाच्चरेस्तृतीयान्तेन योगे 'कर्त्तर्यात्मनेपदम्' स्यात् । अश्वेन सञ्चरते । तृतीययेति किम् ? उभौ लोकौ सञ्चरसि ॥३२॥

क्रीडोऽकूजने ।३।३।३३॥

कूजनम्— अव्यक्तः शब्दः, ततोऽन्यार्थात् संपूर्वात् क्रीडतेः 'कर्त्तर्यात्मनेपदम्' स्यात् । संक्रीडते । सम इत्येव— क्रीडति । अकूजन इति किम् ? संक्रीडन्त्यनांसि ॥३३॥

अन्वाङ्-परेः ।३।३।३४॥

एभ्यः परात् क्रीडतेः 'कर्त्तर्यात्मनेपदम्' स्यात् । अनुक्रीडते, आक्रीडते, परिक्रीडते ॥३४॥

शप उपलम्भने ।३।३।३५॥

उपलम्भनम्— प्रकाशनं शपथो वा, तदर्थाच्छपतेः 'कर्त्तर्यात्मनेपदम्' स्यात । मैत्राय शपते । उपलम्भन इति किम् ? मैत्रं शपति ॥३५॥

आशिषि नाथः ।३।३।३६॥

आशीरर्थादेव नाथेः 'कर्त्तर्यात्मनेपदम्' स्यात् । सर्पिषो नाथते । आशि-

षीति किम् ? मधु नाथति ॥३६॥

भुनजोऽत्राणे ।३।३।३७॥

पालनादन्यार्थाद् भुनक्तेः 'कर्त्तर्यात्मनेपदम्' स्यात् । ओदनं भुङ्क्ते । भुनज इति किम् ? ओष्ठौ निर्भुजति । अत्राण इति किम् ? पृथ्वीं भुनक्ति ॥ ३७ ॥

हृगो गतताच्छील्ये ।३।३।३८॥

गतम्– सादृश्यम्, हृगो गतताच्छील्यार्थात 'कर्त्तर्यात्मनेपदम्' स्यात् । पैतृकमश्वा अनुहरन्ते, पितुरनुहरन्ते । गत इति किम् ? पितुर्हरति चोरयतीत्यर्थः । ताच्छील्य इति किम् ? नटो राममनुहरति ॥ ३८ ॥

पूजाऽऽचार्यक-भृत्युत्क्षेप-ज्ञान-विगणन-व्यये नियः । ।३।३।३९॥

पूजादिषु गम्येषु नियः 'कर्त्तर्यात्मनेपदम्' स्यात् । नयते विद्वान् स्याद्वादे, माणवकमुपनयते, कर्मकरानुपनयते, शिशुमुदानयते, नयते तत्त्वार्थे, मद्राः कारं विनयन्ते, शतं विनयते । एष्विति किम् ? अजां नयति ग्रामम् ॥

कर्तृस्थामूर्त्ताऽऽप्यात् ।३।३।४०॥

कर्तृस्थममूर्त्तं कर्म यस्य तस्मान्नियः 'कर्त्तर्यात्मनेपदम्' स्यात् । श्रमं विनयते । कर्तृस्थेति किम् ? चैत्रो मैत्रस्य मन्युं विनयति । अमूर्त्तेति किम् ? गडुं विनयति । आप्येति किम् ? बुद्ध्या विनयति ॥ ४० ॥

शदेः शिति ।३।३।४१॥

शिद्विषयात् शदेः 'कर्त्तर्यात्मनेपदम्' स्यात् । शीयते । शितीति किम् ? शत्स्यति ॥ ४१ ॥

म्रियतेरद्यतन्याशिषि च ।३।३।४२॥

अतोऽद्यतन्याशीर्विषयाच्छिद्विषयाच्च 'कर्त्तर्यात्मनेपदम्' स्यात् । अमृत,

मृषीष्ट, म्रियते। अद्यतन्याशिषि चेति किम्? ममार ॥ ४२ ॥

क्यङ्षो नवा ।३।३।४३॥

क्यङ्षन्तात् 'कर्त्तर्यात्मनेपदं वा' स्यात्। निद्रायति, निद्रायते ॥४३॥

द्युद्भ्योऽद्यतन्याम् ।३।३।४४॥

द्युतादिभ्योऽद्यतनीविषये 'कर्त्तर्यात्मनेपदं वा' स्यात्। व्यद्युतत्, व्यद्योतिष्ट; अरुचत्, अरोचिष्ट। अद्यतन्यामिति किम्? द्योतते ॥ ४४ ॥

वृद्भ्यः स्य-सनोः ।३।३।४५॥

वृदादेः पञ्चतः स्या-ऽऽदौ प्रत्यये सनि च विषये 'कर्त्तर्यात्मनेपदं वा' स्यात्। वर्त्स्यति, वर्तिष्यते; विवृत्सति, विवर्त्तिषते। स्य-सनोरिति किम्? वर्त्तते ॥ ४५ ॥

कृपः श्वस्तन्याम् ।३।३।४६॥

कृपेः श्वस्तनीविषये 'कर्त्तर्यात्मनेपदं वा' स्यात्। कल्प्तासि, कल्पितासे ॥ ४६ ॥

क्रमोऽनुपसर्गात् ।३।३।४७॥

अविद्यमानोपसर्गात् क्रमतेः 'कर्त्तर्यात्मनेपदं वा' स्यात्। क्रमते, क्रामति। अनुपसर्गादिति किम्? अनुक्रामति ॥ ४७ ॥

वृत्ति-सर्ग-तायने ।३।३।४८॥

वृत्तिः— अप्रतिबन्धः, सर्गः— उत्साहः, तायनम्— स्फीतता, एतद्वृत्तेः क्रमेः 'कर्त्तर्यात्मनेपदम्' स्यात्। शास्त्रेऽस्य क्रमते बुद्धिः, सूत्राय क्रमते, क्रमन्तेऽस्मिन् योगाः ॥ ४८ ॥

परोपात् ।३।३।४९॥

आभ्यामेव परात् क्रमेर्वृत्त्याद्यर्थात् 'कर्त्तर्यात्मनेपदम्' स्यात्। पराक्रमते, उपक्रमते। परोपादिति किम्? अनुक्रामति। वृत्त्यादावित्येव— पराका-

मति ॥ ४९ ॥

वेः स्वार्थे ।३।३।५०॥

स्वार्थः- पादविक्षेपः, तदर्थाद् विपूर्वात् क्रमेः 'कर्त्तर्यात्मनेपदम्' स्यात् । साधु विक्रमते गजः । स्वार्थ इति किम् ? गजेन विक्रामति ॥ ५० ॥

प्रोपादारम्भे ।३।३।५१॥

आरम्भार्थात् प्रोपाभ्यां परात् क्रमेः 'कर्त्तर्यात्मनेपदम्' स्यात् । प्रक्रमते, उपक्रमते भोक्तुम्। आरम्भ इति किम् ? प्रक्रामति यातीत्यर्थः ॥५१॥

आङो ज्योतिरुद्गमे ।३।३।५२॥

आङः परात् क्रमेश्चन्द्राद्युद्गमार्थात 'कर्त्तर्यात्मनेपदम्' स्यात् । आक्रमते चन्द्रः सूर्यो वा । ज्योतिरुद्गम इति किम् ? आक्रामति वटुः कुतुपम्, धूम आक्रामति ॥ ५२ ॥

दाणोऽस्वाऽऽस्यप्रसार-विकासे ।३।३।५३॥

स्वाऽऽस्यप्रसार-विकासाभ्यामन्यार्थाद् आङ्पूर्वाद् दाणः 'कर्त्तर्यात्मनेपदम्' स्यात् । विद्यामादत्ते । स्वास्यादिवर्जनं किम् ? उष्ट्रो मुखं व्याददाति, कूलं व्याददाति ॥ ५३ ॥

नु-प्रच्छः ।३।३।५४॥

आङ्पूर्वान्नौतेः प्रच्छेश्च 'कर्त्तर्यात्मनेपदम्' स्यात् । आनुते शृगालः, आपृच्छते गुरून् ॥ ५४ ॥

गमेः क्षान्तौ ।३।३।५५॥

कालहरणार्थाद् गमयतेराङ्पूर्वात् 'कर्त्तर्यात्मनेपदम्' स्यात् । आगमयते गुरुम्,-कञ्चित् कालं प्रतीक्षते। क्षान्ताविति किम् ? विद्यामागमयति ॥५५॥

ह्वः स्पर्द्धे ।३।३।५६॥

आङ्पूर्वाद् ह्वयतेः स्पर्द्धे गम्ये 'कर्त्तर्यात्मनेपदम्' स्यात् । मल्लो मल्ल-

माह्वयते । स्पर्द्ध इति किम् ? गामाह्वयति ॥ ५६ ॥

सं-नि-वेः ।३।३।५७॥

एभ्यो ह्वयतेः 'कर्त्तर्यात्मनेपदम्' स्यात्। संह्वयते,निह्वयते,विह्वयते ॥५७॥

उपात् ।३।३।५८॥

उपाद् ह्वयतेः 'कर्त्तर्यात्मनेपदम्' स्यात् । उपह्वयते ॥ ५८ ॥

यमः स्वीकारे ।३।३।५९॥

उपाद् यमेः स्वीकारार्थात् 'कर्त्तर्यात्मनेपदम्' स्यात् । कन्यामुपयच्छते, उपायंस्त महास्त्राणि । च्विनिर्देशः किम् ? शाटकानुपयच्छति ॥ ५९ ॥

देवाऽर्चा-मैत्री-सङ्गम-पथिकर्तृक-मन्त्रकरणे स्थः ।३।३।६०॥

एतदर्थाद् उपपूर्वात् तिष्ठतेः 'कर्त्तर्यात्मनेपदम्' स्यात् । देवार्चा,-जिनेन्द्रमुपतिष्ठते । मैत्री,– रथिकानुपतिष्ठते । सङ्गमः,– यमुना गङ्गामुपतिष्ठते । पन्थाः कर्त्ता यस्य तत्र,– स्रुघ्नमुपतिष्ठते पन्थाः । मन्त्रः करणं यस्य,– ऐन्द्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते ॥ ६० ॥

वा लिप्सायाम् ।३।३।६१॥

उपात् स्थो लिप्सायां गम्यमानायाम् ' कर्त्तर्यात्मनेपदं वा ' स्याद् । भिक्षुर्दातृकुलमुपतिष्ठते, उपतिष्ठति वा ॥ ६१ ॥

उदोऽनूर्ध्वेहे ।३।३।६२॥

अनूर्ध्वा या चेष्टा तदर्थाद् उत्पूर्वात् स्थः 'कर्त्तर्यात्मनेपदम्' स्यात् । मुक्तावुत्तिष्ठते । अनूर्ध्वेति किम् ? आसनादुत्तिष्ठति । ईहेति किम् ? ग्रामाच्छतमुत्तिष्ठति ॥ ६२ ॥

सं-वि-प्रा-ऽवात् ।३।३।६३॥

एभ्यः परात् स्थः 'कर्त्तर्यात्मनेपदम्' स्यात् । संतिष्ठते, वितिष्ठते, प्रतिष्ठते, अवतिष्ठते ॥ ६३ ॥

ज्ञीप्सा-स्थेये ।३।३।६४॥

ज्ञीप्सा– आत्मप्रकाशनम्, स्थेयः– सभ्यः, ज्ञीप्सायां स्थेयविषयार्थे च वर्त्तमानात् स्थः 'कर्त्तर्यात्मनेपदम्' स्यात्। तिष्ठते कन्या च्छात्रेभ्यः, त्वयि तिष्ठते विवादः ॥ ६४ ॥

प्रतिज्ञायाम् ।३।३।६५॥

अभ्युपगमार्थात् स्थः 'कर्त्तर्यात्मनेपदम्' स्यात्। नित्यं शब्दमातिष्ठते ॥ ६५ ॥

समो गिरः ।३।३।६६॥

संपूर्वाद् गिरः प्रतिज्ञार्थात् 'कर्त्तर्यात्मनेपदम्' स्यात्। स्याद्वादं सङ्गिरते ॥६६॥

अवात् ।३।३।६७॥

अवाद् गिरः 'कर्त्तर्यात्मनेपदम्' स्यात्। अवगिरते ॥ ६७ ॥

निह्नवे ज्ञः ।३।३।६८॥

निह्नवः– अपलापः, तद्वृत्तेर्ज्ञः 'कर्त्तर्यात्मनेपदम्' स्यात्। शतमपजानीते॥

सं-प्रतेरस्मृतौ ।३।३।६९॥

स्मृतेरन्यार्थात् संप्रतिभ्यां पराज्ज्ञः 'कर्त्तर्यात्मनेपदम्' स्यात्। शतं संजानीते, शतं प्रतिजानीते। अस्मृताविति किम्? मातुः संजानाति ॥६९॥

अननोः सनः ।३।३।७०॥

सन्नन्ताज्ज्ञः 'कर्त्तर्यात्मनेपदम्' स्यात्, न त्वनोः परात्। धर्मं जिज्ञासते। अननोरिति किम्? धर्ममनुजिज्ञासति ॥ ७० ॥

श्रुवोऽनाङ्-प्रतेः ।३।३।७१॥

सन्नन्ताच्छृणोतेः 'कर्त्तर्यात्मनेपदम्' स्यात्, न त्वाङ्प्रतिभ्यां परात्। शुश्रूषते गुरून्। अनाङ्प्रतेरिति किम्? आशुश्रूषति, प्रतिशुश्रूषति ॥७१॥

स्मृ-दृशः ।३।३।७२॥

आभ्यां सन्नन्ताभ्याम् 'कर्त्तर्यात्मनेपदम्' स्यात्। सुस्मूर्षते, दिदृक्षते ॥७२॥

शको जिज्ञासायाम् ।३।३।७३॥

शको ज्ञानानुसंहितार्थात् सन्नन्तात् 'कर्त्तर्यात्मनेपदम्' स्यात्। विद्याः शिक्षते। जिज्ञासायामिति किम्? शिक्षति ॥ ७३ ॥

प्राग्वत् ।३।३।७४॥

सनः पूर्वो यो धातुस्तस्मादिव सन्नन्तात् 'कर्त्तर्यात्मनेपदम्' स्यात्। शिशयिषते, अश्वेन संचिचरिषते ॥ ७४ ॥

आमः कृगः ।३।३।७५॥

आमः परादनुप्रयुक्तात् कृग आम एव प्राग् यो धातुस्तस्मादिव 'कर्त्तर्यात्मनेपदम्' स्यात्, भवति न भवति चेति विधिनिषेधावतिदिश्येते। ईहाञ्चक्रे, बिभयाञ्चकार। कृग इति किम्? ईक्षामास ॥ ७५ ॥

गन्धना-ऽवक्षेप-सेवा-साहस-प्रतियत्न-प्रकथनोपयोगे ।३।३।७६॥

एतदर्थात् कृगः 'कर्त्तर्यात्मनेपदम्' स्यात्। गन्धनम्– द्रोहेण परदोषोद्घाटनम्, उत्कुरुते। अवक्षेपः– कुत्सनम्, दुर्वृत्तानवकुरुते। सेवा,– महामात्रानुपकुरुते। साहसम्– अविमृश्य प्रवृत्तिः, परदारान् प्रकुरुते। प्रतियत्नः– गुणान्तराऽऽधानम्, एधोदकस्योपस्कुरुते। प्रकथनम्,– जनवादान् प्रकुरुते। उपयोगः– धर्मादौ विनियोगः, शतं प्रकुरुते ॥ ७६ ॥

अधेः प्रसहने ।३।३।७७॥

अधेः परात् कृगः प्रसहनार्थात् 'कर्त्तर्यात्मनेपदम्' स्यात्। प्रसहनम्– पराभिभवः परेणापराजयो वा, तं हाऽधिचक्रे। प्रसहन इति किम्? तमधिकरोति ॥ ७७ ॥

दीप्ति-ज्ञान-यत्न-विमत्युपसंभाषोपमन्त्रणे वदः ।३।३।७८॥

एष्वर्थेषु गम्येषु वदः 'कर्त्तर्यात्मनेपदम्' स्यात्। दीप्तिः– भासनम्, वदते विद्वान् स्याद्वादे। ज्ञाने,– वदते धीमांस्तत्त्वार्थे। यत्ने,– तपसि वदते। नानामतिर्विमतिः, धर्म्मे विवदन्ते। उपसंभाषा– उपसान्त्वनम्, कर्म्मकरानुपवदते। उपमन्त्रणम्– रहस्युपच्छन्दनम्, कुलभार्यामुपवदते ॥ ७८ ॥

व्यक्तवाचां सहोक्तौ ।३।३।७९॥

व्यक्तवाचो रूढ्या मनुष्यादयस्तेषां संभूयोच्चारणार्थाद् वदः 'कर्त्तर्यात्मनेपदम्' स्यात्। संप्रवदन्ते ग्राम्याः। व्यक्तवाचामिति किम् ? संप्रवदन्ति शुकाः। सहोक्ताविति किम् ? चैत्रेणोक्ते मैत्रो वदति ॥ ७९ ॥

विवादे वा ।३।३।८०॥

विरुद्धार्थो वादो विवादः, व्यक्तवाचां विवादरूपसहोक्त्यर्थाद् वदः 'कर्त्तर्यात्मनेपदं वा' स्यात्। विप्रवदन्ते विप्रवदन्ति वा मौहूर्त्ताः। विवाद इति किम् ? संप्रवदन्ते वैयाकरणाः। सहोक्तावित्येव- मौहूर्त्तो मौहूर्त्तेन क्रमाद् विप्रवदति ॥ ८० ॥

अनोः कर्मण्यसति ।३।३।८१॥

व्यक्तवाचामर्थे वर्त्तमानादनुपूर्वाद् वदः कर्मण्यसति 'कर्त्तर्यात्मनेपदम्' स्यात्। अनुवदते चैत्रो मैत्रस्य। कर्मण्यसतीति किम् ? उक्तमनुवदति। व्यक्तवाचामित्येव– अनुवदति वीणा ॥ ८१ ॥

ज्ञः ।३।३।८२॥

जानातेः कर्मण्यसति 'कर्त्तर्यात्मनेपदम्' स्यात्। सर्पिषो जानीते। कर्मण्यसतीत्येव– तैलं सर्पिषो जानाति ॥ ८२ ॥

उपात् स्थः ।३।३।८३॥

अतः कर्मण्यसति 'कर्त्तर्यात्मनेपदम्' स्यात्। योगे योग उपतिष्ठते। कर्मण्यसतीत्येव– राजानमुपतिष्ठति ॥ ८३ ॥

समो गम्-ऋच्छि-प्रच्छि-श्रु-वित्-स्वरत्यर्त्ति-दृशः ।३।३।८४॥

संपूर्वेभ्य एभ्यः कर्मण्यसति 'कर्त्तर्यात्मनेपदम्' स्यात् । सङ्गच्छते, समृच्छिष्यते, संपृच्छते, संशृणुते, संविदे, संस्वरते, समृच्छते, समियृते, संपश्यते । कर्मण्यसतीत्येव– सङ्गच्छति मैत्रम् ॥ ८४ ॥

वेः कृगः शब्दे चाऽनाशे ।३।३।८५॥

अनाशार्थाद् विपूर्वात् कृगः कर्मण्यसति, शब्दे च कर्मणि 'कर्त्तर्यात्मनेपदम्' स्यात् । विकुर्वते सैन्धवाः, क्रोष्टा विकुरुते स्वरान् । शब्दे चेति किम् ? विकरोति मृदम् । अनाश इति किम् ? विकरोत्यध्यायम् ॥८५॥

आङो यम-हनः, स्वेऽङ्गे च ।३।३।८६॥

आङः पराभ्यां यम्-हन्भ्यां कर्मण्यसति, कर्त्तुः स्वेऽङ्गे च कर्मणि 'कर्त्तर्यात्मनेपदम्' स्यात् । आयच्छते, आहते वा । स्वेऽङ्गे,– आयच्छते, आहते वा पादम् । स्वेऽङ्गे चेति किम् ? आयच्छति रज्जुम् ॥ ८६ ॥

व्युदस्तपः ।३।३।८७॥

आभ्यां परात् तपेः कर्मण्यसति, स्वेऽङ्गे च कर्मणि 'कर्त्तर्यात्मनेपदम्' स्यात् । वितपते उत्तपते रविः; वितपते उत्तपते पाणिम् ॥ ८७ ॥

अणिक्कर्मणिक्कर्तृकाण्णिगोऽस्मृतौ ।३।३।८८॥

अणिगवस्थायां यत्कर्म तदेव णिगवस्थायां कर्त्ता यस्य तस्माद् णिगन्तादस्मृत्यर्थात् 'कर्त्तर्यात्मनेपदम्' स्यात् । आरोहयते हस्ती हस्तिपकान् । अणिगिति किम् ? आरोहयति हस्तिपकान् महामात्रः, आरोहयन्ति महामात्रेण हस्तिपकाः । गित् किम् ? गणयते गणो गोपालकम् । कर्मेति किम् ? दर्शयति प्रदीपो भृत्यान् । णिगिति किम् ? लुनाति केदारं चैत्रः, लूयते केदारः स्वयमेव, तं प्रयुङ्क्ते=लावयति केदारं चैत्रः । कर्त्तेति किम् ? आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः, तानेनमारोहयति महा-

व्रीहीन् संयच्छते संयच्छति वा ॥ ९९ ॥

शेषात् परस्मै ।३।३।१००॥

'येभ्यो धातुभ्यो येन विशेषेणाऽऽत्मनेपदमुक्तं ततोऽन्यस्मात् कर्त्तरि परस्मैपदम्' स्यात्। भवति, अत्ति ॥ १०० ॥

परानोः कृगः ।३।३।१०१॥

परानुपूर्वात् कृगः 'कर्त्तरि परस्मैपदम्' स्यात्। पराकरोति, अनुकरोति ॥

प्रत्यभ्यतेः क्षिपः ।३।३।१०२॥

एभ्यः परात् क्षिपः 'कर्तरि परस्मैपदम्' स्यात्। प्रतिक्षिपति, अभिक्षिपति, अतिक्षिपति ॥ १०२ ॥

प्राद् वहः ।३।३।१०३॥

अतः 'कर्त्तरि परस्मैपदम्' स्यात्। प्रवहति ॥ १०३ ॥

परेर्मृषश्च ।३।३।१०४॥

परेः परान्मृषेर्वहेश्च 'कर्तरि परस्मैपदम्' स्यात्। परिमृष्यति, परिवहति ॥

व्याङ्-परे रमः ।३।३।१०५॥

एभ्यः पराद् रमेः 'कर्त्तरि परस्मैपदम्' स्यात्। विरमति, आरमति, परिरमति ॥ १०५ ॥

वोपात् ।३।३।१०६॥

उपाद् रमेः 'कर्तरि परस्मैपदं वा' स्यात्। भार्यामुपरमति, उपरमते वा ॥

अणिगि प्राणिकर्तृकानाप्याण्णिगः ।३।३।१०७॥

अणिगवस्थायां यः प्राणिकर्तृकोऽकर्मकश्च धातुस्तस्मात् णिगन्तात् 'कर्त्तरि परस्मैपदम्' स्यात्। आसयति चैत्रम्। अणिगीति किम्? स्वयमेवारोहयमाणं गजं प्रयुङ्क्ते=आरोहयते। अणिगिति गकारः किम्? चेतयमानं प्रयुङ्क्ते=चेतयते। प्राणिकर्तृकादिति किम्? शोषयते व्रीहीन् आतपः

अनाप्यादिति किम् ? कटं कारयते ॥ १०७ ॥

चल्याहारार्थेङ्-बुध-युध-प्रु-द्रु-स्रु-नश-जनः ।३।३।१०८॥

चल्यर्था-ऽऽहारार्थेभ्य इङादिभ्यश्च णिगन्तेभ्यः 'कर्त्तरि परस्मैपदम्' स्यात् । चलयति, कम्पयति; भोजयति, आशयति चैत्रमन्नम्; सूत्रमध्यापयति शिष्यम्, बोधयति पद्मं रविः, योधयति काष्ठानि, प्रावयति राज्यम्, द्रावयत्ययः, स्रावयति तैलम्, नाशयति पापम्, जनयति पुण्यम् ॥ १०८ ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासन-लघुवृत्तौ तृतीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥ ३ । ३ ॥

श्रीदुर्लभेशद्युमणेः पादास्तुष्टुविरे न कैः ? ।
लुलद्भिर्मेदिनीपालैर्वालिखिल्यैरिवाग्रतः ॥ ११ ॥

[चतुर्थः पादः]

गुपौ-धूप-विच्छि-पणि-पनेरायः ।३।४।१॥

एभ्यो धातुभ्यः स्वार्थे 'आयः' स्यात् । गोपायति, धूपायति,विच्छायति,पणायति,पनायति ॥१॥

कमेर्णिङ् ।३।४।२॥

कमेः स्वार्थे 'णिङ्' स्यात् । कामयते ॥२॥

ऋतेर्ङीयः ।३।४।३॥

ऋतेः स्वार्थे 'ङीयः' स्यात् । ऋतीयते ॥३॥

अशवि ते वा ।३।४।४॥

'गुपादिभ्योऽशविषये ते– आयादयो वा' स्युः । गोपायिता,गोप्ता;काम-

मात्रः। णिग इति किम्? आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः, तानारोहयते हस्तीत्यणिगि मा भूत्। अस्मृताविति किम्? स्मरयति वनगुल्मः कोकिलम्॥ ८८॥

प्रलम्भे गृधि-वञ्चेः ।३।३।८९॥

आभ्यां णिगन्ताभ्यां वञ्चनार्थाभ्याम् 'कर्त्तर्यात्मनेपदम्' स्यात्। वटुं गर्द्धयते वञ्चयते वा। प्रलम्भ इति किम्? श्वानं गर्द्धयति॥ ८९॥

लीङ्-लिनोऽर्चा-ऽभिभवे चाऽऽच्चाऽकर्त्तर्यपि ।३।३।९०॥

आभ्यां णिगन्ताभ्यामर्चा-ऽभिभव-प्रलम्भार्थाभ्याम् 'कर्त्तर्यात्मनेपदं स्याद्, आच्चानयोरकर्त्तर्यपि'। अर्चा,– जटाभिरालापयते। अभिभवः,– श्येनो वर्त्तिकामपलापयते। प्रलम्भः,– कस्त्वामुल्लापयते?। अकर्त्तर्यपीति किम्? जटाभिरालाप्यते जटिलेन॥ ९०॥

स्मिङः प्रयोक्तुः स्वार्थे ।३।३।९१॥

प्रयोक्तृतो यः स्वार्थः स्मयस्तदर्थात् णिगन्तात् स्मिङः 'कर्त्तर्यात्मनेपदं स्याद्, आच्चास्याऽकर्त्तर्यपि'। जटिलो विस्मापयते। प्रयोक्तुः स्वार्थ इति किम्? रूपेण विस्माययति। अकर्त्तर्यपीत्येव– विस्मापनम्॥ ९१॥

बिभेतेर्भीष् च ।३।३।९२॥

प्रयोक्तृतः स्वार्थवृत्तेर्ण्यन्ताद् भियः 'कर्त्तर्यात्मनेपदं स्याद्, अस्य च भीष्, पक्षे आच्चाऽकर्त्तर्यपि'। मुण्डो भीषयते, भापयते वा। प्रयोक्तुः स्वार्थ इत्येव– कुञ्चिकया भाययति। अकर्त्तर्यपीत्येव– भीषा, भापनम्॥९२॥

मिथ्याकृगोऽभ्यासे ।३।३।९३॥

मिथ्यायुक्तात् कृगो ण्यन्तात् क्रियाभ्यासवृत्त्यर्थात् 'कर्त्तर्यात्मनेपदम्' स्यात्। पदं मिथ्या कारयते। मिथ्येति किम्? पदं साधु कारयति। अभ्यास इति किम्? सकृत् पदं मिथ्या कारयति॥ ९३॥

परिमुह्या-ऽऽयमा-ऽऽयस-पा-ट्धे-वद-वस-दमा-ऽद-रुच-नृतः फलवति ।३।३।९४॥

प्रधानफलवति कर्त्तरि एभ्यो विवक्षितेभ्यो णिगन्तेभ्यः 'आत्मनेपदम्' स्यात् । परिमोहयते चैत्रम्, आयामयते सर्पम्, आयासयते मैत्रम्, पाययते बटुम्, धापयते शिशुम्, वादयते बटुम्, वासयते पान्थम्, दमयते अश्वम्, आदयते चैत्रेण, रोचयते मैत्रम्, नर्त्तयते नटम् ॥९४॥

ई-गितः ।३।३।९५॥

ईदितो गितश्च धातोः 'फलवति कर्त्तर्यात्मनेपदम्' स्यात् । यजते, कुरुते । फलवतीत्येव– यजन्ति, कुर्वन्ति ॥ ९५ ॥

ज्ञोऽनुपसर्गात् ।३।३।९६॥

अतः 'फलवति कर्त्तर्यात्मनेपदम्' स्यात् । गां जानीते । फलवतीत्येव– परस्य गां जानाति ॥ ९६ ॥

वदोऽपात् ।३।३।९७॥

अतः 'फलवति कर्तर्यात्मनेपदम्' स्यात् । एकान्तमपवदते । फलवतीत्येव– अपवदति परं स्वभावात् ॥ ९७ ॥

समुदाङो यमेरग्रन्थे ।३।३।९८॥

एभ्यः पराद् यमेरग्रन्थविषये 'फलवत्कर्त्तर्यात्मनेपदम्' स्यात् । संयच्छते व्रीहीन्, उद्यच्छते भारम्, आयच्छते भारम् । अग्रन्थ इति किम् ? चिकित्सामुद्यच्छति । फलवतीत्येव– संयच्छति ॥ ९८ ॥

पदान्तरगम्ये वा ।३।३।९९॥

'अकान्तसूत्रपञ्चके यदात्मनेपदमुक्तं तत् पदान्तरगम्ये फलवत्कर्त्तरि वा' स्यात् । स्वं शत्रुं परिमोहयते परिमोहयति वा । स्वं यज्ञं यजते यजति वा । स्वां गां जानीते जानाति वा । स्वं शत्रुमपवदते अपवदति वा । स्वान्

व्रीहीन् संयच्छते संयच्छति वा ॥ ९९ ॥

शेषात् परस्मै ।३।३।१००॥

'येभ्यो धातुभ्यो येन विशेषेणाऽऽत्मनेपदमुक्तं ततोऽन्यस्मात् कर्त्तरि परस्मैपदम्' स्यात् । भवति, अत्ति ॥ १०० ॥

परानोः कृगः ।३।३।१०१॥

परानुपूर्वात् कृगः 'कर्त्तरि परस्मैपदम्' स्यात् । पराकरोति, अनुकरोति ॥

प्रत्यभ्यतेः क्षिपः ।३।३।१०२॥

एभ्यः परात् क्षिपः 'कर्तरि परस्मैपदम्' स्यात् । प्रतिक्षिपति, अभिक्षिपति, अतिक्षिपति ॥ १०२ ॥

प्राद् वहः ।३।३।१०३॥

अतः 'कर्त्तरि परस्मैपदम्' स्यात् । प्रवहति ॥ १०३ ॥

परेर्मृषश्च ।३।३।१०४॥

परेः परान्मृषेर्वहेश्च 'कर्तरि परस्मैपदम्' स्यात् । परिमृष्यति, परिवहति ॥

व्याङ्-परे रमः ।३।३।१०५॥

एभ्यः पराद् रमेः 'कर्त्तरि परस्मैपदम्' स्यात् । विरमति, आरमति, परिरमति ॥ १०५ ॥

वोपात् ।३।३।१०६॥

उपाद् रमेः 'कर्तरि परस्मैपदं वा' स्यात् । भार्यामुपरमति, उपरमते वा ॥

अणिगि प्राणिकर्तृकानाप्याण्णिगः ।३।३।१०७॥

अणिगवस्थायां यः प्राणिकर्तृकोऽकर्मकश्च धातुस्तस्मात् णिगन्तात् 'कर्त्तरि परस्मैपदम्' स्यात् । आसयति चैत्रम् । अणिगीति किम् ? स्वयमेवारोहयमाणं गजं प्रयुङ्क्ते=आरोहयते । अणिगिति गकारः किम् ? चेतयमानं प्रयुङ्क्ते=चेतयते । प्राणिकर्तृकादिति किम् ? शोषयते व्रीहीन् आतपः

अनाप्यादिति किम्? कटं कारयते ॥ १०७ ॥

चल्याहारार्थेङ्-बुध-युध-प्रु-द्रु-स्रु-नश-जनः ।३।३।१०८॥

चल्यर्था-ऽऽहारार्थेभ्य इङादिभ्यश्च णिगन्तेभ्यः 'कर्त्तरि परस्मैपदम्' स्यात् । चलयति, कम्पयति; भोजयति, आशयति चैत्रमन्नम्; सूत्रमध्यापयति शिष्यम्, बोधयति पद्मं रविः, योधयति काष्ठानि, प्रावयति राज्यम्, द्रावयत्ययः, स्रावयति तैलम्, नाशयति पापम्, जनयति पुण्यम् ॥ १०८ ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासन-लघुवृत्तौ तृतीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥ ३ । ३ ॥

श्रीदुर्लभेशद्युमणेः पादास्तुष्टुविरे न कैः ? ।
लुलद्भिर्मेदिनीपालैर्वालिखिल्यैरिवाग्रतः ॥ ११ ॥

[चतुर्थः पादः]

गुपौ-धूप-विच्छि-पणि-पनेरायः ।३।४।१॥

एभ्यो धातुभ्यः स्वार्थे 'आयः' स्यात् । गोपायति, धूपायति, विच्छायति, पणायति, पनायति ॥१॥

कमेर्णिङ् ।३।४।२॥

कमेः स्वार्थे 'णिङ्' स्यात् । कामयते ॥२॥

ऋतेर्डीयः ।३।४।३॥

ऋतेः स्वार्थे 'डीयः' स्यात् । ऋतीयते ॥३॥

अशवि ते वा ।३।४।४॥

'गुपादिभ्योऽशविषये ते– आयादयो वा' स्युः । गोपायिता, गोप्ता; काम-

यिता,कमिता; ऋतीयिता, अर्तिता ॥४॥

गुप्-तिजो गर्हा-क्षान्तौ सन् ।३।४।५॥

गुपेः गर्हायां तिजः क्षान्तौ वर्तमानात् स्वार्थे 'सन्' स्यात् । जुगुप्सते, तितिक्षते । गर्हाक्षान्ताविति किम् ? गोपनम्, तेजनम् ॥५॥

कितः संशय-प्रतीकारे ।३।४।६॥

कितः संशय-प्रतीकारार्थात् स्वार्थे 'सन्' स्यात् । विचिकित्सति मे मनः, व्याधिं चिकित्सति । संशयप्रतीकारार्थ इति किम् ? केतयति ॥६॥

शान्-दान्-मान्-बधान्निशाना-ऽऽर्जव-विचार-वैरूप्ये दीर्घश्चेतः ।३।४।७॥

एभ्यो यथासङ्ख्यं निशानाद्यर्थेभ्यः स्वार्थे 'सन् स्यात्, दीर्घश्चैषां द्वित्वे पूर्वस्येतः' । शीशांसति,दीदांसति, मीमांसते, बीभत्सते। अर्थोक्तिः किम् ? अर्थान्तरे मा भूत्,— निशानम्,अवदानम्, मानयति, बाधयति ॥७॥

धातोः कण्ड्वादेर्यक् ।३।४।८॥

एभ्यो धातुभ्यः स्वार्थे 'यक्' स्यात् । कण्डूयति, कण्डूयते, महीयते । धातोरिति किम् ? कण्डूः ॥८॥

व्यञ्जनादेरेकस्वराद् भृशाऽऽभीक्ष्ण्ये यङ् वा ।३।४।९॥

गुणक्रियाणामधिश्रयणादीनां क्रियान्तराव्यवधानेन साकल्येन संपत्तिः फलातिरेको वा=भृशत्वम्, प्रधानक्रियाया विच्छेदादेः क्रियान्तराव्यवधानेनाऽऽवृत्तिराभीक्ष्ण्यम्, तद्विशिष्टार्थवृत्तेर्धातोर्व्यञ्जनादेरेकस्वराद् 'यङ् वा' स्यात् । पापच्यते । व्यञ्जनादेरिति किम् ? भृशमीक्षते । एकस्वरादिति किम् ? भृशं चकास्ति । वेति किम् ? लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनातीत्यादि यथा स्यात् ॥९॥

अट्यर्त्ति-सूत्रि-मूत्रि-सूच्यशूर्णोः ।३।४।१०॥

एभ्यो भृशाऽऽभीक्ष्ण्यार्थवृत्तिभ्यो 'यङ्' स्यात्। अटाट्यते, अरार्यते सोसूत्र्यते, मोमूत्र्यते, सोसूच्यते, अशाश्यते, प्रोर्णोनूयते ॥१०॥

गत्यर्थात् कुटिले ।३।४।११॥

व्यञ्जनादेरेकस्वराद् गत्यर्थात् कुटिले एवार्थे वर्त्तमानाद् धातो-'र्यङ् स्यात्। चङ्क्रम्यते। कुटिल इति किम्? भृशं क्रामति ॥११॥

गॄ-लुप-सद-चर-जप-जभ-दश-दहो गर्ह्ये ।३।४।१२॥

'गर्ह्यार्थेभ्य एव एभ्यो यङ्' स्यात्। निजेगिल्यते, लोलुप्यते, सासद्यते चञ्चूर्यते,जञ्जप्यते,जञ्जभ्यते,दन्दश्यते,दन्दह्यते। गर्ह्य इति किम्? साधु जपति, भृशं निगिरति ॥१२॥

न गृणा-शुभ-रुचः ।३।४।१३॥

एभ्यो यङ् न' स्यात्। निन्द्यं गृणाति,भृशं शोभते, भृशं रोचते ॥१३॥

बहुलं लुप् ।३।४।१४॥

'यङो लुप् बहुलम्' स्यात्। बोभूयते, बोभवीति। बहुलवचनात् क्वचिन्न भवति,– लोलूया, पोपूया ॥१४॥

अचि ।३।४।१५॥

'यङोऽचि परे लुप्' स्यात्। चेच्यः, नेन्यः ॥१५॥

नोतः ।३।४।१६॥

'उदन्ताद् विहितस्य यङोऽचि परे लुप् न' स्यात्। रोरूयः ॥१६॥

चुरादिभ्यो णिच् ।३।४।१७॥

एभ्यो धातुभ्यः 'स्वार्थे णिच्' स्यात्। चोरयति। पदयते ॥१७॥

युजादेर्नवा ।३।४।१८॥

एभ्यः 'स्वार्थे णिच् वा' स्यात्। योजयति,योजति। साहयति,सहति ॥१८॥

भूङः प्राप्तौ णिङ् ।३।४।१९॥

'भुवः प्राप्त्यर्थाण्णिङ् वा' स्यात्। भावयते, भवते। प्राप्ताविति किम्? भवति ॥१९॥

प्रयोक्तृव्यापारे णिग् ।३।४।२०॥

कुर्वन्तं यः प्रयुङ्क्ते तद्व्यापारे वाच्ये 'धातोर्णिग् वा' स्यात्। कारयति, भिक्षा वासयति, राजानमागमयति, कंसं घातयति, पुष्येण चन्द्रं योजयति, उज्जयिन्याः प्रस्थितो माहिष्मत्यां सूर्यमुद्गमयति ॥२०॥

तुमर्हादिच्छायां सन्नतत्सनः ।३।४।२१॥

यो धातुरिषेः कर्म इषिणैव च समानकर्तृकः स तुमर्हः, तस्मादिच्छाया-मर्थे 'सन् वा' स्यात्, न त्विच्छासन्नन्तात्। चिकीर्षति, जिगमिषति। तुमर्हादिति किम्? यानेनेच्छति, भुक्तिमिच्छति मैत्रस्य। इच्छायामिति किम्? भोक्तुं याति। अतत्सन इति किम्? चिकीर्षितुमिच्छति। तदिति किम्? जुगुप्सिषते ॥२१॥

द्वितीयायाः काम्यः ।३।४।२२॥

द्वितीयान्तादिच्छायाम् 'काम्यो वा' स्यात्। इदंकाम्यति। द्वितीयाया इति किम्? इष्टः पुत्रः ॥२२॥

अमाव्ययात् क्यन् च ।३।४।२३॥

मान्ता-ऽव्ययाभ्यामन्यस्माद् द्वितीयान्तादिच्छायाम् 'क्यन् काम्यश्च वा' स्यात्। पुत्रीयति, पुत्रकाम्यति। अमाव्ययादिति किम्? इदमिच्छति, स्वरिच्छति ॥२३॥

आधाराच्चोपमानादाऽऽचारे ।३।४।२४॥

अमाव्ययादुपमानाद् द्वितीयान्तादाधाराच्चाऽऽचारार्थे 'क्यन् वा' स्यात्। पुत्रीयति च्छात्रम्, प्रासादीयति कुट्याम् ॥२४॥

कर्तुः क्विप्, गल्भ-क्लीब-होडात्तु ङित् ।३।४।२५॥

कर्तुरुपमानान्नाम्न आचारार्थे 'क्विप् वा स्यात्, गल्भ-क्लीब-होडेभ्यस्तु स एव ङित्'। अश्वति, गल्भते, क्लीबते, होडते ॥२५॥

क्यङ् ।३।४।२६॥

कर्तुरुपमानादाचारेऽर्थे 'क्यङ् वा' स्यात्। हंसायते ॥२६॥

सो वा लुक् च ।३।४।२७॥

सन्तात् कर्तुरुपमानादाचारेऽर्थे 'क्यङ् वा स्यादन्तस्य च सो वा लुक्'। पयायते, पयस्यते ॥२७॥

ओजोऽप्सरसः ।३।४।२८॥

आभ्यां कर्तुरुपमानाभ्यामाचारे 'क्यङ् वा स्यात्, सश्च लुक्'। ओजायते, अप्सरायते ॥२८॥

च्व्यर्थे भृशादेः स्तोः ।३।४।२९॥

भृशादेः कर्तुश्च्व्यर्थे 'क्यङ् वा स्यात्, यथासम्भवं स्तोर्लुक् च'। भृशायते, उन्मनायते, वेहायते। कर्तुरित्येव– अभृशम्भृशं करोति। च्व्यर्थ इति किम्? भृशो भवति ॥२९॥

डाच्-लोहितादिभ्यः षित् ।३।४।३०॥

डाजन्तेभ्यो लोहितादिभ्यश्च कर्तृभ्यश्च्व्यर्थे 'क्यङ् षित्' स्यात्। पटपटायति, पटपटायते; लोहितायति, लोहितायते। कर्तुरित्येव– अपटपटा पटपटा करोति। च्व्यर्थ इत्येव– लोहितो भवति ॥३०॥

कष्ट-कक्ष-कृच्छ्र-सत्र-गहनाय पापे क्रमणे ।३।४।३१॥

एभ्यश्चतुर्थ्यन्तेभ्यः पापवृत्तिभ्यः क्रमणेऽर्थे 'क्यङ्' स्यात्। कष्टायते, कक्षायते, कृच्छ्रायते, सत्रायते, गहनायते। चतुर्थीति किम्? रिपुः कष्टं क्रामति। पाप इति किम्? कष्टाय तपसे क्रामति ॥३१॥

रोमन्थाद् व्याप्यादुच्चर्वणे ।३।४।३२॥

अभ्यवहृतं द्रव्यम्=रोमन्थः, उद्गीर्य चर्वणम्=उच्चर्वणम्, अस्मिन्नर्थे रोमन्थात् कर्मणः 'क्यङ् वा' स्यात्। रोमन्थायते गौः। उच्चर्वण इति किम्? कीटो रोमन्थं वर्त्तयति ॥३२॥

फेनोष्म-बाष्प-धूमादुद्वमने ।३।४।३३॥

एभ्यः कर्मभ्य उद्वमनेऽर्थे 'क्यङ् वा' स्यात्। फेनायते, ऊष्मायते, बाष्पायते, धूमायते ॥३३॥

सुखादेरनुभवे ।३।४।३४॥

साक्षात्कारेऽर्थे सुखादेः कर्मणः 'क्यङ् वा' स्यात्। सुखायते, दुःखायते ॥३४॥

शब्दादेः कृतौ वा ।३।४।३५॥

एभ्यः कर्मभ्यः कृतावर्थे 'क्यङ् वा' स्यात्। शब्दायते, वैरायते। पक्षे णिच्–, शब्दयति, वैरयति ॥३५॥

तपसः क्यन् ।३।४।३६॥

अस्मात् कर्मणः कृतावर्थे 'क्यन् वा' स्यात्। तपस्यति ॥३६॥

नमो-वरिवश्चित्रङोऽर्चा-सेवाऽऽश्चर्ये ।३।४।३७॥

एभ्यः कर्मभ्यो यथासंख्यमर्चादिष्वर्थेषु 'क्यन् वा' स्यात्। नमस्यति, वरिवस्यति, चित्रीयते ॥३७॥

अङ्गान्निरसने णिङ् ।३।४।३८॥

अङ्गवाचिनः कर्मणो निरसनेऽर्थे 'णिङ् वा' स्यात्। हस्तयते, पादयते ॥

पुच्छादुत्-परि-व्यसने ।३।४।३९॥

पुच्छात् कर्मण उदसने पर्यसने व्यसनेऽसने चार्थे 'णिङ् वा' स्यात्। उत्पुच्छयते, परिपुच्छयते, विपुच्छयते, पुच्छयते ॥३९॥

भाण्डात् समाचितौ ।३।४।४०॥

भाण्डात् कर्मणः समाचितावर्थे 'णिङ् वा' स्यात्। सम्भाण्डयते, परिभाण्डयते ॥४०॥

चीवरात् परिधाना-ऽर्जने ।३।४।४१॥

अस्मात् कर्मणः परिधानेऽर्जने चार्थे 'णिङ् वा' स्यात्। परिचीवरयते, संचीवरयते, [चीवरयते] ॥४१॥

णिज्बहुलं नाम्नः कृगादिषु ।३।४।४२॥

कृगादीनां धातूनामर्थे 'नाम्नो णिच् बहुलम्' स्यात्। मुण्डं करोति=मुण्डयति च्छात्रम्, पटुमाचष्टे=पटयति, वृक्षं रोपयति=वृक्षयति, कृतं गृह्णाति=कृतयति ॥४२॥

व्रताद् भुजि-तन्निवृत्त्योः ।३।४।४३॥

व्रतम्=शास्त्रविहितो नियमः, व्रताद् भुज्यर्थात् तन्निवृत्त्यर्थाच्च कृगादिष्वर्थेषु 'णिज्बहुलम्' स्यात्। पयो व्रतयति, सावद्याऽन्नं व्रतयति ॥४३॥

सत्या-ऽर्थ-वेदस्याः ।३।४।४४॥

'एषां णिच्सन्नियोगे आः' स्यात्। सत्यापयति, अर्थापयति, वेदापयति॥

श्वेताश्वा-ऽश्वतर-गालोडिता-ऽऽह्वरकस्याऽश्व-तरेत-कलुक् ।३।४।४५॥

'एषां णिज्योगे यथासंख्यमश्वादेः शब्दस्य लुक्' स्यात्। श्वेतयति, अश्वयति, गालोडयति,आह्वरयति ॥४५॥

धातोरनेकस्वरादाम् परोक्षायाः, कृभ्वस्ति चानुतदन्तम् ।३।४।४६॥

अनेकस्वराद्धातोः परस्याः 'परोक्षायाः स्थाने आम् स्यात्, आमन्ताच्च परे कृभ्वस्तयः परोक्षान्ता अनु– पश्चादनन्तरं प्रयुज्यन्ते'। चकासाञ्चकार, चकासाम्बभूव, चकासामास। अनेकस्वरादिति किम्? पपाच। अनु

विपर्यास-व्यवहितिनिवृत्त्यर्थः, तेन चकारचकासाम्, ईहांचैत्रश्चक्रे इत्यादि न स्यात् ॥४६॥

दया-ऽया-ऽऽस्-कासः ।३।४।४७॥

एभ्यो धातुभ्यः परस्याः 'परोक्षाया आम् स्यात्, आमन्ताच्च परे कृभ्व-स्तयः परोक्षान्ता अनु प्रयुज्यन्ते'। दयाञ्चक्रे,दयाम्बभूव,दयामास; पलायाञ्चक्रे,आसाञ्चक्रे, कासाञ्चक्रे ॥४७॥

गुरुनाम्यादेरनृच्छूर्णोः ।३।४।४८।

गुरुर्नाम्यादिर्यस्य तस्माद्धातोः, ऋच्छूर्णुवर्जात् परस्याः 'परोक्षाया आम् स्यात्,' आमन्ताच्च परे कृभ्वस्तयः परोक्षान्ता अनु प्रयुज्यन्ते'। ईहाञ्चक्रे ईहाम्बभूव, ईहामास। गुर्विति किम्? इयेष। नामीति किम्? आनर्च। आदीति किम्? निनाय। अनृच्छूर्णोरिति किम्? आनर्च्छ, प्रोर्णुनाव ॥

जागुष-समिन्धेर्नवा ।३।४।४९॥

एभ्यो धातुभ्यः परस्याः 'परोक्षाया आम् वा स्यात्, आमन्ताच्च परे कृभ्वस्तयः परोक्षान्ता अनु प्रयुज्यन्ते'। जागराञ्चकार, जागराम्बभूव, जागरामास, जजागार; ओषाञ्चकार, उवोष; समिन्धाञ्चक्रे,समीधे ॥४९॥

भी-ह्री-भृ-होस्तिव्वत् ।३।४।५०॥

एभ्यः परस्याः 'परोक्षाया आम् वा स्यात्, स च तिव्वत्, आमन्ताच्च परे कृभ्वस्तयः परोक्षान्ता अनु प्रयुज्यन्ते'। बिभयाञ्चकार, बिभयाम्बभूव, बिभयामास, बिभाय; जिह्रयाञ्चकार, जिह्राय; बिभराञ्चकार, बभार; जुहवाञ्चकार, जुहाव ॥५०॥

वेत्तेः कित् ।३।४।५१॥

वेत्तेः परस्याः 'परोक्षाया आम् किद् वा स्यात्, आमन्ताच्च कृभ्वस्तयः परोक्षान्ता अनु प्रयुज्यन्ते'। विदाञ्चकार, विवेद ॥५१॥

पञ्चम्याः कृग् ।३।४।५२॥

वेत्तेः परस्याः 'पञ्चम्याः किदाम् वा स्यात्, आमन्ताच्च परः पञ्चम्यन्तः कृगनु प्रयुज्यते'। विदाङ्करोतु, वेत्तु ॥५२॥

सिजद्यतन्याम् ।३।४।५३॥

अद्यतन्यां परस्यां धातोः परः 'सिच् नित्यम्' स्यात्। अनैषीत् ॥५३॥

स्पृश-मृश-कृष-तृप-दृपो वा ।३।४।५४॥

एभ्योऽद्यतन्याम् 'सिज् वा' स्यात्। अस्प्राक्षीत्, अस्पार्क्षीत्, अस्पृक्षत्; अम्राक्षीत्, अमार्क्षीत्, अमृक्षत्; अक्राक्षीत्, अकार्क्षीत्, अकृक्षत्; अत्राप्सीत्, अतार्प्सीत्, अतृपत्; अद्राप्सीत्, अदार्प्सीत्, अदृपत् ॥५४॥

ह-शिटो नाम्युपान्त्याददृशोऽनिटः सक् ।३।४।५५॥

हशिडन्तान्नाम्युपान्त्याददृशोऽनिटोऽद्यतन्याम् 'सक्' स्यात्। अधुक्षत्, अविक्षत्। ह-शिट इति किम्? अभैत्सीत्। नाम्युपान्त्यादिति किम्? अधाक्षीत्। अदृश इति किम्? अद्राक्षीत्। अनिट इति किम्? अकोषीत् ॥

श्लिषः ।३।४।५६॥

श्लिषोऽनिटोऽद्यतन्याम् 'सक्' स्यात्। आश्लिक्षत् कन्यां मैत्रः। अनिट इत्येव– अश्लेषीत् ॥५६॥

नाऽसत्त्वाऽऽश्लेषे ।३।४।५७॥

श्लिषोऽप्राण्याश्लेषार्थात् 'सक् न' स्यात्। उपाश्लिषत् जतु च काष्ठं च। असत्त्वाऽऽश्लेष इति किम्? व्यत्यश्लिक्षन्त मिथुनानि ॥५७॥

णि-श्रि-द्रु-स्रु-कमः कर्त्तरि ङः ।३।४।५८॥

ण्यन्तात् श्र्यादिभ्यश्च कर्त्तर्यद्यतन्याम् 'ङः' स्यात्। अचीकरत्, अशिश्रियत्, अदुद्रुवत्, असुस्रुवत्, अचकमत। कर्त्तरीति किम्? अकारयिषातां कटौ मैत्रेण ॥५८॥

ट्वि-श्वेर्वा ।३।४।५९॥

आभ्यां कर्त्तर्यद्यतन्याम् 'ङो वा' स्यात् । अदधत्, अधात्; अशिश्वियत्, अश्वत् । कर्त्तरीत्येव– अधिषातां गावौ वत्सेन ॥५९॥

शास्त्यसू-वक्ति-ख्यातेरङ् ।३।४।६०॥

एभ्यः कर्त्तर्यद्यतन्याम् 'अङ्' स्यात् । अशिषत्, अपास्थत्, अवोचत्, आख्यत् । कर्त्तरीत्येव– अशासिषातां शिष्यौ गुरुणा ॥६०॥

सर्त्त्यर्त्तेर्वा ।३।४।६१॥

आभ्यां कर्त्तर्यद्यतन्याम् 'अङ् वा' स्यात् । असरत्, असार्षीत्; आरद्, आर्षीत् ॥६१॥

ह्वा-लिप्-सिचः ।३।४।६२॥

एभ्यः कर्त्तर्यद्यतन्याम् 'अङ्' स्यात् ।आह्वत्,अलिपत्, असिचत् ॥६२॥

वाऽऽत्मने ।३।४।६३॥

ह्वादेः कर्त्तर्यद्यतन्यामात्मनेपदे 'वाऽङ्' स्यात् । आह्वत, आह्वास्त; अलिपत, अलिप्त; असिचत, असिक्त ॥६३॥

लृदिद्-द्युतादि-पुष्यादेः परस्मै ।३।४।६४॥

लृदितो द्युतादेः पुष्यादेश्च 'कर्त्तर्यद्यतन्यां परस्मैपदेऽङ्' स्यात् । अगमत्; अद्युतत्, अरुचत्; अपुषत्, औचत् । परस्मैपद इति किम्? समगंस्त ॥६४॥

ऋदिच्छ्वि-स्तम्भू-म्रुचू-म्लुचू-ग्रुचू-ग्लुचू-ग्लुञ्चू ञो वा ।३।४।६५॥

ऋदितः श्व्यादेश्च 'कर्त्तर्यद्यतन्यां परस्मैपदेऽङ् वा' स्यात् । अरुधत्, अरौत्सीत्; अश्वत्, अश्वयीत्; अस्तभत्, अस्तम्भीत्; अम्रुचत्, अम्रोचीत्; अम्लुचत्, अम्लोचीत्; अग्रुचत्, अग्रोचीत्; अग्लुचत्, अग्लो-

चीत्; अग्लुचत्, अग्लुञ्चीत्; अजरत्, अजारीत् ॥६५॥

ञिच् ते पदस्तलुक् च ।३।४।६६॥

पद्यतेः कर्त्तर्यद्यतन्यास्ते परे 'ञिच् स्याद्, निमित्ततस्य च लुक्' । उदपादि । त इति किम् ? उदपत्सातामू ॥६६॥

दीप-जन-बुधि-पूर-ताय-प्यायो वा ।३।४।६७॥

एभ्यः कर्त्तर्यद्यन्तन्यास्ते परे 'ञिच् वा स्यात्, तलुक् च' अदीपि, अदीपिष्ट; अजनि, अजनिष्ट; अबोधि,अबुद्ध; अपूरि, अपूरिष्ट; अतायि, अतायिष्ट;अप्यायि, अप्यायिष्ट ॥६७॥

भाव-कर्मणोः ।३।४।६८॥

सर्वस्माद् धातोर्भाव-कर्मविहितेऽद्यतन्यास्ते 'ञिच् स्यात्, तलुक् च' । आसि त्वया, अकारि कटः ॥६८॥

स्वर-ग्रह-दृश-हन्भ्यः स्य-सिजाशीःश्वस्तन्यां ञिट् वा ।३।४।६९॥

स्वरान्ताद् ग्रहादेश्च विहितासु भावकर्मजासु स्य-सिजाशीः-श्वस्तनीषु 'ञिट् वा' स्यात् । दायिष्यते, दास्यते; अदायिषाताम्, अदिषाताम्; दायिषीष्ट,दासीष्ट; दायिता, दाता । ग्राहिष्यते, ग्रहीष्यते; अग्राहिषाताम्, अग्रहीषाताम्; ग्राहिषीष्ट, ग्रहीषीष्ट; ग्राहिता, ग्रहीता । दर्शिष्यते, द्रक्ष्यते; अदर्शिषाताम्,अदृक्षाताम्; दर्शिषीष्ट, दृक्षीष्ट; दर्शिता, द्रष्टा । घानिष्यते,हनिष्यते;अघानिषाताम्, अवधिषाताम्; घानिषीष्ट, वधिषीष्ट; घानिता, हन्ता ॥६९॥

क्यः शिति ।३।४।७०॥

'सर्वस्माद् धातोर्भाव-कर्मविहिते शिति क्यः' स्यात् । शय्यते त्वया, क्रियते कटः । शितीति किम् ? बभूवे ॥७०॥

कर्त्तर्यनद्भ्यः शव् ।३।४।७१॥

अदादिवर्जाद् धातोः कर्त्तरि विहिते शिति 'शव्' स्यात् । भवति । कर्त्तरीति किम् ? पच्यते । अनद्भ्य इति किम् ? अत्ति ॥७१॥

दिवादेः श्यः ।३।४।७२॥

'दिवादेः कर्तृविहिते शिति श्यः' स्यात् । दीव्यति, जीर्यति ॥७२॥

भ्रास-भ्लास-भ्रम-क्रम-क्लम-त्रसि-त्रुटि-लषि-यसि संयसेर्वा ।३।४।७३॥

एभ्यः कर्त्तरि विहिते शिति 'श्यो वा' स्यात् । भ्रास्यते, भ्रासते; भ्लास्यते, भ्लासते; भ्राम्यति, भ्रमति; क्राम्यति, क्रामति; क्लाम्यति, क्लामति; त्रस्यति, त्रसति; त्रुट्यति, त्रुटति; लष्यति, लषति; यस्यति, यसति; संयस्यति, संयसति ॥७३॥

कुषि-रञ्जेर्व्याप्ये वा परस्मै च ।३।४।७४॥

आभ्यां व्याप्ये कर्त्तरि शिद्विषये 'परस्मैपदं वा स्यात्, तद्योगे च श्यः' । कुष्यति कुष्यते वा पादः स्वयमेव; रज्यति रज्यते वा वस्त्रं स्वयमेव । व्याप्ये कर्त्तरीति किम् ? कुष्णाति पादं रोगः । शितीत्येव—अकोषि ॥७४॥

स्वादेः श्नुः ।३।४।७५॥

स्वादेः कर्तृविहिते शिति 'श्नुः' स्यात् । सुनोति, सिनोति ॥७५॥

वाऽक्षः ।३।४।७६॥

अक्षः कर्तृविहिते शिति 'श्नुर्वा' स्यात् । अक्ष्णोति, अक्षति ॥७६॥

तक्षः स्वार्थे वा ।३।४।७७॥

स्वार्थः— तनुत्वम्, तद्वृत्तेस्तक्षः कर्तृविहिते शिति 'श्नुर्वा' स्यात् । तक्ष्णोति, तक्षति । स्वार्थ इति किम् ? संतक्षति शिष्यम् ॥७७॥

स्तम्भू-स्तुम्भू-स्कम्भू-स्कुम्भू-स्कोः श्ना च ।३।४।७८॥

स्तम्भ्वादेः सौत्राद् धातोः, स्कुगश्च कर्तृविहिते शिति 'श्नाः श्नुश्च' स्यात्। स्तभ्नाति, स्तभ्नोति; स्तुभ्नाति, स्तुभ्नोति; स्कभ्नाति, स्कभ्नोति; स्कुभ्नाति, स्कुभ्नोति; स्कुनाति, स्कुनोति ॥७८॥

क्र्यादेः ।३।४।७९॥

क्र्यादेः कर्तृविहिते शिति 'श्ना' स्यात्। क्रीणाति, प्रीणाति ॥७९॥

व्यञ्जनाच्छ्नाहेरानः ।३।४।८०॥

व्यञ्जनात् परस्य श्नायुक्तस्य हेः 'आनः' स्यात्। पुषाण, मुषाण। व्यञ्जनादिति किम्? लुनीहि ॥८०॥

तुदादेः शः ।३।४।८१॥

एभ्यः कर्तृविहिते शिति 'शः' स्यात्। तुदति, तुदते ॥८१॥

रुधां स्वराच्श्नो नलुक् च ।३।४।८२॥

रुधादीनां स्वरात् परः कर्तृविहिते शिति 'श्नः स्यात्, तद्योगे प्रकृतेर्नो लुक् च'। रुणद्धि, हिनस्ति ॥८२॥

कृग्-तनादेरुः ।३।४।८३॥

कृगस्तनादिभ्यश्च कर्तृविहिते शिति 'उः' स्यात्। करोति, तनोति ॥८३॥

सृजः श्राद्धे ञि-क्या-ऽऽत्मने तथा ।३।४।८४॥

सृजः पराणि श्रद्धावति कर्त्तरि 'ञि-क्या-ऽऽत्मनेपदानि स्युस्तथा यथा पूर्वं विहितानि'। असर्जि, सृज्यते, स्रक्ष्यते वा मालां धार्मिकः। श्राद्ध इति किम्? व्यत्यसृष्ट माले मिथुनम् ॥८४॥

तपेस्तपःकर्मकात् ।३।४।८५॥

तपेस्तपःकर्मकात् कर्त्तरि 'ञिक्यात्मनेपदानि स्युस्तथा'। तप्यते तेपे वा तपः साधुः। तप इति किम्? उत्तपति स्वर्णं स्वर्णकारः। कर्मेति किम्? तपः साधुं तपति ॥८५॥

एकधातौ कर्मक्रिययैकाऽकर्मक्रिये ।३।४।८६॥

एकस्मिन् धातौ कर्मस्थक्रियया पूर्वदृष्टया एका— अभिन्ना सम्प्रत्यकर्मिका क्रिया यस्य, तस्मिन् कर्त्तरि कर्मकर्तृरूपे 'धातोर्ञिक्यात्मनेपदानि' स्युः। अकारि क्रियते करिष्यते वा कटः स्वयमेव । एकधाताविति किम्? पचत्योदनं चैत्रः, सिध्यत्योदनः स्वयमेव । कर्मक्रिययेति किम्? साध्वसिश्छिनत्ति। एकक्रिय इति किम्? स्रवत्युदकं कुण्डिका, स्रवत्युदकं कुण्डिकायाः । अकर्मक्रिय इति किम्? भिद्यमानः कुशूलः पात्राणि भिनत्ति॥

पचि-दुहेः ।३।४।८७॥

एकधातौ कर्मस्थक्रियया पूर्वदृष्टया अकर्मिकया सकर्मिकया वा, एकक्रिये कर्त्तरि कर्मकर्तृरूपे, आभ्याम् 'ञिक्यात्मनेपदानि' स्युः। अपाचि पच्यते पक्ष्यते वा ओदनः स्वयमेव, अदोहि दुह्यते धोक्ष्यते वा गौः स्वयमेव, उदुम्बरः फलं पच्यते अपक्त वा स्वयमेव, दुग्धे अदुग्ध वा पयो धोक्ष्यते गौः स्वयमेव ॥८७॥

न कर्मणा ञिच् ।३।४।८८॥

पचि-दुहिभ्यां कर्मणा योगे अनन्तरोक्ते कर्त्तरि 'ञिच् न' स्यात्। अपक्तोदुम्बरः फलं स्वयमेव, अदुग्ध गौः पयः स्वयमेव । कर्मणेति किम्? अपाच्योदनः स्वयमेव । अनन्तरोक्ते कर्त्तरीत्येव— अपाचि उदुम्बरः फलं वायुना ॥८८॥

रुधः ।३।४।८९॥

रुधोऽनन्तरोक्ते कर्त्तरि 'ञिच् न' स्यात् ।अरुद्ध गौः स्वयमेव ॥८९॥

स्वर-दुहो वा ।३।४।९०॥

स्वरान्ताद् दुहेश्चानन्तरोक्ते कर्त्तरि ञिच् वा' स्यात्। अकृत अकारि वा कटः स्वयमेव; अदुग्ध अदोहि वा गौः स्वयमेव ॥९०॥

तपः कर्त्रनुतापे च ।३।४।९१॥

तपेः कर्मकर्त्तरि, कर्त्तर्यनुतापे चार्थे 'ञिच् न' स्यात् । अन्ववातप्त कितवः स्वयमेव, अतप्त तपांसि साधुः, अन्वतप्त चैत्रेण, अन्ववातप्त पापः स्वकर्मणा । कर्त्रनुतापे चेति किम् ? अतापि पृथिवी राज्ञा ॥९१॥

णि-स्नुश्र्यात्मनेपदाऽकर्मकात् ।३।४।९२॥

ण्यन्तात् स्नुश्रिभ्यामात्मनेपदविधावकर्मकेभ्यश्च कर्मकर्त्तरि 'ञिच् न' स्यात् । अपीपचदोदनं चैत्रेण मैत्रः, अपीपचतौदनः स्वयमेव; प्रास्नोष्ट गौः स्वयमेव; उदशिश्रियत दण्डः स्वयमेव; व्यकृत सैन्धवः स्वयमेव ॥

भूषार्थ-सन्-किरादिभ्यश्च ञि-क्यौ ।३।४।९३॥

भूषार्थेभ्यः, सन्नन्तेभ्यः, किरादिभ्यो ण्यादिभ्यश्च कर्मकर्त्तरि 'ञिक्यौ न' स्याताम् । अलमकृत कन्या स्वयमेव, अलंकुरुते कन्या स्वयमेव; सन्— अचिकीर्षिष्ट, चिकीर्षते वा कटः स्वयमेव; किरादिः,—अकीर्ष्ट, किरते वा पांसुः स्वयमेव, अगीर्ष्ट गिरते वा ग्रासः स्वयमेव; णि,—कारयते कटः स्वयमेव, चोरयते गौः स्वयमेव; प्रस्नुते गौः स्वयमेव; श्रि,—उच्छ्रयते दण्डः स्वयमेव; आत्मनेपदाकर्मकात्,—विकुर्वते सैन्धवाः स्वयमेव ॥९३॥

करणक्रियया क्वचित् ।३।४।९४॥

एकधातौ पूर्वदृष्टया करणस्थया क्रियया एकाकर्मक्रिये कर्त्तरि 'ञिक्यात्मनेपदानि स्युः क्वचित्' । परिवारयन्ते कण्टका वृक्षं स्वयमेव । क्वचिदिति किम् ? साध्वसिश्छिनत्ति ॥९४॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासनलघुवृत्तौ तृतीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥ ३ । ४ ॥

प्रतापतपनः कोऽपि, मौलराजेर्नवोऽभवत् ।
रिपुस्त्रीमुखपद्मानां न सेहे यः किल श्रियम् ॥१२॥

तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

अर्हम्

॥ अथ चतुर्थोऽध्यायः [प्रथमः पादः] ॥

द्विर्धातुः परोक्षा-ङे, प्राक् तु स्वरे स्वरविधेः ।४।१।१॥

परोक्षायां ङे च परे 'धातुर्द्विः' स्यात्, 'स्वरादौ तु द्वित्वनिमित्ते स्वरस्य कार्यात् प्रागेव'। पपाच, अचकमत। धातुरिति किम्? प्राशिश्रियत्। प्रागिति किम्? चक्रतुः। स्वर इति किम्? जेघ्रीयते। स्वरविधेरिति किम्? शुशाव। प्राक् तु स्वरे स्वरविधेरिति आद्विर्वचनमधिकारः ॥१॥

आद्योंऽश एकस्वरः ।४।१।२॥

'अनेकस्वरस्य धातोराद्य एकस्वरोऽवयवः परोक्षा-ङेपरे द्विः' स्यात्। जजागार; अचीकाणत्, अचकाणत्; अचीकरत् ॥२॥

सन्-यङश्च ।४।१।३॥

सन्नन्तस्य यङन्तस्य चा-'ऽऽद्य एकस्वरोंऽशो द्विः' स्यात्। तितिक्षते, पापच्यते ॥३॥

स्वराऽऽदेर्द्वितीयः ।४।१।४॥

स्वरादेर्द्व्युक्तिभाजो 'द्वितीयोंऽश एकस्वरो द्विः' स्यात्। अटिटिषति, अशाश्यते। प्राक् तु स्वरे स्वरविधेरित्येव— आटिटत् ॥४॥

न ब-द-नं संयोगाऽऽदिः ।४।१।५॥

स्वरादेर्धातोर्द्वितीयस्यांशस्यैकस्वरस्य 'ब-द-नाः संयोगस्याऽऽद्या न द्विः' स्युः। उब्जिजिषति, अड्डिडिषते, उन्दिदिषति। संयोगादिरिति किम्? प्राणिणिषति ॥५॥

अयि रः ।४।१।६॥

स्वरादेर्धातोर्द्वितीयस्यांशस्यैकस्वरस्य 'संयोगादी रो द्विर्न स्यात्, न तु रादनन्तरे यि' । अर्चिचिषति । अयीति किम् ? अरार्यते ॥६॥

नाम्नो द्वितीयाद् यथेष्टम् ।४।१।७॥

स्वरादेर्नामधातोर्द्वित्वभाजो 'द्वितीयादारभ्यैकस्वरोंऽशो यथेष्टं द्विः' स्यात् । अशिश्वीयिषति, अश्वीयियिषति, अश्वीयिषिषति ॥७॥

अन्यस्य ।४।१।८॥

स्वरादेरन्यस्य नामधातोर्द्वित्वभाज 'एकस्वरोंऽशो यथेष्टं प्रथमादिर्द्विः' स्यात् । पुपुत्रीयिषति, पुतित्रीयिषति, पुत्रीयियिषति, पुत्रियिषिषति ॥८॥

कण्ड्वादेस्तृतीयः ।४।१।९॥

कण्ड्वादेर्द्वित्वभाज 'एकस्वरस्तृतीय एव अंशो द्विः' स्यात् । कण्डूयियिषति, असूयियिषति ॥९॥

पुनरेकेषाम् ।४।१।१०॥

'एकेषां मते द्वित्वे कृते पुनर्द्वित्त्वम्' स्यात् । सुसोषुपिषते । एकेषामिति किम् ? सोषुपिषते ॥१०॥

यिः सन् वेर्ष्यः ।४।१।११॥

'ईर्ष्यो द्वित्वभाजो यिः सन् वा द्विः' स्यात् । ईर्ष्यियिषति, ईर्ष्यिषिषति ॥११॥

ह्वः शिति ।४।१।१२॥

'जुहोत्यादयः शिति द्विः' स्युः । जुहोति ॥१२॥

चराचर-चलाचल-पतापत-वदावद-घनाघन-पाटूपटं वा ।४।१।१३॥

'एतेऽचि कृतद्वित्वादयो वा निपात्यन्ते' । चराचरः, चलाचलः, पतापतः,

वदावदः,घनाघनः,पाटूपटः। पक्षे,— चरः,चलः,पतः,वदः,हनः, पाटः ॥१३॥

चिक्लिद-चक्नसम् ।४।१।१४॥

'एतौ केऽचि च कृतद्वित्वौ निपात्येते'। चिक्लिदः, चक्नसः ॥१४॥

दाश्वत्साह्वत्मीढ्वत् ।४।१।१५॥

'एते क्सावद्वित्वादयो निपात्यन्ते'। दाश्वांसौ, साह्वांसौ, मीढ्वांसौ ॥१५॥

ज्ञप्यापो ज्ञीपीप्, न च द्विः सि सनि ।४।१।१६॥

ज्ञपेरापेश्च सादौ सनि परे यथासंख्यम् "ज्ञीपीपौ स्याताम्, नचाऽनयोरेकस्वरोंऽशो द्विः' स्यात्। ज्ञीप्सति, ईप्सति। सीति किम्? जिज्ञपयिषति॥

ऋध ईर्त् ।४।१।१७॥

ऋधः सादौ सनि परे 'ईर्त् स्यात्, न चाऽस्य द्विः'। ईर्त्सति। सीत्येव— अर्दिधिषति ॥१७॥

दम्भो धिप्-धीप् ।४।१।१८॥

दम्भेः सि सनि 'धिप्-धीपौ स्यातां न चाऽस्य द्विः'। धिप्सति, धीप्सति। सीत्येव— दिदम्भिषति ॥१८॥

अव्याप्यस्य मुचेर्मोग्वा ।४।१।१९॥

मुचेरकर्मणः सि सनि 'मोक् वा स्यात्, न चाऽस्य द्विः'। मोक्षति, मुमुक्षति चैत्रः। अव्याप्यस्येति किम्? मुमुक्षति वत्सम् ॥१९॥

मि-मी-मा-दामित् स्वरस्य ।४।१।२०॥

मि-मी-मा-दासंज्ञानां स्वरस्य सि सनि 'इत् स्यात्, न च द्विः'। मित्सति, मित्सते,मित्सति,दित्सति,धित्सति ॥२०॥

रभ-लभ-शक-पत-पदामिः ।४।१।२१॥

एषां स्वरस्य सि सनि 'इः स्यात्, न च द्विः'। आरिप्सते, लिप्सते, शिक्षति, पित्सति, पित्सते। सीत्येव— पिपतिषति ॥२१॥

राधेर्वधे ।४।१।२२॥

राधेर्हिंसाऽर्थस्य सि सनि स्वरस्य 'इः स्यात्, न च द्विः'। प्रतिरित्सति। वध इति किम्? आरिरात्सति ॥२२॥

अवित्परोक्षा-सेट्थवोरेः ।४।१।२३॥

राधेर्हिंसार्थस्याऽवितिं परोक्षायां थवि च सेटि स्वरस्य 'एः स्यात्, न च द्विः'। रेधुः, रेधिथ। अविदिति किम्? अपरराध। वध इत्येव– आरराधतुः ॥२३॥

अनादेशाऽऽदेरेकव्यञ्जनमध्येऽतः ।४।१।२४॥

अवित्परोक्षा-सेट्थवोः परयोर्योऽनादेशाऽऽदिस्तत्सम्बन्धिनः स्वरस्याऽतोऽसहायव्यञ्जनयोर्मध्यगतस्य 'एः स्यात्, न च द्विः'। पेचुः, पेचिथ, नेमुः, नेमिथ। अनादेशादेरिति किम्? बभणतुः। एकव्यञ्जनमध्य इति किम्? ततक्षिथ। अत इति किम्? दिदिवतुः। सेट्थवीत्येव–पपक्थ ॥२४॥

तॄ-त्रप-फल-भजाम् ।४।१।२५॥

एषामवित्परोक्षा-सेट्थवोः स्वरस्य 'एः स्यात्, न च द्विः'। तेरुः, तेरिथ; त्रेपे; फेलुः,फेलिथ; भेजुः,भेजिथ ॥२५॥

जॄ-भ्रम-वम-त्रस-फण-स्यम-स्वन-राज-भ्राज-भ्रास-भ्लासो वा ।४।१।२६॥

एषाम् 'स्वरस्याऽवित्परोक्षा-सेट्थवोरेर्वा स्यात्, न च द्विः'। जेरुः,जजरुः; जेरिथ, जजरिथ। भ्रेमुः,बभ्रमुः; भ्रेमिथ, बभ्रमिथ। वेमुः, ववमुः; वेमिथ, ववमिथ। त्रेसुः, तत्रसुः; त्रेसिथ, तत्रसिथ। फेणुः, पफणुः; फेणिथ, पफणिथ। स्येमुः, सस्यमुः; स्येमिथ, सस्यमिथ। स्वेनुः,सस्वनुः; स्वेनिथ, सस्वनिथ। रेजुः, रराजुः; रेजिथ, रराजिथ। भ्रेजे,बभ्राजे। भ्रेसे,बभ्रासे। भ्लेसे,बभ्लासे ॥२६॥

वा श्रन्थ-ग्रन्थो न्लुक् च ।४।१।२७॥

अनयोः 'स्वरस्याचित्परोक्षा-सेट्थवोरेर्वा स्यात्, तद्योगे च नो लुक्, न च द्विः'। श्रेथुः, शश्रन्थुः; श्रेथिथ, शश्रन्थिथ। ग्रेथुः, जग्रन्थुः; ग्रेथिथ, जग्रन्थिथ ॥२७॥

दम्भः ।४।१।२८॥

दम्भेः स्वरस्यावित्परोक्षायाम् 'एः स्यात्, न च द्विः, तद्योगे च नो लुक्'। देभुः ॥२८॥

थे वा ।४।१।२९॥

दम्भेः स्वरस्य थवि 'एर्वा स्यात्, तद्योगे च नो लुक्, न च द्विः'। देभिथ, ददम्भिथ ॥२९॥

न शस-दद-वादि-गुणिनः ।४।१।३०॥

शसि-दद्योर्वादीनां गुणिनां च स्वरस्य 'एर्न' स्यात्। विशशसुः, विशशसिथ; ददद; ववले; विशशरुः,विशशरिथ ॥३०॥

हौ दः ।४।१।३१॥

दासंज्ञस्य हौ परे 'एः स्यात्, न च द्विः'। देहि,धेहि ॥३१॥

देर्दिगिः परोक्षायाम् ।४।१।३२॥

देङः परोक्षायाम् 'दिगिः स्यात्, न च द्विः'। दिग्ये ॥३२॥

ङे पिबः पीप्य् ।४।१।३३॥

ण्यन्तस्य पिबतेर्ङे परे 'पीप्य् स्यात्, न च द्विः'। अपीप्यत् ॥३३॥

अङे हि-हनो हो घः पूर्वात् ।४।१।३४॥

हि-हनोर्ङवर्जे प्रत्यये परे द्वित्वे सति पूर्वस्मात् परस्य 'हो घः' स्यात्। प्रजिघाय, जंघन्यते। अङ इति किम्? प्राजीहयत् ॥३४॥

जेर्गिः सन्-परोक्षयोः ।४।१।३५॥

सन्-परोक्षयोर्द्वित्वे सति पूर्वात् परस्य 'जेर्गिः' स्यात्। जिगीषति, विजिग्ये ॥

चेः किर्वा ।४।१।३६॥

सन्-परोक्षयोर्द्वित्वे सति पूर्वस्मात् परस्य 'चेः किर्वा' स्यात्। चिकीषति, चिचीषति; चिक्ये, चिच्ये ॥३६॥

पूर्वस्याऽस्वे स्वरे य्वोरियुव् ।४।१।३७॥

द्वित्वे सति यः पूर्वस्तत्सम्बन्धिनोर्य्वोः— इकारस्य उकारस्य चाऽस्वे स्वरे परे 'इयुवौ' स्याताम्। इयेष, अरियर्ति, उवोष। अस्व इति किम्? ईषतुः। स्वर इति किम्? इयाज ॥३७॥

ऋतोऽत् ।४।१।३८॥

द्वित्वे सति 'पूर्वस्य ऋतोऽत्' स्यात्। चकार ॥३८॥

ह्रस्वः ।४।१।३९॥

द्वित्वे सति 'पूर्वस्य ह्रस्वः' स्यात्। पपौ ॥३९॥

ग-होर्जः ।४।१।४०॥

द्वित्वे सति 'पूर्वयोर्ग-होर्जः' स्यात्। जगाम, जहास ॥४०॥

द्युतेरिः ।४।१।४१॥

द्युतेर्द्वित्वे सति 'पूर्वस्य इः' स्यात्। दिद्युते ॥४१॥

द्वितीय-तुर्ययोः पूर्वौ ।४।१।४२॥

द्वित्वे 'पूर्वयोर्द्वितीय-तुर्ययोर्यथासङ्ख्यं पूर्वौ— आद्य-तृतीयौ' स्याताम्। चखान, जझाम ॥४२॥

तिर्वा ष्ठिवः ।४।१।४३॥

'ष्ठिवेर्द्वित्वे सति पूर्वस्य तिर्वा' स्यात्। तिष्ठेव, टिष्ठेव ॥४३॥

व्यञ्जनस्याऽनादेर्लुक् ।४।१।४४॥

'द्वित्वे पूर्वस्य व्यञ्जनस्याऽनादेर्लुक्' स्यात्। जग्ले। अनादेरिति किम्?

आदेर्मा भूत्,—पपाच ॥४४॥

अघोषे शिटः ।४।१।४५॥

'द्वित्वे पूर्वस्य शिटस्तत्सम्बन्धिन्येवाऽघोषे लुक्' स्यात् । चुश्च्योत । अघोष इति किम्? सस्नौ ॥४५॥

क-ङश्च-ञ् ।४।१।४६॥

'द्वित्वे पूर्वयोः क-ङोर्यथासंख्यं च-ञौ स्याताम्। चकार, ञुङ्वे ॥४६॥

न कवतेर्यङः ।४।१।४७॥

'यङन्तस्य कवतेर्द्वित्वे सति पूर्वस्य कश्चो न' स्यात्। कोकूयते खरः। कवतेरिति किम्? कौति—कुवत्योर्मा भूत्,—चोकूयते । यङ इति किम्? चुकुवे ॥४७॥

आ-गुणावन्यादेः ।४।१।४८॥

'यङन्तस्य द्वित्वे पूर्वस्य न्याद्यागमवर्जस्य आ-गुणौ' स्याताम्। पापच्यते, लोलूयते । अन्यादेरिति किम्? वनीवच्यते, जञ्जप्यते, यंयम्यते ॥

न हाको लुपि ।४।१।४९॥

'हाको द्वित्वे पूर्वस्य यङो लुपि आ न' स्यात्। जहेति ॥४९॥

वञ्च-स्रंस-ध्वंस-भ्रंश-कस-पत-पद-स्कन्दोऽन्तो नीः ।४।१।५०॥

एषां यङन्तानां द्वित्वे 'पूर्वस्य नीरन्तः' स्यात्। वनीवच्यते,सनीस्रस्यते, दनीध्वस्यते, बनीभ्रश्यते,चनीकस्यते,पनीपत्यते,पनिपद्यते चनीस्कद्यते ॥५०॥

मुरतोऽनुनासिकस्य ।४।१।५१॥

आत् परो योऽनुनासिकस्तदन्तस्य यङन्तस्य द्वित्वे 'पूर्वस्य मुरन्तः' स्यात्। बम्भण्यते। अत इति किम्? तेतिम्यते । अनुनासिकस्येति किम्? पापच्यते ॥ ५१ ॥

जप-जभ-दह-दश-भञ्ज-पशः ।४।१।५२॥

एषां यङन्तानां द्वित्वे 'पूर्वस्य मुरन्तः' स्यात् । जञ्जप्यते, जञ्जभ्यते, दन्दह्यते, दन्दश्यते, बम्भज्यते, पम्पश्यते ॥५२॥

चर-फलाम् ।४।१।५३॥

एषां यङन्तानां द्वित्वे 'पूर्वस्य मुरन्तः' स्यात् । चञ्चूर्यते, पम्फुल्यते ॥५३॥

ति चोपान्त्याऽतोऽनोदुः ।४।१।५४॥

यङन्तानां चर-फलां तादौ च प्रत्यये 'उपान्त्यस्याऽत उः स्यात्, न च तस्यौत्' । चञ्चूर्यते, पम्फुल्यते, चूर्त्तिः, प्रफुल्तिः । अत इति किम् ? चञ्चार्यते, पम्फाल्यते । अनोदिति किम् ? चंचूर्त्ति, पम्फुल्ति ॥५४॥

ऋमतां रीः ।४।१।५५॥

ऋमतां यङन्तानां द्वित्वे 'पूर्वस्य रीरन्तः' स्यात् । नरीनृत्यते ॥५५॥

रि-रौ च लुपि ।४।१।५६॥

ऋमतां यङो लुपि द्वित्वे 'पूर्वस्य रि-रौ रीश्चान्तः' स्यात् । चरिकर्त्ति, चर्कर्त्ति, चरीकर्त्ति ॥५६॥

निजां शित्येत् ।४।१।५७॥

निजि-विजि-विषां शिति द्वित्वे 'पूर्वस्यैत्' स्यात् । नेनेक्ति, वेवेक्ति, वेवेष्टि । शितीति किम् ? निनेज ॥५७॥

पृ-भृ-मा-हाङामिः ।४।१।५८॥

एषां शिति द्वित्वे 'पूर्वस्य इः' स्यात् । पिपर्त्ति, इयर्त्ति, बिभर्त्ति, मिमीते, जिहीते । हाङिति किम् ? जहाति । शितीत्येव– पपार ॥५८॥

सन्यस्य ।४।१।५९॥

द्वित्वे 'पूर्वस्यातः सनि परे इः' स्यात् । पिपक्षति । अस्येति किम् ? पापचिषते ॥५९॥

ओर्जाऽन्तस्था-पवर्गेऽवर्णे ।४।१।६०॥

द्वित्वे 'पूर्वस्योतोऽवर्णान्ते जान्तस्थापवर्गे परे सनि इः' स्यात् । जिजावयिषति, यियविषति, यियावयिषति, रिरावयिषति, लिलावयिषति, पिपविषते, पिपावयिषति, मिमावयिषति । जान्तस्थापवर्ग इति किम् ? जुहावयिषति । अवर्ण इति किम् ? बुभूषति ॥६०॥

श्रु-स्रु-द्रु-प्रु-प्लु-च्योर्वा ।४।१।६१॥

एषां सनि द्वित्वे 'पूर्वस्योतोऽवर्णान्तायामन्तस्थायां परस्याम् 'इर्वा' स्यात् । शिश्रावयिषति, शुश्रावयिषति; सिस्रावयिषति, सुस्रावयिषति; दिद्रावयिषति, दुद्रावयिषति; पिप्रावयिषति, पुप्रावयिषति; पिप्लावयिषति, पुप्लावयिषति; चिच्यावयिषति, चुच्यावयिषति ॥६१॥

स्वपो णावुः ।४।१।६२॥

'स्वपेर्णौ सति द्वित्वे पूर्वस्योत्' स्यात् । सुष्वापयिषति । णाविति किम् ? सिष्वापकीयिषति । स्वपो णाविति किम् ? स्वापं चिकीर्षति,=सिष्वापयिषति । स्वपो णौ सति द्वित्व इति किम् ? सोषोपयिषति ॥६२॥

असमानलोपे सन्वल्लघुनि ङे ।४।१।६३॥

'न विद्यते समानस्य लोपो यस्मिन्, तस्मिन् ङपरे णौ द्वित्वे, पूर्वस्य लघुनि धात्वक्षरे परे सनीव कार्यं स्यात्' । अचीकरत्,अजीजवत्,अशिश्रवत् । लघुनीति किम् ? अततक्षत् । णावित्येव– अचकमत । असमानलोप इति किम् ? अचकथत् ॥६३॥

लघोर्दीर्घोऽस्वरादेः ।४।१।६४॥

अस्वरादेरसमानलोपे ङपरे णौ द्वित्वे 'पूर्वस्य लघोर्लघुनि धात्वक्षरे परे दीर्घः' स्यात् । अचीकरत् । लघोरिति किम् ? अचिकणत् । अस्वरादेरिति किम् ? औण्र्णुनवत् ॥६४॥

स्मृ-दृ-त्वर-प्रथ-म्रद-स्तॄ-स्पशेरः ।४।१।६५॥

एषामसमानलोपे ङपरे णौ द्वित्वे 'पूर्वस्याऽत्' स्यात् । असस्मरत्, अददरत्, अतत्वरत्, अपप्रथत्, अमम्रदत्, अतस्तरत्, अपस्पशत् ॥६५॥

वा वेष्ट-चेष्टः ।४।१।६६॥

अनयोरसमानलोपे ङपरे णौ द्वित्वे 'पूर्वस्याऽद् वा' स्यात् । अववेष्टत्, अविवेष्टत्; अचचेष्टत्, अचिचेष्टत् ॥६६॥

ई च गणः ।४।१।६७॥

'गणेर्ङपरे णौ द्वित्वे पूर्वस्य ईः, अश्च' स्यात् । अजीगणत्, अजगणत् ॥

अस्याऽऽदेराः परोक्षायाम् ।४।१।६८॥

अस्यां द्वित्वे 'पूर्वस्याऽऽदेरत आः' स्यात् । आदुः, आरतुः । अस्येति किम् ? ईयुः । आदेरिति किम् ? पपाच ॥६८॥

अनातो नश्चान्त ऋदाद्यशौ-संयोगस्य ।४।१।६९॥

ऋदादेरश्नोतेः संयोगान्तस्य च परोक्षायां द्वित्वे 'पूर्वस्याऽऽदेरात्स्थानादन्यस्याऽस्य आः स्यात्, कृताऽऽतो नोऽन्तश्च' । आनृधुः, आनशे, आनञ्ज । ऋदादीति किम् ? आर ? अनात इति किम् ? आञ्छ ॥६९॥

भू-स्वपोरदुतौ ।४।१।७०॥

'भू-स्वपोः परोक्षायां द्वित्वे पूर्वस्य यथासंख्यमदुतौ' स्याताम् । बभूव, सुष्वाप ॥७०॥

ज्या-व्ये-व्यधि-व्यचि-व्यथेरिः ।४।१।७१॥

एषां परोक्षायां द्वित्वे 'पूर्वस्य इः' स्यात् । जिज्यौ, संविव्याय, विव्याध, विव्याच, विव्यथे ॥७१॥

यजादि-वश्-वचः सस्वरान्तस्था य्वृत् ।४।१।७२॥

'यजादेर्वश्-वचोश्च परोक्षायां द्वित्वे पूर्वस्य सस्वरान्तस्था इ-उ-ऋरूपा

प्रत्यासत्त्या स्यात्'। इयाज,उवाय,उवाश,उवाच ॥७२॥

न वयो य् ।४।१।७३॥

'वेगो वयो य् परोक्षायां य्वृत् न' स्यात्। ऊयुः ॥७३॥

वेरयः ।४।१।७४॥

'वेगोऽयन्तस्य पूर्वस्य परस्य च परोक्षायां य्वृन्न' स्यात्। ववौ। अय इति किम्? उवाय ॥७४॥

अविति वा ।४।१।७५॥

'वेगोऽयन्तस्याऽविति परोक्षायां य्वृद्वा न' स्यात्। ववुः, ऊवुः ॥७५॥

ज्यश्च यपि ।४।१।७६॥

'ज्यो वेगश्च यपि य्वृन्न' स्यात्। प्रज्याय, प्रवाय ॥७६॥

व्यः ।४।१।७७॥

'व्यो यपि य्वृन्न' स्यात्। प्रव्याय ॥७७॥

संपरेर्वा ।४।१।७८॥

आभ्यां परस्य 'व्यो यपि य्वृद्वा न' स्यात्। संव्याय, संवीय; परिव्याय, परिवीय ॥७८॥

यजादि-वचेः किति ।४।१।७९॥

'यजादेर्वचेश्च सस्वरान्तस्था किति परे य्वृत्' स्यात्। ईजुः, ऊयुः, ऊचुः। कितीति किम्? यक्षीष्ट ॥७९॥

स्वपेर्यङ्-ङे च ।४।१।८०॥

'स्वपेर्यङि ङे किति च परे सस्वरान्तस्था य्वृत्' स्यात्। सोषुप्यते, असूषुपत्, सुषुप्सति ॥८०॥

ज्या-व्यधः क्ङिति ।४।१।८१॥

'ज्या-व्यधोः सस्वरान्तस्था किति ङिति य्वृत्' स्यात्। जीयात्, जिनाति,

विध्यात्, विध्यति ॥८१॥

व्यचोऽनसि ।४।१।८२॥

'व्यचेः सस्वरान्तस्था अस्वर्जे क्ङिति य्वृत्' स्यात् । विचति । अनसीति किम् ? उरुव्यचाः ॥८२॥

वशेरयङि ।४।१।८३॥

'वशेः सस्वरान्तस्था अयङि क्ङिति य्वृत्' स्यात् । उष्टः, उशन्ति । अयङीति किम् ? वावश्यते ॥८३॥

ग्रह-व्रश्च-भ्रस्ज-प्रच्छः ।४।१।८४॥

'एषां सस्वरान्तस्था क्ङिति य्वृत्' स्यात् । जगृहुः, गृह्णाति; वृक्णः, वृश्चति; भृष्टः, भृज्जति; पृष्टः, पृच्छा ॥८४॥

व्ये-स्यमोर्यङि ।४।१।८५॥

'व्येग्-स्यमोः सस्वरान्तस्था यङि य्वृत्' स्यात् ।वेवीयते, सेसिमीति ॥८५॥

चायः की ।४।१।८६॥

'चायो यङि कीः' स्यात् । चेकीतः ॥८६॥

द्वित्वे ह्वः ।४।१।८७॥

'ह्वेगो द्वित्वविषये सस्वरान्तस्था य्वृत्' स्यात् । जुहूषति ॥८७॥

णौ ङ-सनि ।४।१।८८॥

'ह्वेगः सस्वरान्तस्था ङपरे सन्परे च णौ विषये य्वृत्' स्यात् । अजूहवत्, जुहावयिषति ॥८८॥

श्वेर्वा ।४।१।८९॥

'श्वेः सस्वरान्तस्था ङपरे, सन्परे णौ विषये य्वृद्वा' स्यात् । अशूशवत्, अशिश्वयत्; शुशावयिषति, शिश्वाययिषति ॥८९॥

वा परोक्षा-यङि ।४।१।९०॥

'श्वः सस्वरान्तस्था परोक्षायङोर्वृद्वा' स्यात् । शुशाव, शिश्वाय । शोशूयते, शेश्वीयते ॥९०॥

प्यायः पी ।४।१।९१॥

'प्यायः परोक्षा-यङोः पीः' स्यात् । आपिप्ये, आपेपीतः ॥९१॥

क्तयोरनुपसर्गस्य ।४।१।९२॥

'अनुपसर्गस्य प्यायेः क्त-क्तवतोः पीः' स्यात् । पीनम्, पीनवन् मुखम् । अनुपसर्गस्येति किम् ? प्रप्यानो मेघः ॥९२॥

आङोऽन्धूधसोः ।४।१।९३॥

'आङः परस्य प्यायेरन्धावूधसि चार्थे क्तयोः परतः पीः' स्यात् । आपीनोऽन्धुः, आपीनमूधः । अन्धूधसोरिति किम् ? आप्यानश्चन्द्रः । आङ एवेति नियमात्,– प्राप्यानमूधः ॥९३॥

स्फायः स्फी वा ।४।१।९४॥

'स्फायतेः क्तयोः परयोः स्फीर्वा' स्यात् । स्फीतः, स्फीतवान्; स्फातः, स्फातवान् ॥९४॥

प्रसमः स्त्यः स्ती ।४।१।९५॥

'प्रसम्‌समुदायपूर्वस्य स्त्यः क्तयोः परयोः स्तीः' स्यात् । प्रसंस्तीतः, प्रसंस्तीतवान् । प्रसम इति किम् ? संप्रस्त्यानः ॥९५॥

प्रात् तश्च मो वा ।४।१।९६॥

'प्रात् केवलात् परस्य स्त्यः क्तयोः परयोः स्तीः स्यात्, क्तयोस्तो मश्च वा' । प्रस्तीतः, प्रस्तीतवान्; प्रस्तीमः, प्रस्तीमवान् ॥९६॥

श्यः शीर्द्रवमूर्त्ति-स्पर्शे नश्चाऽस्पर्शे ।४।१।९७॥

मूर्चिः=काठिन्यम्, 'द्रवमूर्त्ति-स्पर्शार्थस्य श्यः क्तयोः परयोः शीः स्यात्, तद्योगे च क्तयोस्तोऽस्पर्शविषये नश्च' । शीनम्, शीनवद् घृतम्, शीतं

वर्त्तते, शीतो वायुः ॥९७॥

प्रतेः ।४।१।९८॥

'प्रतेः परस्य श्यः क्तयोः परयोः शीः स्यात्, तद्योगे क्तयोः तो न् च' प्रतिशीनः, प्रतिशीनवान् ॥९८॥

वाऽभ्यवाभ्याम् ।४।१।९९॥

आभ्यां परस्य 'श्यः क्तयोः परयोः शीर्वा स्यात्, तद्योगे च क्तयोस्तोऽस्पर्शे नश्च' । अभिशीनः, अभिशीनवान्; अभिश्यानः, अभिश्यानवान्; अवशीनम्, अवश्यानं हिमम्; अवशीनवान्, अवश्यानवान् ॥९९॥

श्रः शृतं हविः-क्षीरे ।४।१।१००॥

'श्रातेः श्रायतेश्च क्ते हविषि क्षीरे चार्थे शृर्निपात्यते' । शृतं हविः, शृतं क्षीरं स्वयमेव । हविःक्षीर इति किम्? श्राणा यवागूः ॥१००॥

श्रपेः प्रयोक्त्रैक्ये ।४।१।१०१॥

'श्रातेः श्रायतेर्वा ण्यन्तस्यैकस्मिन् प्रयोक्तरि क्ते परे हविः-क्षीरयोः शृर्निपात्यते' । शृतं हविः क्षीरं वा चैत्रेण । हविःक्षीर इत्येव– श्रपिता यवागूः । प्रयोक्त्रैक्य इति किम्? श्रपितं हविश्चैत्रेण मैत्रेण ॥१०१॥

य्वृत् सकृत् ।४।१।१०२॥

'अन्तस्थास्थानानाम्, इ-उ-ऋत् सकृदेव' स्यात् । संवीयते ॥१०२॥

दीर्घमवोऽन्त्यम् ।४।१।१०३॥

'वेग्वर्जस्य य्वृदन्त्यं दीर्घम्' स्यात् । जीनः । अव इति किम्? उतः । अन्त्यमिति किम्? सुप्तः ॥१०३॥

स्वर-हन-गमोः सनि धुटि ।४।१।१०४॥

'स्वरान्तस्य हन्-गमोश्च धुडादौ सनि दीर्घः' स्यात् । चिचीषति, जिघांसति, संजिगांसते । धुटीति किम्? यियविषति ॥१०४॥

तनो वा ।४।१।१०५॥

'तनेर्धुडादौ सनि दीर्घो वा' स्यात् । तितांसति, तितंसति । धुटीत्येव–
तितनिषति ॥१०५॥

क्रमः क्त्वि वा ।४।१।१०६॥

'क्रमो धुडादौ क्त्वि दीर्घो वा' स्यात् । क्रान्त्वा, क्रन्त्वा । धुटीत्येव–
क्रमित्वा ॥१०६॥

अहन्-पञ्चमस्य क्वि-क्ङिति ।४।१।१०७॥

'हन्वर्जस्य पञ्चमान्तस्य क्वौ धुडादौ च क्ङिति दीर्घः' स्यात् । प्रशान्,
शान्तः,शंशान्तः । पञ्चमस्येति किम् ? पक्त्वा । अहन्निति किम् ? वृत्र-
हणि । धुटीत्येव– यम्यते ॥१०७॥

अनुनासिके च च्छ्-वः शूट् ।४।१।१०८॥

'अनुनासिकादौ क्वौ धुडादौ च धातोः च्छ्वोर्यथासंख्यं श्-ऊटौ' स्या-
ताम् । प्रश्नः, शब्दप्राशौ, पृष्टः, स्योमा, अक्षद्यूः, द्यूतः ॥१०८॥

मव्यवि-श्रिवि-ज्वरि-त्वरेरुपान्त्येन ।४।१।१०९॥

एषामनुनासिकादौ क्वौ धुडादौ च प्रत्यये 'उपान्त्येन सह ऊट्' स्यात् ।
मोमा, मूः, मूतिः; ओमा, ओम्, ऊः, ऊतिः; श्रोमा, श्रूः, श्रूतिः; जूर्मा,
जूः, जूर्त्तिः; तूर्मा, तूः, तूर्णः ॥१०९॥

राल्लुक् ।४।१।११०॥

'रात् परयोः छ्वोरनुनासिकादौ क्वौ धुडादौ च प्रत्यये लुक्' स्यात् ।
मोर्मा, मूः, मूर्त्तिः; तोर्मा, तूः, तूर्णः ॥११०॥

क्तेऽनिटश्च-जोः क-गौ घिति ।४।१।१११॥

'क्तेऽनिटो धातोश्च-जोर्घिति यथासंख्यं क-गौ' स्याताम् । पाकः, भोग्यम् ।
क्तेऽनिट इति किम् ? सङ्कोचः, कूजः ॥१११॥

न्यङ्कूद्ग-मेघाऽऽदयः ।४।१।११२॥

'न्यङ्कादयः कत्वे, उद्गादयो गत्वे, मेघादयो घत्वे कृते निपात्यन्ते'। न्यङ्कुः, शोकः; उद्गः, न्युद्गः; मेघः, ओघः ॥११२॥

न वञ्चेर्गतौ ।४।१।११३॥

'गत्यर्थस्य वञ्चेः कत्वं न' स्यात्। वञ्चं वञ्चन्ति। गताविति किम्? वङ्कं काष्ठम् ॥११३॥

यजेर्यज्ञाङ्गे ।४।१।११४॥

'यज्ञाङ्गवृत्तेर्यजेर्गत्वं न' स्यात्। पञ्च प्रयाजाः। यज्ञाङ्ग इति किम्? प्रयागः ॥११४॥

घ्यण्यावश्यके ।४।१।११५॥

'आवश्यकोपाधिके घ्यणि च-जोः क-गौ न' स्याताम्। अवश्यपाच्यम्, अवश्यरञ्ज्यम्। आवश्यक इति किम्? पाक्यम् ॥११५॥

नि-प्राद् युजः शक्ये ।४।१।११६॥

आभ्याम् 'युजः शक्ये गम्ये घ्यणि गो न' स्यात्। नियोज्यः, प्रयोज्यः। शक्य इति किम्? नियोग्यः ॥११६॥

भुजो भक्ष्ये ।४।१।११७॥

'भुजो भक्ष्यार्थे घ्यणि गो न' स्यात्। भोज्यं पयः। भक्ष्य इति किम्? भोग्या भूः ॥११७॥

त्यज-यज-प्रवचः ।४।१।११८॥

एषाम् 'घ्यणि क-गौ न' स्याताम्। त्याज्यः, याज्यः, प्रवाच्यः ॥११८॥

वचोऽशब्दनाम्नि ।४।१।११९॥

'अशब्दसंज्ञायां वचेर्घ्यणि को न' स्यात्। वाच्यम्। अशब्दनाम्नीति किम्? वाक्यम् ॥११९॥

भुज-न्युब्जं पाणि-रोगे ।४।१।१२०॥

'भुजेर्न्युब्जेश्च घञन्तस्य पाणौ रोगे चार्थे यथासंख्यं भुजन्युब्जौ निपात्येते'। भुजः पाणिः, न्युब्जो रोगः ॥१२०॥

वीरुन्-न्यग्रोधौ ।४।१।१२१॥

'विपूर्वस्य रुहेः क्विपि, न्यक्पूर्वस्य चाऽचि वीरुन्न्यग्रोधौ एतौ धान्तौ निपात्येते'। वीरुत्, न्यग्रोधः ॥१२१॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासन-लघुवृत्तौ चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥ ४ । १ ॥

कुर्वन् कुन्तलशैथिल्यं मध्यदेशं निपीडयन् ।
अङ्गेषु विलसन् भूमेर्भर्ताऽभूद् भीमपार्थिवः ॥१३॥

[द्वितीयः पादः]

आत् सन्ध्यक्षरस्य ।४।२।१॥

'धातोः सन्ध्यक्षरान्तस्याऽऽत्' स्यात् । संव्याता, सुग्लः । धातोरित्येव–गोभ्याम् ॥१॥

न शिति ।४।२।२।

'सन्ध्यक्षरान्तस्य शिति विषयभूते आत् न' स्यात् । संव्ययति ॥२॥

व्यस्थव्-णवि ।४।२।३॥

'व्यः थवि णवि च विषये आत्' स्यात् । संविव्याय, संविव्ययिथ ॥३॥

स्फुर-स्फुलोर्घञि ।४।२।४॥

अनयोः 'सन्ध्यक्षरस्य घञि आत्' स्यात् । विस्फारः, विस्फालः ॥४॥

वाऽपगुरो णमि ।४।२।५॥

'अपपूर्वस्य गुरेः सन्ध्यक्षरस्य णम्याद्वा' स्यात् । अपगारमपगारम्,

अपगोरमपगोरम् ॥५॥

दीङः सनि वा ।४।२।६॥

'दीङः सन्याद्वा' स्यात् । दिदासते, दिदीषते ॥६॥

यबक्ङिति ।४।२।७॥

दीङो यपि, अक्ङिति च विषये 'आत्' स्यात् । उपदाय, उपदाता, विषयनिर्देशाद्,- उपदायो वर्त्तते ॥७॥

मिग्-मीगोऽखलचलि ।४।२।८॥

अनयोर्यपि खल्-अच्-अल्वर्जेऽक्ङिति च विषये 'आत्' स्यात् । निमाय, निमाता; प्रमाय, प्रमाता । अखलचलीति किम् ? ईषन्निमयः,दुष्प्रमयः, मयः,आमयः; निमयः; प्रमयः ॥८॥

लीङ्-लिनोर्वा ।४।२।९॥

अनयोर्यपि खल्-अच्-अल्वर्जेऽक्ङिति च विषये 'आद्वा' स्यात् । विलाय, विलीय;विलाता,विलेता । अखलचलीति किम् ? ईषद्विलयः, विलयः, विलयोऽस्ति ॥९॥

णौ क्री-जीङः ।४।२।१०॥

एषां णौ 'आत्' स्यात् । क्रापयति,जापयति,अध्यापयति ॥१०॥

सिध्यतेरज्ञाने ।४।२।११॥

अज्ञानार्थस्य सिध्यतेर्णौ 'स्वरस्याऽऽत्' स्यात् । मन्त्रं साधयति । अज्ञान इति किम् ? तपस्तापसं सेधयति ॥११॥

चि-स्फुरोर्नवा ।४।२।१२॥

चिस्फुरोर्णौ 'स्वरस्याऽऽद्वा' स्यात् । चापयति, चाययति; स्फारयति, स्फोरयति ॥१२॥

विय: प्रजने ।४।२।१३॥

गर्भाऽऽधानार्थस्य वियो णौ 'वा आत्' स्यात् । पुरो वातो गाः प्रवापयति, प्रवाययति ॥१३॥

रुहः पः ।४।२।१४॥

रुहेर्णौ 'प् वा' स्यात् । रोपयति रोहयति वा तरुम् ॥१४॥

लियो नोऽन्तः स्नेहद्रवे ।४।२।१५॥

लियः स्नेहद्रवे गम्ये णौ 'नोऽन्तो वा' स्यात् । घृतं विलीनयति, विलाययति । स्नेहद्रव इति किम् ? अयो विलाययति ॥१५॥

लो लः ।४।२।१६॥

लारूपस्य णौ स्नेहद्रवे गम्ये 'लोऽन्तो वा' स्यात् । घृतं विलालयति विलापयति वा । स्नेहद्रव इत्येव– जटाभिरालापयते ॥१६॥

पातेः ।४।२।१७॥

पातेर्णौ 'लोऽन्तः' स्यात् । पालयति ॥१७॥

धूग्-प्रीगोर्नः ।४।२।१८॥

धूग्-प्रीगोर्णौ 'नोऽन्तः' स्यात् । धूनयति, प्रीणयति ॥१८॥

वो विधूनने जः ।४।२।१९॥

वा इत्यस्य विधूननेऽर्थे णौ 'जोऽन्तः' स्यात् । पक्षेण उपवाजयति । विधूनन इति किम् ? उच्चैः केशानावापयति ॥१९॥

पा-शा-छा-सा-वे-व्या-ह्वो यः ।४।२।२०॥

एषां णौ 'योऽन्तः' स्यात् । पाययति, शाययति, अवच्छाययति, अवसाययति, वाययति, व्याययति, ह्वाययति ॥२०॥

अर्त्ति-री-व्ली-ह्री-क्नूयि-क्ष्माय्यातां पुः ।४।२।२१॥

एषामादन्तानां च णौ 'पुरन्तः' स्यात् । अर्पयति, रेपयति, व्लेपयति,

ह्रेपयति, क्नोपयति, क्ष्मापयति, दापयति, सत्यापयति ॥२१॥

स्फाय् स्फाव् ।४।२।२२॥

णौ स्फायः 'स्फाव्' स्यात् । स्फावयति ॥२२॥

शदिरगतौ शात् ।४।२।२३॥

शदिरगत्यर्थे णौ 'शात्' स्यात् । पुष्पाणि शातयति । अगताविति किम् ? गाः शादयति ॥२३॥

घटादेर्ह्रस्वो दीर्घस्तु वा ञि-णम्परे ।४।२।२४॥

'घटादीनां णौ ह्रस्व. स्यात्, ञि-णम्परे तु णौ वा दीर्घः' । घटयति; अघाटि, अघटि; घाटंघाटम्, घटंघटम् । व्यथयति; अव्याथि, अव्यथि; व्याथंव्याथम्, व्यथंव्यथम् ॥२४॥

कगे-वनू-जनै-जॄष्-क्नसू-रञ्जः ।४।२।२५॥

'एषां णौ ह्रस्वः स्यात्, ञि-णम्परे तु वा णौ दीर्घः' । कगयति; अकागि, अकगि; कागंकागम्, कगंकगम् । उपवनयति; उपावानि, उपावनि; उपवानमुपवानम्, उपवनमुपवनम् । जनयति; अजानि, अजनि; जानंजानम्, जनंजनम् । जरयति; अजारि, अजरि; जारं-जारम्, जरंजरम् । क्नसयति; अक्नासि, अक्नसि; क्नासंक्नासम्, क्नसंक्नसम् । रजयति; अराजि, अरजि; राजंराजम्, रजंरजम् ॥२५॥

अमोऽकम्यमि-चमः ।४।२।२६॥

कम्यमि-चमिवर्जस्याऽमन्तस्य णौ 'ह्रस्वः स्यात्, ञिणम्परे तु णौ वा दीर्घः' । रमयति; अरामि, अरमि; रामंरामम्, रमंरमम् । अकम्यमिचम इति किम् ? कामयते, अकामि, कामंकामम्; आमयति, आचामयति ॥२६॥

पर्यपात् स्खदः ।४।२।२७॥

आभ्यामेव परस्य स्खदेर्णौ 'ह्रस्वः स्यात्, ञिणम्परे तु वा दीर्घः' । परि-

स्खदयति; पर्यस्खादि,पर्यस्खदि; परिस्खादंपरिस्खादम्, परिस्खदंपरिस्खदम्। अपस्खदयति; अपास्खादि, अपास्खदि; अपस्खादमपस्खादम्, अपस्खदमपस्खदम्। पर्यपादिति किम्? प्रस्खादयति ॥२७॥

शमोऽदर्शने ।४।२।२८॥

अदर्शनार्थस्य शमेर्णौ 'ह्रस्वः स्यात्, ञिणम्परे तु वा दीर्घः'। शमयति रोगम्; अशामि,अशमि; शामंशामम्, शमंशमम्। अदर्शन इति किम्? निशामयति रूपम् ॥२८॥

यमोऽपरिवेषणे णिचि च ।४।२।२९॥

अपरिवेषणार्थस्य यमो णिचि अणिचि च णौ 'ह्रस्वः स्यात्, ञिणम्परे तु वा दीर्घः'। यमयति; अयामि, अयमि; यामंयामम्, यमंयमम्। अपरिवेषण इति किम्? यामयत्यतिथिम् ॥२९॥

मारण-तोषण-निशाने ज्ञश्च ।४।२।३०॥

एष्वर्थेषु ज्ञो णिचि अणिचि च णौ 'ह्रस्वः स्यात्, ञिणम्परे तु वा दीर्घः'। संज्ञपयति पशुम्, विज्ञपयति राजानम्, प्रज्ञपयति शस्त्रम्। अज्ञापि,अज्ञपि; ज्ञापंज्ञापम्, ज्ञपंज्ञपम् ॥३०॥

चहणः शाठ्ये ।४।२।३१॥

चहेश्चुरादेः शाठ्यार्थस्य णिचि णौ 'ह्रस्वः स्यात्, ञिणम्परे तु वा दीर्घः'। चहयति; अचाहि,अचहि; चाहंचाहम्, चहंचहम्। शाठ्य इति किम्? अचहि ॥३१॥

ज्वल-ह्वल-ह्मल-ग्ला-स्ना-वनू-वम-नमोऽनुपसर्गस्य वा ।४।२।३२॥

एषामनुपसर्गाणां णौ 'ह्रस्वो वा' स्यात्। ज्वलयति,ज्वालयति; ह्वलयति, ह्वालयति; ह्मलयति,ह्मालयति; ग्लपयति,ग्लापयति; स्नपयति, स्ना-

पयति; वनयति, वानयति; वमयति, वामयति; नमयति, नामयति। अनुपसर्गस्येति किम् ? प्रज्वलयति, प्रह्वलयति, प्रह्मलयति, प्रग्लापयति, प्रस्नापयति, प्रवनयति, प्रवमयति,प्रणमयति ॥३२॥

छदेरिस्-मन्-त्रट्-क्वौ ।४।२।३३॥

छदेरिस्-मन्-त्रट्-क्विप्परे णौ 'ह्रस्वः' स्यात् । छदिः, छद्म, छत्री, उपच्छत् ॥३३॥

एकोपसर्गस्य च घे ।४।२।३४॥

एकोपसर्गस्यानुपसर्गस्य च छदेर्घपरे णौ 'ह्रस्वः' स्यात्। प्रच्छदः, छदः। एकोपसर्गस्य चेति किम् ? समुपच्छादः ॥३४॥

उपान्त्यस्याऽसमानलोपि-शास्वृदितो ङे ।४।२।३५॥

असमानलोपि-शास्वृदिद्वर्जस्य धातोरुपान्त्यस्य ङपरे णौ 'ह्रस्वः' स्यात्। अपीपचत्, मा भवान् अटिटत्। असमानलोपि-शास्वृदित इति किम् ? अत्यरराजत्, अशशासत्, मा भवान् ओणिणत् ॥३५॥

भ्राज-भास-भाष-दीप-पीड-जीव-मील-कण-रण-वण-भण-श्रण-ह्वे-हेठ-लुट-लुप-लपां नवा ।४।२।३६॥

एषां ङपरे णावुपान्त्यस्य 'ह्रस्वो वा' स्यात्। अबिभ्रजत्, अबभ्राजत्; अबीभसत्, अबभासत्; अबीभषत्, अबभाषत्; अदीदिपत्, अदिदीपत्; अपीपिडत्, अपिपीडत्; अजीजिवत्, अजिजीवत्; अमीमिलत्, अमिमीलत्; अचीकणत्,अचकाणत्; अरीरणत्,अरराणत्; अवीवणत्, अववाणत्; अबीभणत्, अबभाणत्; अशिश्रणत्, अशश्राणत्; अजूहवत्, अजुहावत्; अजीहिठत्, अजिहेठत्; अलूलुटत्, अलुलोटत्; अलूलुपत्, अलुलोपत्; अलीलपत्,अललापत् ॥३६॥

ऋदूवर्णस्य ।४।२।३७॥

उपान्त्यस्य ऋवर्णस्य ङपरे णौ 'वा ऋः' स्यात् । अवीवृतत्, अववर्तत्, अचीकृतत्, अचिकीर्तत् ॥३७॥

जिघ्रतेरिः ।४।२।३८॥

घ्र उपान्त्यस्य ङपरे णौ 'इर्वा' स्यात् । अजिघ्रिपत्, अजिघ्रपत् ॥३८॥

तिष्ठतेः ।४।२।३९॥

स्थ उपान्त्यस्य ङपरे णौ 'इः' स्यात् । अतिष्ठिपत् ॥३९॥

ऊद् दुषो णौ ।४।२।४०॥

दुषेरुपान्त्यस्य णौ 'ऊत्' स्यात् । दूषयति ॥४०॥

चित्ते वा ।४।२।४१॥

चित्तकर्तृकस्य दुषेरुपान्त्यस्य णौ परे 'ऊद् वा' स्यात् । मनो दूषयति मनो दोषयति मैत्र. ॥४१॥

गोहः स्वरे ।४।२।४२॥

कृतगुणस्य गुहे 'स्वरादावुपान्त्यस्योत्' स्यात् । निगूहति । गोह इति किम् ? निजुगुहु. ॥४२॥

भुवो वः परोक्षा-ऽद्यतन्योः ।४।२।४३॥

भुवो वन्तस्योपान्त्यस्य परोक्षा-ऽद्यतन्योरुत्' स्यात् । बभूव, अभूवन् । व इति किम् ? बभूवान्, अभूत् ॥४३॥

गम-हन-जन-खन-घसः स्वरेऽनङि क्ङिति लुक् ।४।२।४४॥

'एषामुपान्त्यस्याङ्वर्जे स्वरादौ क्ङिति परे लुक्' स्यात् । जग्मुः, जघ्नुः, जज्ञे, चख्नुः, जक्षुः । स्वर इति किम् ? गम्यते । अनङीति किम् ? अगमत् । क्ङिति किम् ? गमनम् ॥४४॥

नो व्यञ्जनस्याऽनुदितः ।४।२।४५॥

'व्यञ्जनान्तस्याऽनुदितो धातोरुपान्त्यस्य नः क्ङिति परे लुक्' स्यात् ।

स्रस्तः,सनीस्रस्यते । व्यञ्जनस्येति किम् ? नीयते । अनुदित इति किम् ? नानन्द्यते ॥४५॥

अञ्चोऽनर्चायाम् ।४।२।४६॥

'अनर्चार्थस्यैवाञ्चेरुपान्त्यस्य नो लुक्' स्यात् । उदक्तमुदकं कूपात् । अनर्चायामिति किम् ? अञ्चिता गुरवः ॥४६॥

लङ्गि-कम्प्योरुपतापा-ऽङ्गविकृत्योः ।४।२।४७॥

'अनयोरुपान्त्यनो यथासङ्ख्यमुपतापेऽङ्गविकारे चार्थे क्ङिति परे लुक्' स्यात् । विलगितः, विकपितः । उपतापाङ्गविकृत्योरिति किम् ? विलङ्गितः, विकम्पितः ॥४७॥

भञ्जेर्ञौ वा ।४।२।४८॥

'भञ्जेरुपान्त्यनो ञौ परे लुग् वा' स्यात् । अभाजि, अभञ्जि ॥४८॥

दंश-सञ्जः शवि ।४।२।४९॥

'अनयोरुपान्त्यनः शवि लुक्' स्यात् । दशति,सजति ॥४९॥

अकट्-घिनोश्च रञ्जेः ।४।२।५०॥

'रञ्जेरकटि घिनणि शवि चोपान्त्यनो लुक्' स्यात् । रजकः, रागी, रजति ॥५०॥

णौ मृगरमणे ।४।२।५१॥

'रञ्जेरुपान्त्यनो णौ मृगाणां रमणेऽर्थे लुक्' स्यात् । रजयति मृगं व्याधः । मृगरमण इति किम् ? रञ्जयति रजको वस्त्रम् ॥५१॥

घञि भाव-करणे ।४।२।५२॥

'रञ्जेरुपान्त्यनो भावकरणार्थे घञि लुक्' स्यात् । रागः । भाव-करण इति किम् ? आधारे,-रङ्गः ॥५२॥

स्यदो जवे ।४।२।५३॥

'स्यन्देर्घञि नलुग्-वृद्ध्यभावौ निपात्येते वेगेऽर्थे'। गोस्यदः। जव इति किम्? घृतस्यन्दः ॥५३॥

दशना-ऽवोदैधौद्म-प्रश्रथ-हिमश्रथम् ।४।२।५४॥

'एते नलुगादौ कृते निपात्यन्ते'। दशनम्, अवोदः, एधः, ओद्मः, प्रश्रथः, हिमश्रथः ॥५४॥

यमि-रमि-नमि-गमि-हनि-मनि-वनति-तनादेर्धुटि क्ङिति ।४।२।५५॥

'एषां तनादीनां च धुडादौ क्ङिति लुक्' स्यात्। यतः, रत्वा, नतिः, गतः, हतः, मतः, वतिः, ततः, क्षतः। धुटीति किम्? यम्यते। क्ङितीति किम्? यन्ता ॥५५॥

यपि ।४।२।५६॥

'यम्यादीनां यपि लुक्' स्यात्। प्रहत्य, प्रमत्य, प्रवत्य, प्रतत्य, प्रसत्य ॥

वा मः ।४।२।५७॥

'यम्यादीनां मान्तानां यपि वा लुक्' स्यात्। प्रयत्य, प्रयम्य; विरत्य, विरम्य; प्रणत्य, प्रणम्य; आगत्य, आगम्य ॥५७॥

गमां क्वौ ।४।२।५८॥

'एषां गमादीनां यथादर्शनं क्वौ क्ङिति लुक्' स्यात्। जनङ्गत्, संयत्, परीतत्, सुमत्, सुवत् ॥५८॥

न तिकि दीर्घश्च ।४।२।५९॥

'एषां तिकि लुग् दीर्घश्च न' स्यात्। यन्तिः, रन्तिः, नन्तिः, गन्तिः, हन्तिः, मन्तिः, वन्तिः, तन्तिः ॥५९॥

आः खनि-सनि-जनः ।४।२।६०॥

'एषां धुडादौ क्ङिति आः' स्यात्। खातः, सातः, जातः, जातिः।

क्ङितीत्येव– चङ्खन्ति । धुटीत्येव– जनित्वा ॥६०॥

सनि ।४।२।६१॥

'एषां धुडादौ सनि आः' स्यात् । सिषासति । धुटीत्येव– सिसनिषति ॥

ये नवा ।४।२।६२॥

'एषां ये क्ङिति आ वा' स्यात् । खायते, खन्यते; चाखायते, चङ्खन्यते; सायते, सन्यते; प्रजाय, प्रजन्य । क्ङितीत्येव– सान्यम्, जन्यम् ॥

तनः क्ये ।४।२।६३॥

'तनः क्ये आ वा' स्यात् । तायते, तन्यते । क्य इति किम्? तन्तन्यते ॥ ६३ ॥

तौ सनस्तिकि ।४।२।६४॥

सनस्तिकि तौ– 'लुगातौ वा' स्याताम् । सतिः, सातिः, सन्तिः ॥६४॥

वन्याङ् पञ्चमस्य ।४।२।६५॥

पञ्चमस्य वनि 'आङ्' स्यात् । विजावा, व्रावा ॥६५॥

अपाच्चायश्चिः क्तौ ।४।२।६६॥

अपपूर्वस्य चायतेः क्तौ 'चिः' स्यात् । अपचितिः ॥६६॥

ह्लादो ह्रद् क्तयोश्च ।४।२।६७॥

ह्लादेः क्त-क्तवतोः क्तौ च 'ह्रद्' स्यात् । ह्रन्नः, ह्रन्नवान्, ह्रत्तिः ॥६७॥

ऋ-ल्वादेरेषां तो नोऽप्रः ।४।२।६८॥

पृवर्जाद् ऋदन्ताद् ल्वादिभ्यश्च परेषाम् 'क्ति-क्त-क्तवतूनां तो नः' स्यात् । तीर्णिः, तीर्णः, तीर्णवान्; लूनिः, लूनः, लूनवान्; धूनिः, धूनः, धूनवान् । अप्र इति किम्? पूर्त्तिः, पूर्त्तः, पूर्त्तवान् ॥६८॥

रदादमूर्च्छ-मदः क्तयोर्दस्य च ।४।२।६९॥

मूर्च्छि-मदिवर्जाद् रदन्तात् परस्य 'क्तयोस्तस्य तद्योगे धातुदश्च नः'

स्यात् । पूर्णः; पूर्णवान्; भिन्नः,भिन्नवान् । अमूर्च्छमद इति किम् ? मूर्त्तः, मत्तः । रदात्तस्येति किम् ? चरितम्, मुदितम् ॥६९॥

सूयत्याद्योदितः ।४।२।७०॥

सूयत्यादिभ्यो नवभ्य ओदिद्भ्यश्च परस्य 'क्तयोस्तो नः' स्यात् । सूनः, सूनवान्; दूनः,दूनवान्; लग्नः,लग्नवान् ॥७०॥

व्यञ्जनान्तस्थाऽऽतोऽख्या-ध्यः ।४।२।७१॥

ख्या-ध्यावर्जस्य धातोर्यद्व्यञ्जनं तस्मात् परा याऽन्तस्था, तस्याः परो य आः, तस्मात् परस्य 'क्तयोस्तो नः' स्यात् । स्त्यानः, स्त्यानवान् । व्यञ्जन इति किम् ? यातः । अन्तस्था इति किम् ? स्नातः । आत इति किम् ? च्युतः । धातोर्व्यञ्जनेति किम् ? निर्यातः । अख्याध्य इति किम् ? ख्यातः, ध्यातः । आतः परस्येति किम् ? दरिद्रितः ॥७१॥

पू-दिव्यञ्चेर्नाशा-ऽद्यूता-ऽनपादाने ।४।२।७२॥

एभ्यो यथासङ्ख्यं नाशाद्यर्थेभ्यः परस्य 'क्तयोस्तो नः' स्यात् । पूना यवाः, आद्यूनः, समक्नौ पक्षौ । नाशा-ऽद्यूता-ऽनपादान इति किम् ? पूतम्, द्यूतम्, उदक्तं जलम् ॥७२॥

सेर्ग्रासे कर्म्मकर्त्तरि ।४।२।७३॥

सेः परस्य 'क्तयोस्तो ग्रासे कर्मकर्त्तरि नः' स्यात् । सिनो ग्रासः स्वयमेव । कर्म्मकर्त्तरीति किम् ? सितो ग्रासो मैत्रेण ॥७३॥

क्षेः क्षी चाऽध्यार्थे ।४।२।७४॥

ध्यणोऽर्थो भावकर्म्मणी, ततोऽन्यस्मिन्नर्थे 'क्तयोस्तः क्षेः परस्य नः स्यात्, तद्योगे क्षेः क्षीश्च' । क्षीणः, क्षीणवान् मैत्रः । अध्यार्थे इति किम् ? क्षितमस्य ॥७४॥

वाऽऽक्रोश-दैन्ये ।४।२।७५॥

आक्रोशे दैन्ये च गम्ये क्षेः परस्याऽध्यार्थे 'क्तयोस्तो न् वा स्यात्, तद्योगे क्षेः क्षीश्च'। क्षीणाऽऽयुः क्षिताऽऽयुर्जाल्मः। क्षीणकः, क्षितकस्तपस्वी ॥

ऋ-ह्री-घ्रा-ध्रा-त्रोन्द-नुद-विन्तेर्वा ।४।२।७६॥

एभ्यः परस्य 'क्तयोस्तो न् वा' स्यात्। ऋणम्, ऋतम्; ह्रीणः, ह्रीतः; ह्रीणवान्, ह्रीतवान्; घ्राणः, घ्रात; ध्राण, ध्रातः; त्राणः, त्रात; समुन्नः, समुत्तः; नुन्नः, नुत्तः; विन्नः, वित्तः ॥७६॥

दु-गोरू च ।४।२।७७॥

दु-गुभ्यां परस्य 'क्तयोस्तो न् स्यात्, तद्योगे दुगोरूश्च'। दूनः, दूनवान्; गूनः, गूनवान् ॥७७॥

क्षै-शुषि-पचो म-क-वम् ।४।२।७८॥

एभ्यः परस्य 'क्तयोस्तो यथासङ्ख्यं म-क-वाः' स्युः। क्षामः, क्षामवान्; शुष्कः, शुष्कवान्; पक्वः, पक्ववान् ॥७८॥

निर्वाणमवाते ।४।२।७९॥

अवाते कर्त्तरि निर्पूर्वाद् वातेः परस्य 'क्तयोस्तो न् निपात्यते'। निर्वाणो मुनिः। अवात इति किम्? निर्वातो वातः ॥७९॥

अनुपसर्गाः क्षीबोल्लाघ-कृश-परिकृश-फुल्लोत्फुल्ल-संफुल्लाः ।४।२।८०॥

'अनुपसर्गाः क्तान्ता एते निपात्यन्ते'। क्षीबः, उल्लाघः, कृशः, परिकृशः, फुल्लः, उत्फुल्लः, संफुल्लः। अनुपसर्गा इति किम्? प्रक्षीबितः ॥८०॥

भित्तं शकलम् ।४।२।८१॥

'भिदेः परस्य क्तस्य नत्वाभावो निपात्यते, शकलपर्यायश्चेत्'। भित्तं शकलमित्यर्थः। शकलमिति किम्? भिन्नं भित्तम् ॥८१॥

वित्तं धन-प्रतीतम् ।४।२।८२॥

'विन्दतेः परस्य क्तस्य नत्वाभावो निपात्यते, धन-प्रतीतयोः पर्यायश्चेत्'। वित्तं धनम्, वित्तः प्रतीतः। धन-प्रतीतमिति किम्? विन्नः ॥८२॥

हु-धुटो हेर्धिः ।४।२।८३॥

होर्धुडन्ताच्च परस्य 'हेर्धिः' स्यात्। जुहुधि, विद्धि ॥८३॥

शासस्-हनः शाध्येधि-जहि ।४।२।८४॥

शास्-अस्-हनां ह्यन्तानां यथासंख्यम् 'शाध्येधि-जहयः' स्युः। शाधि, एधि, जहि ॥८४॥

अतः प्रत्ययाल्लुक् ।४।२।८५॥

धातोः परो योऽदन्तः प्रत्ययस्ततः परस्य 'हेर्लुक्' स्यात्। दीव्य। अत इति किम्? राध्नुहि। प्रत्ययादिति किम्? पापहि ॥८५॥

असंयोगादोः ।४।२।८६॥

असंयोगात् परो य उस्तदन्तात् प्रत्ययात् परस्य 'हेर्लुक्' स्यात्। सुनु। असंयोगादिति किम्? अक्ष्णुहि। ओरिति किम्? क्रीणीहि ॥८६॥

वम्यविति वा ।४।२।८७॥

'असंयोगात् परो य उस्तदन्तस्य प्रत्ययस्य लुग् वा' स्यात्, वमादौ अविति परे। सुन्वः, सुनुवः; सुन्मः, सुनुमः। अवितीति किम्? सुनोमि। असंयोगादित्येव– तक्ष्णुवः ॥८७॥

कृगो यि च ।४।२।८८॥

'कृगः परस्योतो यादौ वमि चाऽविति लुक्' स्यात्। कुर्युः, कुर्वः, कुर्मः ॥८८॥

अतः शित्युत् ।४।२।८९॥

शित्यविति य उस्तन्निमित्तस्य 'कृगोऽत उः' स्यात्। कुरु। अवितीत्येव– करोति ॥८९॥

श्ना-ऽस्त्योर्लुक् ।४।२।९०॥

'श्नस्य अस्तेश्चाऽतः शित्यविति लुक्' स्यात् । रुन्धः, स्तः । अत इत्येव— आस्ताम् ॥९०॥

वा द्विषाऽऽतोऽनः पुस् ।४।२।९१॥

द्विष आदन्ताच्च परस्य 'शितोऽवितोऽनः स्थाने पुस् वा' स्यात् । अद्विषुः, अद्विषन्; अयुः, अयान् ॥९१॥

सिज्-विदोऽभुवः ।४।२।९२॥

सिच्प्रत्ययाद् विदश्च धातोः परस्य 'अनः पुस् स्यात्, न चेद् भुवः परः सिच् स्यात्' । अकार्षुः, अविदुः । अभुव इति किम्? अभूवन् ॥९२॥

द्व्युक्त-जक्षपञ्चतः ।४।२।९३॥

कृतद्वित्वाद् जक्षपञ्चकाच्च परस्य 'शितोऽवितोऽनः पुस्' स्यात् । अजुहवुः,अजक्षुः,अदरिद्रुः,अजागरुः, अचकासुः, अशासुः ॥९३॥

अन्तो नो लुक् ।४।२।९४॥

द्व्युक्त-जक्षपञ्चकात् परस्य 'शितोऽवितोऽन्तो नो लुक्' स्यात् । जुह्वति, जुह्वत्; जक्षति, जक्षत्; दरिद्रति, दरिद्रत् ॥९४॥

शौ वा ।४।२।९५॥

द्व्युक्त-जक्षपञ्चकात् परस्या'-ऽन्तो नः शिविषये लुग् वा' स्यात् । ददति ददन्ति कुलानि; जक्षति, जक्षन्ति; दरिद्रति, दरिद्रन्ति ॥९५॥

श्नश्चाऽऽतः ।४।२।९६॥

द्व्युक्त-जक्षपञ्चतः श्नश्च 'शित्यवित्यातो लुक्' स्यात् । मिमते, दरिद्रति, क्रीणन्ति । अवितीत्येव— अजहाम्, अक्रीणाम् ॥९६॥

एषामीर्व्यञ्जनेऽदः ।४।२।९७॥

द्व्युक्त-जक्षपञ्चतः श्नश्चाऽऽतः शित्यविति व्यञ्जनादावीः स्यात्, न तु

दासंज्ञस्य'। मिमीते, लुनीतः। व्यञ्जन इति किम्? मिमते। अद इति किम्? दत्तः, धत्तः ॥९७॥

इर्दरिद्रः ।४।२।९८॥

'दरिद्रो व्यञ्जनादौ शित्यवित्यात इः' स्यात्। दरिद्रितः। व्यञ्जन इत्येव–दरिद्रति ॥९८॥

भियो नवा ।४।२।९९॥

भियो व्यञ्जनादौ शित्यविति 'इर्वा' स्यात्। बिभितः, बिभीतः ॥९९॥

हाकः ।४।२।१००॥

हाको व्यञ्जनादौ शित्यविति 'आत इर्वा' स्यात्। जहितः, जहीतः ॥

आ च हौ ।४।२।१०१॥

हाको हौ 'आत् इश्च वा' स्यात्। जहाहि, जहिहि, जहीहि ॥१०१॥

यि लुक् ।४।२।१०२॥

यादौ शिति हाक 'आ लुक्' स्यात्। जह्यात् ॥१०२॥

ओतः श्ये ।४।२।१०३॥

'धातोरोतः श्ये लुक्' स्यात्। अवद्यति। श्य इति किम्? गौरिवाऽऽचरति=गवति ॥१०३॥

जा ज्ञा-जनोऽत्यादौ ।४।२।१०४॥

ज्ञा-जनोः शिति 'जाः' स्यात्, न त्वनन्तरे तिवादौ। जानाति, जायते। अत्यादाविति किम्? जाज्ञाति। जज्ञन्ति ॥१०४॥

प्वादेर्ह्रस्वः ।४।२।१०५॥

'प्वादेः शिति अत्यादौ ह्रस्वः' स्यात्। पुनाति, लुनाति। प्वादेरिति किम्? श्रीणाति ॥१०५॥

गमिषद्यमश्छः ।४।२।१०६॥

एषां शित्यत्यादौ 'छः' स्यात् । गच्छति, इच्छति, यच्छति, आयच्छते । अत्यादाविति किम् ? जङ्गन्ति ॥१०६॥

वेगे सर्त्तेर्धाव् ।४।२।१०७॥

सर्त्तेर्वेगे गम्ये शिति 'धाव्' स्यात्, अत्यादौ । धावति । वेग इति किम् ? धर्ममनुसरति ॥१०७॥

श्रौति-कृवु-धिवु-पा-घ्रा-ध्मा-स्था-म्ना-दाम्-दृश्यर्त्ति-शद-सदः शृ-कृ-धि-पिब-जिघ्र-धम-तिष्ठ-मन-यच्छ-पश्य-र्च्छ-शीय-सीदम् ।४।२।१०८॥

एषां शित्यादौ यथासंख्यम् 'आदयः' स्युः । शृणु, कृणु, धिनु, पिब, जिघ्र, धम, तिष्ठ, मन, यच्छ, पश्य, ऋच्छ, शीयते, सीद ॥१०८॥

क्रमो दीर्घः परस्मै ।४।२।१०९॥

क्रमेः परस्मैपदनिमित्ते शिति 'दीर्घः' स्यात्, अत्यादौ । क्राम, क्राम्यति । परस्मैपद इति किम् ? आक्रमते सूर्यः ॥१०९॥

ष्ठिव्-क्लम्वाऽऽचमः ।४।२।११०॥

एषां शित्यत्यादौ 'दीर्घः' स्यात् । ष्ठीव, क्लाम, आचाम । अङिति किम् ? चम ॥११०॥

शमसप्तकस्य श्ये ।४।२।१११॥

शमादीनां सप्तानां श्ये 'दीर्घः' स्यात् । शाम्य, दाम्य, ताम्य, श्राम्य, भ्राम्य, क्षाम्य, माद्य । श्ये इति किम् ? भ्रमति ॥१११॥

ष्ठिव्-सिवोऽनटि वा ।४।२।११२॥

ष्ठिव्-सिवोरनटि 'दीर्घो वा' स्यात् । निष्ठीवनम्, निष्ठेवनम्; सीवनम्, सेवनम् ॥११२॥

म-व्यस्याः ।४।२।११३॥

धातोर्विहिते मादौ वादौ चा-'ऽत आ दीर्घः' स्यात्। पचामि, पचावः, पचामः ॥११३॥

अनतोऽन्तोऽदात्मने ।४।२।११४॥

अनतः परस्याऽऽत्मनेपदस्थस्या'ऽन्तोऽत्' स्यात्। चिन्वते। आत्मनेपद इति किम्? चिन्वन्ति। अनत इति किम्? पचन्ते ॥११४॥

शीङो रत् ।४।२।११५॥

शीङः परस्याऽऽत्मनेपदस्थस्या'ऽन्तो रत्' स्यात्। शेरते ॥११५॥

वेत्तेर्नवा ।४।२।११६॥

वेत्तेः परस्यात्मनेपदस्थस्या'ऽन्तो रद् वा' स्यात्। संविद्रते, संविदते ॥

तिवां णवः परस्मै ।४।२।११७॥

'वेत्तेः परेषां परस्मैपदानां तिवादीनां परस्मैपदान्येव णवादयो नव यथासंख्यं वा' स्युः। वेद, विदतुः, विदुः; वेत्थ, विदथुः, विद; वेद, विद्व, विद्म। पक्षे,– वेत्तीत्यादि ॥११७॥

ब्रूगः पञ्चानां पञ्चाऽऽहश्च ।४।२।११८॥

'ब्रूगः परेषां तिवादीनां पञ्चानां यथासंख्यं पञ्च णवादयो वा स्युः, तद्योगे ब्रूग आहश्च'। आह, आहतुः, आहुः, आत्थ, आहथुः। पक्षे,– ब्रवीतीत्यादि ॥११८॥

आशिषि तु-ह्योस्तातङ् ।४।२।११९॥

'आशीरर्थयोस्तुह्योस्तातङ् वा' स्यात्। जीवतात्, जीवतु भवान्; जीवतात्, जीव त्वम्; नन्दतात्, नन्द त्वम्। आशिषीति किम्? जीवतु ॥

आतो णव औः ४।२।१२०॥

आतः परस्य 'णव औः' स्यात्। पपौ ॥१२०॥

आतामाते-आथामाथे आदिः। ४।२।१२१॥

आत् परेषामेषाम् 'आत इः' स्यात् । पचेताम्, पचेते, पचेथाम्, पचेथे । आदिति किम्? मिमाताम् ॥१२१॥

यः सप्तम्याः ।४।२।१२२॥

आत् परस्य 'सप्तम्या याशब्दस्येः' स्यात् । पचेत्, पचेः ॥१२२॥

याम्-युसोरियमियुसौ ।४।२।१२३॥

'आत् परयोर्याम्-युसोर्यथासंख्यमियमियुसौ' स्याताम् । पचेयम्, पचेयुः ॥१२३॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासन-लघुवृत्तौ चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ॥ ४ । २ ॥

श्रीभीमपृतनोत्खात,-रजोभिर्वैरिभूभुजाम् ।
अहो! चित्रमवर्धन्त, ललाटे जलबिन्दवः ॥१४॥

[तृतीयः पादः]

नामिनो गुणोऽक्ङिति ।४।३।१॥

नाम्यन्तस्य धातोः क्ङिद्वर्जे प्रत्यये 'गुणः' स्यात् । चेता । अक्ङितीति किम्? युतः ॥१॥

उ-श्नोः ।४।३।२॥

धातोरुश्नोः प्रत्यययोरक्ङिति 'गुणः' स्यात् । तनोति, सुनोति ॥२॥

पुस्-पौ ।४।३।३॥

नाम्यन्तस्य धातोः पुसि पौ च 'गुणः' स्यात् । ऐयरुः, अर्पयति ॥३॥

लघोरुपान्त्यस्य ।४।३।४॥

धातोरुपान्त्यस्य नामिनो लघोरक्ङिति 'गुणः' स्यात् । भेत्ता । लघोरिति किम्? ईहते । उपान्त्यस्येति किम्? भिनत्ति ॥४॥

मिदः श्ये ।४।३।५॥

मिदेरुपान्त्यस्य श्ये 'गुणः' स्यात् । मेद्यति ॥५॥

जागुः क्ङिति ।४।३।६॥

जागुः क्ङिति 'गुणः' स्यात् । जागरितः ॥६॥

ऋवर्ण-दृशोऽङि ।४।३।७॥

ऋवर्णान्तानां दृशेश्चाऽङि परे 'गुणः' स्यात् । आरत्, असरत्, अजरत्, अदर्शत् ॥७॥

स्कृच्छृतोऽकि परोक्षायाम् ।४।३।८॥

स्कृच्छोः ऋदन्तानां च नामिनः परोक्षायाम् 'गुणः' स्यात्, न तु कोपलक्षितायां क्वसु-कानोः । सञ्चस्करुः, आनर्च्छुः, तेरुः । अकीति किम्? सञ्चस्कृवान् ॥८॥

संयोगादृदर्त्तेः ।४।३।९॥

संयोगात् परो य ऋत्, तदन्तस्याऽर्तेश्च परोक्षायामकि 'गुणः' स्यात् । सस्मरुः, सस्वरुः, आरुः । संयोगादिति किम्? चक्रुः ॥९॥

क्य-यङाऽऽशीर्ये ।४।३।१०॥

संयोगाद् य ऋत्, तदन्तस्याऽर्तेश्च क्ये यङि आशीर्ये च 'गुणः' स्यात् । स्मर्यते, स्वर्यते, अर्यते; सास्मर्यते, सास्वर्यते, अरार्यते; स्मर्यात्, अर्यात् ॥

न वृद्धिश्चाऽविति क्ङिल्लोपे ।४।३।११॥

अविति प्रत्यये यः क्ङितो ङितश्च लोपस्तस्मिन् सति 'गुणो वृद्धिश्च न' स्यात् । चेच्यः, मरीमृजः ॥११॥

भवतेः सिज्लुपि ।४।३।१२॥

भुवः सिज्लुपि 'गुणो न' स्यात् । अभूत् । सिज्लुपीति किम्? अभ्यत्यभविष्ट ॥१२॥

सूतेः पञ्चम्याम् ।४।३।१३॥

सूतेः पञ्चम्याम् 'गुणो न' स्यात् । सुवै ॥१३॥

द्व्युक्तोपान्त्यस्य शिति स्वरे ।४।३।१४॥

द्व्युक्तस्य धातोरुपान्त्यस्य नामिनः स्वरादौ शिति 'गुणो न' स्यात् । नेनिजानि । उपान्त्यस्येति किम् ? जुहवानि । शितीति किम् ? निनेज ॥

ह्विणोरप्विति व्-यौ ।४।३।१५॥

ह्वोरिणश्च नामिनः स्वरादावपिति अविति च शिति यथासंख्यम् 'व्यौ' स्याताम् । जुह्वति, यन्तु । अप्वितीति किम् ? अजुहवुः, अयानि ॥१५॥

इको वा ।४।३।१६॥

इकः स्वरादावविति शिति 'य् वा' स्यात् ।अधियन्ति,अधीयन्ति ॥१६॥

कुटादेर्ङिद्वदञ्णित् ।४।३।१७॥

कुटादेः परो ञ्णिद्वर्जप्रत्ययो 'ङिद्वत्' स्यात् । कुटिता, गुता । अञ्णिदिति किम् ? उत्कोटः, उच्चुकोट ॥१७॥

विजेरिट् ।४।३।१८॥

'विजेरिट् ङिद्वत्' स्यात् । उद्विजिता । इडिति किम् ? उद्वेजनम् ॥१८॥

वोर्णोः ।४।३।१९॥

'ऊर्णोरिड् वा ङिद्वत्' स्यात् । प्रोर्णुविता, प्रोर्णविता ॥१९॥

शिदवित् ।४।३।२०॥

'धातोर्विद्वर्जः शित् प्रत्ययो ङिद्वत्' स्यात् । इतः, क्रीणाति । अविदिति किम् ? एति । शिदिति किम् ? चेषीष्ट ॥२०॥

इन्ध्यसंयोगात् परोक्षा किद्वत् ।४।३।२१॥

इन्धेरसंयोगान्ताच्च परा 'अवित्परोक्षा किद्वत्' स्यात् । समीधे, निन्युः । इन्ध्यसंयोगादिति किम् ? सस्रंसे ॥२१॥

स्वञ्जेर्नवा ।४।३।२२॥

स्वञ्जेः 'परोक्षा वा किद्वत्' स्यात् । सस्वजे, सस्वञ्जे ॥२२॥

ज-नशो न्युपान्त्ये तादिः क्त्वा ।४।३।२३॥

जन्तात् नशेश्च न्युपान्त्ये सति 'तादिः क्त्वा किद्वद्वा' स्यात् । रक्त्वा, रङ्क्त्वा; नष्ट्वा, नंष्ट्वा । नीति किम् ? मुक्त्वा । उपान्त्य इति किम्? निक्त्वा । तादिरिति किम् ? विभज्य ॥२३॥

ऋत्-तृष-मृष-कृश-वञ्च-लुञ्च-थ-फः सेट् ।४।३।२४॥

न्युपान्त्ये सत्येभ्यो 'वा क्त्वा सेट् किद्वत्' स्यात् । ऋतित्वा, अर्तित्वा; तृषित्वा, तर्षित्वा; मृषित्वा, मर्षित्वा; कृशित्वा, कर्शित्वा; वचित्वा, वञ्चित्वा; लुचित्वा, लुञ्चित्वा; श्रथित्वा, श्रन्थित्वा; गुफित्वा, गुम्फित्वा । न्युपान्त्य इति किम् ? कोथित्वा, रेफित्वा । सेडिति किम् ? वक्त्वा ॥२४॥

वौ व्यञ्जनाऽऽदेः सन् चाऽय्-वः ।४।३।२५॥

वौ उदित्युपान्त्ये सति व्यञ्जनादेर्धातोः परः 'क्त्वा सन् च सेटौ किद्वद्वा स्यातां न तु य्वन्तात्' द्युतित्वा, द्योतित्वा; दिद्युतिषते, दिद्योतिषते; लिखित्वा, लेखित्वा; लिलिखिषति, लिलेखिषति । वाविति किम् ? वर्तित्वा । व्यञ्जनादेरिति किम् । उषित्वा । अय्व इति किम् ? देवित्वा ॥२५॥

उति शवर्हाऽऽद्यः क्तौ भावाऽऽरम्भे ।४।३।२६॥

उति उपान्त्ये सति शवर्हेभ्योऽदादिभ्यश्च परौ भावाऽऽरम्भयोः 'क्त-क्तवतू सेटौ वा किद्वत्' स्याताम् । कुचितम्, कोचितमनेन; प्रकुचितः, प्रकोचितः; प्रकुचितवान्,' प्रकोचितवान् । रुदितम्, रोदितमेभिः; प्ररुदितः, प्ररोदितः; प्ररुदितवान्, प्ररोदितवान् । उतीति किम् ? श्वितितमेभिः । शवर्हाद्य इति किम् ? प्रगुधितः । भावाऽऽरम्भ इति किम् ?

रुचितः ॥२६॥

न डीङ्-शीङ्-पूङ्-धृषि-क्ष्विदि-स्विदि-मिदः ।४।३।२७॥

एभ्यः परौ 'सेटौ क्त-क्तवतू किद्वन्न' स्याताम् । डयितः, डयितवान्; शयितः, शयितवान्, पवितः, पवितवान्; प्रधर्षितः, प्रधर्षितवान्; प्रक्ष्वेदितः, प्रक्ष्वेदितवान्; प्रस्वेदितः, प्रस्वेदितवान्; प्रमेदितः, प्रमेदितवान् । सेटावित्येव– डीनः, डीनवान् ॥२७॥

मृषः क्षान्तौ ।४।३।२८॥

क्षमाऽर्थान्मृषः 'सेटौ क्त-क्तवतू किद्वन्न' स्याताम् । मर्षितः, मर्षितवान् । क्षान्ताविति किम् ? अपमृषितं वाक्यम् ॥२८॥

क्त्वा ।४।३।२९॥

'धातोः क्त्वा सेट् किद्वन्न' स्यात् । देवित्वा । सेडित्येव– कृत्वा ॥२९॥

स्कन्द-स्यन्दः ।४।३।३०॥

आभ्याम् 'क्त्वा किद्वन्न' स्यात् । स्कन्त्वा, स्यन्त्वा ॥३०॥

क्षुध-क्लिश-कुष-गुध-मृड-मृद-वद-वसः ।४।३।३१॥

एभ्यः 'क्त्वा सेट् किद्वत्' स्यात् । क्षुधित्वा,क्लिशित्वा,कुषित्वा,गुधित्वा, मृडित्वा,मृदित्वा उदित्वा, उषित्वा ॥३१॥

रुद-विद-मुष-ग्रह-स्वप-प्रच्छः सन् च ।४।३।३२॥

एभ्यः 'क्त्वा सन् च किद्वत्' स्यात् । रुदित्वा, रुरुदिषति; विदित्वा, विविदिषति; मुषित्वा, मुमुषिषति; गृहीत्वा, जिघृक्षति, सुप्त्वा, सुषुप्सति; पृष्ट्वा, पिपृच्छिषति ॥३२॥

नामिनोऽनिट् ।४।३।३३॥

'नाम्यन्ताद्धातोरनिट् सन् किद्वत्' स्यात् । चिचीषति । अनिडिति किम् ? शिशयिषते ॥३३॥

उपान्त्ये ।४।३।३४॥

नामिन्युपान्त्ये सति 'धातोः सन् अनिट् किद्वत्' स्यात् । बिभित्सति ॥३४॥

सिजाशिषावात्मने ।४।३।३५॥

नामिन्युपान्त्ये सति धातोरात्मनेपदविषयावनिटौ 'सिजाशिषौ किद्वत्' स्याताम् । अभित्त, भित्सीष्ट । आत्मने इति किम् ? अस्राक्षीत् ॥३५॥

ऋवर्णात् ।४।३।३६॥

ऋवर्णान्ताद् धातोरनिटावात्मनेपदविषयौ 'सिजाशिषौ किद्वत्' स्याताम् । अकृत, कृषीष्ट; अतीर्ष्ट, तीर्षीष्ट ॥३६॥

गमो वा ।४।३।३७॥

गमेरात्मनेपदविषयौ 'सिजाशिषौ किद्वद्वा' स्याताम् । समगत, समगंस्त; संगसीष्ट, संगंसीष्ट ॥३७॥

हनः सिच् ।४।३।३८॥

हन्तेरात्मनेपदविषयः 'सिच् किद्वत्' स्यात् । आहत ॥३८॥

यमः सूचने ।४।३।३९॥

सूचनार्थाद् यमेरात्मनेपदविषयः 'सिच् किद्वत्' स्यात् । उदायत । सूचन इति किम् ? आयंस्त रज्जुम् ॥३९॥

वा स्वीकृतौ ।४।३।४०॥

स्वीकारार्थाद् यमेरात्मनेपदविषयः 'सिच् किद्वद्वा' स्यात् । उपायत, उपायंस्त महास्त्राणि । स्वीकृताविति किम् ? आयंस्त पाणिम् ॥४०॥

इश्च स्था-दः ।४।३।४१॥

स्थो दासंज्ञकाच्चाऽऽत्मनेपदविषयः 'सिच् किद्वत् स्यात्, तद्योगे स्था-दोरिश्च' । उपास्थित,आदित,व्यधित ॥४१॥

मृजोऽस्य वृद्धिः ।४।३।४२॥

'मृजेर्गुणे सति अस्य वृद्धिः' स्यात् । मार्ष्टि । अत इति किम् ? मृष्टः ॥

ऋतः स्वरे वा ।४।३।४३॥

मृजे ऋतः स्वरादौ प्रत्यये 'वृद्धिर्वा' स्यात् । परिमार्जन्ति, परिमृजन्ति । ऋत इति किम् ? ममार्ज । स्वर इति किम् ? मृज्वः ॥४३॥

सिचि परस्मै समानस्याऽङिति ।४।३।४४॥

समानान्तस्य धातोः परस्मैपदविषये सिच्यङिति 'वृद्धिः' स्यात् । अचैषीत् । परस्मै इति किम् ? अच्योष्ट । समानस्येति किम् ? अगवीत् । अङितीति किम् ? न्यनुवीत् ॥४४॥

व्यञ्जनानामनिटि ।४।३।४५॥

व्यञ्जनान्तस्य धातोः परस्मैपदविषये अनिटि सिचि समानस्य 'वृद्धिः' स्यात् । अराङ्क्षीत् । समानस्येत्येव– उदवोढाम । अनिटीति किम् ? अतक्षीत् ॥४५॥

वोर्णुगः सेटि ।४।३।४६॥

ऊर्णोः सेटि सिचि परस्मैपदे 'वृद्धिर्वा' स्यात् । प्रौर्णावीत्, प्रौर्णवीत्, प्रौर्णुवीत् ॥४६॥

व्यञ्जनादेर्वोपान्त्यस्याऽतः ।४।३।४७॥

व्यञ्जनादेर्धातोरुपान्त्यस्याऽतः सेटि सिचि परस्मैपदे 'वृद्धिर्वा' स्यात् । अकाणीत्,अकणीत् । व्यञ्जनादेरिति किम् ? मा भवान् अटीत् । उपान्त्यस्येति किम् ? अवधीत् । अत इति किम् ? अदेवीत् । सेटीत्येव– अधाक्षीत ॥४७॥

वद-व्रज-लः ।४।३।४८॥

वद-व्रजोर्लन्त-रन्तयोश्चोपान्त्यस्याऽस्य परस्मैपदे सेटि सिचि 'वृद्धिः' स्यात् । अवादीत्,अव्राजीत्,अज्वालीत्, अक्षारीत् ॥४८॥

न श्वि-जागृ-शस-क्षणह्म्येदितः ॥४।३।४९॥

एषां ह्म्यन्तानाम् एदितां च परस्मैपदे सेटि सिचि 'वृद्धिर्न' स्यात्। अश्वयीत्, अजागरीत्, अशसीत्, अक्षणीत्, अग्रहीत्, अवमीत्, अहयीत्, अकगीत् ॥४९॥

ञ्णिति ।४।३।५०॥

ञिति णिति च परे धातोरुपान्त्यस्याऽतो 'वृद्धिः' स्यात्। पाकः, पपाच ॥

नामिनोऽकलि-हलेः ।४।३।५१॥

नाम्यन्तस्य धातोर्नाम्नो वा कलि-हलिवर्जस्य ञ्णिति 'वृद्धिः' स्यात्। अचायि, कारकः, अपीपटत्। कलि-हलिवर्जनं किम्? अचकलत्, अजहलत् ॥

जागुर्ञि-णवि ।४।३।५२॥

जागुर्ञौ णव्येव च ञ्णिति 'वृद्धिः' स्यात्। अजागारि, जजागार। ञिणवीति किम्? जागरयति ॥५२॥

आत ऐः कृञ्ञौ ।४।३।५३॥

आदन्तस्य धातोर्ञ्णिति कृति ञौ च 'ऐः' स्यात्। दायः, दायकः, अदायि। कृदिति किम्? ददौ ॥५३॥

न जन-वधः ।४।३।५४॥

अनयोः कृति ञ्णिति ञौ च 'वृद्धिर्न' स्यात्। प्रजनः, जन्यः, अजनि; वधः, वध्यः, अवधि ॥५४॥

मोऽकमि-यमि-रमि-नमि-गमि-वमा-ऽऽचमः ।४।३।५५॥

मन्तस्य धातोः कम्यादिवर्जस्य ञ्णिति कृति ञौ च 'वृद्धिर्न' स्यात्। शमः, शमकः, अशमि। कम्यादिवर्जनं किम्? कामः, कामुकः, अकामि; यामः, रामः, नामः, अगामि, वामः, आचामकः ॥५५॥

विश्रमेर्वा ।४।३।५६॥

विश्रमेर्ञ्णिति कृति ञौ च 'वृद्धिर्वा' स्यात्। विश्रामः, विश्रमः; विश्रामकः, विश्रमकः; व्यश्रामि, व्यश्रमि ॥५६॥

उद्यमोपरमौ ।४।३।५७॥

उदुपाभ्यां यमि-रम्योर्घञि 'वृद्ध्यभावो निपात्यते'। उद्यमः,उपरमः ॥५७॥

णिद्वाऽन्त्यो णव् ।४।३।५८॥

'परोक्षाया अन्त्यो णव् णिद्वा' स्यात्। अहं चिचय, चिचाय; चुकुट, चुकोट। अन्त्य इति किम्? स पपाच ॥५८॥

उत और्विति व्यञ्जनेऽद्वेः ।४।३।५९॥

अद्वियुक्तस्योदन्तस्य धातोर्व्यञ्जनादौ विति 'औः' स्यात्। यौति। उत इति किम्? एति। धातोरित्येव– सुनोति। वितीति किम्? रुतः। व्यञ्जन इति किम्? स्तवानि। अद्वेरिति किम्? जुहोति ॥५९॥

वोर्णोः ।४।३।६०॥

ऊर्णोरद्वियुक्तस्य व्यञ्जनादौ विति 'और्वा' स्यात्। प्रोर्णौति, प्रोर्णोति। अद्वेरित्येव– प्रोर्णोनोति ॥६०॥

न दि-स्योः ।४।३।६१॥

'ऊर्णोर्दि-स्योः परयोरौर्न' स्यात्। प्रौर्णोत्, प्रौर्णोः ॥६१॥

तृहः श्नादीत् ।४।३।६२॥

तृहेः श्नात् परो व्यञ्जनादौ विति परे 'ईत्' स्यात्। तृणेढि ॥६२॥

ब्रूतः परादिः ।४।३।६३॥

ब्रुव ऊतः परो व्यञ्जनादौ विति 'परादिरीत्' स्यात्। ब्रवीति। ऊत इति किम्? आत्थ ॥६३॥

यङ्-तु-रु-स्तोर्बहुलम् ।४।३।६४॥

यङ्लुबन्तात्तु-रु-स्तुभ्यश्च परो व्यञ्जनादौ विति 'ईद् बहुलं परादिः'

स्यात् । क्वचिद्वा–, बोभवीति, बोभोति; क्वचिन्न, –वर्वर्ति; तवीति,तौति; रवीति,रौति; स्तवीति, स्तौति । अद्वेरित्येव– तुतोथ, तुष्टोथ ॥६४॥

सः सिजस्तेर्दि-स्योः ।४।३।६५॥

सिजन्ताद् धातोरस्तेश्च सन्तात् परो दि-स्योः परयोः 'परादिरीत्' स्यात् । अकार्षीत्,अकार्षीः; आसीत्, आसीः । स इति किम् ? अदात् ॥६५॥

पिबैति-दा-भू-स्थः सिचो लुप् परस्मै न चेट् ।४।३।६६॥

एभ्यः परस्य 'सिचः परस्मैपदे लुप् स्यात्, लुब्योगे न चेट्' । अपात्, अगात्,अध्यगात्,अदात्,अधात्, अभूत्, अस्थात् । परस्मै इति किम् ? अपासत पयांसि तैः ॥६६॥

ट्धे-घ्रा-शा-च्छा-सो वा ।४।३।६७॥

एभ्यः परस्य 'सिचः परस्मैपदे लुब् वा स्यात्, लुब्योगे च नेट्' । अधात्,अधासीत्, अघ्रात, अघ्रासीत्; अशात्; अशासीत्; अच्छात्, अच्छासीत्; असात्, असासीत् ॥६७॥

तन्भ्यो वा त-थासि न्-णोश्च ।४।३।६८॥

तनादिभ्यः परस्य 'सिचस्ते थासि च लुब् वा स्यात, तद्योगे न्-णोश्च लुप्, न चेट्' । अतत,अतनिष्ट; अतथाः, अतनिष्ठाः; असत, असनिष्ट; असथाः, असनिष्ठाः ॥६८॥

सनस्तत्राऽऽवा ।४।३।६९॥

सनो लुपि सत्याम् 'आ वा' स्यात् । असात, असत; असाथाः, असथाः । तत्रेति किम् ? असनिष्ट ॥६९॥

धुड्-ह्रस्वाल्लुगनिटस्त-थोः ।४।३।७०॥

धुडन्तात् ह्रस्वान्ताच्च धातोः परस्या-'ऽनिटः सिचस्तादौ थादौ च लुक्'

स्यात् । अभित्त, अभित्थाः, अकृत, अकृथाः । अनिट इति किम् ? व्यद्योतिष्ट ॥७०॥

इट ईति ।४।३।७१॥

इटः परस्य 'सिच ईति लुक्' स्यात् । अलावीत् । इट इति किम् ? अकार्षीत् । ईतीति किम् ? अभणिषम् ॥७१॥

सो धि वा ।४।३।७२॥

धातोर्धादौ प्रत्यये 'सो लुग् वा' स्यात् । चकाधि, चकाद्धि; अलविध्वम्, अलविड्ढ्वम् ॥७२॥

अस्तेः सि हस्त्वेति ।४।३।७३॥

'अस्तेः स. सादौ प्रत्यये लुक् स्यात्, एति तु सो हः' । असि, व्यतिसे, व्यतिहे, भावयामाहे ॥७३॥

दुह-दिह-लिह-गुहो दन्त्यात्मने वा सकः ।४।३।७४॥

एभ्य. परस्य 'सको दन्त्यादौ आत्मनेपदे लुग् वा' स्यात् । अदुग्ध, अधुक्षत; अदिग्ध, अधिक्षत; अलीढाः, अलिक्षथाः; न्यगुह्वहि, न्यघुक्षावहि । दन्त्य इति किम् ? अधुक्षामहि ॥७४॥

स्वरेऽतः ।४।३।७५॥

'सकोऽस्य स्वरादौ प्रत्यये लुक्' स्यात् । अधुक्षाताम् ॥७५॥

दरिद्रोऽद्यतन्यां वा ।४।३।७६॥

'दरिद्रोऽद्यतन्यां विषये लुग् वा' स्यात् । अदरिद्रीत्, अदरिद्रासीत् ॥७६॥

अशित्यस्सन्-णकज्-णकाऽनटि ।४।३।७७॥

सादिसन्नादिवर्जे अशिति विषये 'दरिद्रो लुक्' स्यात् । दुर्दरिद्रम् । अशितीति किम् ? दरिद्राति । सन्नादिवर्जनं किम् ? दिदरिद्रासति, दरिद्रायको याति, दरिद्रायकः, दरिद्राणम् ॥७७॥

व्यञ्जनाद् देः सश्च दः ।४।३।७८॥

धातोर्व्यञ्जनान्तात् परस्य 'देर्लुक् स्याद्, यथासम्भवं धातोः सो दश्च'। अचकात्, अजागः, अबिभः, अन्वशात्। व्यञ्जनादिति किम्? अयात्॥

सेः सू-दू-धां च रुर्वा ।४।३।७९॥

व्यञ्जनान्ताद् धातोः परस्य 'सेर्लुक् स्यात्,यथासम्भवं स-द-धां वा रुश्च'। अचकास्त्वम्, अचकात् त्वम्; अभिनस्त्वम्, अभिनत् त्वम्; अरुणस्त्वम्, अरुणत् त्वम्॥७९॥

योऽशिति ।४।३।८०॥

धातोर्व्यञ्जनान्तात् परस्य 'योऽशिति प्रत्यये लुक्' स्यात्। जङ्गमिता। व्यञ्जनादित्येव– लोलूयिता। अशितीति किम्? वेभिद्यते॥८०॥

क्यो वा ।४।३।८१॥

धातोर्व्यञ्जनात् परस्य 'क्योऽशिति प्रत्यये लुग् वा' स्यात्। समिधिष्यति, समिध्यिष्यति; दृषदिष्यते, दृषद्यिष्यते॥८१॥

अतः ।४।३।८२॥

अदन्ताद् धातोर्विहितेऽशिति प्रत्यये 'धातोरतो लुक्' स्यात्। कथयति। विहितविशेषणं किम्? गतः॥८२॥

णेरनिटि ।४।३।८३॥

अनिट्यशिति प्रत्यये 'णेर्लुक्' स्यात्। अततक्षत्, चेतनः। अनिटीति किम्? कारयिता॥८३॥

सेट्क्तयोः ।४।३।८४॥

सेटोः क्तयोः परयो-'र्णेर्लुक्' स्यात्। कारितः, गणितवान्॥८४॥

आमन्ताऽऽल्वाऽऽय्येत्न्वाय्येत्नावय् ।४।३।८५॥

एषु परेषु 'णेरय्' स्यात्। कारयाञ्चकार, गण्डयन्तः, स्पृहयालुः, मह-

थाय्यः, स्तनयित्नुः ॥८५॥

लघोर्यपि ।४।३।८६॥

लघोः परस्य 'णेर्यपि अय्' स्यात् । प्रशमय्य । लघोरिति किम् ? प्रतिपाद्य ॥८६॥

वाऽऽप्नोः ।४।३।८७॥

आप्नोः परस्य 'णेर्यप्यय् वा' स्यात् । प्रापय्य,प्राप्य । आप्नोरिति किम् ? अध्याप्य ॥८७॥

मेङो वा मित् ।४।३।८८॥

'मेङो यपि मिद् वा' स्यात् । अपमित्य. अपमाय ॥९८॥

क्षेः क्षीः ।४।३।८९॥

'क्षेर्यपि क्षीः' स्यात् । प्रक्षीय ॥८९॥

क्षय्य-जय्यौ शक्तौ ।४।३।९०॥

'क्षि-ज्योरन्तस्य शक्तौ गम्यायां ये प्रत्ययेऽय् निपात्यते' । क्षय्यो व्याधिः, जय्यः शत्रुः । शक्ताविति किम् ? क्षेयं पापम्, जेयं मनः ॥९०॥

क्रय्यः क्रयार्थे ।४।३।९१॥

'क्रियोऽन्तस्य ये प्रत्ययेऽय् निपात्यते,क्रयाय चेत् प्रसारितोऽर्थः' । क्रय्यो गौः । क्रयार्थ इति किम् ? क्रेयं ते धान्यं न चास्ति प्रसारितम् ॥९१॥

सस्तः सि ।४।३।९२॥

धातोः सन्तस्याऽशिति सादौ प्रत्यये विषयभूते 'तः' स्यात् । वत्स्यति । स इति किम् ? यक्षीष्ट । सीति किम् ? वसिषीष्ट ॥९२॥

दीय् दीङः क्ङिति स्वरे ।४।३।९३॥

दीङः क्ङिति अशिति स्वरे 'दीय्' स्यात् । उपदिदीयाते । क्ङितीति किम् ? उपदानम् । स्वर इति किम् ? उपदेदीयते ॥९३॥

इडेत्-पुसि चाऽऽतो लुक् ।४।३।९४॥

क्ङित्यशिति स्वरे, इटि, एति, पुसि च परे 'आदन्तस्य धातोर्लुक्' स्यात् । पपुः,अदधत्,पपिथ,व्यतिरे,अदुः ॥९४॥

संयोगाऽऽदेर्वाऽऽशिष्येः ।४।३।९५॥

धातोः संयोगादेरादन्तस्य क्ङित्याशिषि 'एर्वा' स्यात् । ग्लेयात्, ग्लायात्, संयोगादेरिति किम् ? यायात् । क्ङितीत्येव– ग्लासीष्ट ॥९५॥

गा-पा-स्था-सा-दा-मा-हाकः ।४।३।९६॥

एषाम् 'क्ङित्याशिष्येः' स्यात् । गेयात्, पेयात्, स्थेयात्, अवसेयात्, देयात्, धेयात्, मेयात्, हेयात् ॥९६॥

ईर्व्यञ्जनेऽयपि ।४।३।९७॥

गादेर्यब्वर्जे क्ङित्यशिति व्यञ्जनादौ 'ईः' स्यात् । गीयते, जेगीयते, पीयते, स्थीयते, अवसीयते, दीयते, धीयते, मीयते, हीनः । व्यञ्जन इति किम् ? तस्थुः । अयपीति किम् ? प्रगाय ॥९७॥

घ्रा-ध्मोर्यङि ।४।३।९८॥

घ्रा-ध्मोर्यङि 'ईः' स्यात् । जेघ्रीयते, देध्मीयते ॥९८॥

हनो घ्नीर्वधे ।४।३।९९॥

हन्तेर्वधार्थस्य यङि 'घ्नीः' स्यात् । जेघ्नीयते । वध इति किम् ? गतौ, जङ्घन्यते ॥९९॥

ञ्णिति घात् ।४।३।१००॥

ञिति णिति च परे 'हन्तेर्घात्' स्यात् । घातः, घातयति ॥१००॥

ञि-णवि घन् ।४।३।१०१॥

ञौ णवि च परे 'हन्तेर्घन्' स्यात् । अघानि, जघान ॥१०१॥

नशेर्नेश् वाऽङि ।४।३।१०२॥

नशेरङि 'नेश् वा' स्यात् । अनेशत्, अनशत् ॥१०२॥

श्वयत्यसू-वच-पतः श्वा-ऽऽस्थ-वोच-पप्तम् ।४।३।१०३॥

एषामङि 'यथासङ्ख्यं श्वादयः' स्युः । अश्वत्, आस्थत्, अवोचत्, अपप्तत् ॥१०३॥

शीङ एः शिति ।४।३।१०४॥

'शीङः शित्येः' स्यात् । शेते ॥१०४॥

क्ङिति यि शय् ।४।३।१०५॥

शीङः क्ङिति यादौ 'शय्' स्यात् । शय्यते, शाशय्यते । क्ङितीति किम् ? शेयम् ॥१०५॥

उपसर्गादूहो ह्रस्वः ।४।३।१०६॥

उपसर्गात् परस्योहतेरूतः क्ङिति यादौ परे 'ह्रस्वः' स्यात् । समुह्यते । उपसर्गादिति किम् ? ऊह्यते । यीत्येव– समूहितम् । ऊ ऊह इति प्रश्लेषः किम् ? आ उह्यते=ओह्यते, समोह्यते ॥१०६॥

आशिषीणः ।४।३।१०७॥

उपसर्गात् परस्येण ईतः क्ङिति यादावाशिषि 'ह्रस्वः' स्यात् । उदियात् । ई इण इति प्रश्लेषः किम् ? आ ईयात्=एयात्, समेयात् ॥१०७॥

दीर्घश्च्वियङ्-यक्-क्येषु च ।४।३।१०८॥

एषु यादावाशिषि च 'दीर्घः' स्यात् । शुचीकरोति; तोष्टूयते; मन्तूयति; दधीयति, भृशायते, लोहितायते, स्तूयते; ईयात् ॥१०८॥

ऋतोरी ।४।३।१०९॥

च्व्यादौ परे ऋदन्तस्य ऋतः स्थाने 'री' स्यात् । पित्रीस्यात्, चेक्रीयते, मात्रीयते, पित्रीयते । ऋत इति किम् ? चेकीर्यते ॥१०९॥

रिः श-क्या-ऽऽशीर्ये ।४।३।११०॥

ऋदन्तस्य धातोः ऋतः शे क्ये आशीर्ये च परे 'रिः' स्यात्। व्याम्रियते, क्रियते, ह्रियात् ॥११०॥

ईश्च्वाववर्णस्या-ऽनव्ययस्य ।४।३।१११॥

अनव्ययस्याऽवर्णान्तस्य च्वौ 'ईः' स्यात्। शुक्लीस्यात्, मालीस्यात्। अनव्ययस्येति किम्? दिवाभूता रात्रिः ॥१११॥

क्यनि ।४।३।११२॥

अवर्णान्तस्य क्यनि 'ईः' स्यात्। पुत्रीयति। मालीयति ॥११२॥

क्षुत्-तृड्-गर्द्धेऽशनायोदन्य-धनायम् ।४।३।११३॥

एष्वर्थेषु 'यथासंख्यमशनायादयः क्यन्नन्ता निपात्यन्ते'। अशनायति, उदन्यति, धनायति। क्षुदादाविति किम्? अशनीयति, उदकीयति, धनीयति दातुम् ॥११३॥

वृषाऽश्वान्मैथुने स्सोऽन्तः ।४।३।११४॥

आभ्यां मैथुनार्थाभ्यां क्यनि 'स्सोऽन्तः' स्यात्। वृषस्यति गौः, अश्वस्यति वडवा। मैथुने इति किम्? वृषीयति, अश्वीयति ब्राह्मणी ॥११४॥

अस् च लौल्ये ।४।३।११५॥

भोगेच्छातिरेको लौल्यम्, तत्र गम्ये क्यनि परे 'नाम्नः स्सोऽस् चान्तः' स्यात्। दधिस्यति, दध्यस्यति। लौल्य इति किम्? क्षीरीयति दातुम् ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासन-लघुवृत्तौ चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥ ४ । ३ ॥

कर्णं च सिन्धुराजं च, निर्जित्य युधि दुर्जयम्।
श्रीभीमेनाधुना चक्रे, महाभारतमन्यथा ॥ १५ ॥

[चतुर्थः पादः]

अस्ति-ब्रुवोर्भू-वचावशिति ।४।४।१॥

अस्ति-ब्रुवोर्यथासंख्यम् 'भू-वचौ स्याताम् अशिति विषये'। भव्यम्, अवोचत्। अशितीति किम्? स्यात्, ब्रूते ॥१॥

अघञ्क्यबलच्यजेर्वी ।४।४।२॥

अघञादावशिति विषये 'अजेर्वी' स्यात्। प्रवेयम्। अघञ्क्यबलचीति किम्? समाजः, सभज्या, उदजः, अजः पशुः ॥२॥

त्रने वा ।४।४।३॥

'त्रनयोर्विषयभूतयोरजेर्वी वा' स्यात्। प्रवेता, प्राजिता; प्रवयणः, प्राजनो दण्डः ॥३॥

चक्षो वाचि क्शांग्-ख्यांग् ।४।४।४॥

चक्षो वागर्थस्याऽशिति विषये 'क्शांग्-ख्यांगौ' स्याताम्। आक्शास्यति, आक्शास्यते; आख्यास्यति, आख्यास्यते; आक्शेयम्, आख्येयम्। वाचीति किम्? बोधे,— विचक्षणः ॥४॥

नवा परोक्षायाम् ।४।४।५॥

चक्षो वाचि 'क्शांग्-ख्यांगौ परोक्षायां वा' स्याताम्। आचक्शौ, आचख्यौ, आचचक्षे ॥५॥

भृज्जो भर्ज् ।४।४।६॥

भृज्जतेरशिति 'भर्ज् वा' स्यात्। भर्ष्टा, भ्रष्टा ॥६॥

प्राद् दागस्त आरम्भे क्ते ।४।४।७॥

आरम्भार्थस्य प्रपूर्वस्य दागः क्ते परे 'त्तो वा' स्यात्। प्रत्तः, प्रदत्तः। प्रादिति किम्? परीत्तम् ॥७॥

नि-वि-स्वन्ववात् ।४।४।८॥

एभ्यः परस्य दागः क्ते 'त्तो वा' स्यात्। नीत्तम्, निदत्तम्; वीत्तम्, विदत्तम्; सूत्तम्, सुदत्तम्; अनूत्तम्, अनुदत्तम्; अवत्तम्, अवदत्तम् ॥

स्वरादुपसर्गाद् दस्ति कित्यधः ।४।४।९॥

स्वरान्तादुपसर्गात् परस्य धावर्जस्य दासंज्ञस्य तादौ किति 'त्तो नित्यम्' स्यात्। प्रत्तः, परीत्रिमम्। उपसर्गादिति किम्? दधि दत्तम्। स्वरादिति किम्? निर्दत्तम्। द इति किम्? प्रदाता व्रीहयः। तीति किम्? प्रदाय। अध इति किम्? निधीतः ॥९॥

दत् ।४।४।१०॥

अधो दासंज्ञस्य तादौ किति 'दत्' स्यात्। दत्तः, दत्तिः। अध इत्येव-धीतः ॥१०॥

दो-सो-मा-स्थ इः ।४।४।११॥

एषां तादौ किति 'इः' स्यात्। निर्दितः, सित्वा, मितिः, स्थितवान् ॥११॥

छा-शोर्वा ।४।४।१२॥

छा-शोस्तादौ किति 'इर्वा' स्यात्। अवच्छितः, अवच्छातः; निशितः, निशातः ॥१२॥

शो व्रते ।४।४।१३॥

श्यतेः क्ते व्रतविषये प्रयोगे नित्यम् 'इः' स्यात्। संशितं व्रतम्, संशितः साधुः ॥१३॥

हाको हिः क्त्वि ।४।४।१४॥

हाकस्तादौ किति क्त्वायाम् 'हिः' स्यात्। हित्वा। क्त्वीति किम्? हीनः। तीत्येव- प्रहाय ॥१४॥

धागः ।४।४।१५॥

धागस्तादौ किति 'हिः' स्यात्। विहितः, हित्वा ॥१५॥

यपि चाऽदो जग्धू ।४।४।१६॥

तादौ किति यपि चा-'ऽदेर्जग्धू' स्यात् । जग्धिः, प्रजग्ध्य ॥१६॥

घस्लृ सनद्यतनी-घञचलि ।४।४।१७॥

एष्वदे-'र्घस्लृ' स्यात् । जिघत्सति, अघसत्, घासः, प्रात्तीति=प्रघसः, प्रादनम्=प्रघसः ॥१७॥

परोक्षायां नवा ।४।४।१८॥

अदेः परोक्षायां 'घस्लृर्वा' स्यात् । जक्षुः, आदुः ॥१८॥

वेर्वय् ।४।४।१९॥

वेगः परोक्षायाम् 'वय् वा' स्यात् । ऊयुः, ववुः ॥१९॥

ऋः शॄ-दॄ-प्रः ।४।४।२०॥

एषां परोक्षायाम् 'ऋर्वा' स्यात् । विशश्रतुः, विशशरतुः; विदद्रतुः, विददरतुः; निपप्रतुः, निपपरतुः ॥२०॥

हनो वध आशिष्यञौ ।४।४।२१॥

आशीर्विषये 'हन्तेर्वधः स्यात्, न तु ञिटि' । वध्यात् । अञाविति किम् ? घानिषीष्ट ॥२१॥

अद्यतन्यां वा त्वात्मने ।४।४।२२॥

अद्यतन्यां विषये 'हनो वधः स्याद् आत्मनेपदे तु वा' । अवधीत्; आवधिष्ट, आहत ॥२२॥

इणिकोर्गा ।४।४।२३॥

इणिकोरद्यतन्याम्-'गाः' स्यात् । अगात्, अध्यगात् ॥२३॥

णावज्ञाने गमुः ।४।४।२४॥

इणिकोरज्ञानार्थयोर्णौ 'गमुः' स्यात् । गमयति, अधिगमयति । अज्ञान इति किम् ? अर्थान् प्रत्याययति ॥२४॥

सनीङश्च ।४।४।२५॥

इङ इणिकोश्चा-ऽज्ञानार्थयोः सनि 'गमुः' स्यात् । अधिजिगांसते, जिगमिषति ग्रामम्, मातुरधिजिगमिषति ॥२५॥

गाः परोक्षायाम् ।४।४।२६॥

इङः परोक्षाविषये 'गाः' स्यात् । अधिजगे ॥२६॥

णौ सन्-ङे वा ।४।४।२७॥

सन्-ङे परे णौ 'इङो गा वा' स्यात् । अधिजिगापयिषति, अध्यापिपयिषति; अध्यजीगपत्, अध्यापिपत् । णाविति किम् ? अधिजिगांसते । सनूङ इति किम् ? अध्यापयति ॥२७॥

वाऽद्यतनी-क्रियातिपत्त्योर्गीङ् ।४।४।२८॥

अनयोरिङो 'गीङ् वा' स्यात् । अध्यगीष्ट,अध्यैष्ट; अध्यगीष्यत, अध्यैष्यत ॥२८॥

अड् धातोरादिर्ह्यस्तन्यां चाऽमाङा । ४।४।२९॥

ह्यस्तन्यामद्यतनी-क्रियातिपत्त्योश्च विषये 'धातोरादिरट् स्यात्, न तु माङ्योगे' । अयात्,अयासीत्, अयास्यत् । अमाङेति किम् ? मा स्म कार्षीत् । धातोरिति किम् ? मायाः ॥२९॥

एत्यस्तेर्वृद्धिः ।४।४।३०॥

इणिकोरस्तेश्चाऽऽदेर्ह्यस्तन्यां विषये 'वृद्धिः स्यात्, न तु माङा'। आयन्, अध्यायन्, आस्ताम् । अमाङेत्येव– मा स्म ते यन् ॥३०॥

स्वरादेस्तासु ।४।४।३१॥

स्वरादेर्धातोरादेरद्यतनी-क्रियातिपत्ति-ह्यस्तनीषु विषये 'वृद्धिः स्यात्, अमाङा' । आटीत्, ऐषिष्यत्, औज्झत् । अमाङेत्येव– मा सोऽटीत् ॥

स्ताद्यशितोऽत्रोणादेरिट् ।४।४।३२॥

धातोः परस्य सादेस्तादेश्चाऽशित 'आदिरिट् स्यात्, न तु त्रोणाद्योः' । लविष्यति, लविता । स्तादीति किम् ? भूयात् । अशित इति किम् ? आस्ते । अत्रोणादेरिति किम् ? शस्त्रम्; वत्सः, हस्तः ॥३२॥

तेर्ग्रहादिभ्यः ।४।४।३३॥

एभ्य एव परस्य स्ताद्यशितः 'तेरादिरिट्' स्यात् । निगृहीतिः, अपस्निहितिः । ग्रहादिभ्य इति किम् ? शान्तिः ॥३३॥

गृह्णोऽपरोक्षायां दीर्घः ।४।४।३४॥

'ग्रहेर्यो विहित इट्, तस्य दीर्घः स्यात्, न तु परोक्षायाम्' । ग्रहीता । अपरोक्षायामिति किम् ? जगृहिव ॥३४॥

वृतो नवाऽनाशीः-सिच्परस्मै च ।४।४।३५॥

वृभ्यामृदन्तेभ्यश्च परस्येटो 'दीर्घो वा स्यात्, न तु परोक्षाऽऽशिषोः, सिचि च परस्मैपदे' । प्रावरीता, प्रावरिता; वरीता, वरिता; तितरीषति, तितरिषति । परोक्षाऽऽदिवर्जनं किम् ? ववरिथ, तेरिथ, प्रावरिषीष्ट, आस्तरिषीष्ट, प्रावारिषुः, आस्तारिषुः ॥३५॥

इट् सिजाशिषोरात्मने ।४।४।३६॥

वृतः परयोरात्मनेपदविषये 'सिजाशिषोरादिरिट् वा' स्यात् । प्रावृत, प्रावरिष्ट; अवृत, अवरीष्ट; आस्तीर्ष्ट, आस्तरिष्ट; प्रावृषीष्ट, प्रावरिषीष्ट; वृषीष्ट, वरिषीष्ट; आस्तीर्षीष्ट, आस्तरीषीष्ट । आत्मने इति किम् ? प्रावारीत् ॥३६॥

संयोगादृतः ।४।४।३७॥

'धातोः संयोगात् परो य ऋत् तदन्तात् परयोरात्मनेपदविषयसिजाशिषोरादिरिट् वा' स्यात् । अस्मरिषाताम्, अस्मृषाताम्; स्मरिषीष्ट स्मृषीष्ट । संयोगादिति किम् ? अकृत ॥३७॥

घूगौदितः ।४।४।३८॥

घूग औदितश्च परस्य स्ताद्यशित 'आदिरिट् वा' स्यात् । धोता, धविता रद्धा, रधिता ॥३८॥

निष्कुषः ।४।४।३९॥

निष्पूर्वात् कुषः परस्य स्ताद्यशित 'आदिरिट् वा' स्यात् । निष्कोष्टा निष्कोषिता ॥३९॥

क्तयोः ।४।४।४०॥

निष्कुषः परयोः 'क्तयोरादिरिट् नित्यम्' स्यात् । निष्कुषितः, निष्कु षितवान् ॥४०॥

जॄ-व्रश्चः क्त्वः ।४।४।४१॥

आभ्यां परस्य 'क्त्व आदिरिट्' स्यात् । जरीत्वा, व्रश्चित्वा ॥४१॥

ऊदितो वा ।४।४।४२॥

ऊदितः परस्य 'क्त्व आदिरिट् वा' स्यात् । दान्त्वा, दमित्वा ॥४२॥

क्षुध-वसस्तेषाम् ।४।४।४३॥

आभ्यां परेषां 'क्त-क्तवतु-क्त्वामादिरिट्' स्यात् । क्षुधितः, क्षुधितवान् क्षुधित्वा; उषितः, उषितवान्, उषित्वा ॥३३॥

लुभ्यञ्चेर्विमोहार्चे ।४।४।४४॥

आभ्यां यथासंख्यं विमोहन-पूजार्थाभ्यां परेषाम् 'क्त-क्तवतु-क्त्वामादिरिट्' स्यात् । विलुभितः, विलुभितवान्, लुभित्वाः; अञ्चितः, अञ्चितवान्, अञ्चित्वा । विमोहार्चे इति किम् ? लुब्धो जाल्मः, उदक्तं जलम् ॥४४॥

पूङ्-क्लिशिभ्यो नवा ।४।४।४५॥

पूङः क्लिशिभ्यां च परेषाम् 'क्त-क्तवतु-क्त्वामादिरिड् वा' स्यात् । पूतः पूतवान्, पूत्वा; पवितः, पवितवान्, पवित्वा । क्लिष्टः, क्लिष्टवान् क्लिष्ट्वा; क्लिशितः, क्लिशितवान्, क्लिशित्वा ॥४५॥

सह-लुभेच्छ-रुष-रिषस्तादेः ।४।४।४६॥

एभ्यः परस्य 'स्ताद्यशितस्तादेरिट् वा' स्यात् । सोढा, सहिता; लोब्धा, लोभिता; एष्टा, एषिता; रोष्टा, रोषिता; रेष्टुम्, रेषितुम् ॥४६॥

इवृध-भ्रस्ज-दम्भ-श्रि-यूर्णु-भर-ज्ञपि-सनि-तनि-पति-वृदृ-दरिद्रः सनः ।४।४।४७॥

इवन्ताद् ऋधादिभ्य ऋदन्तेभ्यो दरिद्रश्च परस्य 'सन आदिरिट् वा' स्यात् । दुद्यूषति, दिदेविषति; ईर्त्सति, अर्दिधिषति; बिभर्क्षति, बिभर्जिषति; धिप्सति, धीप्सति, दिदम्भिषति; शिश्रीषति, शिश्रयिषति; युयूषति, यियविषति; प्रोर्णुनूषति, प्रोर्णुनविषति; बुभूर्षति, बिभरिषति; ज्ञीप्सति, जिज्ञपयिषति; सिषासति, सिसनिषति; तितंसति, तितनिषति; पित्सति, पिपतिषति; प्रावुवूर्षति, प्राविवरिषति; वुवूर्षते, विवरीषते; तितीर्षति, तितरीषति; दिदरिद्रासति, दिदरिद्रिषति ॥४७॥

ऋ-स्मि-पूङ्-अञ्ज्-अशौ-कृ-गृ-दृ-धृ-प्रच्छः ।४।४।४८॥

एभ्यः परस्य 'सन आदिरिट्' स्यात् । अरिरिषति, सिस्मयिषते, पिपविषते, अञ्जिजिषति, अशिशिषते, चिकरीषति, जिगरीषति, आदिदरिषते, आदिधरिषते, पिपृच्छिषति ॥४८॥

हनृतः स्यस्य ।४।४।४९॥

हन्तेः ऋदन्ताच्च परस्य 'स्यस्याऽऽदिरिट्' स्यात् । हनिष्यति, करिष्यति ॥

कृत-चृत-नृत-च्छृद-तृदोऽसिचः सादेर्वा ।४।४।५०॥

एभ्यः परस्या'ऽसिचः सादेः स्ताद्यशित आदिरिट् वा' स्यात् । कर्त्स्यति, कर्तिष्यति; चिचृत्सति, चिचर्तिषति, नर्त्स्यति, नर्तिष्यति; अच्छर्त्स्यत्, अच्छर्दिष्यत्; तितृत्सति, तितर्दिषति । असिच इति किम् ? अकर्तीत् ॥

गमोऽनात्मने ।४।४।५१॥

गमः परस्य "स्ताद्यशितः सादेरिट् स्यात्, न त्वात्मनेपदे"। गमिष्यति। अधिजिगमिषिता शास्त्रस्य। अनात्मने इति किम्? संगंसीष्ट ॥५१॥

स्नोः ।४।४।५२॥

स्नोः परस्य 'स्ताद्यशितोऽनात्मनेपदे आदिरिट्' स्यात्। प्रस्नविष्यति। अनात्मन इत्येव— प्रास्नोष्ट ॥५२॥

क्रमः ।४।४।५३॥

क्रमः परस्य "स्ताद्यशित आदिरिट् स्यात्, अनात्मनेपदे"। क्रमिष्यति, प्रक्रमितुम्। अनात्मन इत्येव— प्रक्रंस्यते ॥५३॥

तुः ।४।४।५४॥

अनात्मनेपदविषयात् क्रमः परस्य 'तु-स्ताद्यशित आदिरिट्' स्यात्। क्रमिता। अनात्मन इत्येव— प्रक्रन्ता ॥५४॥

न वृद्भ्यः ।४।४।५५॥

वृदादिपञ्चकात् परस्य 'स्ताद्यशित आदिरिट् न' स्यात्, नचेदसावात्मनेपदनिमित्तम्। वर्त्स्यति,विवृत्सति; स्यन्त्स्यति, सिस्यन्त्सति ॥५५॥

एकस्वरादनुस्वारेतः ।४।४।५६॥

एकस्वरादनुस्वारेतो धातोर्विहितस्य 'स्ताद्यशित आदिरिट् न' स्यात्। पाता। एकस्वरादिति किम्? अवधीत् ॥५६॥

ऋवर्ण-श्र्यूर्णुगः कितः ।४।४।५७॥

ऋवर्णान्ताद् धातोः श्रेरूर्णोश्च एकस्वराद् विहितस्य 'कित आदिरिट् न' स्यात्। वृतः, तीर्त्वा, श्रितः, ऊर्णुत्वा। एकस्वरादित्येव— जागरितः। कित इति किम्? वरिता ॥५७॥

उवर्णात् ।४।४।५८॥

उवर्णान्तादेकस्वराद् विहितस्य 'कित आदिरिट् न' स्यात्। युतः, लूनः।

कित इत्येव– यविता, लविता ॥५८॥

ग्रह-गुहश्च सनः ।४।४।५९॥

आभ्यामुवर्णान्ताच्च विहितस्य 'सन आदिरिट् न' स्यात्। जिघृक्षति, जुघुक्षति, रुरूषति ॥५९॥

स्वार्थे ।४।४।६०॥

'स्वार्थार्थस्य सन आदिरिट् न' स्यात्। जुगुप्सते ॥६०॥

डीय-श्व्यैदितः क्तयोः ।४।४।६१॥

डीयतेः श्वेरैदिद्भ्यश्च धातुभ्यः 'परयोः क्त-क्तवत्वोरादिरिट् न' स्यात्। डीनः, डीनवान्; शूनः, शूनवान्; त्रस्तः, त्रस्तवान् ॥६१॥

वेटोऽपतः ।४।४।६२॥

अपतो विकल्पितेटो धातोरेकस्वरात् 'परयोः क्तयोरादिरिट् न' स्यात्। रद्धः, रद्धवान्। अपत इति किम्? पतितः ॥६२॥

सं-नि-वेरर्दः ।४।४।६३॥

एभ्यः पराद् अर्देः 'परयोः क्तयोरादिरिट् न' स्यात्। समर्णः, समर्णवान्; न्यर्णः, न्यर्णवान्; व्यर्णः, व्यर्णवान्। संनिवेरिति किम्? अर्दितः ॥६३॥

अविदूरेऽभेः ।४।४।६४॥

अभेः पराद् अर्देः 'परयोः क्तयोरविदूरेऽर्थे आदिरिट् न' स्यात्। अभ्यर्णः, अभ्यर्णवान्। अविदूर इति किम्? अभ्यर्दितो दीनः शीतेन ॥६४॥

वर्तेर्वृत्तं ग्रन्थे ।४।४।६५॥

वृतेर्ण्यन्तात् क्ते 'वृत्तं ग्रन्थविषये निपात्यते'। वृत्तो गुणश्छात्रेण। ग्रन्थ इति किम्? वर्तितं कुङ्कुमम् ॥६५॥

धृष-शसः प्रगल्भे ।४।४।६६॥

आभ्यां परयोः 'क्तयोरादिः प्रगल्भ एवार्थ इट् न' स्यात्। धृष्टः, विशस्तः। प्रगल्भ इति किम्? धर्षितः, विशसितः ॥६६॥

कषः कृच्छ्र-गहने ।४।४।६७॥

अनयोरर्थयोः कषेः 'परयोः क्तयोरादिरिट् न' स्यात्। कष्टं दुःखम्, कष्टोऽग्निः, कष्टं वनं दुरवगाहम्। कृच्छ्रगहन इति किम्? कषितं स्वर्णम् ॥६७॥

घुषेरविशब्दे ।४।४।६८॥

अविशब्दार्थाद् घुषेः 'परयोः क्तयोरादिरिट् न' स्यात्। घुष्टा रज्जुः, घुष्टवान्। अविशब्द इति किम्? अवघुषितं वाक्यम् ॥६८॥

बलि-स्थूले दृढः ।४।४।६९॥

बलिनि स्थूले चार्थे दृहेर्दृंहेर्वा क्तान्तस्य 'दृढो निपात्यते'। दृढः। बलिस्थूल इति किम्? दृहितम्, दृंहितम् ॥६९॥

क्षुब्ध-विरिब्ध-स्वान्त-ध्वान्त-लग्न-म्लिष्ट-फाण्ट-बाढ-परिवृढं मन्थ-स्वर-मनस्-तमस्-सक्ताऽस्पष्टाऽनायास-भृश-प्रभौ ।४।४।७०॥

'एते क्तान्ता मन्थादिष्वर्थेषु यथासङ्ख्यमनिटो निपात्यन्ते'। क्षुब्धः समुद्रः, क्षुब्धं वल्लवैः, विरिब्धः स्वरः, स्वान्तं मनः, ध्वान्तं तमः, लग्नं सक्तम्, म्लिष्टमस्पष्टम्, फाण्टमनायाससाध्यम्, बाढं भृशम्, परिवृढः प्रभुः ॥७०॥

आदितः ।४।४।७१॥

आदितो धातोः 'परयोः क्तयोरादिरिट् न' स्यात्। मिन्नः, मिन्नवान् ॥

नवा भावाऽऽरम्भे ।४।४।७२॥

आदितो धातोर्भावाऽऽरम्भार्थयोः 'क्तयोरादिरिट् वा न' स्यात्। मिन्नम्, मेदितम्; प्रमिन्नः, प्रमिन्नवान्; प्रमेदितः, प्रमेदितवान् ॥७२॥

शकः कर्मणि ।४।४।७३॥

शकेः कर्मणि 'क्तयोरादिरिट् वा न' स्यात् । शक्तः, शकितो वा घटः कर्तुम् ॥७३॥

णौ दान्त-शान्त-पूर्ण-दस्त-स्पष्ट-च्छन्न-ज्ञप्तम् ।४।४।७४॥

'दमादीनां णौ क्तान्तानामेते वा निपात्यन्ते' । दान्तः, दमितः; शान्तः, शमितः; पूर्णः,पूरितः; दस्तः, दासितः; स्पष्टः,स्पाशितः; छन्नः, छादितः; ज्ञप्तः, ज्ञापितः ॥७४॥

श्वस-जप-वम-रुष-त्वर-संघुषाऽऽस्वनाऽमः ।४।४।७५॥

एभ्यः 'क्तयोरादिरिट् वा न' स्यात् । श्वस्तः, श्वसितः; विश्वस्तवान्, विश्वसितवान् । जप्तः, जप्तवान्; जपितः, जपितवान् । वान्तः, वान्तवान्; वमितः, वमितवान् । रुष्टः, रुष्टवान्; रुषितः, रुषितवान् । तूर्णः, तूर्णवान्; त्वरितः, त्वरितवान् । संघुष्टौ, संघुषितौ दम्यौ; संघुष्टवान्, संघुषितवान् । आस्वान्तः, आस्वनितः; आस्वान्तवान्, आस्वनितवान् । अभ्यान्तः, अभ्यान्तवान्; अभ्यमितः, अभ्यमितवान् ॥७५॥

हृषेः केश-लोम-विस्मय-प्रतिघाते ।४।४।७६॥

हृषेः केशाद्यर्थेषु 'क्तयोरादिरिट् वा न' स्यात् । हृष्टाः हृषिता. केशाः; हृष्टं हृषितं लोमभि.; हृष्टो हृषितश्चैत्रः; हृष्टाः हृषिताः दन्ताः ॥७६॥

अपचितः ।४।४।७७॥

'अपात् परस्य चायेः क्तान्तस्य इडभावः,चिश्च निपात्यते वा' । अपचितः, अपचायितः ॥७७॥

सृजि-दृशि-स्कृ-स्वराऽत्वतस्तृज्नित्याऽनिटस्थवः ।४।४।७८॥

सृजि-दृशिभ्यां स्कृगः स्वरान्तादत्वतश्च तृचिऽनित्याऽनिटो विहितस्य 'थव आदिरिट् वा न' स्यात् । सस्रष्ठ, ससर्जिथ; दद्रष्ठ, ददर्शिथ; सञ्च-

स्कर्थ, सञ्चस्करिथ; ययाथ, ययिथ; पपक्थ, पेचिथ। तृज्नित्यानिट इति किम्? ररन्धिथ, शिश्रयिथ। विहितविशेषणं किम्? चकर्षिथ ॥७८॥

ऋतः ।४।४।७९॥

ऋदन्तात् तृज्नित्यानिटो विहितस्य 'थव आदिरिट् न' स्यात्। जहर्थ। तृज्नित्यानिट इत्येव– सस्वरिथ ॥७९॥

ऋ-वृ-व्ये-ऽद इट् ।४।४।८०॥

एभ्यः परस्य 'थव आदिरिट्' स्यात्। आरिथ, ववरिथ, संविव्ययिथ, आदिथ ॥८०॥

स्कसृ-वृ-भृ-स्तु-द्रु-श्रु-स्रोर्व्यञ्जनादेः परोक्षायाः ।४।४।८१॥

स्कृगः स्रादिवर्जेभ्यश्च सर्वधातुभ्यः परस्याः 'परोक्षायाः व्यञ्जनादेरादिरिट्' स्यात्। संचस्करिव, ददिव, चिच्यियवहे। स्क्रिति किम्? चकृव। स्रादिवर्जनं किम्? ससृव; ववृव, ववृवहे; बभर्थ, तुष्टोथ, दुद्रोथ, शुश्रोथ, सुस्रोथ ॥८१॥

घसेकस्वराऽऽतः क्वसोः ।४।४।८२॥

घसेरेकस्वराद् आदन्ताच्च धातोः परस्य 'क्वसोः परोक्षाया आदिरिट्' स्यात्। जक्षिवान्, आदिवान्, ययिवान्। परोक्षाया इत्येव– विद्वान् ॥८२॥

गम-हन-विद्लृ-विश-दृशो वा ।४।४।८३॥

एभ्यः परस्य 'क्वसोरादिरिट् वा' स्यात्। जग्मिवान्, जगन्वान्; जघ्निवान्, जघन्वान्; विविदिवान्, विविद्वान्; विविशिवान्, विविश्वान्; ददृशिवान्, ददृश्वान् ॥८३॥

सिचोऽञ्जेः ।४।४।८४॥

'अञ्जेः सिच आदिरिट्' स्यात्। आञ्जीत् ॥८४॥

धूग्-सुस्तोः परस्मै ।४।४।८५॥

'एभ्यः परस्मैपदे सिच आदिरिट्' स्यात्, अधावीत्, असावीत्, अस्तावीत्। परस्मै इति किम्? अधोष्ट ॥८५॥

यमि-रमि-नम्यातः सोऽन्तश्च ।४।४।८६॥

एभ्य आदन्तेभ्यश्च 'परस्मैपदे सिच आदिरिट्' स्यात्, एषां च सन्तः। अयंसीत्,व्यरंसीत्,अनंसीत्, अयासिष्टाम् ॥८६॥

ईशीडः से-ध्वे-स्व-ध्वमोः ।४।४।८७॥

आभ्याम् 'वर्त्तमानासेध्वयोः,पञ्चमीस्वध्वमोश्चादिरिट्' स्यात्। ईशिषे, ईशिध्वे, ईशिष्व, ईशिध्वम्; ईडिषे, ईडिध्वे, ईडिष्व, ईडिध्वम् ॥८७॥

रुत्पञ्चकाच्छिदयः ।४।४।८८॥

रुदादेः पञ्चतः परस्य 'व्यञ्जनादेः शितोऽयकारादेरादिरिट्' स्यात्। रोदिति, स्वपिति, प्राणिति, श्वसिति, जक्षिति। अयिति किम्? रुद्यात्। शित इति किम्? रोत्स्यति, स्वप्स्यति ॥८८॥

दि-स्योरीट् ।४।४।८९॥

रुत्पञ्चकात् 'दिस्योः शितोरादिरीट्' स्यात्। अरोदीत्, अरोदीः ॥८९॥

अदश्चाऽट् ।४।४।९०॥

अत्ते रुत्पञ्चकाच्च 'दिस्योः शितोरादिरट्' स्यात्। आदत्, आदः; अरोदत्, अरोदः ॥९०॥

संपरेः कृगः स्सट् ।४।४।९१॥

आभ्यां परस्य 'कृग आदिः स्सट्' स्यात्। संस्करोति कन्याम्, परिष्करोति ॥९१॥

उपाद् भूषा-समवाय-प्रतियत्न-विकार-वाक्याऽध्याहारे ।४।४।९२॥

उपात् परस्य 'कृगो भूषादिष्वर्थेष्वादिस्सट्' स्यात्। कन्यामुपस्करोति,

तत्र न उपस्कृतम्, एधोदकमुपस्कुरुते, उपस्कृतं भुङ्क्ते, सोपस्कारं सूत्रम् ॥

किरो लवने ।४।४।९३॥

उपात् 'किरतेः सडादिः स्यात्, लवनविषयार्थश्चेत्'। उपस्कीर्य मद्रका लुनन्ति । लवन इति किम्? उपकिरति पुष्पम् ॥९३॥

प्रतेश्च वधे ।४।४।९४॥

प्रतेरुपाच्च 'किरतेर्हिंसायां विषयेऽर्थे वा, सडादिः' स्यात् । प्रतिस्कीर्णम्, उपस्कीर्णम्, वा ह ते वृषल भूयात्, प्रतिचस्करे नखैः । वध इति किम्? प्रतिकीर्णं बीजम् ॥९४॥

अपाच्चतुष्पात्-पक्षि-शुनि हृष्टा-ऽन्ना-ऽऽश्रयाऽर्थे ।४।४।९५॥

अपात् 'किरतेः चतुष्पदि पक्षिणि शुनि च कर्तरि यथासङ्ख्यं हृष्टेऽन्नार्थिनि आश्रयार्थिनि स्सडादिः' स्यात् । अपस्किरते गौर्हृष्टः, कुक्कुटो भक्ष्यार्थी, आश्रयार्थी वा श्वा ॥९५॥

वौ विष्किरो वा ।४।४।९६॥

पक्षिणि वाच्ये 'विकिरतेः स्सड् वा निपात्यते'। विष्किरः, विकिरो वा पक्षी ॥९६॥

प्रात् तुम्पतेर्गवि ।४।४।९७॥

'प्रात् तुम्पतेर्गवि कर्त्तरि स्सडादिः' स्यात् । प्रस्तुम्पति गौः । गवीति किम्? प्रतुम्पति तरुः ॥९७॥

उदितः स्वरान्नोऽन्तः ।४।४।९८॥

उदितो धातोः 'स्वरात् परो न् अन्तः' स्यात् । नन्दति, कुण्डा ॥९८॥

मुचादि-तृफ-दृफ-गुफ-शुभोभः शे ।४।४।९९॥

एषां शे परे 'स्वरान्नोऽन्तः' स्यात् । मुञ्चति, पिंशति, तृम्फति, दृम्फति, गुम्फति, शुम्भति, उम्भति ॥९९॥

जभः स्वरे ।४।४।१००॥

जभेः स्वरात् परः स्वरादौ प्रत्यये 'नोऽन्तः' स्यात् । जम्भः ॥१००॥

रध इटि तु परोक्षायामेव ।४।४।१०१॥

रधः स्वरात् परः स्वरादौ प्रत्यये 'नोऽन्तः स्यात्, इडादौ तु परोक्षाया-मेव' । रन्धः, ररन्धिव । परोक्षायामेवेति किम् ? रधिता ॥१०१॥

रभोऽपरोक्षा-शवि ।४।४।१०२॥

रभेः स्वरात् परः परोक्षा-शव्वर्जे स्वरादौ प्रत्यये 'न् अन्तः' स्यात् । आरम्भः । अपरोक्षाशवीति किम् ? आरेभे, आरभते ॥१०२॥

लभः ।४।४।१०३॥

लभः स्वरात् परः परोक्षाशवर्जे स्वरादौ प्रत्यये 'न् अन्तः' स्यात् । लम्भकः ॥१०३॥

आङो यि ।४।४।१०४॥

आङः परस्य लभः स्वरात् परो यादौ प्रत्यये 'न् अन्तः' स्यात् । आल-म्भ्या गौः । यीति किम् ? आलभ्यः ॥१०४॥

उपात् स्तुतौ ।४।४।१०५॥

उपात् परस्य लभः स्वरात् परो यादौ प्रत्यये स्तुतौ गम्यायाम् 'न् अन्तः' स्यात् । उपलम्भ्या विद्या । स्तुताविति किम् ? उपलभ्या वार्त्ता ॥१०५॥

ञि-ख्णमोर्वा ।४।४।१०६॥

ञौ ख्णमि च लभः स्वरात् परो 'न् अन्तो वा' स्यात् । अलाभि, अल-म्भि । लम्भंलम्भम्, लाभंलाभम् ॥१०६॥

उपसर्गात् खल्घञोश्च ।४।४।१०७॥

उपसर्गाद् लभः स्वरात् परः खल्-घञोर्ञि-ख्णमोश्च परयो-'र्न अन्तः' स्यात् । दुष्प्रलम्भम्, प्रलम्भः, प्रालम्भि, प्रलम्भंप्रलम्भम् । उपसर्गादिति किम् ? लाभः ॥१०७॥

सु-दुर्भ्याम् ।४।४।१०८॥

आभ्यां समस्त-व्यस्ताभ्याम् उपसर्गात् पराभ्यां परस्य लभः, स्वरात् परः खल्घञो-'र्नोऽन्तः' स्यात् । अतिसुलम्भम्, अतिदुर्लम्भम्; अतिसुलम्भः, अतिदुर्लम्भः; अतिसुदुर्लम्भम्, अतिसुदुर्लम्भः। उपसर्गादित्येव—सुलभम् ॥

नशो धुटि ।४।४।१०९॥

नशेः स्वरात् परो धुडादौ प्रत्यये 'न् अन्तः' स्यात् । नंष्टा । धुटीति किम् ? नशिता ॥१०९॥

मस्जेः सः ।४।४।११०॥

मस्जेः स्वरात् परस्य सस्य धुडादौ प्रत्यये 'न् अन्तः' स्यात् । मङ्क्ता ॥

अः सृजि-दृशोऽकिति ।४।४।१११॥

अनयोः स्वरात् परो धुडादौ प्रत्यये 'अदन्तः स्यात्, न तु किति' । स्रष्टा, द्रष्टुम् । अकितीति किम् ? सृष्टः ॥१११॥

स्पृशादि-सृपो वा ।४।४।११२॥

स्पृश-मृश-कृष-तृप-दृपां सृपश्च स्वरात् परो धुडादौ प्रत्यये 'अदन्तो वा स्यात्,अकिति' । स्प्रष्टा, स्पर्ष्टा; म्रष्टा, मर्ष्टा; क्रष्टा, कर्ष्टा; त्रप्ता, तर्प्ता; द्रप्ता, दर्प्ता; स्रप्ता, सर्प्ता ॥११२॥

ह्रस्वस्य तः पित्कृति ।४।४।११३॥

ह्रस्वान्तस्य धातोः पिति कृति 'त् अन्तः' स्यात् । जगत् । ह्रस्वस्येति किम् ? ग्रामणीः । कृतीति किम् ? अजुहवुः ॥११३॥

अतो म आने ।४।४।११४॥

धातोर्विहिते आने 'अतो मोऽन्तः' स्यात् । पचमानः । अत इति किम् ? शयानः ॥११४॥

आसीनः ।४।४।११५॥

आस्तेः परस्य 'आनस्यादेरीर्निपात्यते' आसीनः, उदासीनः ॥११५॥

ॠतां क्ङितीर् ।४।४।११६॥

ॠदन्तस्य धातोः क्ङिति प्रत्यये 'ॠत इर्' स्यात् । तीर्णम्, किरति ॥

ओष्ठ्यादुर् ।४।४।११७॥

धातोरोष्ठ्यात् परस्य 'ॠतः क्ङित्युर्' स्यात् । पूः, बुमूर्षति, वुवूर्षते ॥

इसासः शासोऽङ्-व्यञ्जने ।४।४।११८॥

'शास्तेरासोऽङि क्ङिति व्यञ्जनादौ च परे इस्' स्यात् । अशिषत्, शिष्टः । अङ्व्यञ्जन इति किम् ? शासति ॥११८॥

क्वौ ।४।४।११९॥

'शास आसः क्वौ इस्' स्यात् । मित्रशीः ॥११९॥

आङः ।४।४।१२०॥

'आङः परस्य शास आसः क्वावेव इस्' स्यात् । आशीः । क्वावित्येव–आशास्ते ॥१२०॥

य्वोः प्वय्व्यञ्जने लुक् ।४।४।१२१॥

पौ य्वर्जव्यञ्जनादौ च परे 'य्वोर्लुक्' स्यात् । क्नोपयति, क्ष्मातम्, देदिवः, कण्डूः । य्वर्जनं किम् ? क्नूय्यते ॥१२१॥

कृतः कीर्त्तिः ।४।४।१२२॥

'कृतणः कीर्त्तिः' स्यात् । कीर्त्तयति ॥१२२॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानुशासन-लघुवृत्तौ चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥ ४ । ४ ॥

दुर्योधनोर्वीपतिजैत्रबाहु–र्गृहीतचेदीशकरोऽवतीर्णः ।

अनुग्रहीतुं पुनरिन्दुवंशं, श्रीभीमदेवः किल भीम एव ॥१६॥

॥ चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ ॐ अर्हं नमः ॥

। परिशिष्टं प्रथमम् ।

कलिकालसर्वज्ञश्रीहेमचन्द्राचार्यविरचित-धातुपाठः ।

१ भू सत्तायाम् ।
२ पां पाने ।
३ घ्रां गन्धोपादाने ।
४ ध्मां शब्दा-ऽग्निसंयोगयोः ।
५ ष्ठां गतिनिवृत्तौ ।
६ म्नां अभ्यासे ।
७ दां दाने ।
८ जि ९ ज्रि अभिभवे ।
१० क्षि क्षये ।
११ इं १२ दुं १३ द्रुं १४ श्रुं
१५ स्रुं गतौ ।
१६ ध्रुं स्थैर्ये च ।
१७ सुं प्रसवैश्वर्ययोः ।
१८ स्मृं चिन्तायाम् ।
१९ गृं २० घृं सेचने ।
२१ औस्वृ शब्दोपतापयोः ।
२२ ह्वृं वरणे ।
२३ ध्वृं २४ ह्वृं कौटिल्ये ।
२५ सृं गतौ ।
२६ ऋं प्रापणे च ।
२७ तॄ प्लवन-तरणयोः ।
२८ ट्धें पाने ।
२९ दैव् शोधने ।
३० ध्यैं चिन्तायाम् ।
३१ ग्लैं हर्षक्षये ।
३२ म्लैं गात्रविनामे ।
३३ द्यैं न्यक्करणे ।
३४ द्रैं स्वप्ने ।
३५ ध्रैं तृप्तौ ।
३६ कै ३७ गैं ३८ रैं शब्दे ।
३९ ष्ट्यैं ४० स्त्यैं सङ्घाते च ।
४१ खै खदने ।
४२ क्षैं ४३ जैं ४४ सैं क्षये ।
४५ स्रैं ४६ श्रै पाके ।
४७ पैं ४८ ओवै शोषणे ।
४९ ष्णैं वेष्टने ।
५० फक्क नीचैर्गतौ ।
५१ तक हसने ।

५२ तकु कृच्छ्रजीवने ।
५३ शुक गतौ ।
५४ बुक्क भाषणे ।
५५ ओखृ ५६ राखृ ५७ लाखृ
५८ द्राखृ ५९ ध्राखृ
शोषणालमर्थयोः ।
६० शाखृ ६१ श्लाखृ व्याप्तौ ।
६२ कक्ख हसने ।
६३ उख ६४ नख ६५ णख
६६ वख ६७ मख ६८ रख
६९ लख ७० मखु ७१ रखु
७२ लखु ७३ रिखु ७४ इख
७५ इखु ७६ ईखु ७७ वल्ग
७८ रगु ७९ लगु ८० तगु
८१ श्रगु ८२ श्लगु ८३ अगु
८४ वगु ८५ मगु ८६ स्वगु
८७ इगु ८८ उगु ८९ रिगु
९० लिगु गतौ ।
९१ त्वगु कम्पने च ।
९२ युगु ९३ जुगु
९४ वुगु वर्जने । ९५ गग्घ हसने ।
९६ दघु पालने ।

९७ शिघु आघ्राणे ।
९८ लघु शोषणे ।
[अत्र 'मघु मण्डने' इत्येके पठन्ति]
९९ शुच शोके ।
१०० कुच शब्दे तारे ।
१०१ क्रुञ्च गतौ ।
१०२ कुञ्च च कौटिल्याल्पी-
भावयोः ।
१०३ लुञ्च अपनयने ।
१०४ अर्च पूजायाम् ।
१०५ अञ्चू गतौ च ।
१०६ वञ्चू १०७ चञ्चू
१०८ तञ्चू १०९ त्वञ्चू
११० मञ्चू १११ मुञ्चू
११२ म्रञ्चू ११३ म्रुचू
११४ म्लुचू ११५ ग्लुञ्चू
११६ षस्च गतौ ।
११७ ग्रुचू ११८ ग्लुचू स्तेये ।
११९ म्लेछ अव्यक्तायां वाचि ।
१२० लछ १२१ लाछु लक्षणे ।
१२२ वाछु इच्छायाम् ।
१२३ आछु आयामे ।

१२४ ह्रीछ लज्जायाम् ।
१२५ हुर्छा कौटिल्ये ।
१२६ मुर्छा मोह-समुच्छ्राययोः ।
१२७ स्फुर्छा १२८ स्मुर्छा विस्मृतौ ।
१२९ युछ प्रमादे ।
१३० घृज १३१ घृजु
१३२ ध्वज १३३ ध्वजु
१३४ ध्रज १३५ ध्रजु
१३६ वज १३७ व्रज
१३८ षस्ज गतौ ।
१३९ अज क्षेपणे च ।
१४० कुजू १४१ खुजू स्तेये ।
१४२ अर्ज १४३ सर्ज अर्जने ।
१४४ कर्ज व्यथने ।
१४५ खर्ज मार्जने च ।
१४६ खज मन्थे ।
१४७ खजु गतिवैकल्ये ।
१४८ एजृ कम्पने ।
१४९ ट्वोस्फूर्जा वज्रनिर्घोषे ।
१५० क्षीज १५१ कूज १५२ गुज
१५३ गुजु अव्यक्ते शब्दे ।

१५४ लज १५५ लजु
१५६ तर्ज भर्त्सने ।
१५७ लाज १५८ लाजु भर्जने च ।
१५९ जज १६० जजु युद्धे ।
१६१ तुज हिंसायाम् ।
१६२ तुजु बलने च ।
१६३ गर्ज १६४ गुजु
१६५ गृज १६६ गृजु
१६७ मुज १६८ मुजु
१६९ मृज १७० मज शब्दे ।
१७१ गज मदने च ।
१७२ त्यज हानौ ।
१७३ षञ्ज सङ्गे ।
१७४ कटे वर्षावरणयोः ।
१७५ शट रुजाविशरणगत्यवशातनेषु ।
१७६ वट वेष्टने ।
१७७ किट १७८ खिट उत्रासे ।
१७९ शिट १८० षिट अनादरे ।
१८१ जट १८२ झट संघाते ।
१८३ पिट शब्दे च ।
१८४ भट भृतौ ।

१८५ तट उच्छ्राये।
१८६ खट काङ्क्षे ।
१८७ णट नृत्तौ ।
१८८ हट दीप्तौ ।
१८९ षट अवयवे ।
१९० लुट विलोटने ।
१९१ चिट प्रैष्ये ।
१९२ विट शब्दे ।
१९३ हेट विबाधायाम् ।
१९४ अट १९५ पट
१९६ इट १९७ किट
१९८ कट १९९ कट्ट
२०० कटै गतौ ।
२०१ कुट्ट वैकल्ये ।
२०२ मुट प्रमर्दने ।
२०३ चुट २०४ चुट्ट
अल्पीभावे ।
२०५ वट्ट विभाजने ।
२०६ रुट्ट २०७ लुट्ट स्तेये ।
२०८ स्फट २०९ स्फुट्ट
विसरणे ।
२१० लट बाल्ये ।
२११ रट २१२ रठ च
परिभाषणे ।
२१३ पठ व्यक्तायां वाचि ।
२१४ वठ स्थौल्ये ।
२१५ मठ मद-निवासयोश्च ।
२१६ कठ कृच्छ्रजीवने ।
२१७ हठ बलात्कारे ।
२१८ उठ २१९ रुठ
२२० लुठ उपघाते ।
२२१ पिंठ हिंसा-संक्लेशयोः ।
२२२ शठ कैतवे च ।
२२३ शुठ गतिप्रतीघाते ।
२२४ कुट्ठ २२५ लुट्ठ
आलस्ये च ।
२२६ शुट्ठ शोषणे ।
२२७ अठ २२८ रुठु गतौ ।
२२९ पुड्ड प्रमर्दने ।
२३० मुड्ड खण्डने च ।
२३१ मड्ड भूषायाम् ।
२३२ गड्ड वदनैकदेशे ।
२३३ शौडृ गर्वे ।
२३४ यौडृ सम्बन्धे ।

२३५ मेङ्गृ २३६ म्रेङ्गृ
२३७ म्लेङ्गृ २३८ लोङ्गृ
२३९ लौङ्गृ उन्मादे ।
२४० रोङ्गृ २४१ रौङ्गृ
२४२ तौङ्गृ अनादरे ।
२४३ क्रीड़ृ विहारे ।
२४४ तुड़ृ २४५ तूड़ृ
२४६ तोड़ृ तोडने ।
२४७ हुड़ृ २४८ हूड़ृ
२४९ हूड़ृ २५० हौड़ृ गतौ ।
२५१ खोड़ृ प्रतीघाते ।
२५२ विड आक्रोशे ।
२५३ अड उद्यमे ।
२५४ लड विलासे ।
२५५ कड्ड मदे ।
२५६ कदृड कार्कश्ये ।
२५७ अदृड अभियोगे ।
२५८ चुदृड हावकरणे ।
२५९ अण २६० रण
२६१ वण २६२ व्रण
२६३ बण २६४ भण
२६५ भ्रण २६६ मण
२६७ धण २६८ ध्वण
२६९ भ्रण २७० कण
२७१ क्वण २७२ चण शब्दे
२७३ ओणृ अपनयने ।
२७४ शोणृ वर्ण-गत्योः ।
२७५ श्रोणृ २७६ श्लोणृ संघाते
२७७ पैणृ गति-प्रेरण-श्लेषणेषु ।
२७८ चितै सञ्ज्ञाने ।
२७९ अत सातत्यगमने ।
२८० च्युतृ आसेचने ।
२८१ चुतृ २८२ श्चुतृ
२८३ श्च्युतृ क्षरणे ।
२८४ जुतृ भासने ।
२८५ अतु बन्धने ।
२८६ कित निवासे ।
२८७ ऋत घृणा-गति-स्पर्द्धेषु ।
२८८ कुथु २८९ पुथु
२९० लुथु २९१ मथु
२९२ मन्थ २९३ मान्थ
हिंसा-सङ्क्लेशयोः ।
२९४ ग्लाद भक्षणे ।
२९५ ग्रद स्थैर्ये ।

२९६ स्वद हिंसायां च ।
२९७ गद व्यक्तायां वाचि ।
२९८ रद विलेखने ।
२९९ णद ३०० ञिक्ष्विदा अव्यक्ते शब्दे ।
३०१ अर्द गति-याचनयोः ।
३०२ नर्द ३०३ णर्द
३०४ गर्द शब्दे ।
३०५ तर्द हिंसायाम् ।
३०६ कर्द कुत्सिते शब्दे ।
३०७ खर्द दशने ।
३०८ अदु बन्धने ।
३०९ इदु परमैश्वर्ये ।
३१० विदु अवयवे ।
३११ णिदु कुत्सायाम् ।
३१२ टुनदु समृद्धौ ।
३१३ चदु दीप्त्याह्लादयोः ।
३१४ त्रदु चेष्टायाम् ।
३१५ कदु ३१६ क्रदु
३१७ क्लदु रोदनाह्वानयोः ।
३१८ क्लिदु परिदेवने ।
३१९ स्कन्दृं गति-शोषणयोः ।
३२० षिधू गत्याम् ।
३२१ षिधौ शास्त्र-माङ्गल्ययोः ।
३२२ शुन्ध शुद्धौ ।
३२३ स्तन ३२४ धन
३२५ ध्वन ३२६ चन
३२७ स्वन ३२८ वन शब्दे ।
३२९ वन ३३० षन भक्तौ ।
३३१ कनै दीप्ति-कान्ति-गतिषु ।
३३२ गुपौ रक्षणे ।
३३३ तपं ३३४ धुप संतापे ।
३३५ रप ३३६ लप
३३७ जल्प व्यक्ते वचने ।
३३८ जप मानसे च ।
३३९ चप सान्त्वने ।
३४० शप समवाये ।
३४१ सृप्लृं गतौ ।
३४२ चुप मन्दायाम् ।
३४३ तुप ३४४ तुम्प
३४५ त्रुप ३४६ त्रुम्प
३४७ तुफ ३४८ तुम्फ
३४९ त्रुफ ३५० त्रुम्फ हिंसायाम् ।

३५१ वर्फ ३५२ रफ
३५३ रफु ३५४ अर्ब
३५५ कर्व ३५६ खर्ब
३५७ गर्व ३५८ चर्व
३५९ तर्ब ३६० नर्ब
३६१ पर्व ३६२ वर्ब
३६३ शर्व ३६४ षर्ब
३६५ सर्ब ३६६ रिवु
३६७ रवु गतौ ।
३६८ कुवु आच्छादने ।
३६९ लुवु ३७० तुवु अर्दने ।
३७१ चुवु वक्त्रसंयोगे ।
३७२ सृभू ३७३ सृम्भू
३७४ स्निभू ३७५ षिम्भू
३७६ भर्भ हिंसायाम् ।
३७७ शुम्भ भाषणे च ।
३७८ यभं ३७९ जभ मैथुने ।
३८० चमू ३८१ छमू
३८२ जमू ३८३ झमू
३८४ जिमू अदने ।
३८५ क्रमू पादविक्षेपे ।
३८६ यमूं उपरमे ।

३८७ स्यमू शब्दे ।
३८८ णमं प्रह्वत्वे ।
३८९ षम ३९० ष्टम वैक्लव्ये ।
३९१ अम शब्द-भक्त्योः ।
३९२ अम ३९३ द्रम
३९४ हम्म ३९५ मिमृ
३९६ गम्लं गतौ ।
३९७ हय ३९८ हर्य क्लान्तौ च ।
३९९ मव्य बन्धने ।
४०० सूर्क्ष्य ४०१ ईर्क्ष्य
४०२ ईर्ष्य ईर्ष्यार्थाः ।
४०३ शुच्यै ४०४ चुच्यै
अभिषवे ।
४०५ त्सर छद्मगतौ ।
४०६ क्मर हूर्छने ।
४०७ अभ्र ४०८ बभ्र
४०९ मभ्र गतौ ।
४१० चर भक्षणे च ।
४११ धोरृ गतेश्चातुर्ये ।
४१२ खोरृ प्रतीघाते ।
४१३ दल ४१४ त्रिफला
विशरणे ।

४१५ मील ४१६ श्मील
४१७ स्मील ४१८ क्ष्मील निमेषणे।
४१९ पील प्रतिष्टम्भे ।
४२० णील वर्णे ।
४२१ शील समाधौ ।
४२२ कील बन्धे ।
४२३ कूल आवरणे ।
४२४ शूल रुजायाम् ।
४२५ तूल निष्कर्षे ।
४२६ पूल संघाते ।
४२७ मूल प्रतिष्ठायाम् ।
४२८ फल निष्पत्तौ ।
४२९ फुल्ल विकसने ।
४३० चुल्ल हावकरणे ।
४३१ चिल्ल शैथिल्ये च ।
४३२ पेल्ट ४३३ फेल्ट ४३४ शेल्ट
४३५ षेल्ट ४३६ सेल्ट ४३७ वेहृ
४३८ सल ४३९ तिल ४४० तिल्ल
४४१ पल्ल ४४२ वेल्ल गतौ ।
४४३ वेल्ट ४४४ चेल्ट ४४५ केल्ट
४४६ कैल्ट ४४७ खेल्ट
४४८ स्खल चलने ।
४४९ खल संचये च ।
४५० श्वल ४५१ श्वल्ल आशुगतौ
४५२ गल ४५३ चर्व अदने ।
४५४ पूर्व ४५५ पर्व
४५६ मर्व पूरणे ।
४५७ मर्व ४५८ धवु
४५९ शव गतौ ।
४६० कर्व ४६१ खर्व
४६२ गर्व दर्पे ।
४६३ ष्ठिवू ४६४ क्षिवू निरसने ।
४६५ जीव प्राणधारणे ।
४६६ पीव ४६७ मीव ४६८ तीव
४६९ नीव स्थौल्ये ।
४७० उर्वै ४७१ तुर्वै ४७२ थुर्वै
४७३ दुर्वै ४७४ धुर्वै ४७५ जुर्वै
४७६ अर्व ४७७ मर्व
४७८ शर्व हिंसायाम् ।
४७९ मुर्वै ४८० मव बन्धने ।
४८१ गुर्वै उद्यमे । ४८२ पिवु
४८३ मिवु ४८४ निवु सेचने ।
४८५ हिवु ४८६ दिवु
४८७ जिवु प्राणने ।

४८८ इवु व्याप्तौ च ।
४८९ अव रक्षण-गति-कान्ति-
तृप्त्यवगमन-प्रवेश-श्रवण-
स्वाम्यर्थ-याचन क्रियेच्छा-
दीप्त्यवाप्त्या-ऽऽलिङ्गन-हिं-
सा-दहन-भाव-वृद्धिषु
[एकोनविंशतावर्थेषु] ॥
४९० कश शब्दे ।
४९१ मिश ४९२ मश रोषे च ।
४९३ शश प्लुतिगतौ ।
४९४ णिश समाधौ ।
४९५ दृशृं प्रेक्षणे ।
४९६ दंशं दशने ।
४९७ घुषृ शब्दे ।
४९८ चूष पाने ।
४९९ तूष तुष्टौ ।
५०० पूष वृद्धौ ।
५०१ लुष ५०२ मूष स्तेये ।
५०३ पूष प्रसवे ।
५०४ ऊष रुजायाम् ।
५०५ ईष उञ्छे ।
५०६ कृषं विलेखने ।
५०७ कष ५०८ शिष ५०९ जष
५१० झष ५११ वष ५१२ मष
५१३ मुष ५१४ रुष ५१५ रिष
५१६ यूष ५१७ जूष ५१८ शष
५१९ चष हिंसायाम् ।
५२० वृषू संघाते च ।
५२१ भष भर्त्सने ।
५२२ जिषू ५२३ विषू ५२४ मिषू
५२५ निषू ५२६ पृषू ५२७ वृषू
५२८ मृषू सहने च ।
५२९ उषू ५३० श्रिषू ५३१ श्लिषू
५३२ प्रुषू ५३३ प्लुषू दाहे ।
५३४ घृषू सहर्षे ।
५३५ हृषू अलीके ।
५३६ पुष पुष्टौ ।
५३७ मूष ५३८ तसु अलङ्कारे ।
५३९ तुस ५४० ह्रस ५४१ ह्लस
५४२ रस शब्दे ।
५४३ लस श्लेषण-क्रीडनयोः ।
५४४ घस्लृं अदने ।
५४५ हसे हसने ।
५४६ पिसृ ५४७ पेसृ

५४८ वेसृ गतौ ।
५४९ शसू हिंसायाम् ।
५५० शसू स्तुतौ च ।
५५१ मिहं सेचने ।
५५२ दहं भस्मीकरणे ।
५५३ चह कल्कने ।
५५४ रह त्यागे ।
५५५ रहु गतौ ।
५५६ दह ५५७ दहु
५५८ बृह वृद्धौ ।
५५९ बृहू ५६० बृहु शब्दे च ।
५६१ उहृ ५६२ तुहृ
५६३ दुहृ अर्दने ।
५६४ अर्ह ५६५ मह पूजायाम् ।
५६६ उक्ष सेचने ।
५६७ रक्ष पालने ।
५६८ मक्ष ५६९ मुक्ष सङ्घाते ।
५७० अक्षौ व्याप्तौ च ।
५७१ तक्षौ ५७२ त्वक्षौ तनूकरणे ।
५७३ णिक्ष चुम्बने ।
५७४ तृक्ष ५७५ स्तृक्ष
५७६ णक्ष गतौ ।
५७७ वक्ष रोषे ।
५७८ त्वक्ष त्वचने ।
५७९ सूर्क्ष अनादरे ।
५८० काक्षु ५८१ वाक्षु
५८२ माक्षु काङ्क्षायाम् ।
५८३ द्राक्षु ५८४ ध्राक्षु
५८५ ध्वाक्षु घोरवाशिते च ।

॥ इति परस्मैभाषा ॥

५८६ गांङ् गतौ ।
५८७ ष्मिङ् ईषद्धसने ।
५८८ डीङ् विहायसां गतौ ।
५८९ उंङ् ५९० कुंङ् ५९१ गुंङ्
५९२ घुंङ् ५९३ ङुंङ् शब्दे ।
५९४ च्युंङ् ५९५ ज्युंङ्
५९६ जुंङ् ५९७ प्रुंङ्
५९८ प्लुंङ् गतौ ।
५९९ रुंङ् रेषणे च ।
६०० पूङ् पवने ।
६०१ मूङ् बन्धने ।
६०२ धृंङ् अविध्वंसने ।
६०३ मेंङ् प्रतिदाने ।
६०४ देंङ् ६०५ त्रैङ् पालने ।

६०६ श्यैंङ् गतौ ।
६०७ प्यैंङ् वृद्धौ ।
६०८ वकुङ् कौटिल्ये ।
६०९ मकुङ् मण्डने ।
६१० अकुङ् लक्षणे ।
६११ शीकृङ् सेचने ।
६१२ लौकृङ् दर्शने ।
६१३ श्लोकृङ् सङ्घाते ।
६१४ द्रेकृङ् ६१५ ध्रेकृङ् शब्दोत्साहे ।
६१६ रेकृङ् ६१७ शकुङ् शङ्कायाम् ।
६१८ ककि लौल्ये ।
६१९ कुकि ६२० वृकि आदाने ।
६२१ चकि तृप्ति-प्रतीघातयोः ।
६२२ ककुङ् ६२३ श्वकुङ्
६२४ त्रकुङ् ६२५ श्रकुङ्
६२६ श्लकुङ् ६२७ ढौकृङ्
६२८ त्रौकृङ् ६२९ ष्वष्कि
६३० वस्कि ६३१ मस्कि
६३२ तिक्कि ६३३ टिकि
६३४ टीकृङ् ६३५ सेकृङ्
६३६ स्रेकृङ् ६३७ रघुङ्
६३८ लघुङ् गतौ ।
६३९ अघुङ् ६४० वघुङ् गत्याक्षेपे ।
६४१ मघुङ् कैतवे च ।
६४२ राघृङ् ६४३ लाघृङ् सामर्थ्ये ।
६४४ द्राघृङ् आयासे च ।
६४५ श्लाघृङ् कत्थने ।
६४६ लोचृङ् दर्शने ।
६४७ षचि सेचने ।
६४८ शचि व्यक्तायां वाचि ।
६४९ कचि बन्धने ।
६५० क्रचुङ् दीप्तौ च ।
६५१ श्वचि ६५२ श्वचुङ् गतौ ।
६५३ वर्चि दीप्तौ ।
६५४ मचि ६५५ मुचुङ् कल्कने ।
६५६ मचुङ् धारणोच्छ्राय-पूजनेषु ।
६५७ पचुङ् व्यक्तीकरणे ।
६५८ ष्टुचि प्रसादे ।
६५९ एजृङ् ६६० भ्रेजृङ्
६६१ भ्राजि दीप्तौ ।
६६२ इजुङ् गतौ ।
६६३ ईजि कुत्सने च ।

६६४ ऋजि गतिस्थानार्जनोर्जनेषु ।
६६५ ऋजुङ् ६६६ भृजैङ् भर्जने ।
६६७ तिजि क्षमा-निशानयोः ।
६६८ घट्टि चलने ।
६६९ स्फुटि विकसने ।
६७० चेष्टि चेष्टायाम् ।
६७१ गोष्टि ६७२ लोष्टि संघाते ।
६७३ वेष्टि वेष्टने ।
६७४ अट्टि हिंसा-ऽतिक्रमयोः ।
६७५ एठि ६७६ हेठि विबाधायाम् ।
६७७ मठुङ् ६७८ कठुङ् शोके ।
६७९ मुठुङ् पलायने ।
६८० वठुङ् एकचर्यायाम् ।
६८१ अठुङ् ६८२ पठुङ् गतौ ।
६८३ हुडुङ् ६८४ पिडुङ् सङ्घाते ।
६८५ शडुङ् रुजायां च ।
६८६ तडुङ् ताडने ।
६८७ कडुङ् मदे ।
६८८ खडुङ् मन्थे ।
६८९ खुडुङ् गतिवैकल्ये ।
६९० कुडुङ् दाहे ।
६९१ वडुङ ६९२ मडुङ् वेष्टने ।
६९३ भडुङ् परिभाषणे ।
६९४ मुडुङ् मज्जने ।
६९५ तुडुङ् तोडने ।
६९६ भुडुङ् वरणे ।
६९७ चडुङ् कोपे ।
६९८ द्राडृङ् ६९९ ध्राडृङ् विशरणे।
७०० शाडृङ् श्लाघायाम् ।
७०१ वाडृङ् आप्लाव्ये ।
७०२ हेडृङ् ७०३ होडृङ् अनादरे।
७०४ हिडुङ् गतौ च ।
७०५ घिणुङ् ७०६ घुणुङ्
७०७ घृणुङ् ग्रहणे ।
७०८ घुणि ७०९ घूर्णि भ्रमणे ।
७१० पणि व्यवहार-स्तुत्योः ।
७११ यतैङ् प्रयत्ने ।
७१२ युतृङ् ७१३ जुतृङ् भासने ।
७१४ विथृङ् ७१५ वेथृङ् याचने ।
७१६ नाथृङ् उपतापैश्वर्याशीःषु च ।
७१७ श्रथुङ् शैथिल्ये ।
७१८ ग्रथुङ् कौटिल्ये ।
७१९ कत्थि श्लाघायाम् ।
७२० श्विदुङ् श्वैत्ये ।

७२१ वदुङ् स्तुत्यभिवादनयोः।
७२२ भदुङ् सुख-कल्याणयोः।
७२३ मदुङ् स्तुति-मोद-मद-स्वप्न-गतिषु।
७२४ स्पदुङ् किञ्चिच्चलने।
७२५ क्लिदुङ् परिदेवने।
७२६ मुदि हर्षे।
७२७ ददि दाने।
७२८ हदि पुरीषोत्सर्गे।
७२९ ष्वदि ७३० स्वर्दि
७३१ स्वादि आस्वादने।
७३२ उर्दि मान-क्रीडयोश्च।
७३३ कुर्दि ७३४ गुर्दि
७३५ गुदि क्रीडायाम्।
७३६ षूदि क्षरणे।
७३७ ह्रादि शब्दे।
७३८ ह्लादैङ् सुखे च।
७३९ पर्दि कुत्सिते शब्दे।
७४० स्कुदुङ् आप्रवणे।
७४१ एधि वृद्धौ।
७४२ स्पर्द्धि सङ्घर्षे।
७४३ गाधृङ् प्रतिष्ठा-लिप्सा-ग्रन्थेषु।
७४४ बाधृङ् रोटने।
७४५ दधि धारणे।
७४६ बधि बन्धने।
७४७ नाधृङ् नाथृङ्वत्।
७४८ पनि स्तुतौ।
७४९ मानि पूजायाम्।
७५० तिपृङ् ७५१ ष्टिपृङ्
७५२ ष्टेपृङ् क्षरणे।
७५३ तेपृङ् कम्पने च।
७५४ टुवेपृङ् ७५५ केपृङ्
७५६ गेपृङ् ७५७ कपुङ् चलने।
७५८ ग्लेपृङ् दैन्ये च।
७५९ मेपृङ् ७६० रेपृङ्
७६१ लेपृङ् गतौ।
७६२ त्रपौषि लज्जायाम्।
७६३ गुपि गोपन कुत्सनयोः।
७६४ अबुङ् ७६५ रबुङ् शब्दे।
७६६ लबुङ् अवस्रंसने च।
७६७ कबृङ् वर्णे।
७६८ क्लीबृङ् अधार्ष्ट्ये।
७६९ क्षीबृङ् मदे।
७७० शीभृङ् ७७१ वीभृङ्

७७२ शल्भि कत्थने ।
७७३ वल्भि भोजने ।
७७४ गल्भि धार्ष्ट्ये ।
७७५ रेभृङ् ७७६ अभुङ्
७७७ रभुङ् ७७८ लभुङ् शब्दे ।
७७९ ष्टभुङ् ७८० स्कभुङ्
७८१ ष्टुभूङ् स्तम्भे ।
७८२ जभुङ् ७८३ जभैङ्
७८४ जृभुङ् गात्रविनामे ।
७८५ रभिं राभस्ये ।
७८६ डुलभिंष् प्राप्तौ ।
७८७ भामि क्रोधे ।
७८८ क्षमौषि सहने ।
७८९ कमूङ् कान्तौ ।
७९० अयि ७९१ वयि
७९२ पयि ७९३ मयि
७९४ नयि ७९५ चयि
७९६ रयि गतौ ।
७९७ तयि ७९८ णयि रक्षणे च।
७९९ दयि दान-गति-हिंसा-दह-नेषु च ।
८०० ऊयैङ् तन्तुसन्ताने ।

८०१ पूयैङ् दुर्गन्ध-विशरणयोः।
८०२ क्नूयैङ् शब्दोन्दनयोः ।
८०३ क्ष्मायैङ् विधूनने ।
८०४ स्फायैङ् ८०५ ओप्यायैङ्-वृद्धौ ।
८०६ तायृङ् सन्तान-पालनयोः ।
८०७ वलि ८०८ वल्लि संवरणे ।
८०९ शलि चलने च ।
८१० मलि ८११ मल्लि धारणे ।
८१२ भलि ८१३ भल्लि परिभाषण-हिंसा-दानेषु ।
८१४ कलि शब्द-संख्यानयोः ।
८१५ कल्लि अशब्दे ।
८१६ तेवृङ् ८१७ देवृङ् देवने ।
८१८ षेवृङ् ८१९ सेवृङ्
८२० केवृङ् ८२१ खेवृङ्
८२२ गेवृङ् ८२३ ग्लेवृङ्
८२४ पेवृङ् ८२५ प्लेवृङ्
८२६ मेवृङ् ८२७ म्लेवृङ् सेवने ।
८२८ रेवृङ् ८२९ पवि गतौ ।
८३० काशृङ् दीप्तौ ।
८३१ क्लेशि विबाधने ।

८३२ भाषि च व्यक्तायां वाचि ।
८३३ ईषु गति-हिंसा-दर्शनेषु ।
८३४ गेषृङ् अन्विच्छायाम् ।
८३५ येषृङ् प्रयत्ने ।
८३६ जेषृङ् ८३७ णेषृङ्
८३८ एषृङ् ८३९ ह्रेषृङ् गतौ ।
८४० रेषृङ् ८४१ हेषृङ् अव्यक्ते शब्दे ।
८४२ पर्षि स्नेहने ।
८४३ घुषुङ् कान्तीकरणे ।
८४४ स्रंसूङ् प्रमादे ।
८४५ कासृङ् शब्दकुत्सायाम् ।
८४६ भासि ८४७ टुभ्रासि
८४८ टुभ्लासृङ् दीप्तौ ।
८४९ रासृङ् ८५० णासृङ् शब्दे ।
८५१ णसि कौटिल्ये ।
८५२ भ्यसि भये ।
८५३ आङः शसुङ् इच्छायाम् ।
८५४ ग्रसूङ् ८५५ ग्लसूङ् अदने ।
८५६ घसुङ् करणे ।
८५७ ईहि चेष्टायाम् ।
८५८ अहुङ् ८५९ ह्लिहि गतौ ।
८६० गर्हि ८६१ गल्हि कुत्सने ।
८६२ वर्हि ८६३ वल्हि प्राधान्ये ।
८६४ वर्हि ८६५ वल्हि परिभाषण-हिंसा-च्छादनेषु ।
८६६ वेहृङ् ८६७ जेहृङ्
८६८ वाहृङ् प्रयत्ने ।
८६९ द्राहृङ् निक्षेपे ।
८७० ऊहि तर्के ।
८७१ गाहौङ् विलोडने ।
८७२ ग्लहौङ् ग्रहणे ।
८७३ बहुङ् ८७४ महुङ् वृद्धौ ।
८७५ दक्षि शैघ्र्ये च ।
८७६ धुक्षि ८७७ धिक्षि सन्दीपन-क्लेशन-जीवनेषु ।
८७८ वृक्षि वरणे ।
८७९ शिक्षि विद्योपादाने ।
८८० भिक्षि याञ्चायाम् ।
८८१ दीक्षि मौण्ड्येज्योपनयन-नियम-व्रतादेशेषु ।
८८२ ईक्षि दर्शने ।

॥ इति आत्मनेभाषाः ॥

---

८८३ श्रिग् सेवायाम् ।
८८४ णींग् प्रापणे ।
८८५ हृंग् हरणे ।
८८६ भृग् भरणे ।
८८७ धृंग् धारणे ।
८८८ डुकृंग् करणे ।
८८९ हिक्की अव्यक्ते शब्दे ।
८९० अञ्चूग् गतौ च ।
८९१ डुयाचृग् याञ्चायाम् ।
८९२ डुपचींष् पाके ।
८९३ राजृग् ८९४ टुभ्राजि दीप्तौ ।
८९५ भजीं सेवायाम् ।
८९६ रञ्जीं रागे ।
८९७ रेटृग् परिभाषण-याचनयोः ।
८९८ वेणृग् गति ज्ञान-चिन्ता-निशामन-वादित्र-ग्रहणेषु ।
८९९ चतेग् याचने ।
९०० प्रोथृग् पर्याप्तौ ।
९०१ मिथृग् मेधा-हिंसयोः ।
९०२ मेथृग् सङ्गमे च ।
९०३ चदेग् याचने ।
९०४ ऊबुन्दृग् निशामने ।
९०५ णिदृग् ९०६ णेदृग् कुत्सा-सन्निकर्षयोः ।
९०७ मिदृग् ९०८ मेदृग् मेधा-हिंसयोः ।
९०९ मेधृग् सङ्गमे च ।
९१० शृधूग् ९११ मृधूग् उन्दे ।
९१२ बुधृग् बोधने ।
९१३ खनूग् अवदारणे ।
९१४ दानी अवखण्डने ।
९१५ शानी तेजने ।
९१६ शपीं आक्रोशे ।
९१७ चायृग् पूजा-निशामनयोः ।
९१८ व्यथी गतौ ।
९१९ अली भूषण-पर्याप्ति-वारणेषु ।
९२० धावूग् गति-शुद्ध्योः ।
९२१ चीवृग् झषीवत् ।
९२२ दाशृग् दाने ।
९२३ झषी आदान सवरणयोः ।
९२४ भेषृग् भये ।
९२५ भ्रेषृग् चलने च ।
९२६ पषी बाधन-स्पर्शनयोः ।

९२७ लषी कान्तौ ।
९२८ चषी भक्षणे ।
९२९ छषी हिंसायाम् ।
९३० त्विषीं दीप्तौ ।
९३१ अषी ९३२ असी गत्यादानयोश्च ।
९३३ दासृग् दाने ।
९३४ माहृग् माने ।
९३५ गुहौग् संवरणे ।
९३६ भ्लक्षी भक्षणे ।

॥ इति उभयतो भाषाः ॥

९३७ द्युति दीप्तौ ।
९३८ रुचि अभिप्रीत्यां च ।
९३९ घुटि परिवर्त्तने ।
९४० रुटि ९४१ लुटि
९४२ लुठि प्रतीघात्ते ।
९४३ श्विताङ् वर्णे ।
९४४ ञिमिदाङ् स्नेहने ।
९४५ ञिक्ष्विदाङ् ।
९४६ ञिष्विदाङ् मोचने च ।
९४७ शुभि दीप्तौ ।
९४८ क्षुभि संचलने ।
९४९ णभि ९५० तुभि हिंसायाम् ।
९५१ स्रम्भूङ् विश्वासे ।
९५२ भ्रंशूङ् ९५३ स्रंसूङ् अवस्रंसने ।
९५४ ध्वंसूङ् गतौ च ।
९५५ वृतूङ् वर्तने ।
९५६ स्यन्दौङ् स्रवणे ।
९५७ वृधूङ् वृद्धौ ।
९५८ शृधूङ् शब्दकुत्सायाम् ।
९५९ कृपौङ् सामर्थ्ये ।

॥ वृत् द्युतादयः ॥

९६० ज्वल दीप्तौ ।
९६१ कुच् सम्पर्चन-कौटिल्य-प्रतिष्टम्भ-विलेखनेषु ।
९६२ पत्लृ ९६३ पथे गतौ ।
९६४ क्वथे निष्पाके ।
९६५ मथे विलोडने ।
९६६ षद्लृं विशरण-गत्यवसादनेषु ।
९६७ शद्लृं शातने ।

९६८ बुध अवगमने ।
९६९ टुवमू उद्गिरणे ।
९७० भ्रमू चलने ।
९७१ क्षर संचलने ।
९७२ चल कम्पने ।
९७३ जल घात्ये ।
९७४ टल ९७५ ट्वल वैक्लव्ये ।
९७६ ष्ठल स्थाने ।
९७७ हल विलेखने ।
९७८ णल गन्धे ।
९७९ बल प्राणनधान्यावरोधयो. ।
९८० पुल महत्वे ।
९८१ कुल बन्धु-संस्त्यानयोः ।
९८२ पल ९८३ फल
९८४ शल गतौ ।
९८५ हुल हिंसा-संवरणयोश्च ।
९८६ क्रुशं आह्वान-रोदनयोः ।
९८७ कस गतौ ।
९८८ रुहं जन्मनि ।
९८९ रमिं क्रीडायाम् ।
९९० षहि मर्षणे ।
॥ वृत् ज्वलादिः ॥

९९१ यजीं देवपूजा-सङ्गति-करण-दानेषु ।
९९२ वेंग् तन्तुसन्ताने ।
९९३ व्येंग् संवरणे ।
९९४ ह्वेंग् स्पर्धा-शब्दयोः ।
९९५ टुवपीं बीजसन्ताने ।
९९६ वहीं प्रापणे ।
९९७ ट्वोश्वि गति-वृद्ध्योः ।
९९८ वद व्यक्तायां वाचि ।
९९९ वसं निवासे ।
॥ वृत् यजादि. ॥

१००० घटिष् चेष्टायाम् ।
१००१ क्षजुङ्-गति-दानयोः ।
१००२ व्यथिष् भय-चलनयोः ।
१००३ प्रथिष् प्रख्याने ।
१००४ म्रदिष् मर्दने ।
१००५ स्खदिष् खदने ।
१००६ कदुङ् १००७ क्रदुङ्
१००८ क्लदुङ्-वैक्लव्ये ।
१००९ क्रपि कृपायाम् ।
१०१० ञित्वरिष् सम्भ्रमे ।

१०११ प्रसिप् विस्तारे ।
१०१२ दक्षि हिंसा-गत्योः ।
१०१३ श्रां पाके ।
१०१४ मृ आध्याने ।
१०१५ दृ भये ।
१०१६ नृ नये ।
१०१७ ष्टक १०१८ स्तक प्रतीघाते ।
१०१९ चक तृप्तौ च ।
१०२० अक कुटिलायां गतौ ।
१०२१ कखे हसने ।
१०२२ अग अकवत् ।
१०२३ रगे शङ्कायाम् ।
१०२४ लगे सङ्गे ।
१०२५ ह्रगे १०२६ ह्लगे
१०२७ षगे १०२८ सगे
१०२९ ष्टगे १०३० स्थगे संवरणे ।
१०३१ वट १०३२ भट परिभाषणे ।
१०३३ णट नतौ ।
१०३४ गड सेचने ।
१०३५ हेड वेष्टने ।
१०३६ लड जिह्वोन्मन्थने ।
१०३७ फण १०३८ कण
१०३९ रण गतौ ।
१०४० चण हिंसा-दानयोश्च ।
१०४१ शण १०४२ श्रण दाने ।
१०४३ स्नथ १०४४ क्नथ
१०४५ क्रथ १०४६ क्लथ हिंसार्थाः ।
१०४७ छद ऊर्जने ।
१०४८ मदै हर्षग्लपनयोः ।
१०४९ ष्टन १०५० स्तन
१०५१ ध्वन शब्दे ।
१०५२ स्वन अवतंसने ।
१०५३ चन हिंसायाम् ।
१०५४ ज्वर रोगे ।
१०५५ चल कम्पने ।
१०५६ ह्वल १०५७ ह्मल चलने ।
१०५८ ज्वल दीप्तौ च ।

॥ वृत् घटादिः ॥

॥ इति भ्वादयो निरनुबन्धा धातवः समाप्ताः ॥

१०५९ अदं १०६० प्सांक् भक्षणे ।

१०६१ भांक् दीप्तौ ।

१०६२ यांक् प्रापणे ।

१०६३ वांक् गति-गन्धनयोः ।

१०६४ ष्णाक् शौचे ।

१०६५ श्रांक् पाके ।

१०६६ द्रांक् कुत्सितगतौ ।

१०६७ पांक् रक्षणे ।

१०६८ लांक् आदाने ।

१०६९ रांक् दाने ।

१०७० दांवक् लवने ।

१०७१ ख्यांक् प्रथने ।

१०७२ प्रांक् पूरणे ।

१०७३ मांक् माने ।

१०७४ इंक् स्मरणे ।

१०७५ इंण्क् गतौ ।

१०७६ वींक् प्रजन कान्त्यसन-खादने च ।

१०७७ द्युंक् अभिगमे ।

१०७८ षुंक् प्रसवैश्वर्ययोः ।

१०७९ तुंक् वृत्ति हिंसा-पूरणेषु ।

१०८० युक् मिश्रणे ।

१०८१ णुक् स्तुतौ ।

१०८२ क्ष्णुक् तेजने ।

१०८३ स्नुक् प्रस्नवने ।

१०८४ टुक्षु १०८५ रु

१०८६ कुंक् शब्दे ।

१०८७ रुदृक् अश्रुविमोचने ।

१०८८ ञिष्वपंक् शये ।

१०८९ अन १०९० श्वसक् प्राणने ।

१०९१ जक्षक् भक्ष-हसनयोः ।

१०९२ दरिद्राक् दुर्गतौ ।

१०९३ जागृक् निद्राक्षये ।

१०९४ चकासृक् दीप्तौ ।

१०९५ शासूक् अनुशिष्टौ ।

१०९६ वचंक् भाषणे ।

१०९७ मृजौक् शुद्धौ ।

१०९८ सस्तुक् स्वप्ने ।

१०९९ विदक् ज्ञाने ।

११०० हनंक् हिंसा-गत्योः ।

११०१ वशक् कान्तौ ।

११०२ असक् भुवि ।

११०३ षसक् स्वप्ने ।

यङ्लुप् च ।

॥ इति परस्मैभाषाः ॥

११०४ इंङ्क् अध्ययने ।

११०५ शीङ्क् स्वप्ने ।

११०६ ह्नुंङ्क् अपनयने ।

११०७ षूङौक् प्राणिगर्भविमोचने ।

११०८ पृचैङ् ११०९ पृजुङ्

१११० पिजुकि संपर्चने ।

११११ वृजैकि वर्जने ।

१११२ णिजुकि शुद्धौ ।

१११३ शिजुकि अव्यक्ते शब्दे ।

१११४ ईडिक् स्तुतौ ।

१११५ ईरिक् गति-कम्पनयोः ।

१११६ ईशिक् ऐश्वर्ये ।

१११७ वसिक् आच्छादने ।

१११८ आङः शासूकि इच्छायाम् ।

१११९ आसिक् उपवेशने ।

११२० कसुकि गति-शातनयोः ।

११२१ णिसुकि चुम्बने ।

११२२ चक्षिक् व्यक्तायां वाचि ।

॥ इति आत्मनेभाषाः ॥

११२३ ऊर्णुग्क् आच्छादने ।

११२४ ष्टुग्क् स्तुतौ ।

११२५ ब्रूंग्क् व्यक्तायां वाचि ।

११२६ द्विषींक् अप्रीतौ ।

११२७ दुहींक् क्षरणे ।

११२८ दिहींक् लेपे ।

११२९ लिहींक आस्वादने ।

॥ इति उभयतोभाषाः ॥

११३० हुंक् दाना-ऽदनयोः ।

११३१ ओहांक् त्यागे ।

११३२ ञिभींक् भये ।

११३३ ह्रींक् लज्जायाम् ।

११३४ पृंक् पालन-पूरणयोः ।

११३५ ऋंक् गतौ ।

॥ इति परस्मैभाषाः ॥

११३६ ओहांङ्क् गतौ ।

११३७ माङ्क् मान-शब्दयोः ।

॥ इति आत्मनेभाषाः ॥

११३८ डुदांग्क् दाने ।

११३९ डुधांग्क् धारणे च ।

११४० डुडुभृंगक् पोषणे च ।
११४१ णिजृंकी शौचे च ।
११४२ विजृंकी पृथग्भावे ।
११४३ विष्लृंकी व्याप्तौ ।
॥ इति उभयतोभाषाः ॥
वृत्ह्लादयः
इति अदादयः कितो धातवः ॥

११४४ दिवूच् क्रीडा-जयेच्छा-पणि-द्युति-स्तुति-गतिषु ।
११४५ जृष् ११४६ झृष्च् जरसि ।
११४७ शोंच् तक्षणे ।
११४८ दों ११४९ छोंच् छेदने।
११५० षोंच् अन्तकर्मणि ।
११५१ व्रीडच् लज्जायाम् ।
११५२ नृतैच् नर्तने ।
११५३ कुथच् पूतिभावे ।
११५४ पुथच् हिंसायाम् ।
११५५ गुधच् परिवेष्टने ।
११५६ राधंच् वृद्धौ ।
११५७ व्यधंच् ताडने ।
११५८ क्षिपंच् प्रेरणे ।
११५९ पुष्पच् विकसने ।
११६० तिम ११६१ तीम ११६२ ष्टिम ११६३ ष्टीमच् आर्द्रभावे ।
११६४ षिवूच् उतौ ।
११६५ श्रिवूच् गति-शोषणयोः ।
११६६ ष्ठिवू ११६७ क्षिवूच् निरसने ।
११६८ इषच् गतौ ।
११६९ ष्णसूच् निरसने ।
११७० क्नसूच् ह्वृति-दीप्त्योः ।
११७१ त्रसैच् भये ।
११७२ प्युसच् दाहे ।
११७३ षह ११७४ षुहच् शक्तौ।

११७५ पुषंच् पुष्टौ ।
११७६ उचच् समवाये ।
११७७ लुटच् विलोटने ।
११७८ ष्विदांच् गात्रप्रक्षरणे।
११७९ क्लिदौच् आर्द्रभावे ।
११८० ञिमिदाच् स्नेहने ।

११८१ ञिक्ष्विदाच् मोचने च ।
११८२ क्षुधंच् बुभुक्षायाम् ।
११८३ शुधंच् शौचे ।
११८४ क्रुधंच् कोपे ।
११८५ पिधूंच् संराद्धौ ।
११८६ ऋधूच् वृद्धौ ।
११८७ गृधूच् अभिकाङ्क्षायाम् ।
११८८ रधौच् हिंसा-संराद्ध्योः ।
११८९ तृपौच् प्रीतौ ।
११९० दृपौच् हर्ष-मोहनयोः ।
११९१ कुपच् क्रोधे ।
११९२ गुपच् व्याकुलत्वे ।
११९३ युप ११९४ रुप
११९५ लुपच् विमोहने ।
११९६ डिपच् क्षेपे ।
११९७ ष्टूपच् समुच्छ्राये ।
११९८ लुभच् गार्द्ध्ये ।
११९९ क्षुभच् सचलने ।
१२०० णभ १२०१ तुभच् हिंसायाम् ।
१२०२ नशौच् अदर्शने ।
१२०३ कुशच् श्लेषणे ।
१२०४ भृशू १२०५ भ्रंशूच् अधःपतने ।
१२०६ वृशच् वरणे ।
१२०७ कृशच् तनुत्वे ।
१२०८ शुषंच् शोषणे ।
१२०९ दुषंच् वैकृत्ये ।
१२१० श्लिषंच् आलिङ्गने ।
१२११ प्लुषूच् दाहे ।
१२१२ ञितृषच् पिपासायाम् ।
१२१३ तुषं १२१४ हृषच् तुष्टौ ।
१२१५ रुषच् रोषे ।
१२१६ प्युष् १२१७ प्युस्
१२१८ पुसच् विभागे ।
१२१९ विसच् प्रेरणे ।
१२२० कुसच् श्लेषे ।
१२२१ असूच् क्षेपणे ।
१२२२ यसूच् प्रयत्ने ।
१२२३ जसूच् मोक्षणे ।
१२२४ तसू १२२५ दसूच् उपक्षये ।
१२२६ वसूच् स्तम्भे ।
१२२७ वुसच् उत्सर्गे ।

१२२८ मुसच् खण्डने ।
१२२९ मसैच् परिणामे ।
१२३० शमू १२३१ दमूच् उपशमे ।
१२३२ तमूच् काङ्क्षायाम् ।
१२३३ श्रमूच् खेद-तपसोः ।
१२३४ भ्रमूच् अनवस्थाने ।
१२३५ क्षमौच् सहने ।
१२३६ मदैच् हर्षे ।
१२३७ क्लमूच् ग्लानौ ।
१२३८ मुहौच् वैचित्त्ये ।
१२३९ द्रुहौच् जिघांसायाम् ।
१२४० ष्णुहौच् उद्गिरणे ।
१२४१ ष्णिहौ च प्रीतौ ।

॥ वृत् पुषादिः ॥
॥ इति परस्मैभाषाः ॥

१२४२ षूङौच् प्राणिप्रसवे ।
१२४३ दूङ्च् परितापे ।
१२४४ दीङ्च् क्षये ।
१२४५ धींङ्च् अनादरे ।
१२४६ मींङ्च् हिंसायाम् ।
१२४७ रींङ्च् स्रवणे ।
१२४८ लींङ्च् श्लेषणे ।
१२४९ डीङ्च् गतौ ।
१२५० व्रींङ्च् वरणे ।

॥ वृत् स्वादिः ॥

१२५१ पींङ्च् पाने ।
१२५२ ईङ्च् गतौ ।
१२५३ प्रींङ्च् प्रीतौ ।
१२५४ युजिच् समाधौ ।
१२५५ सृजिच् विसर्गे ।
१२५६ वृतूचि वरणे ।
१२५७ पदिंच् गतौ ।
१२५८ विदिंच् सत्तायाम् ।
१२५९ खिदिंच् दैन्ये ।
१२६० युधिंच् सम्प्रहारे ।
१२६१ अनो रुधिंच् कामे ।
१२६२ बुधिं १२६३ मनिंच् ज्ञाने
१२६४ अनिच् प्राणने ।
१२६५ जनैचि प्रादुर्भावे ।
१२६६ दीपैचि दीप्तौ ।
१२६७ तपिं च ऐश्वर्ये वा ।

१२६८ पूरैचि आप्यायने ।
१२६९ घूरैङ् १२७० जूरैचि जरायाम् ।
१२७१ घूरैङ् १२७२ गूरैचि गतौ ।
१२७३ शूरैचि स्तम्भे ।
१२७४ तूरैचि त्वरायाम् ।
घूरादयो हिंसायां च ।
१२७५ चूरैचि दाहे ।
१२७६ क्लिशिच् उपतापे ।
१२७७ लिशिंच् अल्पत्वे ।
१२७८ काशिच् दीप्तौ ।
१२७९ वाशिच् शब्दे ।
॥ इति आत्मनेभाषाः ॥

१२८० शकींच् मर्षणे ।
१२८१ शुचृगैच् पूतिभावे ।
१२८२ रञ्जींच् रागे ।
१२८३ शपींच् आक्रोशे ।
१२८४ मृषीच् तितिक्षायाम् ।
१२८५ णहींच बन्धने ।
॥ उभयतोभाषाः ॥
॥ इति दिवादयश्चितो धातवः ॥

१२८६ पुंगट् अभिषवे ।
१२८७ षिगट् बन्धने ।
१२८८ शिंगट् निशाने ।
१२८९ डुमिंगट् प्रक्षेपणे ।
१२९० चिंगट् चयने ।
१२९१ धूगट् कम्पने ।
१२९२ स्तृंगट् आच्छादने ।
१२९३ कृंगट् हिंसायाम् ।
१२९४ वृगट् वरणे ।
॥ इति उभयतोभाषाः ॥

१२९५ हिंट् गति-वृद्ध्योः ।
१२९६ श्रुंट् श्रवणे ।
१२९७ टुदुंट् उपतापे ।
१२९८ पृंट् प्रीतौ ।
१२९९ स्मृंट् पालने च ।
१३०० शक्लृंट् शक्तौ ।
१३०१ तिक १३०२ तिग
१३०३ षघट् हिंसायाम् ।
१३०४ राधं १३०५ साधंट् संसिद्धौ ।
१३०६ ऋधूट् वृद्धौ ।

१३०७ आप्लृंट् व्याप्तौ ।
१३०८ तृपट् प्रीणने ।
१३०९ दम्भूट् दम्भे ।
१३१० कृवुट् हिंसा-करणयोः ।
१३११ चिवुट् गतौ ।
१३१२ ञिधृषाट् प्रागल्भ्ये ।
॥ इति परस्मैभाषाः ॥

१३१३ ष्टिघिट् आस्कन्दने ।
१३१४ अशौटि व्याप्तौ ।
॥ इति आत्मनेभाषाः ॥
॥ इति स्वाद्यग्रन्थितो धातवः ॥

१३१५ तुदींत् व्यथने ।
१३१६ भ्रस्जींत् पाके ।
१३१७ क्षिपींत् प्रेरणे ।
१३१८ दिशींत् अतिसर्जने ।
१३१९ कृषींत् विलेखने ।

१३२० मुच्लृंती मोक्षणे ।
१३२१ पिचींत् क्षरणे ।
१३२२ विदूलृंती लाभे ।
१३२३ लुप्लृंती छेदने ।
१३२४ लिपींत् उपदेहे ।
॥ इति उभयतोभाषाः ॥

१३२५ कृतैत् छेदने ।
१३२६ खिदंत् परिघाते ।
१३२७ पिशत् अवयवे ।
॥ वृत् मुचादिः ॥

१३२८ रिं १३२९ पिंत् गतौ ।
१३३० धिंत् धारणे ।
१३३१ क्षिंत् निवास-गत्योः ।
१३३२ षूत् प्रेरणे ।
१३३३ मृत् प्राणत्यागे ।
१३३४ कृत् विक्षेपे ।
१३३५ गृत् निगरणे ।
१३३६ लिखत् अक्षरविन्यासे ।
१३३७ जर्च १३३८ झर्चत् परिभाषणे ।
१३३९ त्वचत् संवरणे ।
१३४० रुचत् स्तुतौ ।
१३४१ ओव्रस्चौत् छेदने ।
१३४२ ऋछत् इन्द्रियप्रलय-मूर्त्तिभावयोः ।

१३४३ विछत् गतौ ।
१३४४ उछैत् विवासे ।
१३४५ मिछत् उत्क्लेशे ।
१३४६ उछुत् उञ्छे ।
१३४७ प्रछंत् ज्ञीप्सायाम् ।
१३४८ उब्जत् आर्जवे ।
१३४९ सृजत् विसर्गे ।
१३५० रुजोंत् भङ्गे ।
१३५१ भुजोंत् कौटिल्ये ।
१३५२ टुमस्जोंत् शुद्धौ ।
१३५३ जर्ज १३५४ झर्झत् परिभाषणे ।
१३५५ उद्झत् उत्सर्गे ।
१३५६ जुडत् गतौ ।
१३५७ पृड १३५८ मृडत् सुखने ।
१३५९ क्रुडत् मदे ।
१३६० पृणत् प्रीणने ।
१३६१ तुणत् कौटिल्ये ।
१३६२ मृणत् हिंसायाम् ।
१३६३ द्रुणत् गति-कौटिल्ययोश्च ।
१३६४ पुणत् शुभे ।
१३६५ मुणत् प्रतिज्ञाने ।
१३६६ कुणत् शब्दोपकरणयोः ।
१३६७ घुण १३६८ घूर्णत् भ्रमणे ।
१३६९ चृतैत् हिंसा-ग्रन्थयोः ।
१३७० णुदंत् प्रेरणे ।
१३७१ षद्लृंत् अवसादने ।
१३७२ विधत् विधाने ।
१३७३ जुन १३७४ शुनत् गतौ ।
१३७५ छुपत् स्पर्शे ।
१३७६ रिफत् कथन-युद्ध-हिंसा-दानेषु ।
१३७७ तृफ १३७८ तृम्फत् तृप्तौ ।
१३७९ ऋफ १३८० ऋम्फत् हिंसायाम् ।
१३८१ दृफ १३८२ दृम्फत् उत्क्लेशे ।
१३८३ गुफ १३८४ गुम्फत् ग्रन्थने ।
१३८५ उभ १३८६ उम्भत् पूरणे ।
१३८७ शुभ १३८८ शुम्भत् शोभार्थे ।
१३८९ दृभैत् ग्रन्थे ।

१३९० लुभत् विमोहने ।
१३९१ कुरत् शब्दे ।
१३९२ क्षुरत् विखनने ।
१३९३ खुरत् छेदने च ।
१३९४ घुरत् भीमार्थशब्दयोः ।
१३९५ पुरत् अग्रगमने ।
१३९६ मुरत् संवेष्टने ।
१३९७ स्फुरत् ऐश्वर्य-दीप्त्योः ।
१३९८ स्फर १३९९ स्फलत् स्फुरणे ।
१४०० किलत् श्वैत्य-क्रीडनयोः ।
१४०१ इलत् गति-स्वप्न-क्षेपणेषु ।
१४०२ हिलत् हावकरणे ।
१४०३ शिल १४०४ सिलत् उञ्छे ।
१४०५ तिलत् स्नेहने ।
१४०६ चलत् विलसने ।
१४०७ चिलत् वसने ।
१४०८ विलत् वरणे ।
१४०९ बिलत् भेदने ।
१४१० णिलत् गहने ।
१४११ मिलत् श्लेषणे ।
१४१२ स्पृशंत् संस्पर्शे ।
१४१३ रुशं १४१४ रिशंत् हिंसायाम् ।
१४१५ विशंत् प्रवेशने ।
१४१६ मृशंत् आमर्शने ।
१४१७ लिश १४१८ ऋषैत् ग
१४१९ इषत् इच्छायाम् ।
१४२० मिषत् स्पर्द्धायाम्
१४२१ वृहौत् उद्यमे ।
१४२२ तृहौ १४२३ तृंह
१४२४ स्तृहौ १४२५ स
हिंसाय

१४२६ कुटत् कौटिल्ये ।
१४२७ गुंत् पुरीषोत्सर्गे
१४२८ ध्रुंत् गति-स्थैर्ययो:
१४२९ णूत् स्तवने ।
१४३० धूत् विधूनने ।
१४३१ कुचत् संकोचने
१४३२ व्यचत् व्याजीक
१४३३ गुजत् शब्दे ।
१४३४ घुटत् प्रतीघाते
१४३५ चुट १४३६
१४३७ त्रुटत् छेदने ।

१४३८ तुटत् कलहकर्मणि ।

१४३९ मुटत् आक्षेप-प्रमर्दनयोः ।

१४४० स्फुटत् विकसने ।

१४४१ पुट १४४२ लुठत् संश्लेषणे । [डान्तोऽयमित्यन्ये ।]

१४४३ कुडत् घसने ।

१४४४ कुडत् बाल्ये च ।

१४४५ गुडत् रक्षायाम् ।

१४४६ जुडत् बन्धने ।

१४४७ तुडत् तोडने ।

१४४८ लुड १४४९ थुड

१४५० स्थुडत् संवरणे ।

१४५१ वुडत् उत्सर्गे च ।

१४५२ व्रुड १४५३ भ्रुडत् संघाते ।

१४५४ दुड १४५५ हुड

१४५६ त्रुडत् निमज्जने ।

१४५७ चुणत् छेदने ।

१४५८ डिपत् क्षेपे ।

१४५९ छुरत् छेदने ।

१४६० स्फुरत् स्फुरणे ।

१४६१ स्फुलत् संचये च ।

॥ इति परस्मैभाषाः ॥

१४६२ कुंङ् १४६३ कूङ्त् शब्दे ।

१४६४ गुरैति उद्यमे ।

॥ वृत् कुटादिः ॥

१४६५ पृंङ्त् व्यायामे ।

१४६६ दृंङ्त् आदरे ।

१४६७ धृंङ्त् स्थाने ।

१४६८ ओविजैति भय-चलनयोः ।

१४६९ ओलजैङ्

१४७० ओलस्जैति व्रीडे ।

१४७१ ष्वञ्जित् सङ्गे ।

१४७२ जुषैति प्रीति-सेवनयोः ।

॥ इति आत्मनेभाषाः ॥

॥ इति तुदादयस्तितो धातवः ॥

१४७३ रुधृंपी आवरणे ।

१४७४ रिचृंपी विरेचने ।

१४७५ विचृंपी पृथग्भावे ।

१४७६ युजृंपी योगे ।

१४७७ भिदृंपी विदारणे ।

१४७८ छिदृंपी द्वैधीकरणे ।

१४७९ क्षुदृंपी संपेषे ।

१४८० ऊछृदृपी दीप्ति-देवनयोः ।
१४८१ ऊतृदृपी हिंसा-ऽनादरयोः ।

॥ इति उभयतोभाषाः ॥

१४८२ पृचैप् संपर्के ।
१४८३ वृचैप् वरणे ।
१४८४ तञ्चू १४८५ तञ्जौप् संकोचने ।
१४८६ भञ्जोंप् आमर्दने ।
१४८७ भुजप् पालना-ऽभ्यवहारयोः ।
१४८८ अञ्जौप् व्यक्ति-म्रक्षण-गतिषु ।
१४८९ ओविजैप् भय-चलनयोः ।
१४९० कृतैप् वेष्टने ।
१४९१ उन्दैप् क्लेदने ।
१४९२ शिष्लृंप् विशेषणे ।
१४९३ पिष्लृंप् संचूर्णने ।
१४९४ हिंसु १४९५ तृहप् हिंसायाम् ।

॥ इति परस्मैभाषाः ॥

१४९६ खिदिंप् दैन्ये ।
१४९७ विदिंप् विचारणे ।
१४९८ ञिइन्धैपि दीप्तौ ।

॥ इति आत्मनेभाषाः ॥
॥ इति रुधादयः पितो धातवः ॥

१४९९ तनूयी विस्तारे ।
१५०० षणूयी दाने ।
१५०१ क्षणूग् १५०२ क्षिणूयी हिंसायाम् ।
१५०३ ऋणूयी गतौ ।
१५०४ तृणूयी अदने ।
१५०५ घृणूयी दीप्तौ ।

॥ इति उभयतोभाषाः ॥

१५०६ वनूयि याचने ।
१५०७ मनूयि बोधने ।

॥ इति आत्मनेभाषाः ॥
॥ इति तनादयो यितो धातवः ॥

१५०८ डुक्रींग्श् द्रव्यविनिमये
१५०९ षिंग्श् बन्धने ।
१५१० प्रींग्श् तृप्ति-कान्त्योः

१५११ श्रीग्‌श् पाके ।
१५१२ मींग्‌श् हिंसायाम् ।
१५१३ युंग्‌श् बन्धने ।
१५१४ स्कुंग्‌श् आप्रवणे ।
१५१५ क्नूग्‌श् शब्दे ।
१५१६ द्रूग्‌श् हिंसायाम् ।
१५१७ ग्रहीश् उपादाने ।
१५१८ पूग्‌श् पवने ।
१५१९ लूग्‌श् छेदने ।
१५२० धूग्‌श् कम्पने ।
१५२१ स्तॄग्‌श् आच्छादने ।
१५२२ कॄग्‌श् हिंसायाम् ।
१५२३ वॄग्‌श् वरणे ।

॥ इति उभयतोभाषाः ॥

१५२४ ज्यांश् हानौ ।
१५२५ रींश् गति-रेषणयोः ।
१५२६ लींश् श्लेषणे ।
१५२७ ब्लींश् वरणे ।
१५२८ ल्वींश् गतौ ।
१५२९ कॄ १५३० मॄ
१५३१ शॄश् हिंसायाम् ।
१५३२ पॄश् पालन-पूरणयोः ।
१५३३ बॄश् भरणे ।
१५३४ भॄश् भर्जने च ।
१५३५ दॄश् विदारणे ।
१२३६ जॄश् वयोहानौ ।
१५३७ नॄश् नये ।
१५३८ गॄश् शब्दे ।
१५३९ ऋॄश् गतौ ।

॥ वृत प्वादिः ॥
॥ वृत्त् ल्वादिः ॥

१५४० ज्ञांश् अवबोधने ।
१५४१ क्षिप्‌श् हिंसायाम् ।
१५४२ व्रींश् वरणे ।
१५४३ भ्रींश् भरणे ।
१५४४ हेठश् भूतप्रादुर्भावे ।
१५४५ मृडश् सुखने ।
१५४६ श्रन्थश् मोचन-प्रति-हर्षयोः ।
१५४७ मन्थश् विलोडने ।
१५४८ ग्रन्थश् संदर्भे ।
१५४९ कुन्थश् संक्लेशे ।

१५५० मृदश् क्षोदे ।
१५५१ गुधश् रोषे ।
१५५२ बन्धंश् बन्धने ।
१५५३ क्षुभश् संचलने ।
१५५४ णभ् १५५५ तुभश् हिंसायाम् ।
१५५६ खवश् हेठश्वत् ।
१५५७ क्लिशौश् विबाधने ।
१५५८ अशश् भोजने ।
१५५९ इषश् आभीक्ष्ण्ये ।
१५६० विषश् विप्रयोगे ।
१५६१ प्रुष् १५६२ प्लुषश् स्नेह-सेचन-पूरणेषु ।
१५६३ मुषश् स्तेये ।
१५६४ पुषश् पुष्टौ ।
१५६५ कुषश् निष्कर्षे ।
१५६६ प्रसूश् उञ्छे ।

॥ इति परस्मैभाषाः ॥

१५६७ वृङ्श् सम्भक्तौ ।

॥ इति आत्मनेभाषाः ॥

॥ इति क्र्यादय. शितो धातवः ॥

१५६८ चुरण् स्तेये ।
१५६९ पृण् पूरणे ।
१५७० घृण् स्रवणे ।
१५७१ श्वल्क १५७२ वल्कण् भाषणे ।
१५७३ नक्क १५७४ धक्कण् नाशने ।
१५७५ चक्क १५७६ चुक्कण् व्यथने ।
१५७७ टकुण् बन्धने ।
१५७८ अर्कण् स्तवने ।
१५७९ पिच्चण् कुट्टने ।
१५८० पचुण् विस्तारे ।
१५८१ म्लेच्छण् म्लेच्छने ।
१५८२ ऊर्जण् बल-प्राणनयोः ।
१५८३ तुजु १५८४ पिजुण् हिंसा-बल-दान-निकेतनेषु ।
१५८५ क्षजुण् कृच्छ्रजीवने ।
१५८६ पूजण् पूजायाम् ।
१५८७ गज १५८८ मार्जण् शब्दे
१५८९ तिजण् निशाने ।
१५९० वज १५९१ व्रजण् मार्गणसंस्कारगत्योः ।

१५९२ रुजण् हिंसायाम् ।
१५९३ नटण् अवस्यन्दने ।
१५९४ तुट १५९५ चुट
१५९६ चुड्ड १५९७ छुटण् छेदने।
१५९८ कुट्टण् कुत्सने च ।
१५९९ पुट्ट १६०० चुट्ट
१६०१ षुट्टण् अल्पीभावे ।
१६०२ पुट १६०३ मुटण् संचूर्णने ।
१६०४ अट्ट १६०५ स्मिटण् अनादरे ।
१६०६ लुण्टण् स्तेये च ।
१६०७ स्निटण् स्नेहने ।
१६०८ घट्टण् चलने ।
१६०९ खट्टण् संवरणे ।
१६१० षट्ट १६११ स्फिट्टण् हिंसायाम् ।
१६१२ स्फुटण् परिहासे ।
१६१३ कीटण् वर्णने ।
१६१४ वटुण् विभाजने ।
१६१५ रुटण् रोषे ।
१६१६ शठ १६१७ श्वठ
१६१८ श्वठुण् संस्कार-गत्योः ।
१६१९ शुठण् आलस्ये ।
१६२० शुठुण् शोषणे ।
१६२१ गुठुण् वेष्टने ।
१६२२ लडण् उपसेवायाम् ।
१६२३ स्फुडुण् परिहासे ।
१६२४ ओलडुण् उत्क्षेपे ।
१६२५ पीडण् गहने ।
१६२६ तडण् आघाते ।
१६२७ खड १६२८ खडुण् भेदे।
१६२९ कडुण् खण्डने च ।
१६३० कुडुण् रक्षणे ।
१६३१ गुडुण् वेष्टने च ।
१६३२ चुडुण् छेदने ।
१६३३ मडुण् भूषायाम् ।
१६३४ भडुण् कल्याणे ।
१६३५ पिडुण् संघाते ।
१६३६ ईडण् स्तुतौ ।
१६३७ चडुण् कोपे ।
१६३८ जुड १६३९ चूर्ण
१६४० चर्णण् प्रेरणे ।
१६४१, चूण १६४२ तूणण् संकोचने ।

६४३ श्रणण् दाने ।
६४४ पूणण् संघाते ।
६४५ चितुण् स्मृत्याम् ।
६४६ पुस्त १६४७ बुस्तण् आदरा-ऽनादरयोः ।
१६४८ मुस्तण् संघाते ।
१६४९ कृतण् संशब्दने ।
१६५० स्वर्त १६५१ पथुण् गतौ ।
१६५२ श्रथण् प्रतिहर्षे ।
१६५३ पृथण् प्रक्षेपणे ।
१६५४ प्रथण् प्रख्याने ।
१६५५ छदण् संवरणे ।
१६५६ चुदण् संचोदने ।
१६५७ मिदुण् स्नेहने ।
१६५८ गुर्दण् निकेतने ।
१६५९ छर्दण् वमने ।
१६६० बुधुण् हिंसायाम् ।
१६६१ वर्धण् छेदन-पूरणयोः ।
१६६२ गर्धण् अभिकाङ्क्षायाम् ।
१६६३ बन्ध १६६४ बधण् संयमने ।
१६६५ छपुण् गतौ ।
१६६६ क्षपुण् क्षान्तौ ।
१६६७ ष्टूपण् समुच्छ्राये ।
१६६८ डिपण् क्षेपे ।
१६६९ ह्रपण् व्यक्तायां वाचि ।
१६७० डपु १६७१ डिपुण् संघाते ।
१६७२ शूर्पण् माने ।
१६७३ शुल्बण् सर्जने च ।
१६७४ डबु १६७५ डिबुण् क्षेपे ।
१६७६ सम्बण् सम्बन्धे ।
१६७७ कुबुण् आच्छादने ।
१६७८ लुबु १६७९ तुबुण् अर्दने ।
१६८० पुर्बण् निकेतने ।
१६८१ यमण् परिवेषणे ।
१६८२ व्ययण् क्षये ।
१६८३ यन्त्रुण् संकोचने ।
१६८४ कुद्रुण् अनृतभाषणे ।
१६८५ श्वभ्रण् गतौ ।
१६८६ तिलण् स्नेहने ।
१६८७ जलण् अपवारणे ।
१६८८ क्षलण् शौचे ।

१६८९ पुलण् समुच्छ्राये ।
१६९० बिलण् भेदे ।
१६९१ तलण् प्रतिष्ठायाम् ।
१६९२ तुलण् उन्माने ।
१६९३ दुलण् उत्क्षेपे ।
१६९४ बुलण् निमज्जने ।
१६९५ मूलण् रोहणे ।
१६९६ कल १६९७ किल
१६९८ पिलण् क्षेपे ।
१६९९ पलण् रक्षणे ।
१७०० इलण् प्रेरणे ।
१७०१ चलण् भृतौ ।
१७०२ सान्त्वण् सामप्रयोगे ।
१७०३ धूशण् कान्तीकरणे ।
१७०४ श्लिषण् श्लेषणे ।
१७०५ लूषण् हिंसायाम् ।
१७०६ रुषण् रोषे ।
१७०७ प्युषण् उत्सर्गे ।
१७०८ पसुण् नाशने ।
१७०९ जसुण् रक्षणे ।
१७१० पुंसण् अभिमर्दने ।
१७११ ब्रूस १७१२ पिस
१७१३ जस १७१४ बर्हण् हिंसायाम् ।
१७१५ ष्णिहण् स्नेहने ।
१७१६ म्रक्षण् म्लेच्छने ।
१७१७ भक्षण् अदने ।
१७१८ पक्षण् परिग्रहे ।
१७१९ लक्षीण् दर्शनाङ्कनयोः ।

इतोऽर्थविशेषे आलक्षिण: ।

१७२० ज्ञाण् मारणादिनियोजनेषु ।
१७२१ च्युण् सहने ।
१७२२ भूण अवकल्कने ।
१७२३ बुक्कण भषणे ।
१७२४ रक १७२५ लक
१७२६ रग १७२७ लगण् आस्वादने ।
१७२८ लिगुण् चित्रीकरणे ।
१७२९ चर्चण अध्ययने ।
१७३० अंशण् विशेषणे ।
१७३१ मुचण् प्रमोचने ।
१७३२ अर्जण् प्रतियत्ने ।
१७३३ भजण् विश्राणने ।
१७३४ चट १७३५ स्फुटण् भेदे ।

१७३६ घटण् संघाते
(हन्त्यर्थाश्च)
१७३७ कणण् निमीलने ।
१७३८ यतण् निकारोपस्कारयोः।
(निरश्च प्रतिदाने ।)
१७३९ शब्दण् उपसर्गाद् भाषा-
विष्कारयोः ।
१७४० षूदण् आस्रवणे ।
१७४१ आङः क्रन्दण् सातत्ये ।
१७४२ ष्वदण् आस्वादने ।
[आस्वदः सकर्मकात्]
१७४३ मुदण् संसर्गे ।
१७४४ शृधण् प्रसहने ।
१७४५ कृपण् अवकल्पने ।
१७४६ जसुण् नाशने ।
१७४७ अमण् रोगे ।
१७४८ चरण् असंशये ।
१७४९ पूरण् आप्यायने ।
१७५० दलण् विदारणे ।
१७५१ दिवण् अर्दने ।
१७५२ पश १७५३ पषण्
बन्धने ।
१७५४ पुषण् धारणे ।

१७५५ घुषृण् विशब्दने ।
(आङः क्रन्दे ।)
१७५६ भूष १७५७ तसुण्
अलंकारे ।
१७५८ जसण् ताडने ।
१७५९ त्रसण् वारणे ।
१७६० वसण् स्नेह-छेदा-ऽवहरणेषु।
१७६१ ध्रसण् उत्क्षेपे ।
१७६२ ग्रसण् ग्रहणे ।
१७६३ लसण् शिल्पयोगे ।
१७६४ अर्हण् पूजायाम् ।
१७६५ मोक्षण् असने ।
१७६६ लोकृ १७६७ तर्क
१७६८ रघु १७६९ लघु
१७७० लोचृ १७७१ विछ
१७७२ अजु १७७३ तुजु
१७७४ पिजु १७७५ लजु
१७७६ लुजु १७७७ भजु
१७७८ पट १७७९ पुट
१७८० लुट १७८१ घट
१७८२ घट्ट १७८३ वृत
१७८४ पुथ १७८५ नद

१८८० कथण् वाक्यप्रबन्धे ।
१८८१ श्रथण् दौर्बल्ये ।
१८८२ छेदण् द्वैधीकरणे ।
१८८३ गदण् गर्जे ।
१८८४ अन्धण् दृष्ट्युपसंहारे ।
१८८५ स्तनण् गर्जे ।
१८८६ ध्वनण् शब्दे ।
१८८७ स्तेनण् चौर्ये ।
१८८८ ऊनण् परिहाणे ।
१८८९ कूपण् दौर्बल्ये ।
१८९० रूपण् रूपक्रियायाम् ।
१८९१ क्षप १८९२ लाभण् प्रेरणे।
१८९३ भामण् क्रोधे ।
१८९४ गोमण् उपलेपने ।
१८९५ सामण् सान्त्वने ।
१८९६ श्रामण् आमन्त्रणे ।
१८९७ स्तोमण् श्लाघायाम् ।
१८९८ व्ययण् वित्तसमुत्सर्गे ।
१८९९ सूत्रण् विमोचने ।
१९०० मूत्रण् प्रस्रवणे ।
१९०१ पार १९०२ तीरण् कर्मसमाप्तौ ।
१९०३ कत्र १९०४ गात्रण शैथिल्ये ।
१९०५ चित्रण् चित्रक्रिया-कदाचिद्दृष्ट्योः ।
१९०६ छिद्रण् भेदे ।
१९०७ मिश्रण् संपर्चने ।
१९०८ वरण् ईप्सायाम् ।
१९०९ स्वरण् आक्षेपे ।
१९१० शारण् दौर्बल्ये ।
१९११ कुमारण् क्रीडायाम् ।
१९१२ कलण् संख्यान-गत्योः ।
१९१३ शीलण् उपधारणे ।
१९१४ वेल १९१५ कालण् उपदेशे ।
१९१६ पल्यूलण्-लवन-पवनयोः ।
१९१७ अंशण् समाघाते ।
१९१८ पषण् अनुपसर्गः ।
[पषी बाधन-स्पर्शनयो., पषण् बन्धने]
१९१९ गवेषण् मार्गणे ।
१९२० मृषण् क्षान्तौ ।
१९२१ रसण् आस्वादन-स्नेहनयोः।
१९२२ वासण् उपसेवायाम् ।

२३ निवासण् आच्छादने ।

२४ चहण् कल्कने ।

२५ महण् पूजायाम् ।

२६ रहण् त्यागे ।

२७ रहुण् गतौ ।

२८ स्पृहण् ईप्सायाम् ।

२९ रुक्षण् पारुष्ये ।

॥ इति परस्मैभाषाः ॥

---

३० मृगणि अन्वेषणे ।

३१ अर्थणि उपयाचने ।

३२ पदणि गतौ ।

३३ संग्रामणि युद्धे ।

३४ शूर १९३५ वीरणि विक्रान्तौ ।

९३६ सत्रणि सन्दानक्रियायाम् ।

९३७ स्थूलणि परिबृंहणे ।

९३८ गर्वणि माने ।

९३९ गृहणि ग्रहणे ।

९४० कुहणि विस्मापने ।

॥ इति आत्मनेभाषाः ॥

१९४१ युजण् संपर्चने ।

१९४२ लीण् द्रवीकरणे ।

१९४३ मीण् मतौ ।

१९४४ प्रीगण् तर्पणे ।

१९४५ धूगण् कम्पने ।

१९४६ वृगण् आवरणे ।

१९४७ जॄण् वयोहानौ ।

१९४८ चीक १९४९ शीकण् आमर्षणे ।

१९५० मार्गण् अन्वेषणे ।

१९५१ पृचण् संपर्चने ।

१९५२ रिचण् वियोजने च ।

१९५३ वचण् भाषणे ।

१९५४ अर्चिण् पूजायाम् ।

१९५५ वृजैण् वर्जने ।

१९५६ मृजौण् शौचा-ऽलङ्कारयोः ।

१९५७ कठुण् शोके ।

१९५८ श्रन्थ १९५९ ग्रन्थण् सन्दर्भे ।

१९६० क्रथ १९६१ अर्दिण् हिंसायाम् ।

१९६२ श्रथण् बन्धने च ।

१९६३ वदिण् भाषणे ।

(संदेशने इत्यन्ये ।)

१७८६ वृध १७८७ गुप

१७८८ धूप १७८९ कुप

१७९० चीव १७९१ दशु

१७९२ कुशु १७९३ त्रसु

१७९४ पिसु १७९५ कुसु

१७९६ दसु १७९७ वर्ह

१७९८ वृहु १७९९ वल्ह

१८०० अहु १८०१ वहु

१८०२ महुण् भासार्थाः ।

॥ इति परस्मैभाषाः ॥

१८०३ युणि जुगुप्सायाम् ।

१८०४ गृणि विज्ञाने ।

१८०५ वञ्चिण् प्रलम्भने ।

१८०६ कुटिण् प्रतापने ।

१८०७ मदिण् तृप्तियोगे ।

१८०८ विदिण् चेतना-ऽऽख्यान-निवासेषु ।

१८०९ मनिण् स्तम्भे ।

१८१० वलि १८११ भलिण् आभण्डने ।

१८१२ दिविण् परिकूजने ।

१८१३ वृषिण् शक्तिबन्धे ।

१८१४ कुत्सिण् अवक्षेपे ।

१८१५ लक्षिण् आलोचने ।

१८१६ हिष्कि १८१७ किष्किण् हिंसायाम् ।

१८१८ निष्किण् परिमाणे ।

१८१९ तर्जिण् संतर्जने ।

१८२० कूटिण् अप्रमादे ।

१८२१ त्रुटिण् छेदने ।

१८२२ शठिण् श्लाघायाम् ।

१८२३ कूणिण् संकोचने ।

१८२४ तूणिण् पूरणे ।

१८२५ भ्रूणिण् आशायाम् ।

१८२६ चितिण् संवेदने ।

१८२७ वस्ति १८२८ गन्धिण् अर्दने ।

१८२९ डपि १८३० डिपि

१८३१ डम्पि १८३२ डिम्पि

१८३३ डम्भि १८३४ डिम्भिण् संघाते ।

१८३५ स्यमिण् वितर्के ।

१८३६ शमिण् आलोचने ।

१८३७ कुस्मिण् कुस्मयने ।
१८३८ गूरिण् उद्यमे ।
१८३९ तन्त्रिण् कुटुम्बधारणे ।
१८४० मन्त्रिण् गुप्तभाषणे ।
१८४१ ललिण् ईप्सायाम् ।
१८४२ स्पशिण् ग्रहण-श्लेषणयोः ।
१८४३ दंशिण् दशने ।
१८४४ दंसिण् दर्शने च ।
१८४५ मर्त्सिण् संतर्जने ।
१८४६ यक्षिण् पूजायाम् ।
॥ इति आत्मनेभाषाः ॥

१८४७ अंक्कण् लक्षणे ।
१८४८ क्लेप्कण् दर्शने ।
१८४९ सुख १८५० दुःखण् तत्क्रियायाम् ।
१८५१ अङ्गण् पद-लक्षणयोः ।
१८५२ अघण् पापकरणे ।
१८५३ रचण् प्रतियत्ने ।
१८५४ सूचण् पैशून्ये ।
१८५५ माजण् पृथक्कर्मणि ।
१८५६ सभाजण् प्रीति-सेवनयोः ।
१८५७ लज १८५८ लजुण् प्रकाशने ।
१८५९ कूटण् दाहे ।
१८६० पट १८६१ वटण् ग्रन्थे ।
१८६२ खेटण् भक्षणे ।
१८६३ खोटण् क्षेपे ।
१८६४ पुटण् संसर्गे ।
१८६५ वटुण् विभाजने ।
१८६६ शठ १८६७ श्वठण् सम्यग्भाषणे ।
१८६८ दण्डण् दण्डनिपातने ।
१८६९ व्रणण् गात्रविचूर्णने ।
१८७० वर्णण् वर्णक्रिया-विस्तार-गुणवचनेषु ।
१८७१ पर्णण् हरितभावे ।
१८७२ कर्णण् भेदे ।
१८७३ तूणण् संकोचने ।
१८७४ गणण् सङ्ख्याने ।
१८७५ कुण १८७६ गुण
१८७७ केतण् आमन्त्रणे ।
१८७८ पतण् गतौ वा ।
१८७९ वातण् गति-सुखसेवनयोः ।

१८८० कथण् वाक्यप्रबन्धे ।
१८८१ श्रथण् दौर्बल्ये ।
१८८२ छेदण् द्वैधीकरणे ।
१८८३ गदण् गर्जे ।
१८८४ अन्धण् दृष्ट्युपसंहारे ।
१८८५ स्तनण् गर्जे ।
१८८६ ध्वनण् शब्दे ।
१८८७ स्तेनण् चौर्ये ।
१८८८ ऊनण् परिहाणे ।
१८८९ कृपण् दौर्बल्ये ।
१८९० रूपण् रूपक्रियायाम् ।
१८९१ क्षप १८९२ लाभण् प्रेरणे ।
१८९३ भामण् क्रोधे ।
१८९४ गोमण् उपलेपने ।
१८९५ सामण् सान्त्वने ।
१८९६ श्रामण् आमन्त्रणे ।
१८९७ स्तोमण् श्लाघायाम् ।
१८९८ व्ययण् वित्तसमुत्सर्गे ।
१८९९ सूत्रण् विमोचने ।
१९०० मूत्रण् प्रस्रवणे ।
१९०१ पार १९०२ तीरण् कर्मसमाप्तौ ।
१९०३ कत्र १९०४ गात्रण शैथिल्ये ।
१९०५ चित्रण् चित्रक्रिया-कदाचिद्दृष्ट्योः ।
१९०६ छिद्रण् भेदे ।
१९०७ मिश्रण् सम्पर्चने ।
१९०८ वरण् ईप्सायाम् ।
१९०९ स्वरण् आक्षेपे ।
१९१० शारण् दौर्बल्ये ।
१९११ कुमारण् क्रीडायाम् ।
१९१२ कलण् सङ्ख्यान-गत्योः ।
१९१३ शीलण् उपधारणे ।
१९१४ वेल १९१५ कालण् उपदेशे ।
१९१६ पल्यूलण्-लवन-पवनयोः ।
१९१७ अंशण् समाघाते ।
१९१८ पषण् अनुपसर्गः ।
[पषी बाधन-स्पर्शनयोः, पषण् बन्धने]
१९१९ गवेषण् मार्गणे ।
१९२० मृषण् क्षान्तौ ।
१९२१ रसण् आस्वादन-स्नेहनयोः ।
१९२२ भासण् उपसेवायाम् ।

१९२३ निवासण् आच्छादने ।
१९२४ चहण् कल्कने ।
१९२५ महण् पूजायाम् ।
१९२६ रहण् त्यागे ।
१९२७ रहुण् गतौ ।
१९२८ स्पृहण् ईप्सायाम् ।
१९२९ रुक्षण् पारुष्ये ।

॥ इति परस्मैभाषाः ॥

१९३० मृगणि अन्वेषणे ।
१९३१ अर्थणि उपयाचने ।
१९३२ पदणि गतौ ।
१९३३ संग्रामणि युद्धे ।
१९३४ शूर १९३५ वीरणि विक्रान्तौ ।
१९३६ सत्रणि सन्दानक्रियायाम् ।
१९३७ स्थूलणि परिबृंहणे ।
१९३८ गर्वणि माने ।
१९३९ गृहणि ग्रहणे ।
१९४० कुहणि विस्मापने ।

॥ इति आत्मनेभाषाः ॥

१९४१ युजण् संपर्चने ।
१९४२ लीण् द्रवीकरणे ।
१९४३ मीण् मतौ ।
१९४४ प्रीगण् तर्पणे ।
१९४५ धूगण् कम्पने ।
१९४६ वृगण् आवरणे ।
१९४७ जॄण् वयोहानौ ।
१९४८ चीक १९४९ शीकण् आमर्षणे ।
१९५० मार्गण् अन्वेषणे ।
१९५१ पृचण् संपर्चने ।
१९५२ रिचण् वियोजने च ।
१९५३ वचण् भाषणे ।
१९५४ अर्चिण् पूजायाम् ।
१९५५ वृजैण् वर्जने ।
१९५६ मृजौण् शौचा-ऽलङ्कारयोः ।
१९५७ कठुण् शोके ।
१९५८ श्रन्थ १९५९ ग्रन्थण् सन्दर्भे।
१९६० क्रथ १९६१ अर्दिण् हिंसायाम् ।
१९६२ श्रथण् बन्धने च ।
१९६३ वदिण् भाषणे ।
(संदेशने इत्यन्ये ।)

२०३० अगद निरोगत्वे ।

२०३१ गद्गद वाक्स्खलने ।

२०३२ तरण २०३३ वरण गतौ।

२०३४ उरण २०३५ तुरण त्वरायाम् ।

२०३६ पुरण गतौ ।

२०३७ भुरण धारण-पोषण-युद्धेषु।

२०३८ चुरण मति-चौर्ययोः ।

(हैमशब्दानुशासने–'चुरण' इति)

२०३९ भरण प्रसिद्धार्थः ।

२०४० तपुस २०४१ तम्पस् दुःखार्थः ।

(तन्तस पम्पस इत्यन्यत्र)।

२०४२ अरर आराकर्मणि ।

२०४३ सपर पूजायाम् ।

२०४४ समर युद्धे ।

॥ इति कण्ड्वादयः ॥

२०४५ अन्दोलण्

२०४६ प्रेङ्खोलण् अन्दोलने ।

२०४७ वीजण् वीजने ।

[एते त्रयोऽप्यदन्ताः]।

२०४८ रिखिर्लिखेः समानार्थ

२०४९ लुल कम्पने ।

२०५० चुलुम्प विनाशे ।

सौत्रधातुव्याख्या—

क्रियावाचित्वे सति पाठाऽपठि... सति सूत्रगृहीतत्वं सौत्रत्वम् । अर्थ... जे क्रियावाचक होय, धातुपाठमां... कहेल न होय अने सूत्रमां ग्र... करेल होय ते **सौत्रधातु** कहेवाय...

वाक्यकरणीयधातुव्याख्या—

क्रियावाचित्वे सति पाठापठि... सति सूत्रागृहीतत्वे सति शिष्टप्र... प्रयोज्यग्रहविषयत्वं वाक्यकरणीयत्वम्... अर्थः—जे क्रियावाचि होय, ... पाठमा अपठित होय अने सूत्र... ग्रहण करेल न होय छतां शिष्ट... गथा प्रयोज्य ज्ञानना जे विषय... ते वाक्यकरणीयधातु कहेवाय...

लौकिकधातुव्याख्या—

क्रियावाचित्वे सति पाठापठि... सति सूत्रागृहीतत्वे सति केवललोक... कत्त्व लौकिकत्वम् । अर्थः—... वाचक छतां, धातुपाठमां जे अप... होय, सूत्रमां जे अगृहीत होय अ... केवळ लोकमां प्रयुक्त होय ते लौकि... धातु कहेवाय छे.

॥ इति कलिकालसर्वज्ञश्रीहेमचन्द्राचार्यविरचितधातुपाठः समाप्तः ।

॥ सम्पादक–मुनिश्रीदक्षविजयसङ्कलितं प्रथमं परिशिष्टं ॥

१९६४ छदण् अपवारणे ।
१९६५ आङः सदण् गतौ ।
१९६६ छृदण् संदीपने ।
१९६७ शुन्धिण् शुद्धौ ।
१९६८ तनूण् श्रद्धाघाते ।
(उपसर्गाद् दैर्घ्ये ।)
१९६९ मानण् पूजायाम् ।
१९७० तपिण् दाहे ।
१९७१ तृपण् प्रीणने ।
१९७२ आप्लृण् लम्भने ।
१९७३ हभैण् मये ।
१९७४ ईरण् क्षेपे ।

१९७५ मृषिण् तितिक्षायाम् ।
१९७६ शिषण् असर्वोपयोगे ।
(विपूर्वो अतिशये ।)
१९७७ जुषण् परितर्कणे ।
१९७८ धृषण् प्रसहने ।
१९७९ हिंसुण् हिंसायाम् ।
१९८० गर्हण् विनिन्दने ।
१९८१ पहण् मर्षणे ।
*बहुलमेतन्निदर्शनम् ।
वृत् युजादिः परस्मैभाषाः ।
॥ इत्याचार्यहेमचन्द्रानुस्मृता चुरादयो णितो धातवः ॥

* यदेतद् भवत्यादिधातुपरिगणनं तद्बाहुल्येन निदर्शनत्वेन ज्ञेयम् । तेनाऽत्राऽपठिता अपि क्विप्रभृतयो लौकिकाः, स्तम्भूप्रभृतयः सौत्राश्चुलुम्पादयश्च वाक्यकरणीया धातव उदाहार्याः । वर्धते हि धातुगणः–

(क्विप्रभृतयो लौकिका धातवः)
१९८२ क्वि विच्छायीभवने ।
१९८३ क्षीङूच् क्षये ।
१९८४ मृगच् अन्वेषणे ।
(स्तम्भूप्रभृतयः सौत्रा धातवः)
१९८५ स्तम्भू १९८६ स्तुम्भू
१९८७ स्कम्भू १९८८ स्कुम्भू
रोधनार्थाः ।

१९८९ कगे । क्रियासामान्यार्थोऽयमित्येके । अनेकार्थोऽयमित्यन्ये । (सौत्रः)
१९९० जुं गतौ । (सौत्रः)
१९९१ कण्डूग् गात्रविघर्षणे ।
१९९२ महीङ् वृद्धौ पूजायाञ्च ।
१९९३ हृणीङ् रोष-लज्जयोः ।
१९९४ वेङ् धौर्त्ये पूर्वभावे स्वप्ने च ।

१९९५ लाङ् वेड्वत् ।

१९९६ मन्तु रोष वैमनस्ययोः ।

१९९७ वल्गु माधुर्य-पूजयोः ।

१९९८ असु मानसोपतापे ।

(अत्र असू असूग् इत्येके । अन्ये तु असूङ् दोषाविष्कृतौ रोगे चेत्याहुः ।)

१९९९ वेट् २००० लाट् वेड्वत ।

(लाट्ट् जीवने इत्येके । वेट्लाट्ट् इत्यन्ये ।)

२००१ लिट् अल्पार्थे कुत्सायाञ्च ।

२००२ लोट् दीप्तौ ।

(लेट्ट् लोट्ट् धौर्त्ये पूर्वभावे स्वप्ने चेत्येके । लेला दीप्ताविति केचित् ।)

२००३ उरस् ऐश्वर्ये ।

२००४ उषस् प्रभातीभावे ।

२००५ इरस् ईर्ष्यायाम् ।

(इरज् इरग् इत्यपि केचित्)

२००६ तिरस् अन्तर्द्धौ ।

२००७ इयस् २००८ इमस्

२००९ पयस् २०१० अस् प्रसृतौ ।

२०११ सम्भूयस् प्रभूतभावे ।

२०१२ दुवस् परिताप-परिचरणयोः ।

२०१३ दुरज् २०१४ भिषज् चिकित्सायाम् ।

२०१५ भिष्णुक् उपसेवायाम् ।

(भिष्णज् उपसेवायामित्येके)

२०१६ रेखा श्लाघा-सादनयोः ।

२०१७ लेखा विलास-स्खलनयोः ।

(अदन्तोऽयमित्यपरे ।)

२०१८ एला २०१९ वेला

२०२० केला २०२१ खेला विलासे ।

(इला इत्यन्ये । खल इत्येके ।)

२०२२ गोधा २०२३ मेधा आशुग्रहणे ।

२०२४ मगध परिवेष्टने ।

(नीचदास्ये इत्यन्ये ।)

२०२५ इरध २०२६ इषुध शरधारणे ।

२०२७ कुषुभ क्षेपे ।

[श्रीहैमशब्दानुशासने 'कुषुम्भ' इति, क्रियारत्नसमुच्चये च 'कुरुव क्षेपे' इति पाठः ।]

२०२८ सुख २०२९ दुःख तत्क्रियायाम् ।

२०३० अगद निरोगत्वे ।
२०३१ गद्गद वाक्स्खलने ।
२०३२ तरण २०३३ वेरुण गतौ।
२०३४ उरण २०३५ तुरण त्वरायाम् ।
२०३६ पुरण गतौ ।
२०३७ भुरण धारण-पोषण-युद्धेषु।
२०३८ ख़ुरण मति-चौर्ययोः ।
(हैमशब्दानुशासने–'ख़ुरण' इति)
२०३९ भरण प्रसिद्धार्थः ।
२०४० तपुस २०४१ तम्पस् दुःखार्थः ।
(तन्तस पस्पस इत्यन्यत्र)।
२०४२ अरर आराकर्मणि ।
२०४३ सपर पूजायाम् ।
२०४४ समर युद्धे ।

॥ इति कण्ड्वादयः ॥

२०४५ अन्दोलण्
२०४६ प्रेङ्खोलण् अन्दोलने ।
२०४७ वीजण् वीजने ।
[एते त्रयोऽप्यदन्ताः]।

२०४८ रिखिर्लिखेः समानार्थे
२०४९ लुल कम्पने ।
२०५० चुलुम्प विनाशे ।

सौत्रधातुव्याख्या—

क्रियावाचित्वे सति पाठाऽपठि[illegible] सति सूत्रगृहीतत्व गौत्रत्वम् । અર્થ જે ક્રિયાવાચક હોય, ધાતુપાઠમાં કહેલ ન હોય અને સૂત્રમાં ગ્ર[illegible] કરેલ હોય તે **સૌત્રધાતુ** કહેવાય.

वाक्यकरणीयधातुव्याख्या—

क्रियावाचित्वे सति पाठापठि[illegible] सति सूत्रागृहीतत्वे सति शिष्टप्रयं प्रयोज्यग्रहविषयत्वं वाक्यकरणीयत्वम् અર્થઃ—જે ક્રિયાવાચિ હોય, ધા[illegible] પાઠમા અપઠિત હોય અને સૂત્ર[illegible] ગ્રહણ કરેલ ન હોય છતાં શિષ્ટો[illegible] ગથા પ્રયોજ્ય જ્ઞાનનો જે વિષય [illegible] તે **વાકયકરણીયધાતુ** કહેવાય છે.

लौकिकधातुव्याख्या—

क्रियावाचित्वे सति पाठापठि[illegible] सति सूत्रागृहीतत्वे सति केवललोक[illegible] क्तत्वं लौकिकत्वम् । અર્થઃ—ક્રિ[illegible] વાચક છતા, ધાતુપાઠમાં જે અપઠિ[illegible] હોય, સૂત્રમાં જે અગૃહીત હોય અ[illegible] કેવળ લોકમાં પ્રયુક્ત હોય તે **લૌકિક** ધાતુ કહેવાય છે.

॥ इति कलिकालसर्वज्ञश्रीहेमचन्द्राचार्यविरचितधातुपाठः समाप्त. ।

॥ सम्पादक–मुनिश्रीदक्षविजयसङ्कलितं प्रथमं परिशिष्ट समाप्तम् ॥